ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

ЩОДЕННИК

1911–1920

ЕДМОНТОН НЬЮ-ЙОРК

VOLODYMYR VYNNYCHENKO

DIARY

Volume One

1911 — 1920

Edited, introduced and annotated by

Hryhory Kostiuk

Canadian Institute of Ukrainian Studies

and

The Vynnychenko Commission of the Ukrainian Academy
of Arts and Sciences in the U.S.

EDMONTON — NEW YORK, 1980

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

ЩОДЕННИК

Том перший

1911 — 1920

Редакція, вступна стаття і примітки

ГРИГОРІЯ КОСТЮКА

Видання

Канадського Інституту Українських Студій

і

Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка

ЕДМОНТОН — НЬЮ-ЙОРК, 1980

Canadian Cataloguing in Publication Data
Vynnychenko, Volodymyr, 1880-1951.
Diary
(Canadian library in Ukrainian studies)

Text in Ukrainian.
Includes index.
Contents: v. I. 1911-1920.
ISBN 0-920862-09-8

1. Vynnychenko, Volodymyr, 1880-1951. 2. Authors, Ukrainian — 20th century — Biography. 3. Ukraine — History — 1917- I. Kostiuk, Hryhory, 1902- II. Canadian Institute of Ukrainian Studies. III. Series.
PG3948.V88Z47 891.7'93'3 C80-091055-9

Cover design: Orest S. Slupchynskyj

Printed in Canada by Printing Services, University of Alberta
Distributed by the University of Toronto Press
5201 Dufferin St.
Downsview, Ontario
Canada M3H 5T8

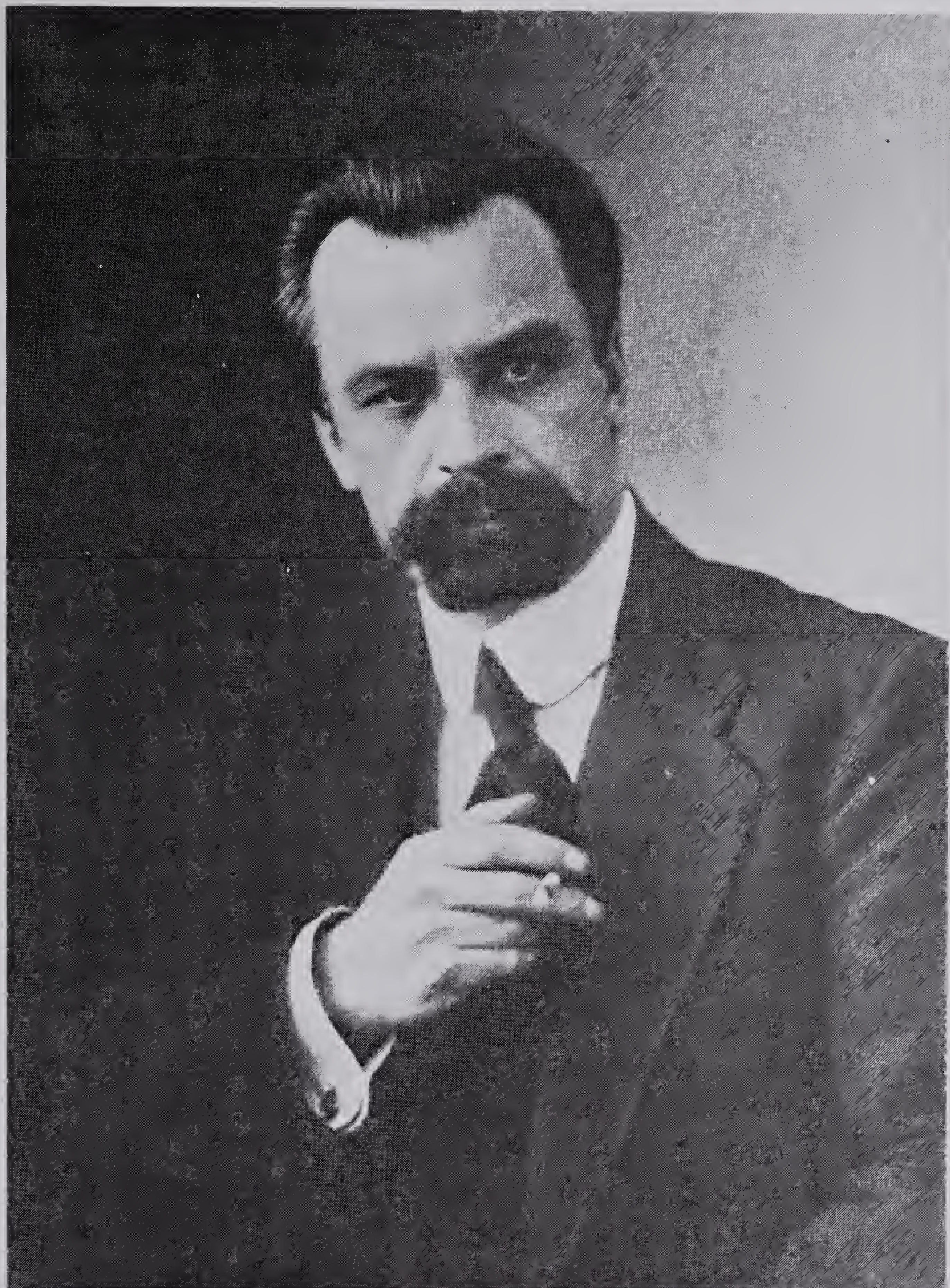

В. Винниченко

ВІД РЕДАКТОРА

Щоденник Володимира Винниченка, що його він провадив протягом останніх сорока років свого життя, є ваговитою частиною цілого його великого архіву. У березні 1958 року дружина покійного письменника Розалія Яківна Винниченко передала цей архів у повне розпорядження Української Вільної Академії Наук у США (УВАН у США). Згідно з договором-заповітом Розалії Яківни, цей архів В. Винниченка передано до УВАН у США з тим, щоб він зберігався в приміщенні Архіву східньоевропейської історії та культури Колюмбійського університету в Нью-Йорку (Архів ім. Бахметієва), де він зберігається й тепер.

При дальшому посиланні на щоденник Винниченка вказуємо на число записника, дату і сторінку запису.

Вага цих матеріялів для української історії та культури в тому, що це записки не тільки одного з найвидатніших майстрів української прози першої половини XX сторіччя, не тільки основоположника української модерної драми, видатного публіциста й мемуариста, але й одного з найвидатніших політичних діячів українського національно-державного відродження й першого голови революційного уряду України.

Усіх реґулярних записників, що в цілості своїй становлять щоденник В. Винниченка, збереглось 41. До 1925 року Винниченко свої нотатки робив у записниках різного розміру, різної якости і придбаних у різних державах (Польща, Україна, Росія, Австрія, Німеччина). Від 1926 року й до кінця життя він нотує свої думки в добрих, грубих, 300-400 сторінкових календарях-річниках французької фірми "Аґенда". Поза цими записниками в архіві зберігається ще багато різної форми і розміру бльокнотів,

зошитів, записок з різними нотатками технічного, господарчого, побутового характеру. Покійна дружина письменника, передаючи нам архів, не вважала ці бльокнотики за матеріял до щоденника. Ми, вивчаючи й опрацьовуючи реґулярні записники, не були спроможні одночасно вивчити ці бльокноти і зошити. Не виключено, що уважний перегляд їх міг би дати нові несподіванки і відкриття. Але це ми залишаємо для майбутніх дослідників, що, можливо, працюватимуть в догідливіших умовах ніж ми. Праця над архівом такого розміру, як Винниченків, це справа науково-дослідчого інституту з окремим бюджетом і постійними кадрами наукових і технічних співробітників. Ми віримо, що такий інститут колись у вільній і незалежній українській державі постане. Але поки той час прийде, ми в наших умовах і з нашими обмеженими можливостями провадитимемо далі нашу скромну працю.

Розпочинаємо видавати щоденні записки В. Винниченка. За нашим орієнтовним пляном, після упорядкування й передруку всіх його записників, вони повинні б укластися в п'ять томів:

Том І виповняють дев'ять записників від 1911 по 1920 рр.; том II виповнять вісім записників від 1921 по 1928 рр.; том III — сім записників від 1929 по 1935 рр.; том IV — сім записників від 1936 по 1942 рр.; том V — дев'ять записників від 1943 по 1951 рр.

Очевидячки, що за винятком І-го тому, який уже в руках читача, все дальше плянування орієнтовне. Практика опрацювання може докорінно змінити і обсяг матеріялу кожного тому, і навіть кількість томів.

Щоденні записки В. Винниченка публікуємо без будь-яких цензурних скорочень, переробок тощо. Всі тексти записів подаємо точно так, як їх занотував автор.

Специфіку мови, стилістику Винниченкову теж в основному не порушено. Залишено без змін невластиві українській літературній мові синтаксичні форми та випадкові русизми, які Винниченко, через поспіх запису, вживав.

Залишено також без змін вживані в записках дієслівні форми, як, наприклад, *спішЯть, біжЯть, кричЯть* і т. п., що є особливістю говірок тієї місцевости, звідки походить В. Винниченко. Не міняли ми й старі церковно-слов'янізми: *злорадствують, содрогає, любовію* тощо. В цілому мову Винниченкового щоденника збережено цілковито. Зроблено тільки редакцію текстів згідно з сучасними правописними нормами.

Усі записи, де була плутанина, упорядковано й подано хронологічно, але примітками таке упорядкування не відзначено. Виправлено виразні помилки в датах чи назвах. Такі

виправлення зазначено примітками. Очевидні описки, пропуски літер, складів, навіть слів, заміна одної літери другою, неправильні відмінки тощо виправлено згідно з граматичною нормою, але примітками ці виправлення не відзначено. Скорочені слова при першій їх появі доповнюємо в квадратових дужках, а далі пишемо їх уже повністю, без дужок. Узагалі всі речення чи слова, що їх брав у дужки сам автор щоденника, подаємо в звичайних круглих дужках. Усі речення чи слова, що належать редакторові, подано в квадратових дужках. Після кожного слова, речення чи цифри, до яких редактор має сумнів, ставиться знак запитання в квадратових дужках.

У скороченому варіянті щоденника, що його читачі знайдуть у записнику ч. 3 (ця форма щоденника буде повторюватися й у пізніших, після 1920 року, записниках), який ми називаємо "Щоденні нотатки", Винниченко вдавався до максимального скорочення назв, слів тощо. Наприклад, у рукописі переважно написано літери С., Х., М., або знак ⊠ в. чи ⊠ д., що означає: *соняшно, хмарно, мороз, лист від, лист до* і т. ін. У таких випадках усі ясні для нас скорочення ми писали повністю, але примітками цього не відзначили.

Деякі прізвища, а також скорочення, криптоніми, ініціяли та різні знаки — чорні, білі, напівбілі квадрати, ромби та інші, що їх В. Винниченко вживав, як символи слів, настроїв, переживань, — примітками не пояснено. Це значить, що редакторові не вдалося їх розкрити.

Абзаци тексту не завжди відповідають ориґіналові. Але абзаци редактора не відзначено примітками. Всі дати в записниках від 1911 по 1917 рік подано за старим стилем, а від 1917 року і далі — за новим, як воно подано у В. Винниченка. Всі російські цитати і слова, що їх цитує В. Винниченко, залишаємо в ориґіналі, лише пишемо за новим російським правописом.

У нашій великій і кропіткій праці над текстами щоденника та примітками до них нам доводилось звертатися по допомогу й консультацію до багатьох людей доброї волі. Уважаємо за свій приємний обов'язок висловити за це глибоку подяку: проф. Ю. Г. Бойкові, Софії О. Гаєвській, д-рові І. В. Качуровському, Ізидорі П. Косач-Борисовій, Оксані В. Радиш, проф. В. Д. Ревуцькому, проф. Л. Д. Ржевському, д-рові В. С. Рудкові, проф. І. Л. Рудницькому, проф. П. В. Феденкові, проф. Ю. В. Шевельову і Д. Б. Яковенкові. Окремо треба згадати з подякою нині покійного вже поета Никифора Панасовича Щербину, що ретельно допомагав в дуже важливій ділянці праці — порівнювати машинописні тексти з рукописними ориґіналами, поправляти й остаточно упорядковувати їх.

ГРИГОРІЙ КОСТЮК

ЗАПИСНИКИ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Серед величезної, досі невпорядкованої, у значній частині неопублікованої і майже невивченої літературної спадщини Володимира Винниченка його щоденні записники посідають особливе місце.

В. Винниченко почав вести більш-менш систематично (часто з довгими перервами) свої нотатки в лютому 1911 року, тобто тоді, коли він, як письменник, був уже широко відомий, а про його твори писали найвидатніші тоді літературні критики як українські (І. Франко, С. Єфремов, В. Леонтович, І. Стешенко, О. Грушевський, М. Сріблянський, М. Євшан), так і російські (М. Ґорький, А. Луначарський, М. Ольмінський, В. Львов-Рогачевський, В. Воровський, К. Арабажін). Чи провадив він якісь нотатки до 1911 року, особливо в початківські роки творчости, нам не відомо. Про це ні в архіві письменника, ні в будь-яких інших, нам відомих, матеріялах жадних слідів чи вказівок ми не знаходимо.

Перший, що зберігся й розпочав серію Винниченкових щоденників, є невеличкий кишенькового розміру, 10 x 15 см, записник, куплений у Львові. Заповнений він на початку, без позначення дати, кількома записами пейзажів, спостереженнями людських характерів, підслуханими анекдотами, народними висловами тощо. Першу дату зустрічаємо за 1. II. 1911. Під цією датою занотовано відвідини у Фльоренції своїх давніх друзів Катерини і Дмитра Антоновичів. А далі різні фраґментарні міркування: про партійність і національне питання; про стосунки між російськими і українськими соц.-демократами та про причини їх антагонізму; про зустрічі й розмови з студенткою Сорбонни Розалією

Ліфшиць, одруження з нею (28 березня 1911), спільне життя з нею в Авон, під Парижем, міркування про це і таке інше. Наприкінці занотовано кілька нових тем, матеріялів та окремих нотаток до роману "Рівновага", над яким, очевидно, тоді Винниченко інтенсивно вже працював. Останній запис за 1911 рік є 27 червня. Решта сторінок виповнені різними нотатками, в тому й про прочитані книжки, але без позначення датою.

Від другої половини 1911 року до травня 1914 записників нема. Можливо, за ці еміґрантські, дуже наснажені літературною і політичною діяльністю роки Винниченко нотатників не провадив. А можливо, що, вибираючись весною 1914 року нелеґально в Україну, він свої записники залишив комусь із своїх добрих друзів. Коли він не повернувся незабаром, як було пляновано, ці записники пропали. Як відомо, в травні 1914 року В. Винниченко з дружиною, під чужими прізвищами, повернулися в Україну. В пляні було: взяти участь у з'їзді УСДРП, що мав відбутися в листопаді 1914 року, полагодити деякі справи з виданням своїх творів у Києві українською і в Москві російською мовами, і негайно повернутися назад. Але несподіваний вибух Першої світової війни 1 серпня 1914 року всі ці пляни перекреслив і цілковито унеможливив нелеґальний виїзд за кордон. Так В. Винниченко, силою обставин, залишився нелеґально, під чужим прізвищем (яке він пізніше кілька разів міняв), у межах тодішньої російської імперії.

Свій записник ч. 2 за цей час Винниченко почав у Варшаві. Початкові записи не датовані. Після вражень і спостережень Варшави, першу дату зустрічаємо 24. V. 1914. З того часу В. Винниченко не покидає своїх записних книжок упродовж усього дальшого життя. Так постали 41 книжка щоденних записів Винниченка. Ми не беремо до уваги багатьох різного формату бльокнотів, що окремо зберігаються в архіві.

У листопаді 1914 року В. Винниченко записав таку важливу для пізнання його щоденників думку:

> Я рішив, як не щодня, то якомога частіше вести щоденник. Це сприяє самоаналізі й самоорганізації, примушує зупинятись над собою і перевіряти. Крім того, це є та *увага,* те зупиняння над життям, якого так треба для щастя. Розум, здатний зупиняти себе й усю істоту над ментами життя, прислухатись до них, вслухуватись, освітлювати їх, як з ручного електричного ліхтаря, пучком світла, — такий розум є великий помічник щастя.[1]

1. Щоденник. Записник ч. 2, 15. XI. 1914, стор. 200, Нью-Йорк, УВАН, Архів Винниченка. Далі пишемо: Записник, число, дата і сторінка запису.

Уже цей запис свідчить про характер Винниченкового щоденника. Щоденні свої записи він вирішує робити не для когось, не для майбутнього друку, а тільки для себе, для самоаналізи й самоорганізації, спостереження життя, самовдосконалення і висновків з нього, які так потрібні для творення щастя. Пізніше В. Винниченко дещо змінить і поглибить свої погляди на щоденні нотатки. Але основне в цьому записі, а саме, що нотатки робляться тільки для себе, залишиться на все життя.

Щоденники належать до мемуарного жанру літератури. Але сам у собі цей жанр, за формою, змістом, призначенням, дуже здиференційований. Є щоденники, що їх автори обдумано пишуть з розрахунком на публікацію. У таких записах вони оминають свідомо різні особисті, побутові, часто прикрі й неґативні деталі, а навіть і суспільні дрібниці, та акцентують увагу, з їх погляду, на головних питаннях часу, визначаючи своє місце в ньому. Позитивне чи неґативне ставлення до подій свого часу автори таких щоденників виявляють відповідними публіцистичними чи філософськими коментарями та відступами. Зразками таких щоденників є щоденник Т. Шевченка, Л. Толстого (особливо від 80-их років починаючи), Андре Жіда, а з новіших — щоденник М. Шаповала.

Інший ґатунок щоденника — нотатки глибоко особисті, виповнені інтимними фактами, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дражливими, "непристойними". Автора таких щоденників часто зовнішній світ ніби не цікавить, він для нього ніби не існує. Автор увесь у собі, в своїх переживаннях, у своїх пристрастях, у своїх болях і трагедіях.

Третя форма щоденників — це докладні, але сухі, телеграфічні нотатки: місцевість і дата перебування, назви прочитаних книжок, прізвища людей, з якими зустрічався, інколи — дата і місце зустрічей, усякі події, факти, дрібні епізоди дня, логічно ніби між собою не пов'язані, для читача незрозумілі. Це записи тільки для себе. Тут відсутні всякі публіцистичні оцінки та філософські роздуми. Зразками такої форми щоденників є нотатники Миколи Куліша, "Дневники" Марієтти Шаґінян тощо.

Є ще й четвертий ґатунок щоденника, властивий переважно письменникам. Це нотатки щоденних спостережень, рідкісних вуличних висловів, народніх говорів, професійних висловів,

випадкових ситуацій, схоплення характеристичних портретів, пейзажів і навіть нових тем, інколи з розгорненою схемою сюжету і таке інше. Це, висловлюючись метафорично, літературно-мовний банк письменника, звідки він черпає потрібні скарби для нових творів. До такого типу щоденників належать записні книжки М. Коцюбинського.

Щоденник В. Винниченка є особливого характеру. Він дивним способом увібрав у себе елементи всіх тих вищезгаданих ґатунків. Поруч з щоденними записами подій з особистого і суспільного життя знаходимо на бігу схоплені характеристичні неповторні народні вислови, підслухані жарґонні фрази, багатющі діялектизми, міщанський говір (суржик) — одне слово, все те, без чого письменник не може творити живих картин життя, зображувати живих типів та надавати їм індивідуальної мови. Тут же ціла ґалерія людей різних станів, професій, національностей, особливих біографій, щасливих і нещасливих, гарних і потворних, добрих і злих, чесних і злодіїв. І одночасно, всуміш з цим, записники виповнені багатющими ліричними вставками і пейзажами, що надають цим професійним записам живого звучання й почитности. Візьмемо для прикладу деякі ліричні зразки з щоденника. Прибувши нелеґально в Україну, зупинившися в Катеринославі, відчувши подих Дніпра й української природи, Винниченко фіксує свій настрій:

> Здалеку ллються довгі-довгі кінцеві ноти пісні, і мені сумно, солодко, тужно від них. Цей тихий вечір, свіжість, копиця сіна, внутрішній голос, що не замовкає, — все мені говорить, що я на Україні. І не тільки на Україні. А от у цю хвилину на тій Україні, на якій я жив у 17-20 літ. Я в тому чудесному краї, повному для мене загадок, страшно, болюче, солодко поетичнім, оповитім вінком пісень. Я з болем пригадую села над Дніпром, старовинні, затишні, де вулички, як коридорчики, а в коридорчиках пахне гноєм, коровами, кропом з городів, квітами від хат. У тих вуличках, у тих селах живуть поетичні люди, які співають, носять старовинну одежу і, патріярхально-чисті, добродушні, чесні, всі говорять чистою українською мовою. В цей вечір я згадую вечір давній-давній, ах який давній, наче доісторичний, наче з казки... Я спав поруч з батьком під возом, на сіні, яке кололо часом шпичками в бік крізь ряденце. Гарно, затишно, любо до того під теплим сильним боком тата, що хотілося тоненько-тоненько, з захватом і щастям запищати.[2]

2. Записник ч. 2, 21. VI. 1914, стор. 50-52.

Щоденник таїть у собі силу-силенну політичних, філософських роздумів, афористичних висловів про світ, про людей, про творчість.

> Людство, — пише В. Винниченко, — топчеться серед істин, як сліпець серед незнайомих вулиць. То знаходить їх і якийсь час іде ними, то губить і блудить, шукаючи знову, цюкаючи паличкою в різних напрямках.[3]

Або ще така сентенція:

> Від'їжджати й умирати треба відразу, без попередження, тоді це дає приємний для об'єкта ефект. Коли ж від'їзд чи смерть все відкладається й затягується, то при від'їзді й смерті першим почуттям усіх є не жаль, не жах, не туга й скорбота, а чуття полегкости й розв'язаности від довгого чекання.[4]

Щодо творчости:

> Поки робиш якусь роботу, вір у себе, як у генія. Коли скінчив, стався до неї, як до витвору твого ворога, не прощаючи ні одної помилки, ні найменшого недогляду.[5]

Або такий афористичний вислів:

> Люди, які не мають у щонебудь своєї віри, які нічого *свого* не створили, яким увесь світ здається нудним, плескуватим і банальним, такі люди дуже люблять бути оригінальними.[6]

Одночасно щоденник виповнено вщерть гострими публіцистичними інвективами. І це стосується не тільки тих чи інших немилих йому сучасників, інколи навіть близьких друзів, не тільки української чи російської загальносуспільної проблематики, але й західньоевропейської. Візьмемо кілька зразків на ці теми.

28 листопада 1918 року, ще в початковій стадії повстання проти гетьманського уряду, перебуваючи в Фастівському лісі при штабі дієвої повстанчої армії, В. Винниченко, як голова Директорії, одержав від німецького командування категоричну заяву, що воно боронитиме Київ і уряд гетьмана всіма доступними йому силами. З цього приводу Винниченко занотував такі цікаві думки:

---

3. Записник ч. 15, 21. V. 1926, стор. 151.
4. Записник ч. 8, 2. V. 1924, стор. 149.
5. Записник ч. 19, 12. VIII. 1930, стор. 178.
6. Записник ч. 19, 2. X. 1930, стор. 231.

> Можливо, що справу захоплення влади в даний момент ми програли. 75 шансів за поразку під Києвом, за безпорядочне тікання нашого недисциплінованого війська, за остаточне розбиття нас німцями й Антантою разом. Але перемога наша в тому, що ми, *українські* соціялісти й демократи, що ми, *українці,* з'єдналися з своїм народом. Хай нас розіб'ють фізично, але духово, національно й соціяльно ми поєднані тепер, і в слушний час наш голос матиме довір'я в народі нашому. Це є те основне завдання, яке ми мали на меті, виступаючи, ще обмірковуючи виступ і не знаючи, як будуть ставитись до нас німці.[7]

А ось зразок оцінки політики російських комуністів у квітні 1919 року, тобто тоді, коли В. Винниченко вийшов з уряду, виїхав за кордон, де вже з ним почали через Бела Куна розмови про повернення в Україну й очолення українського радянського уряду. Як відомо, Бела Кун, тоді провідна особа щойно посталої Угорської Радянської Республіки, через українського посла в Угорщині М. Галагана запросив був Винниченка на розмову, в якій висловив думку про повернення Винниченка в Україну й очолення українського радянського уряду. В. Винниченко в принципі не заперечував такої можливости, але для її здійснення виставив свої дев'ять пунктів, як остаточну умову. Серед них перший і основний пункт: Україна в своїй внутрішній і зовнішній політиці діє, як абсолютно незалежна держава.[8] Його записи про ці розмови звучать так:

> Вони жагуче вірять, що Москва та Київ згодяться на мою пропозицію. Вірять, бо не менш жагуче того бажають... Мій сумнів вони зустріли з гарячим протестом: ніколи в світі руські комуністи не можуть бути імперіялістами та націоналістами. Ніякі мої докази, приклади, спомини не могли на них подіяти, — адже Бела Кун "найкращий учень Леніна", він краще знає свого вчителя. Але я все таки сказав йому: "Запам'ятайте мої слова: вони загублять вас, нас і себе на українському питанні".[9]

Еволюцію РКП до тоталітарної, антинародної диктатури на зразок фашизму Винниченко побачив уже в середині 20-их років.

---

7. Записник ч. 6, 28. XI. 1918, стор. 11.

8. Про це докладніше див. Григорій Костюк. Володимир Винниченко та його останній роман. Вступна стаття до роману В. Винниченка "Слово за тобою, Сталіне!", Нью-Йорк, УВАН, 1971, стор. 32-33.

9. Записник ч. 6, 7. IV. 1919, стор. 112-113.

За 17 квітня 1926 року читаємо:

> З большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм. Уже можна бачити всі характерні прикмети його.[10]

У серпні 1934 року відбувся перший з'їзд письменників СРСР, перша спроба впрягти письменницькі організації всіх національних республік до єдиного воза, підпорядкувати єдиному центру. Відповідні органи доклали були всіх зусиль, щоб з'їзд іззовні виглядав помпезно, а бідні "майстрі культури" щоб продемонстрували свою суперльояльність. На цю подію В. Винниченко зареаґував такою слушною, сповненою іронії й сарказму заувагою:

> У СССР відбувається з'їзд всесоюзних письменників. Самохвальство, самовозвеличування дійсно рекордні. Отут справді наздогнали й перегнали всіх хвальків, брехунів, реклямістів на всьому світі...
>
> Дійсно якась просто "вакханалія" лицемірства, хамства, самохвальства і дурости на з'їзді радянських письменників. Очевидно, там підлабузництво, брехня, самообпльовування є норма морального поводження — і нікого вона не вражає, і ніхто нею не гидує, інакше поводитись і не можливо, і ніхто нікого не соромиться. Нюдизм морально прокажених.[11]

У роки 40-ві й 50-ті маємо численні записи щодо політики Гітлера, Сталіна й ситуації в світі взагалі.

> Синки Леніна (Гітлер, Сталін, Муссоліні) час од часу бавляться бомбочками. Сьогодні кинув кремлівський "братішка": склав догоду з "братішкою" берхтесґаденським про ненапад. Бомбочка вибухла з таким гуком, що старенька Европа роззявила рота й завмерла від страху. Та навіть у Вашінґтоні шибки повилітали, і Рузвелт кинувся з вакацій додому.[12]

На другий день, 23 серпня 1939 року, В. Винниченко про цей пакт Гітлер-Сталін пише так:

> Коли б треба було ілюстрації хвороби людства, то хіба цей акт не є одним з придатніших для цієї мети? Де ж, як не

---

10. Записник ч. 15, 17. IV. 1926, стор. 116.
11. Записник ч. 23, 24 і 25. VIII. 1934, стор. 247 і 248.
12. Записник ч. 28, 22. VIII. 1939, стор. 249.

в прокажельні, може виникнути така штука, як оця "несподіванка"? Ніяких же слів не може бути для справжньої оцінки вчинку московського синка Леніна. Всяке найбрутальніше слово не досягатиме й до чверти належної характеристики. Та мова людська не виробила таких слів, які б дорівнювали до вчинків цих мерзенно-огидних хворих людей.

А ось одна з багатьох характеристик Гітлера й світової політики того часу:

> Не те дивне, — та де "дивне" — моторошне, що гістеричний неук, нахапаний каварнянської філософії політики, як найвищий авторитет судить про всякі речі й вирішує долю народів, а те, що ці народи, їхні політики і вчені серйозно, з серйозним страхом чи ненавистю слухають його. Оце є моторошне. І це показує, на якому щаблі й якої філософії стоять оті політики та вчені.[13]

Із преси В. Винниченко довідався, що відбулася зустріч В. Черчіла і Й. Сталіна в Москві. В. Черчіл на пресконференції сказав: "Три вільних народи, в особі своїх представників, прийшли до цілковитої згоди".

В. Винниченко з приводу цієї заяви Черчіла саркастично іронізує:

> "*Три* вільних народи!" Які? — Англійський, американський і... "совєтський?" Теж вільний? У якого сірка Черчіл позичав очей, пишучи це?[14]

У щоденнику В. Винниченка занотовано тисячі маловідомих, а то й невідомих фактів, подій з історії українського суспільно-політичного та культурного, леґального й нелеґального життя за перше півсторіччя XX в. Дослідник знайде тут багато нового джерельного матеріялу до історії українського визвольного руху за цей період. Зокрема, знайде тут цікаву, хоч, звичайно, суб'єктивну, не завжди справедливу характеристику багатьох видатних діячів як української, так і світової культури і політики. Багато тут фактів, часто ніде досі не згаданих, до історії становлення етапів української революції: доба Центральної Ради й чотирьох Універсалів, проголошення незалежности Української Народньої Республіки, підписання миру з Центральними державами, початок воєнного конфлікту з Радянською Росією,

---

13. Записник ч. 30, 2. II. 1941, стор. 42.
14. Записник, ч. 31, 18. VIII. 1942, стор. 245.

гетьманський переворот і доба Гетьманщини, повстання і доба Директорії, новий конфлікт і знову війна з більшовицькою Росією, польська інвазія з заходу, військ Антанти й білої російської армії з півдня, а Червоної радянської армії з півночі. Про все це безвихіддя, про ті трикутники й чотирикутники смерти, що почали розхитувати молоду українську республіку, про свій душевний стан, — стан людини, що стояла на чолі уряду й на чолі Республіки, — читач щоденника знайде багато цікавих думок. Якщо до цього додати ті внутрішні неузгодження, конфлікти в самому середовищі провідного складу української демократії, то щоденник дає дуже багато нового до висновків і вияснення причин, чому Винниченко в лютому 1919 року змушений був вийти з уряду і виїхати за кордон. Багато тут фактичного матеріялу, що допоможе дослідникам об'єктивно вияснити нарешті таку досі заплутану, окутану в леґенди і вигадки проблему, як ставлення Винниченка до армії, до війська, до збройної оборони Республіки.

Щоденник приносить нові факти щодо ідейної переорієнтації В. Винниченка після його виїзду за кордон: розрив з політикою УНР, критика своєї власної минулої політики, утворення Закордонної групи УКП, поїздка влітку 1920 року до Москви і Харкова з надією в новопосталій Радянській Україні перехопити ініціятиву в українські руки й надати їй незалежного державного статусу, невдача спроби, розрив з більшовиками, повернення за кордон і початок гострої викривальної політики проти РКП і КП(б)У. І нарешті, щоденник дає багато до з'ясування такого складного і заплутаного питання, як взаємини між В. Винниченком і С. Петлюрою від 1914 року. На цій базі, може, постане давно очікуване об'єктивне дослідження і з'ясування конфлікту між цими діячами української революції, від 1919 року починаючи.

Але чи не найбільше значення має і матиме щоденник для всебічного вивчення життя й творчости самого В. Винниченка, особливо щодо пізнання Винниченка як людини, його характеру, звичок, намірів, плянів, ідей. Щождо його творчої лябораторії і як маляра, і письменника, і публіциста, то щоденник — просто невичерпне джерело. Дослідники окремих творів його, — романів, повістей ("Хочу!","Записки Кирпатого Мефістофеля", "На той бік", "Соняшна машина", "Поклади золота" та інші недруковані романи), а також драм ("Чорна Пантера і Білий Ведмідь","Брехня", "Пригвождені", "Між двох сил", "Пісня Ізраїля", "Ательє щастя", "Пророк"), — знайдуть у щоденнику більше чи менше розкриття деталів, умов праці, аж до точних вказівок, коли почав і коли скінчив працю, скільки годин щоденно витрачав на писання, на

обдумування і, нарешті, скільки часу пішло на остаточну редакцію і передрук тексту. А коли твір перекладався на якусь чужу мову, то в щоденнику нотувалось ім'я перекладача, як довго тривав переклад, у які видавництва машинопис потрапляв і які наслідки були цих його мандрів. Загально кажучи, ні один український письменник не залишив після себе такого багатющого скарбу з ляборадорії своєї праці. Це виняткове явище в українській літературі.

Ми вже говорили вище, що записники В. Винниченка не належать до якогось одного щоденникового жанру. Вони ввібрали в себе всі ґатунки відомих дотепер щоденників, стали їх, сказати б, синтезою. Саме тому щоденникові записки В. Винниченка становлять собою складне багатоплянове літературне явище. Як відомо, автор ніколи не плянував свої записки до публікації. Для нього це було лише скрупульозне нагромадження прерізного матеріялу для різних творчих плянів. Тому читач і дослідник на багатьох сторінках записників знайде перекреслені уривки з навскісними авторовими написами синім або червоним олівцем: "Перенесено — СМ", "Перенесено — БІ", "Перенесено — ПЗ" і багато подібних. Це означає, що ці сторінки чи абзаци використано в романах: СМ — "Соняшна машина", БІ — "Бог-Іванище", ПЗ — "Поклади золота".

Численні інші нотатки з історії українського визвольного руху, революційних подій 1917-1920 років, стосунків на еміґрації і взагалі подій у світі від Першої світової війни 1914-1918 до закінчення Другої світової війни 1939-1945, плюс багатющі деталі прерізних особистих і чужих, але близьких до сфери його життєвого шляху, психологічних, побутових конфліктів і трагедій, — увесь цей матеріял призначався до давно, ще на початку 20-их років запланованого "Роману мого життя" і до мемуарно-історичної епопеї "Хроніка українського відродження" XX сторіччя.

> Знову з'являється ідея роману мого життя, — писав він уже на схилі свого віку. — Переглянути всю смугу буття, якою я пройшов і зафіксувати її так, як я її бачу *тепер*. Коли б же то милі американці[15] замовили мені цю роботу. Її вистачило б, здається, томів на десять... Не моє маленьке існування, а велике життя тих великих національних колективів, серед яких моє оте існування тяглося

15. У цьому жартівливому вислові Винниченко мав на увазі українські робітничі організації в Америці і Канаді, з якими він тоді мав контакти і які обіцювали йому різну допомогу для творчої праці.

ниточкою. Ниточкою у величезних килимах-народах.[16]

Про "Хроніку українського відродження" він писав рік пізніше, в записнику ч. 30, 18 жовтня 1941, стор. 308:

> Мені б треба: 1) ще раз відредаґувати, поповнити, виправити "Конкордизм"; 2) писати "Хмельниччину"; 3) писати "Хроніку українського відродження" з доби останніх 50 років...

Це були ґрандіозні й ориґінальні задуми В. Винниченка. І велика шкода, що він не мав нізвідки допомоги і не мав жадних умов, щоб їх реалізувати. Але щоденні його нотатки за 40 років, що призначались відтворити в образах життя письменника і його велику епоху, залишились таки нам у спадщину. Може, колись прийде до творчого життя хтось рівний талантом, силою і розумінням епохи авторові цих нотаток і, поклавши їх в основу, реалізує його великий задум.

Окрема і дуже важлива лінія записок В. Винниченка — це багатющі факти з історії життя й діяльности української еміґрації. Не низів, не трудящої її маси, а верхів, отих державних, політичних і наукових, що мали б творити нашу еміґраційну політику. Ідея заснування першого в еміґрації великого літературно-громадського місячника "Нова Україна" (1922); постання ідеї Революційно-демократичного союзу та його програмові й політичні позиції (1924-1925); ідея скликання Українського Національного Конґресу, що виникла на початку 1936 року в усіх скупченнях української еміґрації, захопила всі політичні середовища Галичини і навіть робітничі та суспільні організації Америки й Канади. Ця ідея міцно входить у зацікавлення В. Винниченка. В лютому 1936 року він пише програмову статтю-декларацію, що мала б лягти в основу діяльности УНК. Узагалі до історії цієї об'єднувальної акції української еміґрації, яка й досі не вивчена, в щоденнику В. Винниченка зібрано й занотовано багатющий фактичний матеріял.

В українській політичній літературі нічого невідомо про велику дипломатичну акцію, що її розгорнув В. Винниченко на початку 1937 року, коли зі зростом аґресивної сили гітлеризму над Европою взагалі, а над Україною зокрема, нависла небезпека війни. В. Винниченко тоді написав і розіслав до всіх европейських урядів, включно з урядами США, Англії, Франції, СРСР і Німеччини, велику заяву, в якій попереджав і доводив, що над світом

16. Записник ч. 29, 27. X. 1940, стор. 313.

нависла смертельна загроза війни і що основною причиною її є багатющі надри України, які цупко тримає в своїх руках Москва й на які зазіхає Гітлер. Щоб усунути це джерело конфлікту, В. Винниченко в своєму меморандумі висував ідею "Европейського протекторату" над Україною. Коли б така політична ситуація заіснувала, то Україна була б вилучена з-під впливу як більшовицької Москви, так і нацистської Німеччини. Ця акція тривала понад два роки. До неї був залучений цілий ряд суспільних і робітничих українських організацій Франції, США, Канади та політично-громадських діячів еміґрації (Н. Григоріїв, О. Шульгин, М. Шаповал, О. Севрюк та ін.). Припинив її тільки вибух Другої світової війни. Для української політичної думки між двома війнами ця акція заслуговує на докладніше наукове вивчення.

Для вивчення позитивних і неґативних культурних і політичних стосунків між провідними діячами української еміґрації, зокрема для вивчення стосунків Винниченка з середовищем УНР, з американськими й канадськими українськими суспільними та робітничими організаціями, з українською студентською молоддю 20-их років у Чехо-Словаччині, з культурними діячами Радянської України і, нарешті, контактів Винниченка з новою післявоєнною еміґрацією, його поглядів на консолідаційну акцію, на Українську Національну Раду як єдиний демократичний керівний центр еміґрації, його переговорів з різними політичними середовищами, включно з середовищем ОУН Бандери, його блискучих характеристик кожного з своїх розмовників, кожного політичного середовища та їх програм, — для освітлення й вивчення всіх цих питань щоденник В. Винниченка становить собою дуже важливе джерело.

Щоденник В. Винниченка є незаступним документом для вивчення його світоглядової еволюції. Давній соціял-демократ, активний учасник багатьох революційних акцій, як засобів досягнення соціяльної й національної свободи народів, десь коло 1930 року В. Винниченко починає розчаровуватися й розвінчувати цих своїх давніх божків-ідей. Світова практика останніх десятиріч показала, що носії найрадикальніших ідей свободи (як російські більшовики на чолі з Леніном і Сталіном), прийшовши до влади, запровадили страхітливу систему терору й ще тяжчу неволю, як була до революції. Соціялісти поміркованого крила (Франція, Голляндія, Норвегія та інші), посівши владу, не запровадили, правда, такого страхітливого терору й неволі, як комуністи, але в цілому не принесли нічого особливо нового для своїх народів. Роздумуючи над усім цим, В. Винниченко прийшов був до висновку, що причина такого стану лежить у самій людині.

Щоб оновити життя на справедливих основах, потрібно, щоб людина насамперед оновила себе — свою психіку, душу, мораль, побут, родину аж до системи харчування. Тільки така нова людина здатна буде перебудувати ввесь світ на основі правди, добра, людяности. Так поступово народжувалась у свідомості Винниченка філософська теорія нового суспільного ладу в світі, що його він назвав *конкордизмом,* — тобто, системою всебічного духового, правового, фізичного і матеріяльного, внутрішнього і зовнішнього узгодження між людьми на всій нашій плянеті. Теорію і програму такого суспільного узгодження він виклав у двотомовому трактаті "Конкордизм". Історію становлення цієї ідеї та вказівки про її практичне застосування в житті читачі знайдуть тільки в щоденних записах В. Винниченка.

У якій мірі щоденні нотатки В. Винниченка щирі, безпосередні, правдиві? Чи об'єктивно відбивають вони внутрішній, особистий світ думок і переживань письменника? Це питання конче постане в кожного читача. Воно стосується не тільки до щоденника В. Винниченка, а й до всіх щоденників узагалі. Сам Винниченко це питання ставив перед собою не один раз.

> Яка ціль щоденників і записок, що провадяться людьми, особливо видатнішими літераторами, політиками і т. ін.? — писав Винниченко 14. VIII. 1923 року. — Дати про себе докладніші інформації, викрити перед широким читачем інтимні боки свого життя, дати йому ключ до кращого розуміння себе? Чи ціллю є викласти свій досвід і тим дати поміч в орієнтації серед життєвих конфліктів і всяких труднощів? Інформація чи навчання?

Поставивши так питання і скритикувавши щоденники Л. Толстого та інших авторів за слабість, непослідовність, лякливість і соромливість, отже — за неповну щирість, за нечесність з собою, В. Винниченко сам відповів на поставлене питання так:

> Та чи інша мета може бути хоч частково досягнена з однією умовою: щирість записок. Найбільша, оголена, безоглядна, до найтемніших куточків правдивість, одвертість, об'єктивність. Без цієї умови ні інформація, ні навчання не можуть бути досягнені.[17]

І це не риторична відповідь, а моральне кредо В. Винниченка, як письменника й громадянина. То нічого, що свої записи він робив

---

17. Записник ч. 12, липень 1923, стор. 213.

не для друку, але він волів бути чесним і перед самим собою. Його щоденник, якого він писав тільки для себе, є направду межево щирий і безоглядно відкритий. В. Винниченко нотував такі факти й епізоди з особистого і суспільного життя, які ніхто інший не наважувався б. І робив це він свідомо. Нотував різні "скверни" й "пороки" як у своєму особистому, так і в суспільному житті з жорстокістю й об'єктивністю лікаря, який викриває хвороби, щоб їх вилікувати.

Отже свої нотатки В. Винниченко розглядав і як інформацію, — що було, що творилось і що заховувалося від людей його доби, — і як навчання, викриваючи безжально й жорстоко як свої особисті, так і суспільні вади і цим, як хірург, знешкоджуючи їх дальшу дію. Саме в цьому велика пізнавальна вартість записників В. Винниченка, їх сила й унікальність.

Для історика і шанувальника красного письменства записники В. Винниченка цінні ще й тим, що на них лежить печать духа великого майстра слова, мистця-образотворця. На всіх етапах життя, від 1911 по березень 1951 року, у найтрагічніших чи найпрозаїчніших моментах і обставинах, у його записках проривається постійно на перше місце дух мистця, образотворця і людинознавця. Поряд з записами різних побутових фактів, особистих прикрощів, невдач, голодного існування, хворобливого стану та всяких інших неприємностей, зустрічаємо чудесні пейзажі, ліричні та філософські відступи, гострі сюжетні задуми. Уже в першому записнику за 1911 рік читаємо:

> Далечінь — туманно-фіолетова. Деякі вікна так блищать від сонця на заході, що, здається, в кімнаті того будинку пожежа. Чорний кінець димаря заводу впирається в рожево-синенькі хмаринки уступами дійшлими дообрійно. З темнофіолетового туману ледве виблискує золотом баня Володимирського собору.[18]

А ось червень 1914 року. Як ми вже згадували, В. Винниченко щойно прибув нелеґально з еміґрації на Україну. Поруч з загальними суспільними й побутовими враженнями, розсипано багато пейзажної лірики.

> По небі блукають величезні, кудлаті, сиві, з підпалом на краях хмари. Вони сердиті й брудні, як чабанські собаки. В лісі тихо й вогко. На дорозі ще не просохла вода від учорашнього дощу і здається синьо-зеленою від від-

18. Записник ч. 1, 1911, стор. 3.

дзеркалених у ній листя й шматків неба. Вгорі шумить і шелестить верхів'ями дерев вітер, а внизу непорушно і тільки стоїть дзвінкий зум мушок. Часом оксамитно спурхне птичка і зачиліка на вітах. Зелена глибінь лісу здається чекаючою, хитрою, щось ховаючою. Дерева стоять так непорушно, як це буває тільки тоді, як знаєш щось і хочеш удати з себе невинного.[19]

Зустрічаємо багато мотивів філософської лірики, що прикрашує сторінки майже всіх записників. Візьмімо для прикладу з нотатника за 1919 рік, коли В. Винниченко, після чотирьох років нелеґального життя в царській Росії і майже трьох буремних років української революції, опинився в тихому містечку Ляйнц під Віднем.

Вітер шкварчить у вітах, дощ дріботить по склі тонкими мокрими кігтями. А на столі ярко-ярко горить лямпа, лежять книжки, мовчазні душі найкращих людей...

І очищена душа хоче рідности з вітром, з старезним дідусем, який лякав волосатих пращурів у печерах; і стає тужно, солодко-ясно, що і вітер, і пращури, і державність, і книжки, і моя душа, і лямпа, і все, що діється, діялось і діятиметься на землі, є один процес, одне велике, нерозгадане ніким чудо, і ми всі є дрібки, є рівні елементи того чуда; і за це душа сповняється побожної подяки, лагідної туги і тихого, смиренного смутку. І в душі моїй стає на коліна волосатий пращур, здіймає кігтясті руки свої й благословляє вітер, дощ, тьму, затишок печери і кожний подих своєї істоти, без слів, без молитви, без свідомости благословляє й хвалить велике чудо-життя.[20]

А Середземне море, на березі й островах якого від 1926 року В. Винниченко проводив постійно свої літні творчі часи, знайшло мистецьке зображення в багатьох записниках. Одно з таких мистецьких відтворень читаємо в такому ліричному відступі:

Сонце. Море тихе, гладеньке. Тільки блискучі стріли цілком як ті, що малюють люди для позначення напрямку дороги. Дощ цих стріл безшумно втикається в сталево-синю поверхню моря, блискає, спішить. І не по всьому морі, а в смузі сонця. Потім стріли зникають і, замість них, рухлива, мінлива луска, блискуча, дрібна. Здається, цілі

19. Записник ч. 2, 20. VI. 1914, стор. 47.
20. Записник ч. 8, 21. IX. 1919, стор. 21.

зграї дрібних риб граються на самій поверхні води. Човники чорними колодочками загрузли в цій блискучій лусці. Острівець у синьо-фіолетовому тумані. Небо чисте, рівне, у сивій легкій мряці на обрію і м'якосинє вгорі. Тільки одна хмарина над островом наче останній клуб диму з його люльки.[21]

Уже навіть у цих прикладах бачимо: лагідний тон, тонкий ліризм, ритмічно-музикальну основу розповіді, свіжі, ориґінальні метафори (хмари — "сердиті й брудні, як чабанські собаки"; морські брижі — "рухлива, мінлива луска", або "цілі зграї дрібних риб граються на самій поверхні води"), динаміку і скульптурну виразність образу та багатство яскравих фарб. Не випадково багато подібних уступів з усіх записників Винниченка, як ми вже згадували, було перенесено в різні його оповідання, романи, драми. Загально кажучи, стиль щоденника В. Винниченка має на собі всі познаки багатопляновости його таланту, сили і слабости його особистости як письменника, мистця. З цього погляду, щоденник В. Винниченка, як літературно-мистецька річ, у його спадщині посідає дуже ваговите місце.

Отже, почавши з дрібних, випадкових літературних спостережень, схоплюючи на бігу різні жарґонні вислови, мовні покручі, станові чи професійні говори, занотовуючи інколи портрети і біографії цікавих типів, нотуючи старанно в деталях різні особисті переживання, трагедії чи побутово-родинні радощі, В. Винниченко поступово поширює й поглиблює діяпазон своїх спостережень, зацікавлень і поглядів. Спочатку поширює коло зацікавлень до літературно-мистецьких питань. Згодом, усе більше і більше, — до української суспільно-політичної проблематики. А ще пізніше, особливо від 1930 року, — вже з позиції "громадянина землі" — до загальнолюдських, світових суспільно-філософських проблем і узагальнень. Ці природні зміни форм нотаток і зацікавлень, що супроводились світоглядовими змінами, пристрасними шуканнями нового і справжнього шляху до щастя і свободи людини, нарешті оформились у нову морально-філософську систему, яку теоретично В. Винниченко зформулював у своєму трактаті "Конкордизм". Та система, яку В. Винниченко назвав "найкращою дитиною моєю", на його думку, мусить прийти на зміну сучасної світової прокажельні. Одне слово, щоденник найкраще й найавторитетніше джерело, де рік за роком

---

21. Записник ч. 15, 23. V. 1926, стор. 153.

показано, як ішла, як відбувалася велика світоглядова еволюція письменника від радикальних соціял-демократичних позицій перших двох десятиріч XX-го сторіччя до цілковитого їх заперечення новою утопійною синтезою старого Фур'є й модерного Ґанді. В усякому разі, це невичерпне джерело для дослідження як цієї еволюції В. Винниченка, так і великого збурення інтелекту европейського інтеліґента взагалі, його бунту проти пароксизму страхітливої сучасности Сталіна й Гітлера. І найцікавіше в цих щоденних записках Винниченка те, що в усій цій ґрандіозній системі світоглядової еволюції, в усіх філософських концепціях "громадянина світу" Україна завжди і постійно стояла в центрі його шукань, мрій, болючих згадок і ностальгійних страждань. Вона завжди ятрила і пекла його душу. Для неї творились усі утопії: від "европейського протекторату", "колектократії" до ґрандіозної панорами нового світу — "конкордизму".

> Війнуло сьогодні Україною від якогось оповідання в "Червоному шляху", який переглядаю. Заболіла вся душа; таким ниючим, ридаючим болем заболіла, що аж сама похопилась від страху й здивування. Коли б за один тиждень перебуття на Україні треба було цілий рік іти туди пішки — з захватом згодився б. І пішли б ми вдвох, і яке було б щастя.[22]

Це писав В. Винниченко, коли йому минав 61-ий рік, коли на всіх просторах Сходу і Заходу Европи так пронизливо пахло кров'ю й жахіттям Другої світової війни, коли над Україною нависли моторошні події зудару двох хижаків — Гітлера і Сталіна, що передбачав Винниченко ще 1937 року в своїх листах про "Европейський протекторат" над Україною.

Особливість записок В. Винниченка ще й та, що всі вони в найтрагічніші роки війни і голоду пройняті наскрізь, з одного боку, сатирично-іронічним тоном, а з другого, оптимістичними лірико-філософськими медитаціями. Отже, в загальному висновку, всі записки В. Винниченка не роззброюють, а мобілізують читача духово.

У центрі сорокарічних записок В. Винниченка стоїть сам автор. Його почуття, переживання, успіхи й особисті трагедії, його гріхи і покаяння, спогади і пляни майбутнього. І все це зображено не вузько-особисто, не ізольовано, а на широкому тлі української і світової історії за першу половину XX-го сторіччя. В. Винниченко прожив велике, вічно неспокійне творче життя письменника й

---

22. Записник ч. 30, 1. II. 1941.

активного провідного, леґального і нелеґального, діяча українського національно-державного відродження. Його самовідданість патріота і талант небуденного письменника, його складна і суперечлива натура залишили свій нестертий яскравий слід на всій нашій культурній і політичній історії нового часу. І вся ця складність духового світу, ця суперечливість В. Винниченка як письменника і політика знайшла своє глибоке, безпосереднє, місцями жорстоко-щире зображення в цих його щоденних нотатках. Там, де автор дає повну свободу вияву свого мистецького почуття, свого власного бачення світу, ми маємо в записках витончено-різьблені образи людей, природи, тварин. Там, де він виявляє своє неґативне чи критичне ставлення до подій, до своїх ближчих чи дальших співробітників, теперішніх і колишніх однодумців і товаришів боротьби, — у записниках відбито його талант аналітика, синтетика, психолога і публіциста. І це позначається навіть у тих місцях, де він виявляє свою людську слабість, свій суб'єктивізм, свою, часом, непогамовність і несправедливість.

У цілому на всіх записниках В. Винниченка лежить тавро його неспокійної, могутньої, яскраво-суперечливої, але сильної і чесної особистости, його безнастанних пошуків правди, добра і щастя для людей. У цьому чи не найбільша пізнавальна вартість його записок для нас і для наступних поколінь.

ЗАПИСНИК ч. I

(1 лютого — 27 червня 1911)

Далечінь — туманно-фіолетова. Деякі вікна так блищать від сонця на заході, що, здається, в кімнаті того будинку пожежа. Чорний кінець димаря заводу впирається в рожево-синенькі хмаринки уступами дійшлими дообрійно. З темнофіолетового туману ледве виблискує золотом баня Володимирського собору.

Одинадцята заповідь: Не зівай.

Женщина, яку нічим не можна здивувати. На всяке оповідання про щось дивовижне вона вже має своє оповідання про таке ж саме, тільки ще дивніше.

Із оповідань пасажира (кацапа) про критику Росії, як свиня побила астронома в передсказанні погоди і як селянин вилікувався, "брюхом на печі лежа". "В Росії — свиня астроном, а пічка — доктор. Росія, значить, не стремится к медицинскому персоналу".

1. II.

Муха[1] і К. М.[2] живуть якось безпорядочно. Вони нічого не роблять і не читають. Вчора цілий вечір говорили про те, як Муха "напився", закликавши гостей до себе. Муха виправдувався, якось гарячась, без звичайного свого достоїнства: — Терпіть не можу цього міщанства! Вип'єш скляночку вина, а шуму на цілу кварту і, головне, ці "разсчети": не більше чарки! Ні, ми не зійшлися характерами, треба розводу!

Не дивлячись на жартівливий тон останніх слів, почувається якась серйозність. Недурно К. М. вчора пропадала цілий вечір, десь гуляла по вулиці.

Познайомився з Майою[3] (якось так називають її). Вона —

занадто крупна. Їй би одягати довшу сукню. У вимові її є щось миле, щось, що нагадує М. З. Даш. Постать струнка, не дивлячись на великий зріст. Очі і волосся дуже чорні, ніс трохи зам'ясистий, рисунок губ східній і різкий, при чому верхня губа тонка. Цікаво, чи справді це ознака холодности темпераменту?

Сиджу на горі, внизу білими камінчиками розсипано вілли Фльоренції. Бугриста й поламана далечінь легкою блакитною мрякою затягнулася. Похоже, як курець пустить дим по рукаву і він стелиться сизими волокнистими хмарками. Маслини сивими круглими плямами вкрили ближчий схил гори. Білі, яснобдискучі стіни будинків викликають в мені знову тоску. Я не хочу нічого певного, я знаю, що воно згубить свої фарби, діставшись у руки.

Вчора й позавчора у мене була Н. І все зруйновано. Я почуваю... [Далі закреслено].

"Знаменитий критик" у кафе. Довге густе волосся, яке хочеться помити, і уявляється, що вода буде страшенно жирна з зеленими плямами після миття. Дуже різкий перехід від серйозности до дуже ввічливої і привітливої посмішки.

Кончета оповідає майже щодня з великим захопленням, що вона буде робити. Комізм у тому, що вона готова про це проговорити цілий день і з задоволенням лягти спати, нічого не зробивши.

Берег Арно.[4] По крутому боці густими чорно-зеленими шматками, як поодрізувані гоголівські чуби, стоять нерухомі кипариси. Стоять, одкидаючи яснішу від себе тінь на землю й у воду. Під ними стоять постаті рибалок з блискаючими довгастими вудилищами. Рибалки теж темні і здаються рідними з кипарисами. На горі, далеко від чотирикутньої башти з зубцями, сторожами гостро напружились у небо ті ж таки кипариси. Вони наче посходили з картин Бекліна[5] й порозбігались по узгір'ях, у долинах, навіть на вершечках гір. Арно спить. Зелені заснулі води з відблисками густих пощерблених ряб'ю тіней кипарисів нагадують мені мою істоту. Думи рухаються ледве помітно і ряботять тільки тіні колишніх переживань.

Дістав листа від Левіні[6] й вирізки статтів про "Чесність з собою". Лайка і злість мене тільки дивують, я не розумію, чи ті

Дмитро Антонович

*Катерина Антонович
із сином Михайлом.*

люди щиро пишуть, чи вони цілком не помічають того, що я хотів сказати? Всі як один обурені, нема ні одного, щоб хоч трохи звернув уваги на ідею речі. Всі лютують за інтеліґенцію. Не може ж бути, щоб усі помилялись, а я один був непомильний. Де ж голоси за мене? Цікаво, чи хтось обізветься з словом *розуміння ідеї* речі.

Сила волі

Специяльної психічної здатности "сили волі" немає. Уявляють собі, що мозок чи "душа" мають окремий участок, який заправляє рухом, акцією. Коли, мовляв, "воля" дужа, то людина робить усе так, як хоче, без вагання. Це — невірно; бажання заправляють акцією. Коли в людини є декілька протилежних бажань, то вони мусять боротися між собою. Сильними "волею" можна називати тільки тих, у яких є сильні, виразно окреслені бажання. Слабкими — тих, у яких бажання невиразні, володіють людиною не цілком, швидко зміняють одне одне. Може трапитись, що людина, у якої одне бажання дуже, зустріне друге дуже бажання, і тоді виникає так зване хитання "волі". Коли до цього прилучається великий усеаналізуючий інтелект, то справа стає ще заплутанішою, бо інтелект, розкладаючи й оцінюючи кожне бажання, знаходячи в ньому позитивні й неґативні боки, цим зменшує їх безпосередню активність. Гамлет — приклад великого інтелекту і не дуже сильних бажань. Треба вірити в щось, щоб робити. Тільки загіпнотизовані фанатики можуть робити щось, не аналізуючи й безхитанно віррячи в те, що роблять. Не можна одним наказом "волі" бити головою в стінку, або ні з того ні з цього кидатися в смерть. Але можна битись головою в стінку, знаючи наперед, що не розіб'єш її. Це робиться тільки тоді, коли є віра в те, що биттям у стінку купується якась інша цінність, більша за життя.

У хворих, якими опанували якісь шкідливі звички, дуже слабке уявлення шкідливости звички або дуже мале уявлення корисности одвички. Через те вони не можуть одвикнути. Їх насамперед треба лікувати штучно, вводячи сторонню силу.

8. III.

Муха при всіх цілує Катерину Михайлівну. Здається, ніби він цим хоче показати, що вони люблятьcя. Це робить якесь неприємне враження. Похоже на те, як бачиш людину, що при тобі виконує свої інтимні функції, або молиться. Жартом Муха, навіть підтверджуючи, говорить: — Вона моя законна жінка,

хочу — цілую, і що ж?

Поважний чоловік (навіть дідок уже) з такою посмішкою, яка говорить: "Говори, я все знаю вже, що ти мені скажеш, але ти говори. Я слухаю тебе уважно й з щирим інтересом і розумінням. Я до всього відношуся, як до свого старого знайомого, і мене здивувати важко".

Берег моря. Роза[7] сказала, що не виїде, поки не знайде зеленуватого камінця з малюнком. Просить мене шукати також. Я, як буваю на березі, шукаю. Камінці дуже схожі на людей: поки вони свіжі, мокрі, вони далеко кращі, ніж тоді, як висохнуть. Тоді губляться яскраві фарби, вони сіріють і дуже міняються. Іноді міняються до того, що аж несподіваною здається така велика зміна.

27. III.

Скеля Санта Анна. Хочу пригадати минулий місяць. У Мухи. Враження незатишку, розгардіяшу й бурлацької часовости квартири. Здається, що зникло десь усяке громадянство, держави, наука, політика, торгівля, фабрики, зник усякий рух на землі, зосталась тільки дитина, і вони мусять її годувати.

Хвиля піскувато-зеленим валом налітає на скелю при березі, обкутує її, і скеля тоді схожа на голову людини, що обливає собі з ряжки в бані голову.

Петр Николаєвич [8] — з доброю посмішкою, зачучвереною бородою, стомленим тонким лицем. По професії адвокат, але кінчає у Фльоренції медичний.

Галінар,[9] друг Майї, говорить по-російськи, палахкий італієць. Невеличкий, широкий у плечах, з губами зібраними в поцілунок і оксамитними очима.

Ліза[10] дуже білява, вії жовто-білі, на щоках рум'янець аж до очей. Бідна дуже (акушерка, не заробляє нічого), робить Катерині Михайлівні вштрикнення якісь і за це має сніданок щодня. Це її пригнічує і ставить у залежність і тяготне становище до Антоновичів. До речі: коли я оповідав Лізі про Муху, то в голосі я чув задоволення від того, що Муха не робить нічого і взагалі живе не так, як міг би, коли б відповідав уявам про себе у товаришів.

Стовбури пальм, як ноги слона (вираз Левка[11]).

(*Т*)[12] Повагою можна підняти людину до власної самоповаги. Босяк, цілком загинулий, випрямляється під впливом поваги, яку виказує йому другий. Навіть переборщує.

У Дор. така походка, як у людини, що дуже роздратувалась і біжить когось бити (наприклад, дитину, яка дуже надокучила).

Солдати схожі на божих корівок (москалики).

Одмахується від мух, наче кличе кудись за собою (спостереж. Рози).

Світила електричність, перед моїми очима лежала "Історія" Грушевського, розчинена на тій сторінці, де є малюнок коронування Ярополка і його жінки Християни. Стомлений цілоденним ходінням, я кілька разів дрімав, але грюкіт у готелі щоразу будив мене. Тоді я накрив голову подушкою і, читаючи, знову несподівано заснув. І приснився сон мені. Я приходжу звідкись до себе додому. Моя квартира неправильної форми. Якась поламана, коридор дугою. В коридорі такі килимки, які я бачив, шукаючи помешкання. Я іду по коридорчику.

27. VI.

Сиджу на ст. Fontainebleau[13] жду Розу з Парижу, куди поїхала по деякі речі. Невгамовно, настирливо й хапливо дзвенить дзвінок. Перон від дощу блищить сизо-чорним мокрим блиском. Французи з парасолями в руках.

Роза цим поїздом не приїхала, спізнилася. Я майже байдуже приймаю цей факт і йду додому. Тихо в нас. Речі застигли, ніби в напружено-чекальному настрою слухають дивну тишу.

Мені хочеться записати стан свого відношення до Рози, щоб зрівняти, щоб зрозуміти, щоб опанувати ним. І я нічого, власне, не розумію, ні про що не можу сказати з певністю. Зараз мене не тягне до неї. Більше, щось трохи одштовхує, мені чудно, що я живу з якоюсь людиною, що я зв'язаний з нею. Чим зв'язаний? Здається, ми уникли всіх зв'язків, силуваних, позувальних, здається, купність наша має корінь тільки в нашій волі, нашому потягу одне до одного, в нашій свідомій оцінці якостів наших. Здається, ніщо, крім цього, не може нас в'язати, і коли не стане цього, ми можемо розійтись. А тим часом я вчуваю десь у собі

Розалія Винниченко

присутність чогось стороннього, якогось обов'язку, повинности. Ось думаю про неї. Великі, крупні очі, крупний, трохи широкий і товстий ніс з червоністю, яка іноді трохи одражає мене і яку я *хочу* полюбити. Ось її губи крупні, соковиті, які я зву "неморальними", ось її рівні й ніби товстуваті зуби з золотим блиском пльомби з середини. Ось уся вона з тілом сирени, з невинними грудьми чотирнадцятилітньої дівчинки. Що я відчуваю до неї? Не знаю. Моя втома, мій "чорний круг" оббайдужив мою душу. Я знаю тільки, що в цей мент, коли душа моя тільки на чорне відгукується, коли тільки чорні струни дрижать, як звучить щось у їхніх тонах, у цей мент я тільки вчуваю нерішучий здриг темних струн. У тоні їхньому звучить одна риса Рози: її страх перед "славою". Страх, який вона ховає, з яким бореться і який усе таки в ній є. Думка про неї консьєржки[14], femme de menage[15], думка цілком сторонніх людей її непокоїть. Їй хочеться, щоб вони не знали, що вона M-lle, а не M-me. Вона ще не переборола, ще не випалила в собі того сорому. "Приличність" у ній ще сильна. Вона мене вчить, як тримати виделку, і я корюся їй, почуваючи й трошки сорому за свою "некультурність" і сміючись з себе й з неї і стискуючись трошки холодком тривоги за її "буржуазні" нахили.

Погроза сліпого, невблаганного "почти" покищо застигла, затаїлась. Три рази вона стояла перед нами й намірялась розірвати та розштовхнути нас у різні боки. Скаженим напруженням "спинки" ми прогнали її на якийсь час. Але на який? Ми боїмось торкатися цього, ми боїмось невдачі і звертаємо "чекання", "благорозумність" на "спинку".

Тепер, у цей мент, коли вогкість запльованої цілоденним дощем землі незримими путами входить у мої нерви і вони розбухлі, немов прилипли до кісток і в них тому не можуть рухатись чуття; тепер, коли "спинка" чується не як частина тіла сильна кістками, мускулами, рівна й випрямлена, а немов вставлена ватяна спинка пальта якогось, в'яла й ослаблена, яку занадтим напруженням можна порвати; тепер, коли працює один мозок і ті його клітини, що бренять тільки на звук неґативного, тепер я хочу подивитись, що говорить мені спілка з Розою. Але як? Я звертаюсь до предметів. Чую з втіхою, як слабкою ніжністю ворухнулось моє серце, коли я побачив на столі її в'язані частини панчох. Але ліжко її не викликає в мене нічого. Воно трохи незґрабне, до того ж і ні разу не обіймало ще мене з нею. Предмети, *її* предмети, мовчать.

Мені іноді *тепер* (у цей "чорний" час, треба мати це на увазі) з холодком пробігає думка: "Кінець захопленням, мріям,

шуканням, ти знайшов уже". І хоч я знаю, що ліпшої знайти не можу, все ж таки мені здається, що я від чогось одмовився, щось загубив, чогось не дійшов. Але поруч з цим я чую, як досвід мій говорить, що все незнайдене хвилює, а знайдене, те саме, що жагуче тягнуло, робиться звичним і не хвилює, а прив'язує, входить як вогкість в істоту і зростається з нею, зростається до того, що тільки з кров'ю оддирається.

Мені чудним здається мій стан. Ця спокійна кватирка, з пристосованими до звичних зручностів речами, ця тиша, це поринання в спокій і безтурботність. Незвично і смішно.

Я знаю: прийде час і одлипнуть од кісток мої нерви, током свіжим пробіжать по них чуття, прокотяться теплою хвилею по серці і стане воно повним великою ніжністю до Рози, моєї вибраниці.

Сьогодні послав листа М.[16] Вона мені згадується з болем і ніжністю. І я боюсь їх, бо вони тягнуть за собою бентежну тривогу, жалість, якої я не можу виносити. Іноді мені навіть здається, що я ніколи не любив, а тільки жалів тих, що мене любили, за те, що покину їх і зроблю боляче.

Промовець говорить так помалу, що думка не може йти за ним з тим же темпом і тому проти волі біжить уперед. Через те повільно говорячих слухають так неуважно і з таким зусиллям.

Чому національні відносини навіть між с.-д.-ами[17] іноді займають більш домінуюче значення, ніж клясові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут ролю закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам берегти ті риси свої і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перш усього свідомість належности до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.).

Галицькі вирази і наголоси, що не вживаються на російській Україні:

Ентýзіязм. Рефéрат. Троха. З цілóю рішучостю. Жизнéний. Разóм. Нíколи. Домáгання. Спірнé питáння. Свóєв дорогов. Видівєм, бувєм, зналисьмо. Почýваннє. Кóнгрес. Слідýючий. Добáчуючи. Міжнáродня. З'єдúнення. Ниньки. Тутка, ту, тутай.

Теперки. Стреміти до того, щоби... Цілию. Знова́. Напері́д. По́ява.

Лице бабусі, що продає яблука й горіхи, похоже на великий горіх у хустці. Воно такого ж кольору, з такими ж зморшками, і так само в зморшках засів і в'ївся в тіло старий порох.

Дощ чертить по шибках косі пунктирні лінії.

Смуги ниви лежять на полі як зелені, золоті полотна, розкладені бабами для сушки.

Малинова смуга неба як величезна скибка стиглого кавуна. Над ним густа темносиня хмара, з порваними голубими латками.

Что жена? Я ей "ой", а она мне "ой-йо-йой!". Какая з нея помочь? Ну, поехал за границу, бросил все, стал страдать, мучиться так і дальше (замість і так дальше).

(З оповідання Бориса, компаньйона Левинського).

У панни походка така, наче вона бреде по мілкій воді.

(Т) "І єсть, і нема".

Робітник українець має жінку польку. Від неї родиться дочка. По закону — дочки є материні. Отже — католичка і полька.

(Т) "Моє". Хазяйка б'є цуцика за з'їджені яйця. Моє, боротьба за свою дрібну власність, є ввесь зміст життя її.

У околодочного кашель такий, неначе в горлі кістка.

У Браїловського (оратора) вимова сочна: *р, н* і *л* він вимовляє по два *рр, нн* і *лл:* "грранить, Декарр, замечанние, сллова" і т. д. Голос баритоновий, гучний, а сам маленький, так що стає дивно, коли спочатку послухаєш його, а потім подивишся.

Кучер поганяє коней так, наче його гикавка напала.[18]

Кипариси як наконечники копій.[19]

Сінема

Піп[20] — дуже чесний, симпатичний, чудесний боксер.

Побиває метіса на герці.

(*Т*) Я чекаю позора, ганьби, кари несправедливої навіть, але понижуючої мене, і, щоб улегшити її, щоб уникнути мук ображеного самолюбства, я сам наперед визнаю за собою всі провини, сам перебільшую навіть їх, сам ображаю й караю себе, тим самим роблячи нечульною чекану образу.

До "Равновесия"[21]

Фома просить прощення в Аркадія.
Підкреслити голодування.
Участь у французькому житті.

Думки російського революціонера, коли він дивиться на англійців, що грають у лавн-теніс. (Вища раса, культура аристократії. Несвідоме почування цього).

Розвить сцену в сімействі. (Таня зайшла за томиком Шевченка).

Тип компатріота, що проситься на кватиру, має роботу, але не має кватири.

Мораль[22]

100083. Шимкевич. Наследственность и попытка ея обяснения.
9534. Бельше (Вільгельм). Любов в природе и развитие любви в живом мире.
9175. О. Герович. Развитие наследственности.
ф. 240. Анрі Берґсон.
ф. 241. Анрі Берґсон.
ф. 242. Анрі Берґсон.
ф. 243. Анрі Берґсон.
ф. 673. Гефдин [чи Гирдин — нерозбірливо]. Этика.
124-125-129. Ваґнер.
(Дістати: М. Бертель. Наука и нравственность).

У Ваґнера і Ренана ідея: убити звіря в людині на користь "людини", інстинкти "укротить" на користь розуму. Але для чого розум? Чи не для того, щоб усі інстинкти всіх людей були задовольнені? Убивши ж інстинкти, чи не вбиваємо ми самих себе? (140-1-2).

Ваґнер. 41, 116, 135-6, 148-149.

(Реґрес у боротьбі за існування, звуження інтересів, вимог,

задоволення простим і убогим. Сім'я — *ч*[23] —).

Критика є осуд?

Загадки таїть Пш[ибишевський].

Людина будучности — Ст[аніслав] Пш[ибишевський].

"Величная пісня, листочки, вічний сфінкс"...

Через що був Ніцше індивідуалістом?

Новітня штука — одбиток настроїв. Настрої таємничости.

"Новий вогонь".

Стиль — відношення до світу.

Штука, яка панує.

Нова творчість творить почування, які викликають речі.

Штука є відтворенням того, що вічне. Штука не має цілі.

"Абсолют душі".

Штука, яка має якусь ціль, — соціяльну, моральну, — справа людей.

Душа ступає од одної вічности до другої.

"Море тайн і загадок поза нашим я".

Представник одвертається од дійсности. Він схоплює свої переживання. А що він переживає не дорогою наших 5 чуттів, а *синтезою,* вважає грою трансцендентальних елементів.

"Пестощі меланхолії".

"Злитись в одне огнище".

Поза брутальністю існує тоска.

На Заході любов є фатальністю.

Поза часом і простором.

У Пшибишевського нема акції, а тільки життя душі. Чого хоче Ф. чи Гор.?[24] Думки Ф. є думки пережиті. Нервовість героїв Пшибишевського.

Тисячі голодних, кого винуватити? Щось без лиця. Ніхто не винен з людей. Дарма шукати причин.

Загальна невідвічальність.

У новому суспільстві гніт позалюдський (трансцендентальний).

Сторож б'є дівку. Суспільство користує дівчиною. Де винні?

Пшибишевський є виразом того, що робить сучасне життя. Він є змістом того, чим повинен бути сучасний чоловік.

ПРИМІТКИ

Записник ч. I — невеличкий, кишенькового розміру бльокнот, у чорній цератовій палітурці. Куплено його у Львові, як про це свідчить чотирикутна фірмова печатка на другій сторінці палітурки з написом: Jan Bromilski Kr.- — 1.40 we Lwowie. Нотатки писано пером, чорним атраментом. В. Винниченко почав з різних спостережень і літературних нотаток. Лише на четвертій сторінці, під датою 1. II. 1911 року, маємо першу нотатку щоденникового характеру.

1. *Муха* — партійний псевдонім Дмитра Антоновича (2. XI. 1877, Київ — 12. X. 1945, Прага). Син історика Володимира Антоновича, один з засновників РУП, а від листопада 1905 року активний член УСДРП. Громадський і політичний діяч у добу революції 1917 року, член Центральної Ради й міністер морських справ в уряді В. Винниченка. За доби Директорії — голова української дипломатичної місії в Італії. На еміґрації — один з організаторів Українського Вільного Університету у Відні, а згодом у Празі. Професор історії мистецтва, ректор УВУ і довгорічний директор Музею визвольної боротьби України в Празі. Друковані праці: "Естетичне виховання Шевченка" (1914), "Українське мистецтво (1923), "300 років українського театру" (1925), "Шевченко як маляр" (1937) та багато інших.

Цю нотатку Винниченко зробив під час своїх відвідин у лютому 1911 року в Антоновичів, що тоді жили з щойно народженим сином Михайлом у Фльоренції під адресою: Via San Domenico N⁰ 32 (у партері). Антонович тоді вивчав мистецькі скарби Фльоренції.

2. *К. М.* — Катерина Михайлівна Антонович (народжена Серебрякова, 23. X. 1884, Харків — 22. II. 1975, Вінніпеґ, Канада), дружина Дмитра Антоновича, малярка й громадська діячка. Саме тоді, крім малювання, вона відвідувала Вищу медичну школу в Фльоренції, продовжуючи свою медичну освіту, яку почала ще в Петербурзькому університеті.

3. *Майя* — студентка Вищої медичної школи у Фльоренції, політична еміґрантка, єврейка, родом з України.

4. *Арно* — велика річка в провінції Тоскані в північно-західній Італії. Арно протікає через Фльоренцію, розрізаючи її на дві частини.

5. *Беклін* (Böcklin), Арнольд 16. X. 1827 — 16. I. 1901 — швайцарський маляр-пейзажист романтично-символічного напрямку.

6. *Левіні* — Володимир Левинський (1880-1953) — український учений, економіст, давній однодумець і однопартієць В. Винниченка, видатний публіцист і теоретик українського соціялістичного руху, один із засновників УСДП, 1919-1920 — активний член УКП у Відні, фактичний редактор журналу "Дзвін" (Київ, 1913-14). Автор багатьох публікацій: "Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині" (1914). "Народність і держава" (1919), "Соціялістичний інтернаціонал і поневолені народи" (1915 ?), "Соціялістична революція і Україна" (1920); російською мовою: "Царская Россия и украинский вопрос" (1916) та багато інших. Помер у Відні.

7. *Роза* — Розалія Яківна Ліфшиць (1886-1959), майбутня дружина В. Винниченка.

8. *Петр Николаєвич* — правдоподібно, студент Вищої медичної школи у Фльоренції, родом з Одеси, про якого згадує Катерина Антонович у своїх спогадах "З моїх споминів" (Вінніпеґ, УВАН, 1972, частина 4, стор. 151).

9. *Галінар* — студент останнього курсу Вищої медичної школи у Фльоренції, італієць, закоханий у Майю. У недрукованих спогадах про В. Винниченка Катерина Антонович згадує про Галінара. У лютому 1911 року Винниченко разом з Баском-Меленевським гостював у своїх давніх приятелів і партійних однодумців Дмитра й Катерини Антоновичів у Фльоренції. В. Винниченко, якого Катерина Михайлівна по-товариськи називає Вольдемар, познайомився в них з Майєю. "Раз вони пішли на прохід і... зустріли Галінара, який зробив Майї дику сцену. Майя прийшла дуже стурбована, схвильована, ледве не плачучи. Вольдемар був заскочений цим і не знав, що робити. Ми рішили, що Муха має піти до Галінара й вияснити ситуацію. Він пояснив Галінарові, що в нас інші звичаї, і як хтось іде з панночкою, то це зовсім ніякий роман, а приятельське, товариське відношення і з цього нема чого робити трагедії. — Ви ж бачите, — казав він, — що моя дружина ходить з моїми товаришами, але я з цього нічого не роблю. — Галінара, здається, цей арґумент найбільше переконав, і Вольдемар не зруйнував Майїного щастя".

10. *Ліза* — товаришка Майї, теж єврейка з України, втекла перед арештом, у Фльоренції вчилася на акушерських курсах.

11. *Левко* — правдоподібно, Левко Юркевич, один з найближчих друзів В. Винниченка.

12. Усі записи як у цьому, так і в наступних нотатниках, що позначені літерою *T* у дужках, означають тему, ідею нового літературного твору автора.

13. Fontainebleau — невелике місто й залізнична станція приблизно за 20 клм на південь від Парижу. Тут В. Винниченко жив з дружиною деякий час після одруження.

14. Консьєржка (франц. concierge) — сторожиха, швайцарка коло дверей мешканевого будинку чи готелю.

15. Femme de menage (франц.) — прибиральниця.

16. *М.* — правдоподібно, Маруся. Це ім'я повністю і скорочено згадуватиметься часто в майбутніх записах. Докладніших відомостей про неї встановити не вдалося. В архіві Винниченка збереглося два листи за підписом *Маруся.* Але прізвища і тут не зазначено. Один лист, датований 25 квітня 1914 року, на фірмовому бланку: Есентуки, Терская обл., Санаторий "Вера", Клинический институт, Институт физических способов лечения. У цьому інституті Маруся працювала медичною сестрою. Другий лист без дати, але, без сумніву, писаний між 1924-1927 роками, з Києва до Парижу. З листа видно, що після смерти її чоловіка, Маруся покинула працю медичної сестри, переїхала до Києва, купила на Шулявці стареньку хату з городом і з того живе. Її київська адреса була така: Київ, Шулявка, Кар. дачі, Ніжинська вулиця ч. 38. До речі, обидва листи писані російською мовою. Можливо, що це й була та мітична *М — Маруся.*

17. С.-д.-ами — соціял-демократами.

18. У рукописі перекреслено.

19. Навскіс через цю нотатку написано синім олівцем: "Перенесено Б. І". Це значить, що цю нотатку використано в творі, назва якого мала початкові літери *Б. І.* Надрукованого чи рукописного твору, що його назва відповідала б цій абревіятурі, в архіві Винниченка нема. Проте, є всі підстави твердити, що це стосувалося до роману "Вічний імператив" (1936), який і досі не опублікований та зберігається в архіві. А саме, у першій робочій редакції цей роман звався "Бог-Іванище", пізніше "Господь Бог-Іванище", "Радіо-гармата" і тільки в остаточній виправленій редакції дістав назву "Вічний імператив". Отже тут, як і у всіх наступних позначеннях, перенесення записів до Б. І. означає, що йде мова про "Бог-Іванище", остаточна назва якого є "Вічний імператив".

20. *Піп* — у рукописі не цілком розбірливе слово.

21. *До "Равновесия"* — Винниченко має на увазі свій роман "Рівновага", над яким саме тоді він працював і одночасно готував його російський переклад. Це був точний, але літературно невдалий російський відповідник назви роману "Рівновага" — "Равновесие". В остаточній редакції російського перекладу цей роман мав уже кращу

назву ”На весах жизни”. Вийшов він уперше російською мовою в московському в-ві ”Земля” 1912 року. Українською мовою вийшов уперше в Києві 1913 року.

22. Під нотаткою ”Мораль” занотовано низку книжок з бібліотечними числами, що їх, очевидячки, читав, або плянував читати В. Винниченко. Як бачимо, вже самі автори підібраних книжок свідчать, що проблеми кохання, спадковости, свідомости й підсвідомости, інстинкту й розуму, моралі, етики, стосунків між чоловіком і жінкою та пов'язані з цим питання суспільної поведінки людини — все це стояло тоді в центрі творчих зацікавлень В. Винниченка — письменника і філософа. Серед письменників і вчених, що їх вивчав тоді В. Винниченко, були:

Ваґнер фон Яуреґ (1857-1940) — відомий австрійський учений, невропатолог і психіятр, нобелівський лавреат, автор багатьох праць з психології, етики й психопатології;

Анрі Берґсон (1859-1941) — видатний французький філософ і соціолог, що в своїх творах порушував проблеми свідомого й підсвідомого, інтуїції, моралі тощо;

Ернест Ренан (1823-1892) — французький історик християнства, семітолог, філософ і драматург. Його твори ”Життя Ісуса”, ”Наука і релігія”, ”Реформа інтелекту і моралі у Франції” та багато інших були дуже почитними на початку XX сторіччя в колах тогочасної інтеліґенції;

Станіслав Пшибишевський (1868-1927) — польський письменник-модерніст, представник ”Молодої Польщі”, автор повістей, романів, критичних есеїв, присвячених ”новому мистецтву”, психології, моралі, сексуалізмові;

Фрідріх Ніцше (1844-1900) — німецький філософ і письменник, дуже впливовий і популярний тоді автор у цілому інтелектуальному творчому світі Европи;

М. Бертель — автор відомої тоді праці ”Наука и нравственность”, та багато інших.

Для В. Винниченка це саме роки, коли тількищо вийшов друком його проблемно-контроверсійний роман ”Чесність з собою” (1911), коли він кінчав роман з життя еміґрації ”Рівновага” (1912), коли обдумував (а може й писав уже) роман ”Заповіт батьків”, що в російському перекладі під назвою ”Заветы отцов” появився вже 1913 року (в московському в-ві ”Земля”). Усі ці твори викликали в українській, а особливо в російській пресі великий суперечливий критичний шум. Зокрема роман ”Заветы отцов” викликав у партійному середовищі Леніна гостру різноманітну реакцію. І це залишило деякий відгомін і до наших днів. Справа в тому, що відома інтимна подруга В. Леніна Інесса Арманд, прочитавши ”Заветы отцов”, була захоплена романом і надіслала його для читання Ленінові, якому роман не сподобався. В листі до Арманд (у червні 1914), кинувши кілька злісних епітетів на адресу автора, Ленін висловив фразу про ”архіпоганого Достоєвського”, яку тепер повторює майже кожний літературний критик у світі. Але напевне мало хто знає, що ця фраза висловлена в зв'язку з читан-

ням роману Винниченка ”Заветы отцов”. У контексті листа цей вислів звучить так:

”В ’Речи’ про роман [”Заветы отцов”] сказано, що це наслідування Достоєвського і що є хороше. Наслідування є, по-моєму, і архіпогане наслідування архіпоганого Достоєвського”. (”В. І. Ленін про Україну”. Київ, В-во політичної літератури України, 1969, частина І, стор. 592-593).

Отже, ці останні нотатки В. Винниченка мають велике значення для дослідника, бо вони ведуть його до джерел тої літератури, якою цікавився, яку вивчав Винниченко і яка в тій чи іншій мірі відбилася на його тогочасних проблемних психологічних романах і драмах.

23. Цей символічний знак, що формою своєю нагадує наше писане *ч* або латинське *h*, якого Винниченко вживає й вживатиме в наступних записниках, правдоподібно означає проблему сексуальности.

24. *Ф.*, *Гор.* — нез’ясовані скорочення; мабуть, Франко і Горький.

ЗАПИСНИК ч. II

(Початок травня — 15 листопада 1914)

Варшава

Враження чогось недокінченого, начорно накиданого; здається, що місто ще буде будуватись, а це тільки покищо нашвидку поробили маленькі дерев'яні будиночки, щоб намітити місця, на яких стоятимуть такі ж великі европейські кам'яниці, які тепер часом стоять серед брудних карликів-будівель. Тому й бруд такий скрізь, що все ще будується. І брук грубо змощений, і занадто багато вивісок, які, здається, поприбивані занадто недбало, без симетрії, аби щось висіло. Крамнички маленькі, тісні, з теплими запахами їжі прикажчиків, ситцю. І от ще ці запахи! У великих европейських містах є тільки запах обідів, вечері, і то в певні часи. В російських же губернських і негубернських центрах запахи стоять хронічно, дні і ночі, і то не тільки їжі, а всього, що є на вулиці й у хатах: шкіра, нафта, нагрітий цемент, вуличний порох; здається, нігті поліцаїв пахнуть. А також грохіт від їзди. Коли їдеш на звощику по мостовій губернського центру, то всі люди й природа здаються глухонімими, які балакають між собою беззвучним ворушенням губ і руками. Зникає цвірінькання птиць, шелест дерев, плескіт води — всі звуки зникають у зверхприродному, нелюдському грохоті залізних коліс по бруку провінціяльної столиці. Звощики лаються тільки маханням батогів і лютим ревом один до одного, який виривається з ляскаючого грохоту коліс жалюгідно-писклявими звуками.

Єврей, з яким я балакав про бойкот євреїв у Польщі і в якого купував плед, не вірить у найменші здібності поляків до комерції:

— Что они понимають, видите, что? Они хотять всё зразу. Они, видите, что взяли четыре раза два — уже есть у них всё. У меня есть сын, мальчик, видите, шесть год, так он, видите, лучше ихних стариков понимает на торговле. Он знает, видите,

что и как называется, какой товар где, видите, находится, он знает. З детства он уже учится. Я, видите, тридцат лет занимаюсь, видите, торговлей, а они мне — бойкот. Ну, и дураки! Самим же хуже.

У нього була чорна вузенька пов'язка круг усього лиця, як то буває, коли болять зуби. Спочатку я балакав з ним по-польському, а потім заговорив по-російському. Він видимо був зраділий тому, що я не поляк.

Поляки конче хочуть демонструвати на кожнім кроці, що Варшава — польське місто; в багатьох каварнях і їдальнях я бачив дівчачу прислугу в національних убраннях. На кольорових спідничках, коротеньких і в брижах, пасочки золоті. Такі ж золотом розшиті рубчики круг піл кохточок з оксамиту. Голови пов'язані кольоровими, переважно червоними, хустками, з-під яких ззаду спадають на спину стьожки.

Але й російський уряд теж не відстає і ще з більшим завзяттям, але з меншим правом і підставами, хоче довести, що Варшава — руське місто. Для цього (очевидно, з його наказу) всі вивіски написані двома мовами: руською і польською. Руська, само собою, на першому місці. Я навмисне шукав хоч одну вивіску без руського напису і не знайшов. Дивна любов поляків до руської мови! Поголовна і поштива така, що польські написи неодмінно на друге місце односить.

Варшавська Dame aux camelias.[1] Вона сиділа в каварні над недопитою склянкою кави і тістечками. Тоненька, невеличка, з гострим носиком, червоними тонкими губами, з чорними оченятками. На голові в неї був модний капелюх, у якого ззаду під дашком виглядало багато червоно-рожевого тюлю. Вона кожного, хто приходив, зустрічала коротким, але допитливим і оцінюючим поглядом — чи не цей візьме її. Кілька разів я зустрічав її очі, в яких виразно стояло: "Ну? Ходім". Коли прийшли офіцер і чорнявий юнак з жовтосмуглявим лицем і червоними товстими губами, вона сіла так, щоб вони могли її побачити й зробити оцінку. Спочатку вона робила це так, щоб її гідність нічого не губила від цього: просто змінила собі позу та й годі, їй надокучило дивитися в один бік та ще в середину каварні, де, крім старших лисих комерсантів за газетами, нічого цікавого не було. Вона зовсім не винна була в тому, що офіцер і юнак сіли біля широкого на всю стіну вікна, яке виходило на Маршалківську, повну руху й людей. І офіцер, і юнак зараз же без церемонії уважно й замовкнувши огляділи її. Вона в цей мент дивилась на вулицю, не одвертаючись і не ворушачись, немов

говорячи: "Прошу дуже, я веду справу одверто і щиро; яка є — такою й показуюсь. А ваше діло оцінити". Оцінщики перезирнулись, і юнак глупувато посміхнувся товстими червоними губами, з-за яких випнулись великі опуклі зуби. Лиця офіцера я не міг бачити, він сидів до мене спиною, але шия його в жирних брижах, з прищиками на шкірі щільно постриженої голови, викликала в мене не багато симпатії. Між іншим, вони ввійшли в каварню, особливо офіцер, сміливим погордливим кроком. Офіцер зараз же з шумом одшарпнув завісу на вікні, загрюкотів стільцем, застукав ефесом.

Льокай у ресторані (той, що пальта скидає) чистить черевики, обтираючи їх об штани на литках другої ноги, і потім уважно дивиться.

Коли я підходив до двірця, він сидів і спав на передку, зігнувшись на правий бік, незґрабний і пухлий у своєму синьому чекмені. Лакований круглий і твердий капелюх його насунувся йому на самий ніс. Поторгувавшися з іншими візниками, я підійшов до нього, рішивши потурбувати його солодкий сон. Мені трохи ніяково було це робити: мабуть, чоловік заморився і заснув на якусь хвилину. — Звощик! звощик! — Я навіть злегка поторгав його за рукав. Жорстке синє сукно твердо потерло мої пальці. Він не поворушився. Тоді мені стало зовсім соромно і я одійшов. Але на тротуарі стояло двоє хлопчаків, тих хлопчаків, які завжди звідкись з'являються на вулицях і цікаво дивляться на все, що хоч трохи виходить за межі одноманітних, нормальних і звичних явищ вуличного життя. Вони зараз же прийшли на поміч мені і звощикові. Підбігши разом до нього, почали шарпати за руки й за поли чекменя, кричучи: — Извозчик! Слышь, дядя? Вставай, пасажир требует! — Він, нарешті, підвів голову й мутними червоними очима подивився з-під крис свого цератового капелюха круг себе. Потім зупинився на мені й просичав шипучим, як звук сифона зельтерської води, голосом: — Куда прикажете? — В цей час підкочував уже другий візник і здаля вже кричав мені: — Пожалуйте, барин! Не берите его, он спьяна под трамвай вас завезёт. — Але я, хоч і справді вже вагався, чи сідати на бричку з сонним візником, все ж таки вважав за свій обов'язок узяти його, раз уже розбудив. До цього ще спричинилося те, що він заправив недорого. Я взяв його.

Коли ми рушили від двірця, він спитав мене, котра година. Була вже дев'ята. Звощик сокрушено мотнув головою і просичав шепотом: — Вот собака! Этак проспать! — Я нічого не сказав.

Він поправив капелюх, стьобнув конячинку кінцем віжок і, знов напівповернувшись до мене, прошипів: — Девять часов спал. С двенадцати. — Я здивувався: — Тут, на козлах? — Да. Как сел, так ведь только проснулся. — Здорово. Что ж то вы так, выпили, должно, хорошенько? — Да, пьян был, сукин сын, дурак.

Я не знайшов підходящої репліки і замовк. Конячинка сита, з блиском на круглих сильних клубах, бадьоро й охоче бігла, застоявшись і, мабуть, не маючи нічого проти того, щоб розім'яти ноги. Коли ми трохи не налізли на трамвай, я сказав йому в смішку: — А вы на трамвай меня не завезете, а? — Він, не обертаючися, без образи, а якось з суворим сумом, відповів: — Нет, куда уж там! Тверёз я сейчас. Девять часов спал, ничего не осталось. — І знов ми замовкли. Хвилин через п'ять він, нахиливши трохи вбік до мене лице, захрипів: — Не наудивляюсь на себя, девять часов спал. Шутка сказать! Где надо такого дурака поискать. — Да, — сказав я повчаюче, — спать не надо. — Это верно. — А чево вы хрипите то так? Простудились что-ли? — Нет, от пьянства. — Здорово, значит, пьете? — Пью.

Потім ми довго їхали мовчки. Знов він почав говорити про себе і лаяти свою особу, називаючи її і "дураком", і "собакою", і "подлецом". Оповів, як їхав додому й не доїхав, бо в Москві запив і пропив усі гроші і все, що було в нього. А вдома в той час чекали на нього, і батько з братом навіть не виїжджали за ним до станції. — Нет удачи! — постановив він понуро. — И лошадь добрая, и пролётка отличная, а вот не везёт! — Коли ж я хотів проаналізувати, через що саме "не везёт", виявилось, що через п'янство. — Каждый день пьян. Три года без просыпа пью. — Це вже було ясніше, ніж спочатку здавалось. Але чого молодий, здоровий чоловік так уперто, завзято п'є, сам себе лаючи за це і розуміючи шкоду від цього. — Товарищи вас соблазняют? — Что товарищи? Я и сам без товарищей знать хороший. — І що ж виявилося нарешті: він почав пити після того, як довідався, що жінка зрадила його, або, як він висловився, "жена привела незаконнорожденного ребёнка". Він її вигнав, розійшовся, забрав од неї дитину, але з того часу почав гірко пити і не перестає досі. Коли б ми так довго їхали, я зостався б з тою думкою, що чоловік ні з того, ні з сього руйнує своє життя.

Л-о оповів мені цікаву історію про Г. Ч. Вона кохалася з ним дев'ять років тому. Її родичі не хотіли її шлюбу з ним через якісь там міркування. Вона нібито піддавалася їхньому впливові, і коли він сів у тюрму, вона навіть не писала йому ні разу. За дев'ять літ розлуки вона всього 3-4 рази прислала йому звістку

про себе. Він женився, і під час вінчання вона була в тому місті. Після ж того сама вийшла заміж. Але з чоловіком своїм усі три роки жила як з товаришем, а не мужем. Нарешті не витримала і приїхала до Л., щоб віддатися йому. Вона була незаймана і стала його жінкою, виявляючи велику жагу і сласність. Пропонувала йому кинути жінку і жити з нею. Питання: як вияснити всю цю історію? Що в ній правдиве? Чому Г. не стала жінкою свого чоловіка, якого вона, по її словах, поважає і за якого вийшла через те, щоб можна було з ним частіше бачитися. Вони разом працювали в Англії, а там такі звичаї, що мужчина не може бути ні з одною женщиною в товариських відносинах, крім своєї жінки, інакше їх видалять з краю. Для того, щоб можна було бачитись і ходити йому до неї, вони поженились. Чи можна вірити такому наївному поясненню? Л. у мене питав поради, і перше, що я подумав, — це те, що чоловік Г. виявився статевим імпотентом, і вона рішила знайти іншого, більш здатного. Навіть за згодою свого чоловіка, якому таки й відомо тепер, що Г. має любовника Л.

Л. характеризував Г., як суху, трусливу, міщанську натуру. В описах його я не чув *любови*. Каже, що вони кохають і ненавидять одне одного одночасно. Завжди сварки. Ні той, ні та не хочуть ні в чому уступати. Г. бреше своїм знайомим, коли вони питають про Л., і так ловко бреше, що Л. аж ніяково стає. В цьому він бачить ще один доказ того, що в усій історії є її якась брехня.

Дівчина — фінка, студентка, прийшла до Есф. з приводу дачі. Вона також хоче вчитись російської мови і згідна піти куди-небудь за бонну, щоб учитися. У розмові, коли вона слухає, то замикає уста і робить тоненький, коротенький звук, неначе з захватом. Потім починає говорити, і спокійна звичайна мова робить чудне дисгармонічне враження з тими звуками немов дивування, немов навіть захвату. Чистенька, наче дуже вимита, витягнений і плескуватий кінчик носа. Вимовляє: "я сам ходиль, я буду шпрошить, неть, эти деревы". Любить часто вживати "немножко". Називає себе "одна финская девочка", а замість "дама", каже "барыня". І ввесь час коротенький "задыхающийся" звук "изумления". "Хочут".

Посмішка. Кондуктор і робітник.

Робітник — рудий, у суконному чорному картузі з чорним козирком, з-під якого кільцями вибиваються червоно-руді кучері. Лице в такому густому ластовинні, наче залізо вкрите

плямами іржі. Очі сірі з білими віями. Він сів на сидіння кондуктора. Той його прогнав, прогнав з милою посмішкою. — Утомился я, — теж з доброю, майже любовною посмішкою пояснив робітник, охоче зараз же вставши і розуміючи, що ноги у кондуктора ще більше можуть бути стомлені. — Да, вижу, что утомились, вон и ноги-то покачиваются, — відповів кондуктор, підморгуючи й поглядаючи з добрим, стомленим і розуміючим усміхом. Але робітник не робив враження п'яного. Він так гарно, так любовно й ласкаво посміхався, мовчки при цьому дивлячись на кондуктора неодривним довгим поглядом, що від цього могло стати трохи дивно. Щось, мабуть, йому добре було в душі, або взагалі душа його добра.

Посмішка. Мати й донька в трамваї. Соромливість щастя й любови.

Посмішка. Один узяв тільки за себе білет, другий думав, що й за нього. Виявилося, що ні. Ніяковість і "обьяснение" їх між собою з ніяковим тяжким усміхом, з павзами й видушеними словами про те, що тут, мовляв, не... [далі два нерозбірливі слова].

Балакають у вагоні. Одного вразило те, що Столипіну[2] асиґновано було 20 000 рублів на перевіз з 4-го поверху на 3-ій. — У газетах писали. Єй-Богу. Газета эта єсть у меня. Нет, нет, да и вспомню 20 000 с одного этажа на другой. А сколько у нас этих-то Столыпиных. Никогда не забуду того, всю жизнь помнить буду.

24. V.[3]

— Ви, как гражданський народ, так вхопили чарку за пазуху, ковбаси и прочей принадлежності, а наш брат рад, що вирвався. — Солдат з задертим догори носом і підстриженими бачками до середини щік, з чорними погонами, франтуватий і, мабуть, писарчук, звертається до групи робітників у вишитих, добре пошитих сорочках, які сидять на палубі круг нарізаної великими шматками ковбаси й сала. Сало на сонці розтало і подібне до жовтавого, танучого навесні льоду. Вигляд у солдата незалежний. Він погляда на круті береги, бадьоро подриґує ногами в добре вичищених чоботях. Але через кілька хвилин, одійшовши до своїх товаришів-солдатів і посидівши з ними, знов підходить до робітників і просить чарку.

Робітничок білявий, маленький, у величезних на нього чоботях і випущеній рожевій сорочці без пояса, з обуренням витягає з-під грачів у карти свого теплого піджака, обурюючись тим, що вони пом'яли його. Піджак старий, з клоччям брудної вати в дірках, якого ні пом'яти, ні забруднити нема вже ніякої можливости. Але обуренню його не дивуються, розуміючи його право на це і підстави для цього.

Самотою сидить худорлявий робітник з вузькими плечами, на яких виступають кістки. Жовтявобліде й інтеліґентне лице його — хмуре, з виразом заглиблення в себе. Поруч група робітників закусює. Помітивши, що нема його торби, худорлявий озирається і мовчки тягне її з-під клунків робітників. Йому зі сміхом віддають, приговорюючи: — Нічого, вона вже стала привикать до нас. Ми б її ще сіном погодували. — Але худорлявий так же мовчки тягне й нічого не відповідає.

Група грачів у карти. Гра — 21. Обличчя попечені сонцем, очі водянисті, руки незґрабні, пальці, що держать карти, не гнуться і тримають карти так, що ті майже ламаються. Коло них п'яний робітник з розхристаними грудьми і важким лицем. Він лається і дає всім крикливі поради. На самій кермі лежать співаки.

По першій клясі ходить панок у кремових штанях, у білому жилеті і чорному коротенькому піджачку з косо прорізаними кишенями. Він курить папіроси з довгої цигарнички. В кошику, який мало пасує до його елеґантного вигляду, якесь дрантя, там же свіже число "Киевлянина".[4] В жилеті великий викот. Під викотом дуже ретельно випрасована манишка і комірчик з білою краваткою. Мабуть, офіціянт з якогонебудь порядного ресторану.

Простягаючи п'ятака старцеві: — Дайте здачі чотири, а копійочку вам. — Сама похожа на тунгузку: бронзове лице, косі маленькі очі й малинова широченна розпашонка-кохта.

— Сам би міг здержать на себе ті 20 к., а з ним ділюсь. Ну, между прочим, конешно, хороший челавек, та й проти міня нічого не може іметь, еслі розберьоться с етім.

Робітник солдатам: — Када курю 20 к. десяток, када 10 к., када і 3 к. десяток, а то і за 5 два десятка.

"По недоумленію" присудили дядькові знести кару.

"В сенат ето значить на височайше імня. Значить Єго імператорське величество".

Тут лучче співають, ця Україна. Там учені, а тут з природи.

Танець "архангельця".

Дніпро ледве чутно хлюпа в борти парохода. Лисі, піскуваті, рідко зарослі зеленими кущиками береги м'яко одсуваються назад. А далекі млини на обрії, наче попи з піднятими догори руками в широких рукавах, плавко сунуться вперед. І здається, що кущі берегові, сам берег і далекий обрій з млинами, лісками — танцюють якийсь поважний, урочистий танець, узявшись за руки і пливучи кружка. Далечінь безмірна, безмежна, і далеко-далеко в сіро-синявій млі забуті давні могили... Ось наївний, малесенький, зворушливо-самотній острів, усе в тих же ріденьких кущиках. І диво: з нього чути спів солов'я. Жагуче хочеться оселитися тут, на цьому острівці, самотою лежати днями в ніжній теплоті сонця, на лисинах пісків, дрібних, м'яких... Машина перестала шипіти, шкварчати, і тихо-тихо. Вітер дме і, здається, весь час по лиці й ногах б'є величезна шовкова простиня, приємно і туго напнута... І ці зворушливі сторожові будочки, чистенькі, наново вифарбовані в синяво-білий колір. Такі вони затишні, такі загублені серед зеленого рівного простору великого лугу. Попереду плоти. Їхні дерев'яні куренці, вряд пов'язані дубки викликають у мене дитячі образи руських "ізб", які я бачив на малюнках у читанках.

Якась велика, передісторична, первісна мудрість і спокій у цій зеленій ширині, в цих вербах, похилих над зеленкуватими затоками. Мудрим спокоєм і певністю віє від віковічної лінії обрію, круглої, рівної, безхибно проведеної законами більшими ніж ті, що їх видають люди. Хвилясто тріпочеться червоно-білий прапорчик на носі парохода, який упевнено, могуче суне по рябій, бурій і плотній масі води. Чайки скиглять, спішать напереріз переплисти дядьки човном, поспішно втикаючи чорні весла в сіру сталь води. І білі рукава, як крильця чайок, вимахують у такт. З берега несе луговими травами, дубовим молодим листям, яке викликає в пам'яті свята "Клечання".

Невелика пристань. Тихо. Вітру нема. На березі возик в одну конячку. Дядько закидає через неї мотузяні віжки і вмощує зеленою травою сидіння. Недалеко прив'язана, з куцим хвостом,

коза. Вона здивовано дивиться на пароход і часом робить слабкий рух головою, немов бажаючи одірватися. Крик "Можна", третій гудок, пароход глухо і дрібно грохотить всередині машиною, і знову вітер м'якою запоною б'ється по лиці. Коза лягає, береги рушаються. Запах малини, що в кучі кошиків стоїть на палубі, стає холоднішим і не таким густим як тоді, коли ми стояли.

На високім березі могили, а коло них млини. Малі млини, вони похожі на жучків, які стали на хвіст і розп'яли лапки. Я сиджу і ловлю все в душу, як у великий невід, і благословляю все, що попадає в нього. І полосатий, чорно-білий казенний стовп на березі, і тих трьох панночок, що їдять шоколяд коло мене, позираючи цікавими очима на мою книжку. У одної величезні довгі дві коси. Вона одну обмотала круг руки, щоб вітер не метав. Сама, бестія, гарненька, з лукавими, чорними, кокетливими очима і круглуватим, смуглявим лицем. І плот з дядюшками, що меланхолійно провожають очима наш пароход, і попелясті сиві хмари, що збираються погрозливою громадою, — все благословляю і з подякою приймаю у свій широко розставлений волок. Он водяний, почорнілий млин у широкім рукаві Дніпра. Біля нього човен, довгенький і низенький, як індійська піроґа, — на ньому чорна постать дядька у свиті. Чайка з загостреними, як стальні пера, крилами скиглить, зиґзаґами літаючи побіч парохода... Панна з косами одягає тепле пальто і на голову білий полотняний дитячий капелюшок. Вітер грає її довгими косами... Клечання вже зів'яло й покірно гнеться під вітрюгою, а листки стулюються у дзвіночки... А внизу десь лежить моя Коха[5] на місці панка, у якого голова похожа на голову звареного поросяти.

"Тут больше интересуются природой, а не комнатами".

"За окно нечистоплотностей не выбрасывать". (Правила для господ проезжающих).

Небо попелясто-зелене. На обрії, там, де зайшло сонце, воно буро-червоне. Сірі хмаринки розкудовчені довгими, задертими в один бік пасмами, як волосся заспаної людини. Велетенська долина перерізана пощербленою сірою стьожкою Дніпра, на березі якого розбризкані вогники. Деякі кліпають як око, що запорошилось, деякі дивляться спокійно і твердо. Посеред закутаної в сутінки долини один яскравіший за всі вогонь, що стоїть в очах з таким промінням круг себе, з яким на іконах

малюють звізду. В сіру стьожку Дніпра впирається якась велика темна будівля без вогнів, понура і таємна. Над вогнями долини — червоно-бура імла, в якій видно тільки силюети будівель на фоні неба і Дніпра.

"А ловко я цілую, правда? Як постолом шльопаю... Як ото буває, постолом хляснеш, так я ото цілую, так... постолом, значить, вроді, как постолом".

Старий єврей, мовчазний, блідий, з густою квадратовою бородою, яка з початку чорно-бурого кольору, а на кінцях сивого. Видно, хворий. Біля нього два кошики з пожитками, олівцями, намистом, шкарпетками. Зверху товару лежять у картонках дві невеличкі ляльки з фіолетовими щоками, кирпаті і з божевільно викаряченими, дуже чистими і дуже блискучими оченятками. Круг кошиків публіка. Парубчак з товстими губами й розумними очима зацікавлюється ляльками: — А що стоять? — Єврей мовчить і для чогось помалу й методично перекладає свій товар. — Чуєш, єврей, а що стоїть оця лялька? — Знов мовчання. В голосі парубчака насмішка. Нарешті вмішується дядюшка в плескуватому, як жіночий очіпок, картузі, з широким ротом, розтягненим доброю посмішкою. Він також питає, скільки коштує. — Он все одно не купить. — Та чого не куплю? Скільки стоїть? — 20 копійок. — А та друга? — Мовчання. — А друга, єврей, слиш? — Все одно не купиш. 20. — Ну, це дорого. 30 за обидві. — Сказано це так собі. Але починається торг і несподівано для себе, ради амбіції, парубчак бере дві ляльки за 30 к. Бере і в замішанні з товаришем одходить до своїх клунків, що лежять на пристані. Дядюшка в очіпку говорить до хлопчака, коли єврей виймає знов дві ляльки: — От у нього ще є. Наробив та й продає. А от ти зроби. Не зробиш. Ти зробиш таке, що болітиме. Живе ти зробиш, а зроби, щоб неживе, то й не потрапиш. — Сміх.

Циганка за 5 к. гадає. У неї сині плями під очима, синяки. В рідкому ряботинні лице і блудливий погляд. — Прийдеться до благородних осіб за поміччю. Товста жила, довго жить будете. Переживете ворогів і приятелів...

Тут же єврейчик пропонував за 4 рублі купити годинника з американського золота. Ніби мусів продавати через те, що опинився в чужому місці без грошей. Єврейочка прохала в мене насіння і питала мене: — Ґетрофен? — Чи вгадала, мовляв, циганка. Єврей і вона брали мене за єврея.

"Виполощітє, будьте такіє добренькіє, ротіка. Повернітє головку".

М'який чорний капелюх з закругленими крисами. Довге, східнє, смугляве лице з волоссям, що лежить рівно підрізаними крилами на вухах. Студентська чорна тужурка, з-під якої видно сіру косоворотку, вишиту чорними нитками.

Піп у рясі кольору фіолетового чорнила. У газетника на животі шкіряна торбина, з якої стирчать газети і журнали до самого носа.

Панночка в чесучевій "розпашонці", яка від вітру надувається на спині в пузир для плавання. На клубах "розпашонка" щільно обтягає тіло широкою смугою. На синьому солом'яному капелюсі червона рожа. Коротенька темна спідниця, з-під неї — черевички на високих закаблуках.

Кирпичне лице з вусами білими, як колоччя. Темне пальто, чоботи і солом'яний капелюх.

Дівчинка в білому з м'ячем. Круг білого капелюшка прошморгнута вогненночервона стьожка. Така ж стьожка в двох косах.

Городовики в мундирах і картузах з туго, як дно бубна, натягнутим верхом кольору хакі, м'якозеленого.

"Допустим по отношению ко мне некоторыи недостатки (несправедливості)". "Имел с директором истязание" (спір).

"Напился и устроил настоящий ритуал" (Машиніст у Г-ія).

"Ничого особого".

Дід розказував мені казку. Селянин-дід. — Ти, каже, запускай за життя собі великі нігті. Бо на тім світі перед раєм, перед дверима раю, є великий горб, та такий гладенький і сковзький, що ніяк на нього не видряпаєшся. У кого будуть великі нігті, той і видряпається. — Оцю казку я згадав, як стояв перед брамою заводу. Там є теж горбик. Восени, як дощ, так він робиться такий сковзький, що ніяким способом на нього не вилізеш. А прийомщик стоїть на ньому й одбирає пашпорти. Кругом народу — тисячі. Хто, звичайно, дужчий, у кого, значить,

нігті довші, той і випихається на той горбок, щоб попасти в рай. Тільки не в рай, а в чисте пекло (Дмитро).

Дмитро — високий, майже безвусий парубок з рівним і гострим на кінці носом. Верхня губа теж загострена, зовнішні куточки очей підняті трохи догори і також загострені. Очі чисті, жваві, гарні й розумні. Все лице бронзово-чорнявого, попаленого сонцем кольору. Він рветься до ідейної роботи. Чудні, їй-Богу, ці росіяни: здається, треба тільки радіти, що ідея шириться, а вони аж вороже ставляться, що в українців трошки сили набирається. Віра в справу весела, хлопчача, неполохлива й готова до всього. Зимою дуже бідував і тепер мусить дуже робити, щоб поправити своє матеріяльне становище. Робить молотобойцем на якорях.

Н-р — круглолиций, з широкими і в'ялими губами на білому сонному обличчі. Посмішка його безкровна, вимушена. Він робить враження людини, з якої витягли щось найпотрібніше йому і через те він тепер примушує себе жити. Протилежність Дмитрові. Дивиться на рух песимістично. А все ж таки дав Л. "Кобзаря" переплести. "Дзвін"[6] не подобається, бо "дуже научно й незрозуміло написаний". Працює на Брянському. Навіть у неділі від першої. В суботу робить до 10-ої.

Т-ій — брат Ф-а. Подібний строєм лиця. Випнуті вилиці й надчільні кістки. Між ними глибоко посаджені невеличкі очі. Ф-о шатен, а Т-ій ясний бльондин з гарним, золотисто ніжним, білим волоссям. Енерґійний, повний певности й виклику. Ф-о — українець. Т-ій також, але працює в росіян і ставиться до українства недбало, без віри й бажання вірити. Говорить неможливим жарґоном. Ледве вміє читати. Ф-о ж має деяку освіту.

Опецькуватий, тісно збитий, з випнутими й опуклими мускулами грудей. Чорнявий, смуглявий; короткі чорні вуса і твердий холодний погляд круглих очей. Картуз, піджак, сорочка, штани, чоботи з товстими латками — все чорне, тільки косоворотка підперезана коричневим широким поясом, який носять на штанях під піджаком, замість жилетки. Фігура — жорсткого, сильного голови злодіїв.[7]

Робітники, вигружаючи цеглу, лапають її так, ніби це їхні діти, що кричять голодні і яких треба якнайшвидше нагодувати.

Южно-Кавказская Столовая Али-Топчи-Заде.

"Милостивый государь! А ви чого тут прохажуєтесь?" (Городовий біля директорової "калітки").

"Рабочий клас увесь п'яний, чиновнички сидять сібє чистенькі, у формочках" (Базікуватий парубчак робітник).

По тім боці яру, вкритого кучерявим дубовим ліском, — манастир жіночий. Високою довгастою громадою здіймається над низенькими залізними покрівлями, напівсхованими в зелені, церква манастиря, заходячи довгими хрестами в небо. Зліва той же лісок, кучерявий, мрійний, а з-за нього висунулись два крила млина, похожі на крильця стрекози;[8] такі вони прозорі й легкі. В манастирськім саді, з молоденькими деревами, подібними до кущів, і з низеньким тином, щось червоніє, як плями крови. То квітки монашок. Стежки перерізують садок уздовж, а біля стежки ворушаться жіночі постаті, ритмічно нахиляючись і розгинаючись. Очевидно, щось сапають. На них білі й кольорові кохточки, значить, не монашки. Іноді сміх чути звідти, але весь час спів. Здається, співають "Ой там удівонька та й пшениченьку жала". Тільки не все, а другу половину мелодії, чомусь не кінчаючи й не починаючи її як слід. Оддалік, по той бік яру, провалля, де зсипають з города сміття і гній. Там стоять підводи, і видно, як мигтить жовто-сивий хвіст коняки. Провалля в тіні, а на людях і конях сонце. На обрії тонкі телеграфічні стовпи, між якими рухаються фури й конячки з возами, такі малесенькі як миші. Справа місто з червоними, білими, коричневими простокутниками дахів, стін. Цегляні димарі стоять як величезні колонки і так густо, немов це початок якоїсь чудернацької велетенської будівлі, яку намічають цими колонами. Над містом висять хмари, подібні до великанських шматків закоптілого з-під низу олова. Ці груди зложені одна на одну, і страшно стає, що от-от обірвуться й упадуть на ті дрібненькі біленькі хатки передмістя, похожі на малесеньку купку лушпиння від насіння, розкидану в зелені трави. Часом по громаді задимленого олова пробігає зиґзаґом самотою молочна лінія блискавки і після того чується грохіт, немов хтось підвіз і скинув на міст цілу купу залізних рельсів. Ховрашка тонесенько й жалібно свистить.

10. VI.

Ми з Розою лежимо на м'якому, ніжному, як тільце дитини,

піску Дніпра. Заходить сонце, хмаринки над обрієм рожево-малинові. Над нами ласкаво, привітно шелестить блискуче, як полаковане, листя білокорих осокорів. Іменно, радість і хвилюючий захват переживаємо ми в цей момент! Коли ми прийшли на пустинний берег цього острова, коли на нас війнув дніпровий вітер, змішаний з запахами гарячого сухого сонця, осоки, листя і піску, ми трохи не завищали від щастя. Ця якась свята пустельність дніпрових жовтих пісків з ріденькими кущиками, це широченне небо над нами, — в них страшенні чари! Я плачу й дивлюсь на сивувато-зелений обшир по тім боці, що тягнеться в неосяжну далечінь на обрії. А на обрії малесенькі, як зелені прищики, могили. З гаю виглядає біла, блискуча на сонці, церківця сільця. Плоти непомітно безшумно сунуть вниз, і на одному тріпочеться під вітром "хлажок". Димарі заводів на тім боці димлять і похожі на заткнуті в землю запалені величезні сиґари з чорними кінцями. Вони також подібні до мотузяних батогів, особливо ті далекі-далекі. Червононосі чайки мовчки пролітають над нами, розрізаючи повітря своїми загостреними сталевими крилами. Вода в Дніпрі жовта, як перестояний чай, любовно хлюпочеться маленькими короткими хвилями об чистий ніжний пісок берега. Широчінь води поширює душу...

11. VI.

По дорозі порох, в степу вітер. Вози, що під'їжджають до города, здаються горючими, такі від них летять клуби димного пороху. Город весь у хмарах диму, який зміястими чорними гущами випливає з димарів, високих і частих, як велетенські телеграфні стовпи, без ладу розставлені поміж грудами будівель. Посеред будівель синя, широка, пощерблена пасмуга Дніпра, а понад нею жовтий рівний ободочок піскуватого берега. Дим на деяких димарях подібний до пучка тирси — пухнастої, сивої.

"Юринда. Пользу произнес". Живіт після їжі важкий, як утюг. (Василь Іванович).

Пахне нагрітим чебриком. Невеличкі мушки з дзвоном і поривчастими рухами літають круг лиця, ніби із зусиллям хочуть від чогось одірватися. Лінія обрію чітка на блідозеленому фоні неба і рівно збігає вниз. Пробігає злодійкуватим хапливим бігом сіренька шкурка ховрашка і стовпчиком зупиняється над ніркою. Потім прожогом ховається; тільки тоненький, як чиста сталева

голочка, коротенький свист лишається після нього. Сліпуче блищать шматки розбитого скла на тім боці і бляхи дахів наче лід. Травичка така, як бувають бороди у білявих мужиків, — густа, жовтувата, вихорями в різні боки. Скрекотання коників, як звуки швейних маленьких машинок. Музика шелесту хлібів — рівна, колискова, зелена. Вівсюг низько і часто киває своїм кучерявим колосом, немов гостинний хазяїн, зустрічаючи гостей. Сороки літають уступами незґрабно, роблячи враження ранених, кричать так, наче розламують сухі палиці.

— Так вы после этого нахал. Понимаете?
— Пущай вы сами нахал.
— Вы нахал, нахал!
— Пущай вы сами нахал!

"Надо веранду обезпечить" (На пожарі).

Фельдшер Дубовецкий прививает свежую оспу.

Элегантное производство обуви. А. Єлик.

Посмішка. Неділя в лісі. Концерт. Серйозний чорномазий флейтист. Рухливість гармоніста. "Брязкало". Участь всіх у музиці. Танець молодиці біля криниці та її п'яний чоловік. "От ця перехилила чвертку!" (Застигла раюча і страждаюча посмішка парубка).

Висохле, іконописне, довгасте лице з рідкою білявою бородою. Голос металічний, як удари по порожній [здогадно, слово нерозбірливе] мідній каструлі. Високий, худий, але костистий і жилавий. Має жонатого сина. Пив чай з пряниками. Роза спитала: — Можна мені? — Чого ж, беріть, — строго, але вибачливо дозволив він. Потім дав і М., вияснюючи, що коли дати одній, то треба й другій. Щоб не було обидно. Тут же одрекомендував себе, як чоловіка простого, одвертого, "інтелігенцій ніяких не наблюдаючого".

Бачив п'єсу "Суєта" і його вразила фраза з неї "Од тібє житнім хлєбом пахне. Мужик ти!" Нова його теорія суду: злочинець, злодій мусить відробляти вкрадене. А взагалі на злодіїв одна рада: *вбивать.* Суперечка і десятки прикладів, підтверджуючих необхідність вбивання. Яблуня. "Кабаки чи гарбузи; з 30 осталось 25". Фіксація психіки на одному і неможли-

вість перенести центр уваги на інше. Громадська робота не поможе. ''Ти йому гуртки, гуртки, а вони тебе гуртком так уночі облапошать, що лучче не нада''. Повторяння свого калямбуру. Погляд на виховання дітей. Биття — найкращий спосіб. Глумління з ''городських'' порад. ''Ах, нада внушать, а не бить. Бить не харашо, внуши його лучче. Бить. Навіщо бить? Я проти того, щоб кулаком чи як там портить дитину. Ні, візьми доброго нагая та сполосуй його, як писанку, от і буде з нього''. В розмові весь час на цікавих і важливих моментах підштовхує ліктем. Ворожнеча з дітьми. Обурення на сина за те, що той має злодійські погляди. — Ну, що ви скажете, як син рідний докоряє тобі: ви, мовляв, на такому мєсці служите, що другий состояніє собі склав би, тобто, чому я не краду, а чесним трудом живу. Ну?! Як же тут не вбивать! На гріх, жінка завагітніла. Прийдіть к заключенію, що мені дєлать.

Воряжка[9]

— Дєтально воровал.

— В ссилку каторжних работ.

— У їй друге способствіє. На суху балакать.

— Дай кия, то послуха і кива. Должен. Ладно.

— Не родайся з тим, що батькові твоєму нож у серце стромляє. Перехопив землю. Нема кращої від Тимошенківни. От чого дійшов, що, значить, собою владіть уже не може. Я йому не отрицаю, не вказую, на якій женитись, бери любую, тільки не дочку того, що батька твого втопив.

— Согласився з дівкою вінчатись по білету.

— Щоб їх черви з'їли.

— Гніздяться.

— А роботи ні на грош, ні на копійку.

— Стерва.

Арк. Земля у Франції 10 000 р. десятина.

Дав преімущество мені.

На кого документ будемо робити? (Син. Передано густим понурим голосом). Понімає — батькові гроші. Крючком за душу не тягни. Ні обшитий, ні обмитий.

20. VI.

Душно, парко, дихати трудно, неначе голова обкутана прозорим густим вуалем. По небі блукають величезні, кудлаті, сиві, з підпалом на краях хмари. Вони сердиті й брудні, як

чабанські собаки. В лісі тихо й вогко. На дорозі ще не просохла вода від учорашнього дощу і здається синьо-зеленою від віддзеркалених у ній зеленого листя й шматків неба. Вгорі шумить і шелестить верхів'ями дерев вітер, а внизу непорушно і тільки стоїть дзвінкий зум мушок. Часом оксамитно спурхне птичка і зачиліка на вітах. Зелена глибінь лісу здається чекаючою, хитрою, щось ховаючою. Дерева стоять так непорушно, як це буває тільки тоді, як знаєш щось і хочеш удати з себе невинного. Я сиджу на цямрині кринички. Вода в ній брудна, зеленява, видно мертвих мух і корівок. Коли я зазираю, то дно, обрамлене темними тінями від цямрини, являє голубий фон неба, на якому намальована моя голова в сірому картузі і з пухлою бородою.

Тягне вогкістю. Лапатий подорожник витягає з дна пам'яті якісь журні, якісь теплі й зворушливі спомини. На гору традиційною гадючкою в'ється стежечка, а вліво яром поміж дубами тікає дорога. Я піду нею. Здається, буду йти довго-довго. Але там уже чути сухе торохтіння возів по битій дорозі, рев корів, яких ведуть на ярмарок, і ілюзія никне. І вправо є доріжка, в гущавину, яка видається непролазною.

Ми обідаємо в манастирській "гостиниці". Це маленький будиночок з садком, в якому нема ні одної вільної хатинки, бо все зайняте "сестрами" і стражником. Обід наш: борщ з грибами або з рибою і каша. Каша іноді міняється на суп, але борщ ніколи не виходить з меню. Борщ вариться в спільному казані в самому манастирі, що стоїть на горі, а наші "матушки" вже самі його тут "розварюють", себто, додають трошки квасолі, грибів або риби. Беруть з нас двох 20 к. з пляшкою квасу і щоразу питають:

— Не багато? Коли багато, то можна менше.

Ми знаходимо, що менше за обід з двох персон ніяк уже не можна заплатити і щодня розходимось задоволені одні одними. Але не знаю, чи довго ми зможемо постити.

По лісі розлилися плями сонця, неначе хтось на горі розлив його й воно потекло сюди калюжами. Мухи зазуміли веселіше. Тіні погустішали, а деякі стовбури дерев освітилися ярко. І вже знов — усе сіро, однотонно, зовсім інший тон, хмурий, а не журно сумний, хмурий, гидливий. Треба йти.

21. VI.

Хмари наче величезні, безформені, розкидані скелі іржавого заліза. Якісь темнофіолетові, з копоттю, і залізо нагорі черво-

няво-руде, а внизу й у вибоїнах — темне і сизе. Серед куп скель неправильний обрізок місяця, який, здається, став не en face, а в три чверті. Сонце вже сіло за лісом, на протилежнім від місяця боці. Вже сходить з хмар. Тіні на землі зникли. Все стоїть тихо, немов молячись Богу перед сном. Стає свіжо, тільки гріє в спину сіно копиці, що тепло, густо й пряно, солодко пахне. Паличка покрилась вогкістю, і шкіра на черевиках почувається холодною. Птиці затихли. Тільки на дорозі, здається, грохіт возів з ярмарку.

Я вас не пропятствую.

Здалеку ллються довгі-довгі кінцеві ноти пісні, і мені сумно, солодко, тужно від них. Цей тихий вечір, свіжість, копиця сіна, внутрішній голос, що не змовкає, — все мені говорить, що я на Україні. І не тільки на Україні. А от у цю хвилину на тій Україні, на якій я жив у 17-20 літ. Я в тому чудесному краї, повнім для мене загадок, страшно, болюче, солодко поетичнім, сповитім вінком пісень. Я з болем пригадую села над Дніпром, старовинні, затишні, де вулички, як коридорчики, а в коридорчиках пахне гноєм, коровами, кропом з городів, квітками від хат. У тих вуличках, у тих селах живуть поетичні люди, які співають, носять старовинну одежу і, патріярхально-чисті, добродушні, чесні, всі говорять чистою українською мовою. В цей вечір я згадую вечір давній-давній, ах який давній, наче доісторичний, наче з казки. Так само була тоді свіжість, вогкість, пахло сіном, шпоришем. Потім стало темно, гавкали собаки, хрумкали десь коні, з одчинених дверей хати пахло свіжоспеченим житнім хлібом і галушками. Якісь жіночі постаті часом виходили з дверей і щось виливали за поріг прямо на собак, що стояли, зазираючи в хату. Собаки злякано одстрибували вбік, а деякі вищали. Тоді жіночий голос сердито говорив: — А не стій же тут, поставило б вас каменем, і де вас у чорта такого набралося?

Потім я спав поруч з батьком під возом, на сіні, яке кололо часом шпичками в бік крізь ряденце. Гарно, затишно, любо до того під теплим сильним боком тата, що хотілося тоненько-тоненько, з захватом і щастям запищати. Оце мені згадується в цей вечір. Я розумію зараз більше, ніж колинебудь сум і журбу українофілів, себто тих, що журяться винищуванням національного одягу на селах, занепадом пісні, поезії. Вони журяться не так за тим, як за своїм старінням, за тим, що вже не так легко бачять поезію тепер, як у 20 літ. Я розумію, що наші діти любитимуть *цю* нашу Україну, ту, яка їм дасть захват і щастя

Кирило Винниченко (батько).

молодости. А все ж таки мені шкода, що я не щодня, не у всякий момент можу спинити свій холодний тверезий досвід і бачити ту Україну, яку бачив у 20 літ.

Хмари десь зникли, розтали, тільки лишились невеличкі грудочки сивого кужеля. Посеред неба царює місяць.

24. VI.

Каруселі, як великі сірі парасолі, до яких на дротяних нитках попричеплювано коней, колиски. Граблі, вила, лопати стоять, як солдатські рушниці в козлах. Палатки з цукерками, рибою, ковбасою, паляницями; пиво, буза, квас, насіння. Декілька театрів, перекидних качелів. І невідомо для чого позбиралось усе сюди — всі ці цукерки, пиво, качелі, бо, крім них, нема нічого, як не рахувати декількох крамничок з хустками, рушниками й т. ін. Здається, змовились раніше і рішили з тиждень погуляти собі на вигоні в степу. І страшно стає, коли уявиш собі, що всі ці купи цукерок, ці препарати з крохмалю, муки, клею і фарби буде з'їджено в такий короткий строк.

— Киево-московская, Ростовская, Харьковская фабрика, не оставьте, господа, не дайте упасть, поддержите Московскую фирму! Спешите, господа!

"Московская фирма" — це покладені на стовпчики три збиті дошки. На цих, нічим не застелених дошках, густо обліплені мухами пряники і невеличка купка цукерків у папірцях. А ще одна купка довгих, як свічки, і загорнутих у кольоровий папір з бахромою на кінцях. Одні по 3 к., другі по 1 к. "Нильський крокодил", а внизу: "Не одушевленный".

— Только здесь настоящая труппа артистов! Не поддавайтесь, господа, обману всяких жуликов, не теряйте дорогого времени, торопитесь смотреть знаменитую труппу престидожитаторов, аматоров, огнеглотателей, авиаторов и прочих замечательных укротителей кровожадных акул и зверей.

— Фунті поднимать! Фунті поднимать! — і рукою жест угору, показуючий, як піднімаються.

— А фунті пустой в середина!

— Ничего, што пустой, ти подними, хоч і пустой. Хоч пустой, а подними-ка ти! Китайская сволоч!

Кулаки у борця в страшних ранках — і з свіжим м'ясом, і з гноєм, і з струпами.

Стукіт від бубнів здається канонадою, яка десь за горою іде в цей момент. Високе, тривожне й одчаяне іржання жереб'ят, рев

корів і телят, скрип возів, оркестріонів, чмокання губами продавців, дзвінки театрів і карусель, мекання овець, гармонії старців.

— Три звонок! Сейчас наново будет начинатся.

Подвиг маленького китаєняти.

Художник. Малювання вивіски на подвір'ї. "Прійом", а потім по пораді "и видача".

"Это одно только народное голосованые". (Неправда. Часовщик).

23. VII.

Всі газети Росії підтверджують своїм теперішнім поводженням неможливість існування заповіді "Не бреши". У них друга заповідь: "Роби все, що ти сам уважаєш за краще, аби було добре тим, кому ти робиш". І вони вважають, що краще — це ховати правду, або переробляти її так, щоб ніхто не впізнав її. Вони з неї роблять те, що, на їх думку, може дати добро країні в цей момент, себто підняти дух її, запалити ентузіязмом, зміцнити сили й напружити їх до потрібного ступеня. І це робиться з першого ж дня оповіщення мобілізації.

У цей день я поїхав у город. На першій же вулиці, де проходить трамвай, я помітив купки людей, які тривожно говорили про щось. Біля кожного подвір'я, крамнички, біля будочок з квасом — скрізь стояли люди й гомоніли між собою. У трамваї я почув, як кондуктор говорив вагоновожатому:

— Так не можна працювать, коли стріляють майже у вікна.

Далі я не чув, бо кондуктор вийшов на площадку і зачинив за собою двері. Тоді я звернувся до одного чоловіка, що сів біля мене. Це був індивід з товстою, якоюсь погнутою як залізо пикою, з здоровенним ротом, в якомусь драному картузі, босий і брудний надзвичайно. Я спитав його, що значить це хвилювання на вулицях. Звернувся я обережно, бо індивід напевно був членом "Союза русского народа".[10] Він одповів мені:

— Убили чотирьох чоловік! — коротко, злісно і рішуче.

— За що ж убили? Хто? Коли?

Він вибрав середнє моє питання:

— Хто? Хто ж, як не стражники? Убили чотирьох запасних, сукині сини! Арештантюги! Хто ж убив, як не ці наймані убийці! — Тут чоловік злісно і з викликом озирнув усю публіку у вагоні, а потім звернувся до мене: — А що ж, хіба не убийці? Скажіть: ви

б согласились убивать людей? Та хоч би вам по 60 рублів у місяць давали, так не согласились би. По 20 копійок у день пішли б канави копать, а не стали б. А вони он убивають людей і за це плату получають.

— Так, то правда, — згодився хтось збоку.

І балачка розгорілась. Всі були згодні, що вбивство запасних так не минеться і в городі буде "бунт". З цим чеканням я приїхав до центру. Купки були частіші, нервовіші, але й тут ніхто не знав, як і за що вбито чотирьох запасних. Вже говорили, що вбито шістьох та ще й ранено десятьох. На вулицях стояли прикажчики маґазинів і гостро подивлялись на всі боки, готові зараз же замкнути двері крамниць. Екіпажі чомусь їздили швидко, з грохотом, неначе тікаючи звідкись. Я наздігнав якусь стару, дуже товсту, немов спухлу, жінку в довгому пальті і з палицею в руці. Вона посувалася ледве-ледве, опираючись ціпком об землю і переносячи ногу за ногою. У неї було товсте, жовте, благодушно-байдуже лице. Її ніщо, видно, не цікавило й не турбувало. Мені хотілося взяти й одвезти її додому.

Коли я прийшов у... [тут закреслене слово] і посидів там хвилин з десять, на вулиці раптом знялася, як буря, паніка. Всі кудись бігли з круглими очима, з роззявленими ротами, обганяючи одне одного, хапаючись за плечі, за руки, як утопаючі, і щось кричачи. По бруку летіли звощики, широко з жахом розмахуючи батогами й перехилившись усім тулубом до коней. На вікна й двері з характеристичним рикаючим грохотом падали залізні заслони, і бліді прикажчики дрижачими руками замикали замки. Я стояв на порозі книгарні й декілька разів кричав до тих, що бігли: — Що трапилось? — Але мене або не чули, або відповідали так, що я нічого не чув. Вони часом з жахом озиралися назад і бігли, нічого не чуючи. Тільки один на мент припинив свій біг і крикнув мені: — Запирайте двері... Убито...

Кого вбито, чого зачиняти двері, я не розібрав. Але ми поспішали приготовитись. Тут підійшла і та стара товста жінка. Лице її було таке саме благодушно-спокійне. Вона стала й цікаво спитала мене:

— Що таке? Чого біжять?

Я нічого не міг їй пояснити, але порадив стати десь під стіною, бо її могли в паніці збити з ніг. Вона байдуже пішла собі далі, важко спираючись на ціпок.

І справді, хвилювання було зовсім безпричинне: нічого ніде не сталося такого, щоб треба було тікати. Мабуть, десь хтось голосно крикнув, або побіг чогонебудь, і тривожний, нервовий,

насичений уже зарані панікою настрій всіх, хто чув той крик, вибухнув моментально, передаючись, як електрика, від одного до одного. І який повинен був бути той настрій, щоб погнати без усякої причини цілу юрбу народу по вулицях!

І весь той день аж до вечора настрій той не зникав. Скрізь збирались купки народу й неголосно, з таємно-тривожними виразами говорили про вбивство, бунт, мобілізацію, війну. І скрізь на ці купки налітали околодочні та поліцаї, теж нервові, напружені й насичені від штиблетів до своїх формених картузів тою самою панікою, тільки з другого полюса. І очі їх були витріщені, повні напруженої рішучости й готовости битися до кінця.

Надвечір виявилося, що вбито було справді 4 людей і ранено 6. З убитих двоє запасних, одна жінка і дівчинка. Чорносотенець Мартинов хотів зробити патріотичну маніфестацію. Збірний пункт, де зібралися сотні призовних, здавався йому найкращим місцем для цього. Він явився туди з флагом і почав говорити промову, закликаючи всіх кричати "ура", обніматись, горіти захватом від патріотизму й героїчних почувань. Але запасні були, видно, інакше настроєні. Бляґер[11] і крикун надокучив та обурив їх до того, що вони стягли його з імпровізованої якоїсь трибуни, вирвали флаґ і держалном від нього стали бити оратора. Поліція, насичена, знов таки зарані, всякими сподіванками на патріотичний настрій запасних, зараз же вихопила рушниці й почала стріляти.

Цікавий показник притуплености публіки до таких явищ, як убивство "найманих убийців". Знайомий зупиняє свого знайомого на тротуарі:

— Слухайте, що там сталося на збірнім пункті?

— Ах, нічого особливого! Убили двох запасних, жінку і якусь дівчинку.

— А бунту не було?

— Ні, який там бунт! Є чутки, що сьогодні ввечері...

І настільки ця певність була велика, що багато маґазинів зовсім не розчинялись аж до другого дня.

Тим часом у газетах ні про цей настрій, ні про вбивство, ні про биття гарячого патріота запасними ні слова не було сказано. Зате, коли на другий день по вулиці пройшла жалюгідна купка хлопчаків з флаґами, в газетах потім з'явилися статті про "ґрандіозну маніфестацію". Це була таки дійсно купка хлопчаків, на чолі якої йшло декілька чиновничків та інших суб'єктів із значками СРН [Союз Русского Народа] на грудях. Хлопчаки були настільки недорослі, що один з них, з ретельно розчіса-

ними лахмами на голові, які стирчали, як у божевільного, аж хитався, як п'яний, під вагою флага, який деревом упирався йому в живіт. Потім увечері з саду доносились до нас вигукування "ура" — чорносотенці порядкували вже там.

22-го[12] була знов маніфестація і молебень. Молилися за те, щоб Бог поміг добре вбивати. І знов заповідь "Не убий" одсувається перед тим, що вважається більш потрібним у даний момент. А хай хтось спробує возстати проти святости й абсолютности цієї заповіді, — на нього накинуться, як на злочинця.

Сумно й тяжко було дивитись на один момент у цім молебні й маніфестації, — це той, коли прийшли з флагами і портретом царя євреї. До приходу маніфестації "Еврейського общества" перед церквою була невелика юрба народу. Площа була майже порожня. Але, коли прибули "жиди", вона вся заповнилась головами, над якими густо маяли флаги. І тут без помочі євреїв нічого не могли зробити патріоти, і тут нещасний народ поміг. Жалько, тяжко і боляче було дивитись на нервову, запальну старанність, з якою бідні люди виявляли свій патріотизм. Вони ж так боялись, щоб патріоти з флагами не прийшли до їхніх крамниць, до їхніх квартир і не знищили їх. І як вони гаряче кричали "ура", з яким ентузіязмом вимахували своїми капелюхами, зонтиками. Вони готові були в той же мент бігти в Германію і пошматувати проклятих німців, які насмілились образити велику, могутню, святу Русь! Ви подумайте: таку державу, в якій усякому євреєві живеться, як у раю, якісь німці образили. Хіба за це не піде всякий єврей на смерть, на каліцтво, хіба за це не пустить дітей і родину старцями по світу? Кожний міг бачити в поведінці єврейських маніфестантів тільки одну відповідь. Я бачив їх аж увечері; вони нізащо не хотіли розійтися і випустити з рук дорогих їм флагів; вони всі похрипли; їх крик "ура" був похожий на крик чоловіка, якого душать за горло і який у цей час кричить: "Караул!". Вони обійшли всі церкви й вулиці, вони всьому городові показали вже, які з них патріоти; вони не присіли ні на годину і на лицях їхніх зашкарубла змішана з потом пилюка. Але вони все ж таки бігли по найвиднішим місцях, кричали "Геть Австрію і Германію!" і хитались, як ранені, під вагою дорогих флагів.

На вокзалі. Все обліплено людьми; на двох мостах через залізничні путі кишать тісно зліплені тіла, як якась темносіра маса. Вітер сильно тріпає хустки, шарфи й подоли спідниць.

Публіку на перон не пускають і щільно забивають всякі проходи, але вона, як вода, просочується хто його зна звідки і бурлить на пероні. Під'їжджає товарний поїзд, але в червоних вагонах без вікон з одними широкими дверима повно людських голів. Це їде етапна рота, вона навіть не одягнена в солдатську одіж і через те враження від набитих у клітку людей ще тяжче. Обличчя серйозні і майже не видно посмішок. На пероні стоять родичі, переважно жінки з дітьми. Вони дивляться на вагони з людьми і більш нічого. Поїзд стоїть на другій путі і через те не можна навіть підійти й поговорити. У дверях вагона стоїть бородатий, рум'яний, череватий чоловік у хороших чоботях і довгому піджаку. Борода гарно розчесана, широка, лице свіже, одгодоване, очі аж закриті товстими щоками, — це, мабуть, якийсь підрядчик або трактирщик. Він чогось дуже червоний. Невеличкі очі його неодривно дивляться на перон, на групу жінок. Ні вони, ні він нічого не кричать, не дають ніяких знаків, навіть не кивають головами, вони тільки неодривно дивляться. По пероні бігають кондуктори, залізнодорожня адміністрація, перескакують через рельси запасні і дряпаються у свої вагони; гудки, свистки, безперестанний шаркіт ніг на пероні, часом раптовий вибух гіркого плачу. Чоловік з широкою бородою не зверта ні на що уваги, він навіть здається зовсім байдужим до всього. Але от поїзд рушає. Бородач і тут не хвилюється, він тільки слабо, ледве помітно киває головою і потім нахиляє голову і схиляє її на перекладину, що йде через двері. Закрившись рукою, він плаче. З ним поруч стоїть молодий парубок. Він голови не схиляє, тільки одвертається від перону і дуже притуляє одну руку до очей. На пероні спочатку тихо чується виття, далі воно стає дужчим, голоснішим і переривається зойком. Це ніби знак для всіх жінок; вони, немов обнявшись плачем, зливаються в один хор ридання і зойків. По спині проходить мороз і в грудях щемить так, що трудно дихати. Поперед перону стоїть помічник начальника станції, худорлявий, високий чиновник з гострою борідкою. Він стоїть непорушно і дивиться в одну точку перед собою, ніби його тут поставили для розстрілу і він понуро, весь завмерши, жде кінця. Я спираюсь об залізний стовп і стою. Повз мене хисткою ходою ідуть жінки, дівчата і діти. У всіх повіки червоні, як вивернуті, і чогось переважно закривають хустками роти, мабуть, для того, щоб сховати ґримасу одчаю й муки, та все ж таки дивитись у слід червоній тупій стіні останнього вагона, що помалу котиться від станції кудись. От панночка в білому капелюсі, з крис якого звисають, як на парасолях, кружева. У неї біла сукня і червоний поясочок трошки нижче

грудей. Панна ні на кого не дивиться ще й кусає дрижачими зубами кінчик пальця білої рукавички. Тут горе щире, щиріше, ніж на цвинтарях. На цвинтарях личить плакати, тужити, кричати; коли є страждання, нікому не пошкодить, коли його й побільшити трошки; коли нема, личить все ж таки плакати й побиватися. Там не завжди можна знати, чи жаліють за тим, кого проводжають у домовину. Тут інша річ, тут не личить виявляти свого горя; воно виривається саме, не слухаючись ні криків "ура", ні геройства, яке повинно бути в такий мент у громадян. Тут виють і плачуть так щиро, як щиро плачуть і виють звірі... Я йду туди, де робиться посадка у вагони, на так звану "солдатську площадку".

"Я у вас требую куріцу, а ви мне даете противоположное" (В ресторані).

На солдатській площадці знов "погружають"; погрузка йде цілий день без перерви. Тут плачуть також без перерви. Особливо щиро й одверто плачуть євреї, — їм нема чого спинять себе патріотизмом, вони знають тільки одне: от іде на смерть, на каліцтво їхній кормильник, а вони лишаються сиротами й старцями, зовсім уже беззахисними, безпомічними, безпорадними. Вони зостаються серед таких же ворогів, з якими йде битись їхній кормильник. Вони також рискують бути вбитими тут, як він там. Чого ж їм не плакать, не ламати рук і не вити, як виють покинуті, загублені серед темних чужих вулиць собаки?

От групка: маленький, вузькогрудий, з крихітним личком, запасний єврей. На ньому солдатська одіж сидить так, як на хлопчакові, що одяг батькову одежу: зелена блюза аж до колін, чоботи з стоячими, немов кордонними, халявами, видно, сковзають з ніг. Картуз лізе на очі. Він, обвішаний з усіх боків казанком, лопаткою, торбинкою, скрученою шинелею, здається чудернацьким продавцем усякого лахміття. Круг цього "солдата" стоять жінки й мужчини євреї. Вони дивляться на нього уважними, слідкуючими за кожним його рухом очима. Руда, з довгим почервонілим носом жінка стоїть поруч з ним і держить його за руку. Вона ще молода, але далеко більша за "солдата"; плечиста і з випнутим животом, — вагітна, очевидно. Мабуть, вона з характером, можливо, що не раз доставалось від неї її крихітному мужеві. Але тепер у неї чоло зав'язане мокрою хусткою, очі червоні, ніс напух, губи дрижать і теж напухлі. Вона часом скрикує, ніби її щось несподівано вколює, і починає мотати головою то вправо, то вліво, заплющивши очі і перела-

мавши уста в гірку болючу ґримасу плачу. Її потішають дві жінки, у яких теж червоні очі. Мужчини балакають серйозно, навмисне серйозно, твердо дивлячись в очі один одному.

Я іду далі. Але скрізь такі самі групи, скрізь те саме. Я ніде не бачу ні одного надхненного, піднятого високим чуттям одваги й патріотизму обличчя. Найбільше — це байдужі, стомлені лиця. Дивлячись на них, можна подумати, що люди переїжджають з одного города в другий і більше нічого. Часом попадаються лиця з усмішкою. Вони дивляться на плачучих і посміхаються. ”Ну, і чого плакати? Всьо равно не поможеться нічого”. Але таких дуже мало. Більшість і на таку філософію не має сили. Посадка йде до кінця. Шамотня побільшується. Декілька жандармів одпихають провожаючих від вагонів. Вони роблять це лагідно, ввічливо, але часом забувають дану їм на ці дні інструкцію і приймають свій звичайний тон, начальственно-злий, грубий, безапеляційний.

— Куди лізеш? Осаді назад! Сволоч!

Це слово зараз же помічається. В інший час ніхто б не помітив, у кожнім разі, не посмів би помітити, але тепер зараз же чується:

— А ти як смієш сволоччю називати? Де тут сволоч? На кого ти так говориш?

— Ну, господа, прошу освободить площадку.

— Нє, на кого ти сказав сволоч? Може, і є сволоч, тільки не ті, що їдуть кров проливати, а ті, що п'ють її з нас тут.

Високий, сивуватий, генеральської постави вахмістр немов не чує. Він *просить* не насідати. Але слово сказане і його так легко не затреш притворною ввічливістю.

— Сміє сволоччю називать! Тут только салдати та їхні сімейства, а сволоч хтось інший. Последний раз побачиться прийшли, а він тобі...

— Ну, ну, только без этого тут! — раптом злісно, хоч і здержано, дивиться на ображеного вахмістр.

— Ну, так і ти, брат, без этого тоже... а то ми знаєм, як з сволочами розправляться. Все одно помирать.

На виручку поспішає другий жандарм і одводить першого вбік, немов про щось радячись. А в натовпі ще довго чується слово ”сволоч”.

І тільки тут стихає, як у другому місці чути:

— Він мене назвав ”жидівкою”! Він мене назвав ”жидівкою”!

І в тому місці видно підняті жіночі руки над головами. Вони підняті з такою ненавистю, так болюче скручені їх пальці, так тягнуться до жандарма, що цілком зрозумілий вираз тривоги на

обличчях тих, хто держить жінку. І нема сумніву, що вона не раз за своє життя чула це слово, вона відповідала на нього напевне з усмішкою зневаги, або навіть навчилась зовсім ніяк не відповідати, зовсім не чути, не помічати цього слова. Але тепер тут, на тій площадці, де від неї одривають сина, де останній раз вона дивиться на його лице, де останній раз хоче обняти його, тут вона *чує* це слово, чує і відповідає на нього скрученими пальцями і витягненими над головами людей до образника старими руками. І довго ще чую я в юрбі євреїв:

— "Жидівка"! Він мене назвав "жидівкою"!

Коло мене стоїть купка людей у штатському, робітники. Один з них суворо говорить:

— Бач, сукини сини! Ще "жидівкою" називає. А кого ж беруть, не "жида" хіба? Він хіба не так само помирати буде?

— Вони договоряться... — понуро додає другий. А третій майже байдуже цідить:

— Хто й робить бунти, як не вони.

Нарешті й ця "погрузка" рушає. І зразу зойк та плач побільшується. З вагонів дивляться купи голів з затверділими обличчями або з тривожними круглими очима. У цей мент вони, мабуть, ясно розуміють, *куди* вони їдуть. Серед одної купки провожаючих шамотня: молодий хлопець біжить від водопроводу з пляшкою води в руці. Розриваючи натовп, він пролітає всередину, набирає з пляшки в рот води і бризкає на когось, до кого схилені всі голови.

Я рушаю за іншими й виходжу на вулицю до трамваю. Вагон повний запасними. Але ми якось умощуємось. Кондуктор ходить по дошці, що йде вздовж усього вагона, і несміло дивиться на пасажирів, — кому можна запропонувати білет. (Запасні і їх родини не платять у трамваях). І попадає дуже неудачно, пропонує жінці з червоними заплаканими очима. Вона вмить схоплюється на ноги і з плачем, з злістю, з ненавистю кричить:

— Душогуби, кровопивці! Я тобі покажу білет. Я тепер сама піду під вікна кусок хліба просити. Душогуби! Забрали, осиротили... Білет йому...

Її стараються заспокоїти, посадити, а бідний кондуктор злякано, ніяково, з замішанням швидше пролітає далі й здивовано говорить:

— А я ж чим винен?

На проспекті наш вагон раптом зупиняється, і всі починають вставати й дивитись вперед. Там попереду чується музика, грохіт барабанів, крики. Видно суцільну стіну людських тіл, кінські морди й цілий ліс флаґів. У той бік біжать люди з

проспекту. То йде Феодосійський полк на вокзал, його сьогодні "погружають". Звуки марша стають виразними, чути ритмічний шаркіт тисяч ніг по камінні. Потім зразу музика кінчається, проходить крик команди, і вся лава ясноЗелених людей стає — привал. Деякі зараз же лягають, просто на брук, деякі кладуть скручену сірим товстим бубликом шинелю і сідають на неї, держачи рушницю між колінами. Між зеленими солдатськими постатями чорніють, біліють, червоніють постаті їхніх родичів, знайомих і просто публіки з вулиці. Можна бачити, як ці родичі й знайомі держать солдатську сумку, або шинелю, або тільки баклажок для води, — вони хочуть хоч чимнебудь помогти.

Ось худенька, жовта-жовта, як із старого воску, жіночка держить на руках маленьке дитинча. Вона, мабуть, хвора була, загубила крови багато, бо таке страшенно безкровне бліде лице, — чи не родила недавно? У неї, мабуть, нема сил ні плакати, ні говорити. Вона тільки дивиться кудись убік мертво-скучними очима з великими синіми кругами. З нею поруч стоїть молодий солдат з круглою борідкою. Добре, кругле, рум'яне лице його винувате, ніжне. Він, мабуть, почуває себе страшно винним за те, що його женуть на смерть. В добрих очах застигло болюче здивування й нерозв'язне страшне питання: що ж буде з цею блідожовтою жінкою, і невже все це серйозно, насправжки? І цей казанок, і рушниця, і картуз? А вона стоїть і без усякого інтересу, мертва, без крихти надії, дивиться кудись убік, немов знає щось моторошне, що виявиться тільки тоді, коли зостанеться тут сама. А на грудях у неї спить дитинча, підклавши обидва кулачки під личко, і личенько таке тихе, задоволене й серйозне.

12. VIII.

Коли життя добре збовтати, вивести з спокійної норми, воно може показати деякі такі явища, які в інший час угадуються тільки теоретично. Я, принаймні тепер, бачу деяке підтвердження того, що догмат, чого б він не торкався, коли він вимагає при всяких умовах, у найрізніших обставинах, усе одного, — є шкідливий. Наші газети мають тепер догмат — брехати. І от через те, що це догмат, що не береться під увагу ні обставин, ні умов, ні мети, ні навіть засобів брехні, — через це виходить одна тільки шкода. Більш розумні починають уже чухатись, вони хотіли б уже не так сліпо й безоглядно брехати, вони починають розбирати, що часом треба й правду сказати. Дійсно, весь час у телеграмах і газетах, від рознощиків, губернаторів, командуючих і т. п. тільки й чується: "Победа русского

оружия! Германская армия розбита! Неприятель позорно бежал!" Точно й докладно вираховується, скільки у ворога вбито, ранено, скільки самі себе вбили і т. ін., і т. ін. Можна подумати, що ворог дає найточніші відомості у ворожий штаб. І в той же час рішуче невідомо, скільки наших убито, ранено, застрілилося. Тут, здається, повинні б бути більш обзнайомлені наші газети й полководці. Враження таке, що російське воїнство якесь фантастичне, чародійне воїнство: воно проходить крізь кулі й бомби ворога так же без шкоди для себе, як Христос по водах Генісаретського озера. Але коли ходіння Христа по озері викликає в багатьох людей скептицизм, то щодо чародійности російського воїнства знаходиться скептиків ще більше. А звідси палиця перегинається у другий бік: ходять просто фантастичні чутки про нищення німцями російського війська. Цілком зрозуміло, що доводиться тепер боротись з такими чутками і навіть видавати накази (Варшава).

Так само й з брехнею про "варварство" германців. Корисно принизити ворога в очах усякої порядної людини, корисно викликати дух обурення, гніву, але треба робити ж це не так грубо-психологічно. Правда починає вибиватися наверх, як пробка з води. Починаються "опроверженія" осіб, що були за кордоном під час "варварств". І ці "опроверженія" доказують тільки ту просту істину, що вся нація не може відповідати за вчинки деяких своїх членів.

13. VIII.

Листя на деревах в'яле, кволе, рідке. Здається, що пройшов гураґан і все пом'яв, потер, поламав. Бур'янець сухий і ламається, кришиться як гнилий. Полинець під канавою сивий-сивий. На кущах шипшини червоніють ягоди, подібні до великих червоних сережок, які носять циганки. Під грушками-кислицями зграями бігає дітвора, її ганяє сторож, похожий на бура, з собакою, у якої пухнастий і більший за неї хвіст. Кара і Бобик схитрили знов і наздігнали мене аж у степу. Тепер за те покарані: мусять лежати одна попереду, а другий ззаду. В лісі тихо. Здається, і птиць позабирали на війну, — ні писку, ні співу. Коники теж чомусь не стрекотять, а гаврашків[13] давно вже не чути й не видно в степу. Рівчачки стали якісь оголені, лисі, доріжки запорошені і не покриті густою травою, яка раніше м'яко шаруділа й обвівала ноги свіжістю. От мовчки злодійкуватим, гойдастим рухом пролетіла сіренька птичка, немов поспішила попередити когось там про мене, попередити так,

щоб я не знав. Крізь листя дерев палає червоне сонце, і в щілинках між листям світло розбивається кришталями, тоненькими пучками золотистих голочок. Подекуди вже видно червоняво-рожеве листя. На небі ні хмаринки, ідеальна чистота і спокій. І все здається від цього таким спокійним, урівноваженим, все буде добре. З города весь час чути закликаючий тривожний гудок з станції. Хтось у лісі безутомно гукає: "Гоп, гоп, Бо-о-ря!"

16. VIII.

От Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. Россия и ея *Державный Вождь* спокойны. Довольно стали в руках наших братьев воинов. Ещё больше мужества в их сердцах. Все готовы умереть, защищая Отечество и *Царя.* Мы, оставшиеся дома, не имеющие возможности итти на ратное поле, готовы за братьев-защитников наших принести жизнь свою, помогать им и их семьям.

Окружим их любовью матери-родины. Встретим их лаской, обмоем их раны, накормим, напоим их, согреем их души, успокоим их семьи. Пусть почувствуют они в бою нашу помощь, нашу любовь. Несите все свой труд, свое достояние на помощь доблестным воинам нашим. Несите деньги, несите имущество свое. Станем духом рядом с ними в честном бою на защиту правды Божьей, Родины и *ЦАРЯ.*

Главноуполномоченный Князь Львов[14] ("Харьковское утро", 15. VIII. 1914).

Я бачу великий натовп біля Управи і прямую туди. Здалеку видно, що більшість людей — жінки: спідниці, хустки, косинки. Можна подумати, що то зібрались російські суфражистки.[15] Правда, вони так само в ажіотажі, як і їхні англійські сестри, але зібрались вони сюди за трохи іншою справою. Я наближаюсь до найбільшої групи, — всі вони стоять групами. В центрі дві жінки: одна молода, білява, з гарно піднятою верхньою губою і ласкаво-енерґійними сірими очима. Друга в косинці, заможніша, літня вже людина. Вони оповідають мужчинам про те, як поліцмайстер тількищо назвав їх усіх "сволочами" і "блядями".

— За що ж то? — питаю я.

— А скажіть ви мені за що, я знаю? — говорить молода. За те, що чоловіків наших позабирали, а нас от з кватир уже женуть. Прийшли просити те, що нам полагається, а він нас от такими словами. Ще й арештував чотирьох.

Я хочу все ж таки вияснити, за що пан поліцмайстер так привітно прийняв сім'ї "братєв-защітніков". Але ніяк не можу встановити найближчого приводу.

— Йому ніхто нічого ні грубого, ні різкого не сказав. Ми йому говорили: "Ваше благородіє, господін поліцмайстер, ми сюди прийшли не бунти дєлать, ми по розписанію, як розписано в законі нащот семейств солдатських. За що ж ви нас так публікуєте?"

Вони також не вимагали нічого зайвого. Їх женуть з кватир, у них нема за що картоплі купити і вони прийшли одержати поміч, яку збирають по всіх кутках Росії.

— А багато видають? По скільки?

— Видають по два рублі в місяць на всю родину, хоч би там було душ п'ять дітей.

— А є такі, що й по 20 рублів получають. Це котрі гарні. Тих просять в отдєльну комнату. А що з ними там роблять, так це треба вже спитатись тих падлюк, що согласились.

Молода хвилюється все більше та більше. Її непокоїть арешт чотирьох. Вона озирається на всі боки і гостро видивляється, чи не ведуть їх. Серед жінок теж хвилювання, обурення, у деяких заплакані очі й понурий погляд. По проспекті двоє городових ведуть декількох жінок.

— Он вони, он вони! — скрикує молода і кричить до всіх: — Не дать арештувати! Ходімте одбивать! Що це за порядки такі, за що нас забирають? Б'ють, оскорбляють, чоловіків погнали на смерть та ще й нас у тюрму? А діти ж наші як? Баби, не даймо їх брать...

Вона кричить і рішуче протискується наперед. З нею сунуть і інші, але деякі з острахом стоять, або одсуваються назад. Одначе виясняється, що декілька жінок з поліцейськими зовсім не ті, що арештовані.

— Це не ті, не ті! — кричять навкруги.

Але молода все ж таки перебігає дорогу й біжить за поліцейським. Я не бачу, що діється там, бо по дорозі якраз проходить партія полонених марних німців. Вони йдуть похмуро, серйозно, не дивлячись на тротуари, але не виявляючи ніякої пригнічености. Їх заводять у подвір'я Управи.

Німці на хвилину одвертають увагу від поліцмайстра, але він знов виступає в розмовах усіх. Виявляється, що він ще й ударив одну жінку. Другу схопив за плечі, сильно трусив нею і, тупаючи ногами, вискливо кричав:

— Сволочі, бля-яді, растаку-вашу мать! Я вам покажу пособія. Пошлі вон сцюдова!

Так переказувала його слова молоденька смуглява молодичка і при цьому тупотіла ногами й зціплювала зуби, стараючись якомога наочніше передати вираз усієї постаті милого "отця".

— Ви ж наш отець, кормитель, ви ж наш покровитель, — говорю я йому, — оповідає поважна жінка в чорній косинці, гостроноса, з лукавими чорними оченятками і без кількох передніх зубів. — Ви ж тепер нам замісто наших мужей, а ви нас такими словами виражаєте. Ви ж образований господін, не какой небудь...

Невідомо, чи вона справді так йому говорила, але він ось як їй відповів:

— А він мені, знаєте, на ето самоє й починає: "Та ти мене, матушка, вчить сюди прийшла? Та я тебе, матушка, в двадцять чотири часа у тюрму..." Він мене матушкою називає...

Невідомо через що, але це слово, видно, найбільше образило жінку, хоч вона вимовляє його з посмішкою: — Ах, ти ж, раз... твою мать! Га? Він мене матушкою називає...

Вона сміється, але, помітивши мужчин, що чують її лайку, трохи ніяковіє. Всі жінки сміються, а одна висока, бронзова, з сивими очима, аж штовхає в плече стару за лайку, хоч теж сміється.

— Молодчина! Так йому й треба, сучиному синові, — ухвалює серйозна молодиця.

Мужчини вмішуються до розмови. Жінки дуже охоче і всі наперебій починають знов оповідати, як поліцмайстер назвав усіх непотребними словами, як ударив одну.

— Це не вас він ударив? — питають, між іншим, у жінки в чорній косинці. Ні, не її, другу; її арештувать хотів.

Чуються поради йти до військового начальника. Але поради одкидаються: військовий начальник такий самий, як і поліцмайстер. Ну, так до губернатора! А що таке губернатор? Той ще стрілять скаже в жінок. Цей хай тільки лаяв та бив, а той і розстріляє, у нього більше власти.

— Нада до воїнського командира іти, от що! — рішає молодиця з випнутими вилицями й великими зубами.

Її слухає флегматично-понурого вигляду чоловік з рідкою, довгою бородою. Лице його масне, з чорними точками старих угрів, повіки ніби втикані стрілками брудних вій.

— Дурні, — важко й неохоче говорить він. — Чого тут товпитесь? Ішли б получали своє. Жаліться...

"Очевидно, правий", — думаю я. Масний бородач без усякого співчуття слухає далі і кожну пропозицію бабів розбиває понурим і зневажливим голосом. Ніяке начальство

нічого для них не зробить.

— Так ну його к чорту з їхніми двома рублями! — з одчаєм говорить молодиця з випнутими вилицями. — Лучче подаянія іти просити.

— А хто ж подавать буде? — питає бородач.

— Знайдуться такі, що даватимуть.

— Знайдуться?

Біля мене стоїть худа, виснажена, молода ще жінка. У неї жовта й прозора шкіра на лиці, а губи і ясна такі сині, що моторошно дивитись.

— Ну, то хай мене беруть у тюрму з дітьми! — говорить вона до мене таким тоном, ніби я посередник між жінками і начальством. — Хай нас садовлять. Що ж я маю робить? Заробляти я не спосібна, ніхто мене на роботу не бере. Мужа погнали. Що ж нам робить?

У неї ще чимсь червоним обмотана права рука, мабуть, поранилась.

Зупиняється робітник у кепці й синій сорочці з-під жилетки:

— В чому діло? Що тут таке?

Йому знов усі разом охоче оповідають. Робітник виявляє співчуття голосно й сміливо. В юрбі декілька разів чуються поради іти до солдатів і їм розказати все. Не до начальства, а до солдатів просто. Робітник це чує і зразу прилучається:

— Понятно, до солдатів ідіть! Що ж це таке?! Що ж вони, мерзавці, так оскорбляють? Це поміч така? Ідіть, баби, до солдатів. Солдати устроять бунт і заступляться за вас. Так просто й валяйте в лагери. Вони — солдати, у них самих є жінки; вони здєлають бунт і розкажуть тим прохвостам.

— Ну, жіночки, до солдатів!

Але у жіночок нема одностайности, ініціятиви. Вони не вірять у поміч і солдатів, деякі просто не розуміють.

Мою увагу весь час звертає на себе молоденька жіночка, в довгій рябій кохточці. Личко у неї гарне, але губи їй увесь час дрижать і гірко, злісно кривляться від образи. Вона не може забути, що її й усіх тих жінок, чоловіки і брати яких тепер, може, лежять убитими, так ображено, так обижено ні за що! Її ніхто ніколи не смів різким словом назвати і тепер раптом "блядь"! За що? На гарних дитячих очах її виступають сльози і падають на тверді чисті щоки. Вона втирається й говорить: — Ізнервничалась я.

Вона ніби оправдується за свою образу, але все ж таки не може забути її.

Круг жінок ніби байдуже походжають стражники з

рушницями. Підходить жандарм з рядом медалів і балака з городовиком. Жінки тягнуть мужчину за рукава і радять іти, "бо заберуть вас. А нас хай хоч стріляють. Нам все одно..."

Мені треба йти і я помалу одходджу від жінок наших "братьев -защитников". Чи підуть вони до солдатів з жалобою, невідомо. ("Коварскіє люді". "Виражається как кацап").

19. VIII.

Хотів би я точно знати, від чого у мене залежать приступи самокритики, самопереробки. Я задоволений ними, але мені соромно, що вони швидко минають, я забуваю, от іменно, якось забуваю про всі свої хороші постанови і нічого позитивного з тої самокритики не виходить. Тепер у ці дні в мені знову здіймається хвиля бажання боротись з собою. В мені є багато поганих і шкідливих якостей моєї природи, характеру і ще гірші звички. Я сам себе руйную і зменшую собі площу радощів життя. Мої органічні сили зменшуються і я не можу вже витрачати їх безрозсудно як колись. Я мушу внести якусь організацію, систему. Я був як поле-цілина, яке буйно і щедро давало свої соки направо й наліво. Тепер треба йому й удобрення, і догляду, і розуму. А для цього насамперед потрібна воля, яка в мене зовсім не вихована, дика, як бур'ян. Вона може кинутись на перепону диким кабаном і зараз же зламатись, як суха билинка.

Тихий, кроткий вечір. Небо похоже на озеро, затягнене таючим, сірим і крихким снігом. І тільки з одного боку край озера чистий, зеленяво-голубий, як вода, що відбиває в собі небо і з якої стаяв увесь лід. По той бік балки на фоні цього чистого шматка неба виразно чорніє довга позублена смуга москалів на конях. Декілька таких смуг, і вони похожі на велетенських, кошлатих, суставчатих гусениць, що лягли в ряд одна за одною. Чи від них, чи з церкви манастиря, чути церковний спів. Може, моляться з приводу сьогоднішнього донесення з штабу головнокомандуючого. Дуже можливо. Сьогодні хлопчаки вже не кричали про "побєдоносноє шествіє" і "пораженіє германской армії".

Наче рух пружини, літає птичка, з якимсь легковажним присвистом. Край льоду, що лежить на озері-небі, біля чистої води, горить, як шматок золота. Так, це у солдатів був молебень. Вони проспівали "Спасі, Господі" і тепер кричать "ура", але довго-довго, разів з десять, повторюють "у-а!" І це "у-а" якось жалібно загинається на останньому складі і через те похоже на крик невинятка, що лежить у колисці.

Учора на Проспекті були вистріли, паніка і ранені. Оповідач сам утікав з юрбою і не міг розказати, що саме там було, хто стріляв: поліція чи запасні, чи й ті й ті.

Приїхав писар Симферопільського полку й оповідав комусь, що взятий Львів без бою. Намісник викинув білий прапор і з депутацією зустрів російське військо. Знов "будьте любезні" може образитись, що і тут, як у Прусії, ніякого супротивлення не виказують російському "победоносному шествію". Коли б чого й тут не вийшло, як там. Місцеві українці, щоб заманіфестувати своє існування, проєктують організувати українську їдальню. В Мон-і вони ж уряджують "яслі". Звертались до наших, але дістали належну відповідь. Була пропозиція дати навіть писану відповідь, але... [На цьому фраза обривається. Дальші два слова старанно закреслені].

21. VIII.

Їх троє: Ваня, Крошка і Вєра. Ваня найстарший, йому років 4, а тим по 3. Вони всі сидять перед моїм вікном кружка на землі. У Вані в руках дзвіночок без язичка. Вони всі по черзі б'ють його трісочкою і задоволено сміються приємними звуками. У Крошки в руці бублик. Вані він дуже смакує, але Крошка не хоче поділитись. Тоді Ваня, як старший, одсила її додому: — Іди додому! Ну, так дай бублика! — Крошка вибирає менше зло і дає бублика, але дає більшу половину. Ваня не хоче бути свинею і не користується своєю владою: він вертає більшу половину й бере собі меншу. Задоволений такою розв'язкою спірного питання, він сіда на землю і витяга ноги. Крошка, Бог її знає через що, зараз же робить те саме. Але Ваня схоплюється і біжить до стовпчика, кличучи Вєру. Ловко видряпавшись, він сіда на нього і паца ногами. Вєра захоплено сміється й здивовано показує на нього Крошці. Але у Крошки самостійність і ініціятива: вона лізе на дошки, що обгороджують купу глини, і кричить: — Ой, упадю! Ой, упадю! — Вона, власне, не боїться впасти, але хоче перетягнути увагу Вєри на себе. Це все ж таки їй не вдається. Навпаки, Ваня, не звертаючи ніякої уваги на неї, кричить: — Крошка, подай бублик, упав! — Крошка не чує і дряпається. — Крошка, подай бублик! Ну, так іди додому! Іди зараз же додому! — Тоді Крошка боязко йде і шукає бублика, щоб подати його сердитому владиці її волі. — Ой там коло камінчика, он-о-но! — кричить він згори.

Вєра в червоній суконці. Голова в неї велика, покрита жовтим, м'яким і блискучим чубом. Личко дуже повне, здорового

жовтуватого кольору, з темними оченятками між пухких великих щік. Вона часто цілими годинами сидить сама під моїм вікном і пихтить, щось копаючи або стругаючи столовим ножем. Іноді вона з кимсь уявленим балакає з дуже серйозним і заклопотаним виразом хорошого личка.

Крошка в ясноголубій кохточці й такій самій спідничці. Голівка пов'язана білою хусточкою. Личко в неї смугляве, кругленьке, і карі оченятка поблискують од сонця жовтим світлом.

22. VIII.

Цікавий сон мені приснився саме вранці. Ніби я стою біля вікна якогось помешкання у великому багатоповерховому будинку. Мені видно внизу вулиці, будинки, людей. Будинки гарні, масивні, европейського типу. Раптом я чую там унизу тривожний крик багатьох голосів. Я не розумію, що таке. Спочатку мені здається, що там пожар. Але крик стає гістеричний, божевільний, повний смертельного жаху. Я висуваюсь весь у вікно і чую, як хтось кричить внизу: — Боже, Боже, уже шостий і сьомий! — І в цей же мент бачу, як сусіди мої, двоє людей, плигають з своїх вікон униз. Я розумію, що вони плигають навмисне, щоб убитись і не бачити того страшного. Мене пронизує жах і я знаю вже, що саме має трапитись. Знаю і в той же час ще не знаю. І в цю ж мить чуються крики знизу: — Дивіться, дивіться: вже! Ой Боже! — Я дивлюся і бачу, що наліво по вулиці небо стало порожнє і чисте, а там були громади будинків. Небо ж кольору жовтої міді і страшно блискуче. І раптом мене осінює: земля провалюється. І я чую, навіть бачу, як повільно хитається стеля. Через мить я зникну, провалюсь, мене роздушить, мене не стане. Я з жахом і непорозумінням дивлюсь угору (пам'ятаю, що іменно вгору, в мідяно-жовте, зловісне небо дивлюсь). І головне непорозуміння: як же так? Усьому кінець? Я ж не скінчив того, що мав ще зробити, мені так багато треба було зробити. Це виходило якось страшно несправедливо, образливо. І безумно страшно, так смертельно страшно, як тільки буває в снах. Від цього страху я й прокинувся з враженням моторошного жовтого неба в очах.

Бачу невідому мені людину і чогось пригадую пароходний товстий димар. Після того пригадую й самого чоловіка. Асоціяція по суміжності.

6 год. вечора 22. VIII.

Навмисно точно записую дату. Кидаю курить. Хай мені буде соромно, коли я знов відступлю. Це є спроба моєї сили, моєї здатности виробляти в собі волю. Побачимо, що вийде з цього другого приступу на фортецю. Їй 27 літ. Я щодня курив на протязі 27 літ. Це страшенна звичка всього організму. Можливо, що я буду навіть хворий від того, що не куритиму. Але я виграю те, що буду певний в собі. Поки ж я не можу взяти цю фортецю, я не можу мати надії на те, що зможу колинебудь побороти щось дуже. Я мушу розпочати з собою війну на всі боки. Треба поважати себе, а без поваги нудно жить, невесело і кисло.

Одно з характеристичних явищ війни — страх. Не тільки страх смерти від куль, штиків і т. п., а взагалі страх людей, друзів, знайомих, навіть родичів. Ніхто нікому не вірить, і через те кожний старається бути якомога більшим патріотом. Набираються патріотизму просто про запас: не пошкодить, як трохи й більше. Але часом і шкодить.

Одначе дуже і ремствувати не можна на газети та інтеліґенцію, які тепер так легко і швидко позабували дещо, що, здавалось, нізащо не може бути забутим. Соціяліст обнімається з монархістом і йде з рушницею й кулеметом на соціяліста другої нації. Це дає підставу "Пр. кр."[17] вивести, що ідея клясової боротьби вигадана (мабуть, жидом якимсь, чи не Марксом) і не має ніяких основ у сучасному громадянстві. Скористувалася рептилійка і навіть в такий небезпечний для себе й усіх момент не втерпіла й укусила ззаду.

Дійсно, спочатку дуже вражають виступи соціялістів Франції, Германії, Бельгії *за* війну. Але треба згодитись, що іншої ради нема. Або зупинити зовсім війну, абож тоді йти й битись за своє, за свою національність. Хто викликає війну, кому вона потрібна, за що власне йде гризня, — це інша річ, а факт той, що уряд однієї нації може заволодіти країною другої. Звичаї, мова, національна незалежність — все в руках ворожого національного уряду. Замість свого, ще чужого взять собі на шию нема рації! Отже — воювати, битися во-всю. Так, іншого виходу нема.

Але як бути пригнобленій нації якоїсь держави?

Плачучі найбільше закривають роти.

З публіки мати кидається на сина.

Бабуся з хлопчиком....

Ой, хто ж буде жаліти? Ой, вони ж мене питатимуть, де наш таточко? — Всі жінки дивляться на неї з сльозами.

Самотні плачучі бабусі....

На грудях у дядька висить табличка: Начальник команды № 20.

— Ану, баришні, дорогу, за руки побрались! (Солдат).
— Е, нічого! Голос подає хорошо, значить, духом ще не падає (Одна з "баришень").

Тривожний гавкіт собак. Шаркіт ніг. Барабан.

Дядьки стоять на возах, чогось без шапок.

Баби плачуть, як старці.

Весь час чується сильний запах "сапожного товару". Також безперестанку чується звук розбитої пляшки: то п'ють квас і викидають непотрібний посуд.

Ті, що зостаються (з вікон, на балконах, у дверях, на тинах) кричать "ура", неначе злорадствують, що не вони йдуть.

Чогось багато коней, їх держять дядьки.

Стіна плачучих жінок.

Офіцер і дівчинка, його дочка, на його шинелі. "Незручно"? Потім він уже на коні.

Помагають нести щонебудь, або зав'язати. Жінки держять солдатів за руки і так сидять, або ідуть в рядах.

Чорносотенець і музики. Старший одсилає до офіцера: — Ми зранку нічого не їли. — Я теж, я теж! — На грудях маса значків СРН.

У старшого музики пропотіла спина навхрест по лінії ременів від патронташів.

Піт чи сльози — невідомо.

Розтертий порох робить всіх брюнетами.

У куточках губів і очей чорні точки пороху, наче мушки.

Три рази з проміжками питає невідомо кого: — Що такоє? Война з Японією била большая, а ратников не брали. — Йому ніхто не відповідає.

23. VIII.

Ополченці, що марширують от там на базарному пляцу перед госпіталем, роблять моторошне враження. Зовсім інше відношення до солдатів у формі. Солдати неначе інші люди, навіть не люди, а якісь специфічні істоти, спеціяльно створені для марширування, стріляння, помирання масами й поодинці. На цих же тяжко дивитись, видно, що вони люди: в одного картуз, у другого капелюх, сорочки різні — червоні, сині, там тужурка, піджак, один у чоботях, другий у черевиках. Вони марширують якось не масою, а кожний сам по собі, і рухи їхні в кожного свої власні, індивідуальні. Нема ніякого сумніву, що це живі люди. Он там стоять женщини; це, мабуть, їхні жінки, сестри. І нічого дивного чи особливого, що тут стоять жінки та сестри. У солдата не полагається ні жони, ні сестри. Солдатам природно йти по вулиці і співати. Але коли співають ці бородаті штатські люди, одягнені в різнокольорову одіж, коли вони, як хлопчаки, ходять купою по пляцу й безпорядочно розмахують руками, кричать хрипкими голосами якусь глупу пісню, — тоді стає моторошно.

Копають рівчак каналізації чи водопроводу. Молодий парубчак у блискучих чоботях, чорних штанях і чорній тужурці, в широкому картузі, командує робітниками. Він чує на собі погляди і увага до нього настроює його діловито й начальственно. — Ти чого сюди прибігав? Чого? — Та води напиться. — Парубчак нічого не говорить. — Лийте, лийте! Сюди! — Робітники несуть у відрах воду і для чогось ллють її в рівчак. Вони й самі це могли зробити, але парубчак командує з таким виглядом, ніби без його вказівки нічого ніхто не може сам зміркувати.

23. VIII.

Цікаві фізіологічні явища при боротьбі з курінням. Мабуть,

такі самі у морфіноманів. Мені весь час підтягає вгору живіт, і мускули страшенно напружені. Серце виразно й помітно б'ється і певно від цього в грудях увесь час почування невиразної тривоги, неспокою і навіть, як увечері, страху. А головне чуття туги й тоски. Голова набухла, і лице горить, як при лихорадці; цікаво, чи піднялась хоч трошки температура? Навіть ноги і руки не уникли впливу цього стану: вони в мене такі, наче весь час спочивають від якихсь трудних зусиль і слабість ломить їх. Особливо ж живіт чомусь розплачується, його весь час втяга всередину якась сила.

28. VIII.

Чудне враження утворюється, читаючи газети й телеграми. Здається, що Росія й союзники її воюють не з вартим уваги противником, а з якимсь безодмовним, величезним страховищем, якого вони б'ють, б'ють і ніяк не доб'ють. А страховище цілком безпомічне, інертне; воно навіть не може огризатись. Весь час читаємо: у германців чи австрійців убито стільки то, ранено стільки, взято в полон ще більше. І нічого нема про те, скільки ж руських ранено чи вбито? А від цього враження, що страховище зовсім і огризатися не може. Від нього одривають шматками м'ясо, одрубують йому лапу, женуть його, а воно й не фицнеться, ніякісінької шкоди нікому не робить. Чи достойно ж битися з таким ворогом?

1. IX.

"Есть вечерния телеграммы! Только-что получены: Германия просит мир".

"Есть экстренныя телеграммы! Только-что получены! Умер Макс Линдер, любимец публики. Очень интересно! Есть экстренныя телеграммы"...

Жінка охоче бере за істину всякий парадокс, висловлений ніжним, приємним тоном, повним глибокого чуття. І незаперечну істину, сказану тоном різким і грубим, уважає за образливу брехню.[18]

Скептик, він перед усяким явищем представляє питання: через що, хіба? І тільки в одному скептицизм його не виявляється. Це в тому, що він — розумний чоловік і великий скептик. Скептицизм у дрібницях і забобонність в головному, особливо важливому для нього.

Птичка, наче дама в ротонді, щільно закутана від холоду і з кругло зав'язаною хусткою головою.

"Есть экстренная телеграмма! Румыния напротив Австрии!!"

12. IX.

У, який цвілий, вогкий запах! Земля сира, чорна і всипана лапатим, жовтим, сухим листям. На деревах зелене листя, рідке, кволе і перемережане жовтими листками, які здаються плодами. Плями світла бліді, невиразні, і нема різкого переходу від тіней до світла. Одна сторона стовбурів мокра й темна, — вчора йшов дощ і вони не встигли висохнути. Дощ був з вітром. Зелений мох у коріння темнооксамитний, соковитий. От, слабо й безживно коливаючись, падає зів'ялий лист. Через рівчак лежить повалене дерево; повалене, мабуть, давно, бо кора облізла й погнила. Шелест листя під ногами не сухий і дзвінкий, а густий, шамочачий, мокрий. Запах гострий, як у льоху. Тоненько-тоненько, без сили й чуття, попискує якась пташинка. Може, де остала від своїх, якась хвора, що чує смерть собі тут? Пахне мокрою корою, гнилим листям і зопрілими трісочками. Земля і пні дуже чорними здаються з-під жовтого листя.[19]

Мої собаки поштиво чекають, поки я записую. Бобик займає позицію позаду, Осман збоку, а Кара вистрибнула на цямрину кринички. Вони всі довго непорушно стоять і щось слухають. Що вони можуть слухати і чого вони ніби стараються тихо ходити? Нічого ж не чути, крім глухого, рівного, м'якого шуму вітру вгорі у вітах дерев та жалібного, самотнього попискування покинутої пташинки.

А дома лежить та, в якій я розпускаюся з болючою любов'ю, яка не перестає жити в мені солодко і з мукою. І я не знаю, чи може бути, чи була коли така любов, як моя і її?...

Коли я рушаю з місця і порушую тишу, собаки теж оживлюються і насмілюються бігати й переривати сітку лісової таємної тиші. Вони не почувають себе хазяями тут, вони в гостях у когось строгого й суворого.

"Душа уві сні лишилася" (Р.).

23. X.[20]

У вагоні. Скрізь ноги в чоботях, картузи, шинелі, клунки, зелені блюзи. Якийсь штатський, голений, у чорному теплому піджаку, з великими чорними ґудзиками. Цілий день лежить

лицем догори, поклавши забинтовану руку на груди. Робить враження мертвого пастора... Обличчя серйозні, тупі, стомлені. Весь час чується дзвінке й дрібне базікання панночки. Вона знає всі порядки з дивізіями, комендантами. Умішується в розмови солдатів на полиці:

— Я тепер вищого коліна за баришню. Тепер мені і одіяла вашого не надо.

— А я й не дам.

Солдат: — Ти міня обижаєш.

— Чим?

— А обижаєш.

— Та чим?

— Я тебе просив не курить, а ти куриш.

Панночка і на це одгукується. Хтось каже, що він стомлений, не спав ніч. Вона зараз же побиває його тим, що їде вже з 15-го числа у вагоні.

У вікні просувається водиця, затягнена, як склом, легесеньким льодком. Круг калюж суха жовта осока пучками. У сусіда мого мішок сухарів.

— Какія я вещі тут нажив, на третім етажі! — показує шпильку від капелюха.

Панночка: — Нахальство, употребили, наверно.

Сусіда Іван Скиба. Війна потрібна не селянам. Їх треба вибити, щоб не робили розрухів. Ревматизм у Скиби. Його хождіння по комісіях, абсолютна байдужість. Ходити може не більше 2 годин. Тоді пада. Дістав на службі, провалившись на льоду. — Допустім, в непідходящих місцях. — Його оповідання про раненого-обрубка, від якого відмовилась жінка з двома "дєвочками". Розірвало його земляка, і ніхто не бачив, де він дівся, "чи в землю забило, чи шматками на гони порозкидало. Другому бік вирвало, тільки, допустім, кишки не випустило".

'Іван Скиба сильно страдаєть. Надо йому на комісію", — так повинен би сказати всякий лікар. Скиба шукає свого ешельону, їде у Львів. Боїться, що зимою окопів не можна робити, і тому повинно бути "замиреніє".

"Я би вас советовал".

У вагоні така духота, що на віддушнику, як у бані.

23. X.

Дивно, мені не болить. Це не від утоми. Це від учорашнього повороту психіки. Вона мені чужа і далека. Я думаю, що застану "Прощай", або "Хорошо, сказала". Коли буде "сказала", а не

"скажу", — мені можна їхати на Петербурґ. Значить, вона *не хоче* бути тою, яку я кличу. Або не може... Для мене це все одно... Я менше думаю сьогодні про неї. Мені ще дико і моторошно рвати все... Але вже можливо. Хоч, можливо, що й при "сказала" я поїду до неї. Власне, я мушу їхати, раз я дав слово. Треба.

На холоді хочеться спати. Я сиджу в коридорчику, де віє з вікон морозним повітрям. Мені хочеться заслабнути якоюсь тяжкою хворобою, яка б хоч з місяць продержала мене без пам'яті. Коли б я встиг, я викликав би до себе Марусю, щоб вона помогла мені в цей час. З нею мені не було б боляче і я був би певний, що вона не заведе нічого з лікарем біля мого ліжка... Так, я більше вірю в любов М., ніж Р. Не так у любов, як у близькість і рідність до мене. Р. *взагалі* добра, м'яка і чула. *Всякий* може мати від неї те, що я. М. теж чула, але добрість її якась тверда.

24. X.

Уранці (рівно о 6-ій), лежачи на полиці після Ковеля і не думаючи про Розу, я повернувся на другий бік і вмить у заплющених очах виразно, як на темному екрані, встало лице Рози, бліде, страждаюче, неначе ранене. Всю душу пройняло напруженням жаху й тривоги. Майнули навіть телепатичні думки, але це вже результат двох суток без сну. І все ж таки я все про неї та про неї думаю. Не дивлячись на страшну змученість, я ще почуваю біль. Це щось незчерпаєме, безкрає і вічно свіже.

Старий дід волиняк їде в Мінськ до свого раненого сина. Він має "удостовереніє" від волости, і перший раз, коли він їздив до першого свого раненого сина, йому з цим "удостоверенієм" не забороняли їхати. Тепер увесь час вимагають, щоб він узяв посвідчення у коменданта. Але він нізащо не хоче виходити з вагона.

— Еге, я знаю, вам треба, аби я виліз.

— Так що ж, тебе винести, чи що?

— Як хочете.

У нього дорожня торбина, кухлик, чайник, як у москалів.

Розмова з солдатом юдофобом, рязанцем.

— Соскучился по своим братьям-жидам. 4 года прожил с ними. И обуть, и раздеть, и в рот влезть может.

— Чего, земляк, смотрите так? Я не жид, хороший человек, на меня не надо так подозрительно смотреть.

Левко Юркевич

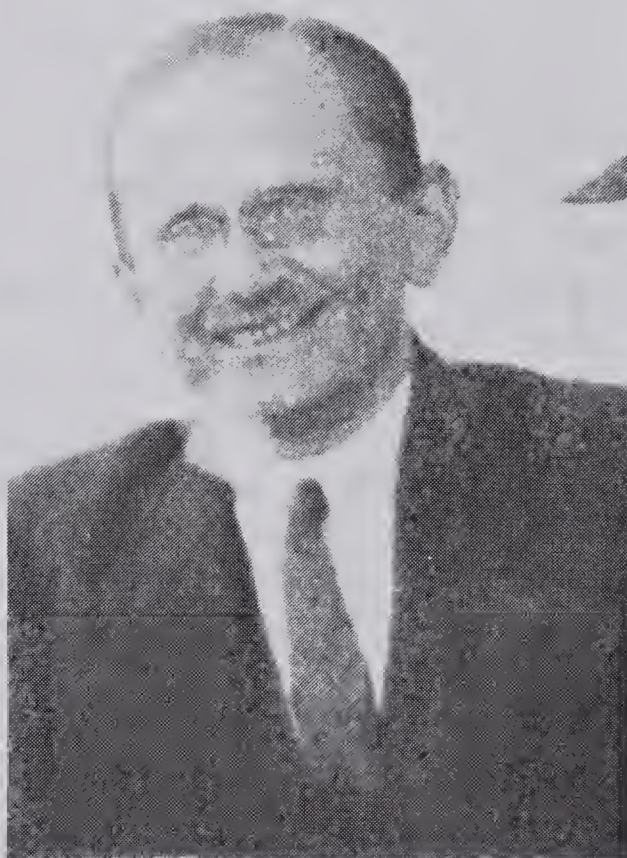

Володимир Левинський

— Нет, зачем. Это вы ошибаетесь. [Нерозбірливе слово] — і тоді пішов назад.

Мій біль, я помічаю, як хвилі. Через щось він то зникає, то знов з'являється. І в ті моменти, коли він є, мені здається, що в грудях у мене висить гострий ніж, який болюче коле серце при якімсь незручнім рухові. Треба ходити дуже рівно, обережно, стараючись не натикатись ні на що, що може штовхнути і привести в рух ніж. Але все ніби навмисне стає мені на дорозі й штовхає. Я бачу парочку, видно, чоловік і жінка. Вона молоденька і так дружньо, так якось дуже інтимно держить під руку свого чоловіка, жартівливо часом по-товариському пошарпуючи його. І це хилитає мій ніж, який болюче впивається в серце. Ось учора, коли я сидів близько до своєї попутчиці, і її тепла м'яка рука щільно притулялась до моєї, — це мені було боляче. Але, здається, нема ні одного предмета круг мене, який тою чи іншою асоціяцією не нагадав би мені і не штовхнув мене. Цікаве все ж таки спостереження. Сьогодні мені хотілось зустрічати погляд "Наді". І коли вона непомітно шукала в залі мене, мені було приємно перехоплювати її ніби здивовані, ніби стривожені, але довгі погляди. Раніше (я знаю, почуваю це) такої приємности не могло б бути. І це наслідок умирання ⁊ в мені. Раніше міцна сітка ніжности і стремління до ▱ не пропускала нічого подібного. Тепер я хочу рвати цю сітку, тепер вона мені дає біль, мені боляче торкатись її, і тому вона вже не служить перепоною для вражень і переживань від поглядів, дотиків і т. п. Певно такий самий, тільки постійний стан буває у ⁊. Коли ▱ була без мене, у ▱ не було ніякої сітки.[21] І дивно, що я це знаю і все ж таки обманюю іноді себе, доводячи всякими способами, що така сітка може бути. Через що?!

Справді, ніби втраченим раєм здаються мені часи нашого життя до Катеринослава. Стоячи отут у холодному, брудному, смердючому коридорчику вагона, я згадую той час, як ◇[22] приходила в ліс. Яку ніжність я чую до того капелюха з великими крисами і червоними квітками. Як усе повноцільне там! (От тепер уже не тільки торкається ніж, а зайшов увесь наскрізь і страшенно ріже груди. Здається, я можу впасти на підлогу і ревти, як бик). Я пригадую перші часи авонські.[23] Ніколи не уявляв я, що так безмірно тяжко буде робити... Пам'ятаю, як я легко казав: — Ну, ми тоді... і кінець... — Часом мене пронизує сліпа ненависть <, коли я уявляю собі, що ◇ в той же час та й узагалі зовсім не відчуває того жаху, муки й одчаю, що <O. Головне, що я не знаю, що мені робити. У мене нема

безсумнівних підстав для тої чи іншої рішучої акції. Хай найбільше страждання, але вже певне, проти якого я можу мобілізувати всі сили! І як хочеться обгорнутися, укутатися в ніжність і любов, як хочеться якось інакше все зрозуміти, інакше укласти, злитися з Δ, молитись Δ. І, Боже, як я люблю її. Чуєш ти, я безумно люблю тебе! Чи тебе ж? Чи тебе ж тепер?! Бач, як я лякаюсь, як жахаюсь своєї любови. Як я не смію навіть сказати тобі про неї, щоб хоч гордість свою зберегти... Невже я поїду на Петербурґ? Коли б же вона хоч виразніше виявила себе, не лишаючи мені сумнівів, що знесилюють мене. Тоді б вона вмерла в мені, зразу, рішуче, і я міг би жити далі.

Мені здається, це перше горе, яке я мав у своєму житті. І хто ж мені дав його? Не ворог, не той, кого я берігся, кому не вірив, кому робив кривду і зло, а найближча істота. Глум!

Не можу не думати, яка мене чекає телеграма. Напевно "Хорошо, сказала". Хоч би ж "Скажу"! Хоч би підняла мою віру... Господи, а що, як я помиляюсь? Що, як дійсно все було так, як вона говорить? Що, як любов її, справді, більша за життя, що я ж сам бачив своїми очима там, у хатинці, коли вона писала передсмертну записку? Я чогось хочу думать, що в ній говорило чуття вини, момент підняття, що інстинкт життя без мене взяв би гору над усім. Але чи правда цьому? Чому я вірю темному в ній і не вірю тому ніжному, доброму, чесному, що є ж, є у неї, що пробудилось і розвивалось на моїх очах. Ах, якби ж мені повірити в неї, в її стремління бути правдивою, в її силу змогти бути такою! Хоч один же прояв цього такий, який би відродив мене! Кохо, коли б ти чула мою душу в цей мент! Невже сила мого страшного хотіння не відчувалась би в тобі? Гіпнотизують же, передають свою волю іншим. Чого ж у нас цього немає? Діто, найдорожча моя, ми ж мали йти з тобою все життя. З чим же ти хотіли йти поруч зо мною. Чому ти так поверховно ставилась до моїх мрій?!... Яка буде телеграма? Ну, годі про це, а то аж моторошно, я кручусь уже на одному місці.

За мною стоїть в коридорчику парочка. Вона — жінка років 52-4, у старомодній ротонді з хутряним великим коміром. У неї червоний і тонкий на кінчику ніс. Здається, він став таким від того, що хтось двома пальцями міцно й довго душив його. Від цього, мабуть, і зеленкуваті великі очі трохи вилуплені, з жовтизною на баньках і з каламуттю. Він вусатий, смуглявий, опецькуватий чоловік у форменому картузі, якийсь чиновничок. Колір лиця у нього, як і в жінки, недужий, жовтявий. Вираз — байдужий, стомлено-гидливий і тупий. В поводженні ні крихти

ніжної доброї інтимности, ласки, товариськости. Ох, мабуть, гризуться вони часом дома! Невже Коха хоче, щоб і в нас таке було?

Лежить дитинка в клітчастій шотляндській сорочечці. Вона ловить свої ноги і пхає їх у рот. Ноженята ніжні, пухкі, перетягнуті тонесенькими лініями. Мати весь час прикриває її животик сорочкою. Дитинча часом несподівано весело, ніби від переповнення сил, скрикує. Тоді всі дивляться на нього, і в селянки в очах з'являється ніжна посмішка. А мені й від дитинки боляче. Коха зараз подивилась би на мене, і я б знав, що вона думає. Коли я дивлюсь на дитинку, мені здається, що я поховав свою дитину і ніколи більше не матиму. Невже не матиму? Господи, як усе *для мене* трудно! Я так заздрю тим, хто може хотіти малого. Я заздрю тим, хто може примирятися з поразками. Я ж усе одно ніколи не примирюсь. Я можу тільки благати у життя сил або зруйнувати, або відбудувати. Невже Коха не поможе мені?

Бідна моя щаслива парочка. Я вийшов у коридорчик. Він стояв біля стіни і хмарно дивився в розчинені, через духоту, двері. В темноті на фоні сірого нічного неба видно було тільки профіль з гострим носом і товстим вусом. Вона прийшла до нього, і я зараз же по перших її рухах побачив, що щастя їхнє з ганджею. Балакали вони по-російськи, думаючи, що ніхто їх не розуміє. Він на неї за щось сердився і стояв, заклавши руки в кишені, щоб не обняти її й не торкатись. А вона пригорталась до його щоки лобом, витягала його руки і все питала... (Писати не видно, не знаю, чим скінчив. Перервала суперечка з поляком з приводу полиці, яку я хотів підняти). Отже він сердився, а вона робила вигляд, що не розуміє, через що він сердиться; пригорталась, допитувалась, але як тільки він почав пояснятиїй, вона немов з розсіяности переходила на щось інше.

— А ти вже зараз і мамі розказала, що я стою тут?

— Я не розказала, але як питає, я відповідаю.

З цього я зрозумів, що в їхньому щасті бере участь і мама. Потім виявилось, що, крім мами, є ще й "компаньйон".

— Тобі там весело? Знайшла собі компаньйона?

— Якого компаньйона, Мітя?

— Ніякого. От того, що сміявся з тобою.

— Значить, я не можу ні з ким говорити?

— Чого ж ні? Але компаньйона не треба собі підбирати.

— Я його не підбирала. Я говорила до всіх; хто хотів, той і

відповідав.

— Алеж та чорнява панна не говорила з ним? Чого ж ти? Чого він до тебе причепився? Хто не хоче, до того не причепляться.

— Він до мене й не чіплявся. Тобі не холодно?

— Ні.

— Може, принести пальто?

— Ні, не треба.

— Я принесу.

— Дай спокій.

— Ну, так застебнися.

— Мені все одно.

— А у Варшаву приїдеш хворий.

— Приїду, то й поїду собі, не солоно хлебавши.

— А, так? Так тобі все одно? Ну, як все одно, так лучче "да", ніж "ні".

З цього я зрозумів, що вони тільки наречені. Вона вже переходила з оборони в атаку. Врешті, вона благополучно поминула всі його закиди. Деякі вона ніби не дочула, деякими здивувалась, деякі не зрозуміла, а за деякі погладила його по голові й обличчі. Він докурив цигарку, і вони пішли у вагон.

А я лишився і довго ще стояв, жаліючи їхнє бідне щастя.

Ми їдемо, як волами. Зупиняємось кожних п'ять хвилин. У вагоні набито так людей, як іноді в трамваях, коли вертаються з служби й роботи. У проходах стоять, і пройти майже неможливо. Діти плачуть, стогнуть, вередують. Їм нема чим дихати. Матері їх гойдають на руках. Уже 56 годин, як я не сплю. Тепер 8 год. До Варшави 35 верст, але ми, мабуть, приїдемо вранці.

Весь час розмови про Каліш. Тут їдуть калішські втікачі. Вони оповідають страхіття. Особливо товстенька пані в червоній в'язаній кохточці, похожа трохи на еврейку. Якраз у цей мент її питають, чи поїхала б вона просто в Каліш оце зараз без зупиняння у Варшаві, коли б був туди вільний проїзд. Без вагання поїхала б.

25. X.

Ранок, холодно в кімнатах. Моя попутчиця вмивається, наспівуючи. Зараз їду на пошту, що вона мені дасть. Вночі, лежачи в ліжку, я раптом жагуче захотів, щоб було "Сказала". І я повірю, я хочу, хочу безумно вірити їй усією душею. Я боюсь того, що вона стає мені далекою й чужою, боюсь навіть того, що

мені стає байдуже, *як* вона там живе. Мені боляче вже від того, що щось в мені вмирає. І я ж не маю права не вірити їй після такого мого листа. Треба бути дуже лицемірною людиною, щоб після нього сказати мені неправду. Треба не поважати наш союз, наше життя і моє довір'я, щоб не почути моєї великої мольби і збрехати. Треба бути, нарешті, просто глупою, щоб не зрозуміти, що *треба* бути чистою зо мною. А вона ж хороша й розумна, вона зможе бути дужою і чесною. Я вірю, що на цей раз вона *зможе* бути такою. Діто, Кохо, не зрадь моєї віри!

26. X.

Учора зранку був захват. Руки дрижали і по грудях проходив зойк радости. Їдучи в Пясечне, я весь час повторяв собі: "Хорошо, сказала", "Хорошо, сказала". Вона сказала, вона чиста, вона та, яку я так довго шукав, яку мав і, загубивши, знов знаходжу. Навіть вириті з могили трупи не могли прибити цих мовчазних, внутрішніх, тайних вибухів любови й ніжности. Це було вчора. А сьогодні я вже знов бачу, що не вернеться те, що смертельно ранене.

Бідна моя любов! Коли я лежав сьогодні там, у тій брудній хатинці, на неприбраному ліжку, після ридань і, знесилений, не міг уже й ридати, мені уявилась раптом картина: коричневе, ніби з цегли, поле, пустеля. Над нею широченне, зеленкувато-сіре небо з коричневим відтінком. По піску де-не-де кущики якоїсь жорсткої, як з дроту, травиці. По піску біжить біла, сніжно-біла птиця, припадаючи на лівий бік і часто падаючи в знесиллі. Вона довго сидить так, пориваючись часом полетіти, але зараз же падає, з жахом, тоскою озираючись навкруги. Під кущиками, на витягнутих лапках, піднявши плескуваті голівки з білими підборіддями, стоять бірюзові ящірки і дивляться на птицю впертими й тупими очима... Я не знаю, чого мені привиділась така картина, мабуть, несвідомо. В мозку в мене з'явилось представлення чогось раненого в мені, і це почування вже народило такий чудний образ.

Ранена моя любов — це треба признати. Я раніше не розумів, чого мені так тяжко й боляче. І різно пояснював. А тепер знаю точно: мені тяжко від того, що я не можу любити так, як любив раніше. Не можу пустити в душу ніжність, не можу навіть бажати, як женщину. А чого ж я все таки їду до неї? Чого згоджуюсь жити й далі з тою, яку вже не можу пустити в себе? Раніше я не розумів, а сьогодні, їдучи на вокзал, раптом з морозом жаху зрозумів: тому що не маю віри в краще. Я вже не

вірю в те, чого шукав. Не вірю в те велике злиття, яке само собою, без страху, насторожености і примусу не допускає нічого того, що було в Рози. А раз було те, що в Рози, то нема того, що я хочу. Раз його нема в Рози, то яка ґарантія, що буде в когось другого? І чи можу я знайти собі жінку? Я іноді думаю: це ж тільки з Розою трапилось таке, що вона не має імунітету і не може його мати, тільки для неї мої цінності не мають тої ціни, що треба. Алеж може знайтися така, яка матиме той імунітет, яка всією душею, всією істотою, всією повнотою своєю прийме мене в себе, і місця іншому не стане. Але я не вірю в це. І на звощику я якось з жахом зрозумів, що коли б я повірив, що можу знайти ту, яку шукаю, я б не поїхав оце до Рози. Коли б я зазнайомився з якоюнебудь сердечною, чулою, викликаючу до себе віру жінкою, я б лишився з нею. І значить, що ж виходить? Що я житиму з Розою тільки через те, що не маю кращого нічого. А хіба ж я про це мріяв? До цього готувався? І хіба в мене тепер може так завмирати серце при уяві моєї жони, як колись, коли, бувало, завмирало в найтяжчі моменти мого життя? Пам'ятаю мої мрії в кріпості, в блуканнях. Лежачи годинами в самоті камери, я любив гріти себе образами майбутнього щастя. В муках з Л. я теж часто грівся біля цих уяв. І в туманах паризьких самотніх вечорів ніколи я не почував себе таким самотнім, як тепер. Бо тоді все було *попереду* і будуче було в мене. Я знав, я непохитно вірив, що буде час, коли вся душа моя, як переповнена насінням квітка, розкриється назустріч жіночому началу. І буде єдина плоть і єдиний дух. Я уявляв не раз, ідучи в свій порожній і незатишний номерок готелю, той час, коли вертатимусь додому, де мене ждатиме людина, що рідна мені, що думає про мене з великою любов'ю, що повна мною так само, як я нею. Так ніби й сталось. Я міг з гордістю вірити в себе і в свою теорію будівель щастя... Але вийшов тільки Якимів будинок.[24] І я сиджу під руїнами його. Я не вірю навіть тепер у те, що Роза мене жде, що думає про мене з любов'ю. Не можу вірити, хоч і хочу. А раз не вірю, то хіба ж можу хотіти того, хто мене не хоче? Бо яким я почуваю себе тепер перед Розою? Не злим, не глупим чоловіком, — порядним, добрим мужем, задовольняючим любовником, совісним содержателем, чесним сім'янином. Все добре, але... нема нічого, що горіло б перед нею полум'ям, щоб без перестання вабило, тягнуло й палило її... І все ж таки я їду до неї, все ж таки не можу вирвати її з серця свого. Але як вирвати? Це значить покінчити з мріями про сім'ю, про дітей. Усією наболілою душею я чую, що ніколи вже не схочу мати жони, я не зможу вже так довірливо й радісно прийняти в

себе жінку, як прийняв Розу. Вічно страх цього болю буде стискувати мене. І де певність, що й друга не буде така сама, як ця?

Хитається вагон, хитається свічка і хитаються всі голови пасажирів, наче сумно підтверджуючи мої думки.

Так, якийсь я жалкий, якийсь буденний стаю в своїх власних очах, коли думаю про Розу. Хіба можливо любити того, перед ким почуваєш себе таким? Я не чую в собі тої сили і певности, що раніше. Кожне моє чуття до неї зараз же спиняється голосом, який говорить: не будь смішним. Я ні разу за той тиждень, що ми в розлуці, не подумав про те, що їй скучно чи сумно за мною. Так, я ні разу цього не думав! От тільки в цю хвилину наткнувся на це питання. Я ніби знаю, що про це не можна думати мені, що я за це потім дуже дорого заплачу і краще нічого подібного не уявляти, щоб хоч перед собою не червоніти... Хіба це любов? Та любов, яку я кохав так довго? Так, нам не жити разом. Це ясно. Треба це прийняти розсудливо.

Проти мене сидить жіночка. В ній щось є страшно миле і ніжне. А разом з тим така серйозність, твердість. Вчувається, що така може любити глибоко, беззавітно; чується, що з такою не може трапитись нічого... [Нерозбірливе слово]. Коли вона лежала, в мені раптом виникла до неї гаряча, жагуча ніжність. Мені хотілось стати перед нею на коліна і з риданням припасти до її грудей. (От вона погляда на мене і не зна, що я про неї думаю). Як вона гарно віднеслася до єврейки-молодички, що обманула кондуктора і контролера. (''Вы совершили огромное непорядочное действие. Вы меня убиваете. Меня за вас в действующую армию возьмуть. А кто даст моєй жене кушать?). І дивна річ, коли вона так лежала, я почув до неї велике бажання. Вперше за весь час я почув бажання. І виразно тепер бачу, що ні разу не думав про Розу, як про женщину. От і в цю хвилину я не хочу її. Не тільки не хочу, але й почуваю щось неприємне, уявляючи її обійми. Що ж це таке? Я нічого не розумію. І чого ж до Клари я не почував у такому разі статевого потягу? Чому не взяв її? Обставини ж були такі, в яких Роза не мала б сили устояти.

Господи, що я думаю, що почуваю? Я ж дав собі слово повірити їй, забути все, мати її за жону свою. Ще ж учора був захват і радість. Так, то було вчора, а це сьогодні. Вчора біла птиця шарпнулась і полетіла, думаючи, що вже видужала, а сьогодні ж упала і, розкривши дзьоба, сидить під жорстким

кущиком і тяжко дихає. І хто тому винен? Вона? Менш усього. А хіба я виню Розу? Хіба кажу, що вона хотіла зробити те, що зробила? Вона не могла не зробить, не мала певної сили для того. Хто тому винен? Ніхто. Так є. І хто буде винен, як і вдруге станеться? Ніхто. Вона сказала сама: — Раз сталося один раз, то чому не може бути вдруге? — І цими словами вона ясно виявила стан свого відношення до мене, вона іншими словами говорила: — Коли нема у мене чогось, з чим несумісне це, то чому не буде вдруге? — Тепер вона від цих слів відмовиться, я знаю. І одмовиться щиро, сама вірячи, що говорить правду. Але коли це не станеться, то через що? Через страх, через уникання соблазну, через примус себе... А хіба це не все одно, що страх перед кулаками чоловіка, або перед осудом громадянства, або перед перспективою "матеріяльних неустройств"? Хто знає, може те, що вона жінка письменника, також примущує її держатись за мене? Я думав якось: знайшов же старий шліссельбуржець Морозов собі жінку, молоду дівчину? Чому ж я не зможу? Але хто знає, коли б той бідний Морозов не мав такої слави, чи пішла б та за нього. І хто може сказати, якою вона є йому жінкою?

Тепер 7 год. вечора. З дев'ятої ранку я думаю про одне й те саме. Ні на годину воно не вийшло з моєї душі. Яке на годину?! Чи на хвилину вийшло зовсім? Я вже й божевілля не боюсь, мені все одно. Не буде свідомости...

Я ще думав так: я приїду — і уб'ю її. Але що з того? Хіба я цим уб'ю зневір'я? Хіба цим воскрешу свою мрію, і гордість, і віру?

Тепер я весь час думаю про те, як мені зробити так, щоб оббайдужіти до Рози, щоб мені можна було без жаху розійтись з нею. Що треба зробить? Живучи з нею, привчати себе до цеї думки? Підшукувати в цей час другу і, полюбивши її, покинуть Розу? Чи буде це підло? Ні, не буде. Підло було б тоді, коли б Роза мене любила так, як я хочу, коли б я рвав у ній *любов*. А коли вона живе зі мною тільки, як з зручним сожителем, то нічого підлого не буде в тому, коли я схочу бути чиїмсь мужем. Чи мушу я попередити її, як житиму? Чи буде підло, коли не попереджу? Ні, не буде. Бо, будучи мені сожительницею, вона хоче, щоб я був їй мужем. Алеж вона *хоче* бути жоною, хоч і не може? Вона чесно хоче, щиро. Так, у такому разі я мушу її попередити. Для чого ж, у такому разі, жити? Чому зразу не покинути і шукати собі другу? Тому, що боляче тепер, трудно, — я три роки зростався з нею, вона вросла в мене і зразу вирвать — це занадто боляче. А чи не говорить це в мені слабість? Чи не

лукавлю я сам з собою, заспокоюючи себе тим, що потім, мовляв, зроблю, аби не зразу, а сам, власне, згоджуюсь бути при ній звичайним мужем? Чи не примиряюсь я з тим, що мрія моя недосяжна? От у глибині себе я вчуваю, що так, здається, воно й є. Хоча, як можна зазирнути в усі глибини, хоч вони й твої власні? У другій глибині, наприклад, я бачу інше. Я бачу якусь жінку, з якою зустрічаюсь і в якій чую її. У мене от у цю хвилину завмирає серце і вже Роза стає такою маленькою і жалкою! Стає такою, якими стали для мене Л., А., Є., С. і всі інші. Цікаво, чи згодиться вона на таку умову, коли я запропоную їй це? Мабуть, згодиться. Їй теж не дуже приємно зразу перервати все. Хай і вона підшукує собі мужа. Але вона не знайде. Вона знайде В. К. Р., але мужа — ні. Цікаво також, як я відносився б до того? Здається, без тих мук, що тепер. Так, певно, як до Соні, яка мала Ф. Чи краще приїхати і просто сказати, що не можу жити з нею? Може, рвонути зразу? Вже ж надірвано все, одні ці записки чого варті, як вони розхитують дерево. Йому тепер не трудно всохнути. Так, попрощатись і їхати в К., а там, знайшовши М. Н., вернутись у "первобитноє состояніє". І справжнім моїм другом-женщиною буде все ж таки Маруся. Так, буде біль, я передчуваю ті страждання, які будуть, але не буде хоч гордість страждати. Я зможу сказати собі: "Я не згодився на мале. Або все, або нічого. Всього не було, я взяв нічого".

Ох, як стомився бідний мій мозок. Він дійшов до того, що згоден на все, аби тільки спочити, зупинитись на чомунебудь теплому, ніжному, ясному. Колись Калерія пропонувала мені родити з нею дитину. "Коли ти не знайдеш собі жони, я згоджуюсь родити тобі дитину". Це її власні слова. Може, це прийняти мені? Жони я не матиму вже, це напевно. Але дитину можу. Так, я пошукаю в М. К-ію. Коли вона й тепер тих самих думок, я, може, і прийму її пропозицію.

Удруге вже ридав. У дійсності мені краще всього вмерти. І от зразу зник біль і ридання, як я це подумав. Тепер майже спокійний. Так, я вже можу вмерти. Не тільки можу, це треба. Вона правду сказала, що це мене вб'є. Воно вже вбило. Тільки агонія тягнеться. Я боюся тільки, що... Ні, це дурниця з поїзду я не кинусь. Я це зроблю навіть не так скоро. Господи, за що ж мені така мука, такий нелюдський біль?! Я навіть чуття сорому не маю і ридаю на весь готель, так що злякані сусіди біжать до мене. Корчусь тут у вагоні, зціпивши зуби і виючи в подушку під грохіт коліс... Телеграфує: "Сказала". Не сказала вона, не сказала, не сказала! Не сказала про те, як холодно-приємно

завмирало серце, коли прибиралась. Не сказала, як робила найкращу зачіску, як поглядала на годинника, як накуповувала смачних речей до чаю. Не сказала, як сколихнулось у грудях у неї від ніжности й жалости, як поцілувала в лоб. А потім не сказала... нічого вже не сказала, далі не можна вже сказати. О, мука яка, о, мука яка! О, нещасна ти жінка, яка можеш бути тільки... [Замість слова, довга риска]. Господи, що ж мені робити? Їду, дурень, їду, проклятий, паршивий, нікчемний. Так же мені й треба. Коли б був інший, інакше й цінили б.

Ніч довга. Спать я не можу. Лягати боюся, знов буду корчитись. Про що думати? Про Марусю? Їй жалітися? І зараз же згадується, як я молився до Рози в той час, як вона вовтузилась по хаті, тяжко дихаючи. В цей час я лежав лицем до стіни, обнявши маленьку, наготовлену для вух, подушку, і молився моїй чистій, ніжній, коханій Діті... Раптом виникла думка: чи вона колинебудь думала вечорами, лежачи в ліжку, як я, чи молилась, чи мала це бажання, потребу? Ніколи вона, здається, на це не жалілась. І надвір вона не виходила передати зіркою мені привіт. Не мала потреби. Рви, рви, мій розуме, паршиву нікчемну тканину мрій, шпурляй к чортовій матері на всі боки, топчи ногами, плюй на них... Ага, я їй прочитаю мої ці записки. Так, приїду і прочитаю. Вона десь там посміхається про себе, ех, мовляв, куди тобі од мене втекти. Діто, Діто, я про *тебе* так думаю. Ти та, до якої я молився.

Що зо мною робиться? Хто мене врятує? Я так ослаб, я так знесилився, стомився, вимучився. Коли б у мене була К., я б пожалівся їй. Я б пригорнувся до її теплих люблячих грудей. Але нема вже К., є Р-я. Так, Р-я, яка боїться мене і бреше, щоб не зостатись самотньою. Так, це лякає її. Їй все ж таки хочеться бути жоною, а де вона мужа візьме, вона така, якою вона була і є. Хто прийме її таку в свою душу, не тільки в душу, а в свою кватиру, в свій спокій. З брехні ж вона знов мусить почати життя з новим мужем, як брехнею хоче продовжити наше. Так, брехнею; не вірю я, що вона вже сказала, не вірю.

5 год. ранку (27. Х.).

Яка мука! Весь вагон спить, тільки я не можу ні на хвилину одійти од свого болю. Я прийняв верональ, але він ні на хвилину не запаморочив мозку. Все тіло горить і болить. Я так вимучився, що одно ім'я Роза викликає в мені огиду і злобу. Вся душа, всі клітини моїх нервів з жахом і мольбою одмахуються від неї: "Іди собі! Ради Бога, іди, не муч нас більше, роби що хочеш, живи як

хочеш, тільки іди, не муч". Але вона не йде. Я стою в порожньому коридорі і пишу. Хоч би швидше світало. А ще ж годин 40 їзди.

7 год. ранку.

Слава Богу, починає сіріти. Я все стою в коридорі, мені гидко ввійти в купе, де хропуть люди. Мабуть, я тут простою цілий день. Згадалась Алла. Мила дівчина. Чому я не лишив її з собою? Може б вона не дала мені такої муки. Цей передсвітній туман нагадує мені Зальфельд і Шротшекур. Ті муки в тисячу разів були легші. Алла приходила до мене зранку. Так само пахло паровим опалом і туманом, що йшов у кімнату крізь розчинене вікно. Ми шили наволоки і так сміялись, що покоївка весь час весело й цікаво заглядала до нас.

Так, навіть Алла *більше любила* мене. Вона вміла стримувати свою ще більшу чувственність, ніж у Рози. Роза напевне не пожаліла б мене і під час сорокаденного голодування. І правдивість її більша, а вона ж була хворобливо брехлива. З якою мукою вона призналась в α [Замість слова — такий знак]. Бідна, хороша дівчинка! Де вона? Я хотів би тепер побачитися з нею. А як у неї вистачало сили стримувати себе від τ, знаючи, що мені, треба робити. Якою веселою, спокійною силою віяло тоді від неї. Пригадую особливо один вечір у моїй кімнаті на Fosses St. Jacques. З якою глибокою пошаною і майже любов'ю провожав я її в той вечір додому.

У Рози нема нічого дужчого за τ. Сил боротися з ним нема у неї. Все для нього. В цьому вона подібна до Л. Від тої я також, коли хотів робити, мусів тікати. Та так само ніби дуже цінила мою діяльність, але так само, як і Роза, ніколи не могла пересилити τ. І теж ніколи не думала про те, щоб лишити мене насамоті. Могла говорити багато про те, що мені треба самотности і ніколи сама не відходила від мене. Так само могла пустою балачкою зайняти хоч цілий день і не подумати взяти на себе ініціятиву й одійти від мене хоч на дві-три години. О, ні, вона через те й "любила" мене, що я давав їй різні приємності... Наскільки я собі пригадую, Роза також за весь час нашого життя ні разу не одійшла, не сказала: "Не прийду до тебе, годі балакати, побудь сам!" Багато подібного у Рози і Л. Роза так само, як і Л., орга́нічно не виносить наукових книжок і не має ніяких нахилів до постійної щоденної праці. Раптово з примусу підготувати іспити — це вона може. Чим вона по суті помагала моїй роботі? Чи була вона справжнім товаришем мені, який не

тільки про свої втіхи дбає? З головним, що було і є найбільшим ворогом моїй роботі, вона не могла боротися. Все наше життя в суті є суцільне z і боротьба з ним. Чи варто й далі це тягнути? Чи такий мені потрібний товариш, особливо тепер?

Вже зовсім видно. Починають ходити вмиватися. Писати неможливо.

8 год ранку.

Перечитав усе з самого початку. Так от це моя сила?! Така вона? Така віра в те, що любов усе може? Як же я смію вимагати від неї сили, коли сам не маю її? Хто ж збирався іменно в трудні, тяжкі моменти свого життя бути твердим, веселим і не пускати до себе непотрібного одчаю? Як же я хочу навчити її бути сильною? Чим? Яким способом? Словами? Як смію я вірити тільки темному в ній, чому я на тому зупиняю всю свою увагу? А хіба вона не була ці три роки вірним товаришем моїм у інших пунктах? Хіба вона скиглила, жалілась, коли нам було погано? Хіба вона не старалась бути другом мені? О, проклятий розум, він питає: А коли ж нам було так погано, щоб можна було скиглити? Вона не мала чого їсти? Чи не була одягнена? Чи я її ображав, покидав саму, не задовольняв її всяких духових і фізичних потреб? На що вона могла пожалітись і в чому виявлялась її товариськість? Коли б я... хіба б вона не мала... і не замучила б мене там у стінах? Хіба не вона мене [Нерозбірливе слово], коли я — Чи, може, вона цього не знала? Чи я не попереджав її іменно з цього приводу? Хто ще знає, яка б вона була, коли б нам довелось голодувати, коли б вона ходила обшарпана, в старих капелюшках, не приваблива для —.[25] Хто знає, яка б вона була, коли б я лишав її саму, проводячи час у своєму товаристві, залицяючись до інших і поводячись так, як поводяться всі "порядні" чоловіки. В чому ж вона виявила себе? Так, ні одчаю ні ридань я більше не підпущу до себе, але вірити їй не можу. Коли я пробую думати про неї з розчуленням і колишнім чуттям побожности й ніжности, я почуваю зараз же не то втому, не то скуку від цього. Я подібний до тих людей, які страшенно хочуть вірити в Бога, які моляться йому, сильно до болю б'ють себе кулаками в груди і сухими безчулими голосами говорять: "Вірую, Господи"! І в той же час усередині чують тяготу якоїсь нудьги. У мене так само. Тільки з тою різницею, що за скукою іде біль, сум, тоска, злоба, огида, знов біль, знов проба ніжности і так без кінця.

Ну, добре, значить, в ній нема нічого цінного, особливого? Що ж я любив і ще й тепер люблю в ній? Невже власний витвір

усяких якостей? Ні, це неможливо. Значить, щось є в ній цінне? Так, є. Це насамперед її лагідна м'яка вдача. До речі, з приводу цієї вдачі. Я вночі думав, як зустрінуся з Левком[26] і як поясню йому розрив з Розою. Він розійшовся через те, що його жінка була занадто жорстка, тупа і тверда, як кремінь. Я ж розійшовся через те, що моя була занадто м'яка, податлива, як масло. Вона була така чула, добра і м'яка, що не могла вигнати чоловіка, який грубо, нахабно поліз на неї. Знов її брехня: вона ж сама писала йому в записці: "Ви нічим не винні, ніяких докорів я до вас не маю". Значить...? О, скільки вже злоби в мені накопляється! Так, щоб щось покинути, треба його знецінити. Треба зробити так, щоб не шкода було кидати. А вона якраз це й робить. Чому вона не телеграфувала "Скажу"? Справді, не має чого сказати? Не може бути!

Уже 24 години я без перерви думаю про те саме. Розо, ти можеш бути задоволена, я не так, як ти про мене, я багато уваги віддаю тобі.

От раптом щось клацнуло в душі. Вона у мене дволика і на шалнірах.[27] Невідомо від чого раптом візьме і повернеться до світла другим лицем. І тоді я бачу мою Коху, мою єдину, мою вибраницю, я бачу рожеву ясну Діту, яка любить мене, тужить за мною, сумує і бажає бути такою, якою може бути. Тоді я знаю, що в ній є сила, велика сила. Вона ще росте, ще стає на ноги, ще досі линяє. Вона, як бурян, росла до мене, і не може ж зовсім переродитись людина за три роки. Кохо, я люблю тебе цим поверненим до світла лицем. Я напружу всю волю, всю силу свою, і приїду до тебе з цим. Я буду старатися володіти шалніром і не повертати темного лиця до світла. Алеж і ти поможи мені! "Вірую, Господи, поможи моєму невір'ю". Будь зо мною така ж правдива, як я з тобою.

Ясне лице не одвертається. Коли б же воно хоч до ночі пробуло в мені. Я, може, засну цю ніч, я стомився безумно. Коло мене сидить дідусь. У нього є маленький, чистенький, синій чайничок, коробочка з маслом, булочка, серветка, ножик. Це все, мабуть, спорядила йому в дорогу його старенька дружина або дочка. (Ні, ні, не хочу болю! І в мене буде дочка. І дочка, і старенька Коха, і коробочка з маслом, коробочка від монпансьє). Другий сусіда, лисуватий, з ріденькими, як налипла на камінь жовта тоненька трава, волосинками на червоному лобі, дивиться на нього і заздрить. Він дуже уважно поглядає на булочку, акуратно порізану на тоненькі скибочки. Приємно після сну з'їсти от таку скибочку з маслом і запити запашним

чаєм, заготовленим дорогими руками. Та ба, у лисуватого полячка певно нема таких рук і тому йому, як і мені, прийдеться вибігти на станцію. Надворі ж туман, як дим після пожежі. З верхньої полиці довго стирчать звісившись дві ноги в чоботях зі шпорами. От вони хитаються вниз і стають на підлогу. Ще один сусіда, старий офіцер з потасканим рудим лицем і по-дитячому загостреними губами. Він одягає якийсь полотняний жилет, потім мундир із сукна хакі і виймає рушник. Тут же приймає з маленької коробочки пілюлю якусь. Полячок сидить і чекає станції. Він не вмивався після сну, але налиплі на чоло волосинки поділені пробором рівно посередині на дві половинки.

Я заплющую очі і думаю про Коху. Хочу уявити, як вона ходить і шукає нам кімнати. Хочу уявити, як іноді вона дума про мене і їй радісно завмирає серце. Хочу так думати і... Ну, Бог з ним, я не буду про це думати. Хай вона собі живе, як хоче, і дума те, що їй думається. Я буду теж думати про інше. Як добре, що я маю цю книжку і перо. Без них я не знаю, що робив би. А так я сиджу і записую себе. Не зовсім точно, але це вже не залежить від моєї волі; коли брешу, то незалежно від себе. Чи дам я прочитати Косі ці записки? Неодмінно. А чи все дати, чи дещо; котре може зробити їй дуже боляче — поминути? Ні, ні, нічого не поминати, хай знає все, хай не буде хоч у мене нічого схованого від неї. Ах, у мене є все таки надія, навіть певність, що колинебудь Коха підійде до мене і сама, без мого примусу, скаже мені:

— Слухай, я не можу мати від тебе щось тобі невідоме і колись, в часи мого нерозуміння, моєї недозрілости, приховане від тебе. Тобі буде боляче від того, що я скажу, але, мабуть, і радісно, що я вже можу сама робити кроки в правдивості.

Так, я вірю в це. Вона це зробить колинебудь, коли тужно насамоті роздумається над життям. У неї мало ще серйозности, заглиблення в печаль життя. Вона сказала: — Душа моя уві сні лишилася. — Ах, коли б вона такою й зосталася, коли б ті ранки навіть боліли і нили час від часу. От я й досі не знаю: чи заливає її колинебудь тепер при згадці про Катеринослав соромом? Чи пронизує її болем за свою гідність? Я спитаю її про це. До ”ясного лиця” я твердо рішив знов спитати її, чи все вона сказала мені. Але тепер ні, я не буду питати. Я все ж таки вірю, що воля, добра воля, краще, ніж примус. Коли вона знайде щось, коли почуватиме те в собі, вона сама зробить крок самостійно, без мене.

Так, я тепер пригадую, з яким жагучим болем вона говорила

мені:

— Ми ще будемо жити, ще так добре буде в нас. Ти побачиш, побачиш, — аж шепотіла вона, — ти ніколи, ніколи нічим не дорікнеш мені, нічим я тобі не зроблю болю. Ти будеш од цього часу тільки гордитися мною.

Ах, Кохо, як я хочу цього! Ми ж удвох з тобою взялись будувати наш зразковий будинок. Ми ж удвох взялись показати бідним, засліпленим забобонами, як треба будувати своє щастя. Удвох, обидвоє ми ж за це взялись. Без тебе я ж не міг цього зробити. І ти забула про це, ти забула, що́ ти взяла на себе, яку ролю і яку відповідальність. Але ти на мент забула, так? Тепер твоя душа уві сні, знаки на ній лишилися. Хай вони болять і нагадують тобі, хто ти єси.

Як я хочу вірити, що буду гордитися тобою. Яке щастя сказати і собі, і іншим: — Так, я знайшов і маю ту, яку шукав.

Яке щастя почути: — Так, достойна, прекрасна ваша дружина.

І яке буде щастя не чути при цьому тайного, їдкого й гіркого болю, не почувати, що ти і твоя дружина ніби вкрали ту похвалу. Ах, Діто, ясним лицем душі моєї я благаю тебе: думай над собою, думай крок за кроком, день за днем. І помагай мені також у цій трудній, але хорошій роботі. Пам'ятай, що ми вже йдемо не вгору нашого життя, а по верхів'ї його. Скоро ми будемо спускатися вниз, скоро настане час, коли підводяться рахунки і коли жалем стискуватиметься серце за марно проведені літа, за зроблені помилки. Так, любов теж творити, утворяти можна. Хай до Катеринослава не було в тобі такої, якої *нам* треба (нам, Кохо, а не загалові, що піде за нами). І ми її утворимо, правда? Ми життям своїм дамо зразок мудрого, вистражданого щастя. І коли прийде час підводити рахунок, ми з гордою посмішкою подивимось назад і скажемо: — Ми не марно жили на світі, ми були слабі, але стали дужими. Ми були майже задушені під руїнами, але ми вийшли з-під них загартованими і мудрими, як обережний звір.

Бо ми теж звірі, ми теж у боротьбі за існування виробляємо в собі все нові й нові знаряддя боротьби, ми пристосовуємо природу свою, окраску душ своїх до нової обстанови. Виживають найбільш пристосовані, найбільш чулі до нових умовин. Будуча окраска шлюбу є наша, Кохо, є те злиття, та воля і творча уважність, якої ми прагнемо і якої з такою мукою добиваємось.

Так, я теж слабий, я не завжди маю сили здержати шалнір, на якому вертяться два обличчя моєї душі. Ні, не думай, що

темне обличчя неправдиве, що треба ніколи не повертати його до себе. О, ні! Воно, може, ще правдивіше, ніж ясне. І не в тому біда, що воно повертається до світла. Це нормально, це потрібно й необхідно. Але ненормально і непотрібно, коли шалнір зовсім псується, і душа весь час стоїть поверненою до світла тільки темним обличчям.

От усе тіло моє розчавлене втомою, безсонням, отруєне вероналем, воно аж пашить вогнем, а в той же час ще робить ясне обличчя. Я вже хочу тебе всім оцим тілом своїм, і тільки тебе, тільки твоє тіло хочу цілувати й ласкати! І вірю, що твоє тіло також тоскує за моїм і тільки за моїм. (Крутнувся на мент шалнір і, як флюґер од вітру, метнулась душа моя, мигнувши темним лицем, на якому застигла насмішкувато-тужна посмішка, що говорила: "А чи це ж правда? Ану, спитай її, як побачишся". — Ні, крутись далі. Не хочу дивитись у твої похмуро-скорбні очі. Коли неправда, вона сама скаже).

2 год. дня.

Ми рішили їхати в Пясечне. Клара (Бог її знає, як вона в дійсності називалась) зранку вже наспівувала в себе в кімнаті. Коли за чаєм я запропонував їй їхати, вона, видимо, зраділа, але постаралась зараз же сховати це, навіть завагалась. Одначе швидко уступила і ми пішли наймати візника. Залізницею, нам сказали, їхати незручно, бо є всього два потяги, але йдуть один о шостій рано, другий о сьомій вечора. Візником, так візником, ще й краще. Ранок був соняшний, жовто-червоний, свіжий і весело бадьорий. Проїхатись 12 верст буде просто залюбки. Я Клару навмисне настійливо запрохував: я боявся, що дістану телеграму з "Прощай". Тоді мені треба б було когонебудь, щоб я не лишався сам з цим страшним словом.

О 12-ій я, зробивши деякі покупки, був дома. Біля готелю стояв уже найнятий візник. Я з ним привітався, як з рідним. У мене в кишені була телеграма, в якій Коха говорила: "Хорошо, сказала". Хіба за це не можна було навіть розцілувати візника?

Але з Кларою справа стала вже трохи інакше. Охота до її товариства впала в мене нижче нуля. Я хотів уже їхати сам, з телеграмою. Клара спочатку ніби й пішла мені в цьому назустріч, їй ніби треба було бути на якомусь засіданні і ще щось. Я не умовляв і запропонував їй самій рішати. Ну, розуміється, вона вибрала не засідання. Ми поїхали.

Дивна річ, увечері й навіть уранці, до телеграми, мені дуже подобались очі Клари, єгипетські, глибокі, подібні до Кохиних,

але кращі. Після ж і очі її і вона сама стали вже трошки дратувати. Мені хотілось дивитись круг себе й думати про телеграму, а вона весь час оживлено й весело зверталась до мене з розмовами.

Перші ознаки війни виявились верст на п'ять від Варшави. Почали попадатись окопи. Це рівчаки глибиною на зріст людини, з насипаним валиком землі по одному борднеру[28] їх. У них лежала пом'ята жовта солома. Там, видно, спали і жили довший час. Тут же недалеко були й дротяні перепони. Довга смуга з дротяних тинків завширшки в два-три сажні. Я уявив собі, як повинен забитись і жахно загасати кінь, попавши в таку сітку колючого переплетеного дроту. Ще трохи далі, з правого боку шосе, виднівся форт — вали з рівчаками. На валах сіріли дві солдатські постаті вартових. Форт також був обведений дротяною перепоною.

Але покищо не було ще ні руїн, ні слідів пожеж. Клара жадно придивлялась до кожної ямки на полі й питала мене, чи то слід від шрапнелю. Але перший слід я побачив на дереві. Шосе обсаджене великими вербами чи ясенями. І одне з них було обламане, з обдертою корою і виразними слідами чогось гострого, що дзьобнуло його в такому високому місці, куди не могла дістати рука людини.

У коридор вагона прийшов музикант-парубчак. Він грав на губній гармонії, але грав так, як на справжній гармонії. Товсте й масне, безусе лице його навіть не почервоніло й було таке саме бліде. Він грав усі оперетки. Любиму Льовушкину й мою "Брось тоску, брось печаль". Зразу згадалось: ідилія, маленька кімната з круглою стелею і вузенькими довгими вікнами на самій горі 6-поверхового будинку. Зима, скрізь унизу сніг. Вікно розчинене і в нього з ковзанки виразно влітають у хату звуки вальсу з "Графа Люксенбурґа".[29] Я щиро був вдячний товстопикому хлопцеві. Коли він просив у шапку, то підходив до дверей з ґалянтністю кавалера, що запрошує до танцю даму.

В одному купе зо мною їде товстелезна дама-ропуха. Руки в неї пухкі, як у грудних дітей, тільки велетенської породи. Вона, читаючи, чіпляє пенсне на самий кінчик носа. Руками ж навряд чи може обняти свій живіт. Щохвилини засинає, і тоді вигляд у неї якийсь вражено-застиглий, ніби вона вичитала з газети щось, що просто вбило її.

"Брезантные снаряды".

Ще трохи далі почали попадатись будинки з пробитими дахами. Один гарненький біленький будиночок, якенебудь гніздечко закоханих, стояв з повибиваними шибами, через які видно було голі стіни. Задня частина його була вся зруйнована, і широка пробоїна червоніла, як оголеним м'ясом, рудою цеглою.

І потім уже всю дорогу попадались хати з забитими вікнами, хмурі, з покусаними слідами на стінах. Мовчазні, самотні свідки промайнулого над ними ураґану.

Вітер ставав дужчим. Кларин ніс почервонів і круг єгипетських очей лягла синювата блідість холоду. Вона ждала, що я її візьму під руку або обніму, одним словом, знайду щонебудь в рухах, чи словах, чи в погляді, що могло б її зогріти. Але я нічого такого не міг їй знайти у себе, і їй прийшлось, бідній, мерзнути, завіряючи мене при цьому, що їй цілком тепло.

Пясечне — невеличке містечко. Візник зараз же при в'їзді показав нам костьол з пробитим дахом, який тепер лагодили сірою бляхою. Там у бані цього костьолу, на самій горі, сиділи германські офіцери і з біноклями перед очима слідкували за боєм. Їх руські обстрілювали, але баня зосталась цілою. Це все ж таки не буденне чуття, яке було в тих офіцерів, на сажень над якими ґранати й бомби розбивали дах церкви.

Круг костьолу було найбільше руїн. Тут, очевидно, все палало. Лишились тільки закурені високі димарі серед чорних стін. Деякі будівлі підновляли, вставляли шиби, що повилітали від струсів і грохоту канонади; обмазували стіни, фарбували побиті кулями і шрапнеллю двері й косяки вікон. Але більшість все ж таки стояла хмурою пусткою.

За містечком синів високий сосновий ліс. Під рудуватотервоною стіною стовбурів його сіріли пісочним кольором якісь насипи. Вони тягнулись напротязі всього узлісся. Ми зміркували, що то були германські окопи. Клара зараз же дуже охоче запропонувала піти туди й подивитись. (Потім виявилось, що вона дуже змерзла і через те охота її була така дуже жвава й енерґійна).

По дорозі до лісу, серед поля, втоптаного кінськими копитами і колесами важких гармат, попадались великі круглі ями з вибитою на один бік їх землею. Це були сліди бомб[30] руських гармат.

Чудно й дивно було дивитись на невеличкий рівчачок, у якому стояли страшні металічні страховища, від реву[31] яких випадали шибки у вікнах і лавами падали людські істоти. У

рівчаках було спокійно, чистенько, вони здавалися просто рівчачками для спусту дощової води. У цьому місці, мабуть, ні одна гармата не була пошкоджена, бо на валу й у рівчачку не помічалось ніяких слідів руїни від куль. Ліс теж був неполаманий, без слідів канонади. Високі товсті сосни мирно й дружньо стояли поруч одна одної, рівно й струнко виносячи вгору свої червонуваті стовбури, уквітчані зеленими голчастими вітами. Серед дерев, у глибині, помалу ходили якісь люди, щось шукаючи чи розглядаючи. Недалечко йшов солдатик у широкій шинелі, з бородою, і в незґрабних чоботях. Клара зараз же весело й немов задерикувато спинила й покликала його. (Манера соромливих і в дійсності несміливих людей, які рішили боротися з собою й бути одважними). Солдатик охоче зупинився й одповідав нам на наші запитання. Ні захопленości, ні особливого якогонебудь почуття не було ні в його голосі, ні в оповіданнях. Так, тут стояли германські гармати. Дев'ять днів вони грохотіли, ревли, струсювали всю околицю силою своїх ударів і заповнювали все димом і вогнем. Штикового бою тут зовсім не було і ружейного також мало.

Один раз він, говорячи про шрапнелі, озирнувся круг себе й підняв з землі якийсь синенький черепочок: — От німецький шрапнель. — Я взяв у руки. Черепочок був важкий, чугунний чи з якогось іншого важкого металу. Потім ми весь час самі шукали таких черепочків, але не могли чомусь знайти.

Солдатик направив нас до германських окопів, що були тут далі в лісі. — Це справжні зимові кватири, — додав він з слабкою посмішкою. Дійсно, це були майже помешкання. Далеко глибші й ширші, ніж руські. Вони були ще накриті дахом з гілляк. Узагалі, видно було зразу німецьку руку: все міцне, широке, ґрунтовне. Справді, могло здаватися, що такі окопи робилися для зимування.

Біля цих "мешкань", що тягнулися паралельними рядами по всьому лісі, ходили жінки й чоловіки, бідно одягнені. Вони витягали з дахів окопів балки й несли до себе додому на паливо. Їм це дозволив граф, якому належав ліс. Так сказали нам дві жінки, що, обнімаючи по черзі стовпа, трусили його, щоб витягти з землі. Між деревами то тут то там виднілися збиті з віт зелені великі курені-палатки — мабуть, офіцерські або вартових.

І тут, у цьому мирно-спокійному, залитому кротко-журним світлом низького осіннього сонця лісі стояв велетенський, кошмарний грохіт, стогін, ревище. Тут падали люди з одірваними головами, з вирваними боками, пробитими грудьми. Не вірилось. Шамотілись і бігали з широкими очима й змореними

жорстокими й розлюченими обличчями. Ми тихо й сумно пішли далі.[32] І так же тихо й мовчки вертались назад. Клара перестала балакати і сиділа, трохи згорбившись.

Верст через п'ять від Пясечного візник раптом звернув нашу увагу на щось, що ділялось біля дороги. Троє чи четверо людей копали велику, довгу й вузьку, як траншея, яму. Ми спочатку не розуміли, для чого вона, але, подивившись за рукою візника, який показував у друге місце, зразу зрозуміли все. Кроків на двадцять від тої ями, теж збоку від дороги, біля розритої другої ями лежало щось сіре, окремими купками, які мали в собі щось подібне до людських фігур. Я згадав, що по дорозі в Пясечне бачив на цьому самому місці насипану могилку з хрестом із соснових паличок і з зеленими гіллячками, — братська могила. Тепер її розкопали і, очевидно, мали перенести трупи в ту другу яму, бо ця, певно, була неглибока і давала дух.

Ми злізли з брички і підійшли зовсім близько до мертвяків. Їх було виритих біля могили з 5-6. Усі в шинелях і чоботях, усі в тих позах, у яких їх скосила смерть. Тільки один був без чобіт, у сірих шкарпетках. І ці шкарпетки щільно облягали тонкі, довгі й ніби спухлі ступні ніг, які своєю непорушністю робили моторошне враження. У другого трупа збоку виднілося щось сизо-червоне з синім нальотом — вирване м'ясо. Всі голови обліпила земля і вони здавалися качанами, витягненими з землі. Крізь намоклу землю блідо проглядало подекуди мертве тіло лиця і випинались волосинки стрижених чубів.

На шляху зупинився автомобіль. З нього вийшли два офіцери і дві дами в довгих дорожніх вуалях, і один пан у великій шубі. Всі вони підійшли до ями. Дами зараз же застогнали, дивлячись на трупи круглими очима, але жадно підступаючи ближче і навіть зазираючи ще в яму. Там лежала купа трупів один на одному. Верхній розкрив руки, наче для обіймів, і лежав так лицем униз, наче не пускаючи з могили тих, що були там унизу.

Офіцер (чи поліцейський околоток[33]) помахав рукою на грудях на знак хреста і взяв мертвякам під козирок. Потім живенько почав обходити їх, нахиляючись близько до кожного й розглядаючи. Одного він потягнув за щось на грудях і сказав: — Стрелок. — Далі нахилився до другого, потягнув його за погон і прочитав щось на ньому. Тоді задоволено підвівся і весело сказав: — Шестой сибирский! Стрелки. А этот без сапог, сняли. Да. — Він ходив і говорив з таким виглядом, неначе сам поклав їх тут і тепер був задоволений, що не змінили нічого в його порядку.

покрилась вохкостю і шкі-
ра на черевиках почуваєть-
ся холодком. Приїзд[illegible]
тільки на дорозі [illegible] гро-
кіт возів з ярмарку.

Я вас не препятствую

Здалеку льються довгі-довгі кінцеві
неди пісні і мені сумно, солодко-жур-
но від них. Цей дикий вечір, свіжість
копиця сіна, віддірваний голос, що
не змовкає, все мені говорить, що я
на Вкраїні. І не дівка на Вкраїні,
а от в ту хвилину на дні України
на якій я жив в 17-ко літ в
усьому чудесному краї, повному для
мене згадок, страшно, болюче
солодко поєднаних, сповідзі вла-
ких пісень. Я з білим принадного се-
ла над Дніпром, старовинні, захова-
ні де вулички, як коридорчики,
а в коридорчиках панне [illegible],
коровами, брехні з городів, кві-
тками від хат. В дивуючках,
в цих селах [illegible] поєднано
склади, які [illegible], ходять
старовинну [illegible]
[illegible]-чені. Добродушні, [illegible];

Автограф В. Винниченка (Записник ч. II, запис 21. VI. 1914).

всі звороти рідного українсь-
кою мовою. В цей вечір я згадую по-
вечір, давній-давній, ох, який дав-
ній, наче доісторичний, наче з
казки. Так само була тоді [illegible]
[illegible], [illegible], пізно [illegible], [illegible]
[illegible]. Надворі стало темно,
гавкали собаки, іржали [illegible]
коні, з відчинених дверей хати
падало світло [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible]. Як [illegible]
[illegible] поставі часом виходи-
ли з дверей і щось вилива-
ли за поріг прямо на собак,
що весело забігали в хату.
Собака злякано одстрибува-
ла вбік, а [illegible] вниз [illegible]
Тоді [illegible] голос серди-
то говорив: А не сміть де-
[illegible], поставивши [illegible] [illegible]
нем і де вас у чорта тако-
го набралось.
Потім я спав [illegible] з дядь-
ком, під возом, все сниш, яке
[illegible] часом [illegible] у
[illegible] [illegible] [illegible]. Гарно
[illegible], [illegible] до [illegible]
під [illegible], [illegible]

Ми помалу пішли до брички й рушили. Всю дорогу, зустрічаючи солдатів, я дивився на них з тим самим чуттям, як на тих, що лежали біля розритої могили. А скільки ж то таких могил було розсіяно по довгому-довгому, на 500 верст, фронті обох армій! І скільки їх буде ще до кінця війни! Тепер від кожної сіро-рудої шинелі на мене дихає задубілими мертвяками. Кожний у такій шинелі для мене не людина, а щось безлике, безформене, моторошно-живе.

2. XI.

На дахах мокрий сніг, який ритмічними краплями спадає по ринвах. З одного корпусу великих будинків "мебльованих кімнат" на другий перелітають голуби. Здається, хтось перекидається чорно-сірими ганчірками. Над дахами стоїть жовто-сіра каламуть. Я слухаю життя коридору і невиразна туга стискає мені серце. Тепер Коха вже в К.[34] Вона ходить по тих вулицях, де мені не можна ходити, і думає... Про що вона думає в цей мент? Я уявляю різні можливості, і старий гостро-ниючий біль надушує мені на груди. Я розумом знаю, що тепер неможливе те, що уявляється, а біль все таки є. Чи заживе коли-небудь моя рана? І чим вилікувати її?... Здалеку журно доходять звуки віольончелі. Самота моя плаче в мені. Я хочу теплих, рідних грудей Кохи. Я пригорнувся б до її колін, і стихла б туга моя болюча.

Капає сніг у ринвах. Голуби, набурмосившись, сидять під дахом на обляпаних ними карнизах. Голі тоненькі стовбурці дерев, як мачти маленьких кораблів, стоять непорушно й сумовито.

15. XI.

Потроху, здається, починаю приходити до себе. Поривами чую в собі знову силу, силу боротьби і будування. Сьогодні кілька разів виникала ідея написати книжку про щастя. Сьогодні я вірю в нього, в можливість його. Я вірю також у силу проповіді, в роботу думки, яка постійно, неухильно, самовірно прокладає крок за кроком свої шляхи в мозках. Але мені треба насамперед організувати самого себе. Я повинен узятися за себе, повинен вибрати з себе найбільшу суму користи. Я рішив, як не щодня, то якомога частіше вести щоденник. Це сприяє самоаналізі й само-організації, примушує зупинятись над собою і перевіряти. Крім того, це є та увага, те зупиняння над життям, якого так треба для щастя. Розум, здатний зупиняти себе й усю істоту над ментами

життя, прислухатись до них, вслухуватись, освітлювати їх, як з ручного електричного ліхтаря, пучком світла, — такий розум є великий помічник щастя.

Що є цінне в нашому житті? Які елементи складають щастя? Мені здається, ті, які потім, одійшовши вже в минуле, спосібні викликати в нас солодкий сум і тиху радісну печаль проминулого щастя. Ми *не знаємо,* чи було там щастя; ми тільки по цій печалі та сумові *відчуваємо,* що воно дійсно там було. Щастя чомусь в теперішньому не буває. Ми помиляємось, коли неправильно називаємо якісь моменти підняття щастям. Часто ми це слово вживаємо просто машинально. Щастя, каже якийсь письменник, тільки в минулому (здається, А. Франс). Ні, щастя є спосібність бачити свою власну радість ніби збоку. Через те воно й здається тому письменникові можливим тільки в минулому, через те, що він може збоку, здалеку бачити себе й свою радість, пізнавати їх і раювати з цього пізнання й бачення. *Увага,* здатність зупиняти потік своїх безпосередніх переживань, здатність розривати діялектичний ланцюг, що необхідно зв'язує їх, і ніби одстрибнути від самого себе вбік і стати так, щоб бачити себе і все круг себе, здатність пильно-пильно вдивлятись у це і сказати собі: оце ж і є життя. Стій, подумай — це життя, ти живеш у цю хвилину. З таких хвилин складається вся чаша твого життя. Не пий її, заплющивши очі й жадібно прагнучи все далі й далі в неусвідомленій надії, що попереду буде щось, що дасть тобі справжню радість. Не на дні *чаші* є життя, а в кожній краплині її. Отже пий її помалу, пам'ятаючи про те, що робиш.

І от я в цей мент однімаю губи свої од чаші і помалу-помалу смакую краплину-мент із неї. От в ухах ще гуде звук вечірніх суботніх дзвонів Москви. В коридорі швидко проходять номерні й посильні хлопчики, з холоду потягуючи носами. Вони — дрібнесенькі краплинки-порошинки, які входять складними елементами в плинність чаші моєї. І вечірній дзвін, і тиша нашої спальні, і завіса на вікні, пофарблена червоним світлом паперового абажура на електричній лямпі, і кроки посильних хлопців, і мої думки, і те перо, що біга хапливо по паперці, — все це є життя, все сповнює мене вдячним і тихо-радісним сумом. Я ніби одійшов уже вперед і бачу все це, як у минулому. І тому воно вкривається поетично-ніжною завіскою пережитого.

Але що є особливе *в цьому* менті? Ніщо. Подібних йому було в моєму житті сотні тисяч. Я їх пропустив без уваги, не пофарбувавши поезією уваги й не зупинивши в собі. І хіба ж я не міг побільшити суми радости в собі такими ментами?

Позавчора приходила до нас Гаша.[35] Прийшла вона, як сама сказала мені, власне до мене, а не до Кохи. До мене, як до лікаря. ”Ну, розуміється, як до лікаря душі”. Річ у тім, що їй треба було порадитись, як їй бути з Сьомою. Він останніми роками став зовсім неможливий у родинному житті: кожна хоч трохи гарненька жінка вабить його до себе, і він аж дуріє, забуваючи про все. З нею ж він дратується, поводиться різко, нетерпляче, або мовчить і чогось бурмоситься. Десь завжди ходить, призначає жінкам побачення, бреше, сердиться за те, що бреше. Раніше вона реаґувала на це жагуче, нетерпляче, обурено. Тепер навчилась брати себе в руки, робити навіть байдужі та веселі фізіономії, але... але доки ж їх робити? Неможливо ж так усе життя. Можна в одному випадку здержати себе, можна в другому, але коли це треба робити щодня, тижнями, місяцями і, мабуть, роками, то де ж узяти сил так володіти собою, терпіння, видержки? І що їй робити?

Я сидів і не знав, що їй сказати. З мене дуже поганий ”лікар душ”. Одначе думку свою я їй сказав: з двох лих треба вибирати менше. Лихо, що він її не любить уже, лихо, що бігає за жінками, сердиться, що у них сварки, нелад і нема радости в родинному союзі. Але чи буде менше воно від того, що вона буде *вимагати* від нього любови, робити йому сцени ревнощів, дорікати, лаяти, плакати, грозитись? Навряд, чи цим вона зменшить лихо. Навпаки, побільшить його. Треба дати Сьомі спокій, хай провадить він своє життя так, як вважає кращим. Себе ж треба взяти в руки і раз на все в душі своїй примиритися з таким станом свого чоловіка. Не вимагаючи від нього любови, постаратися стати йому товаришем і другом. Найкраще, звичайно, це розійтись, раз нема любови хоч з одного боку. Але коли розходження, за словами Гаші, для неї є страшніше смерти, то треба робити союз якомога менш болючим і тяжким для обох сторін.

Не знаю, чи подіяли мої і Кохині слова на Гашу. Навряд. Хіба можуть слова сторонніх людей змінити психіку людини, що вироблялась так довго? Невдячна задача бути лікарем душі, особливо, коли тебе ним роблять без твого відома.

ВИПИСКИ З ПРОЧИТАНИХ КНИЖОК І ДУМКИ АВТОРА

”Взаимопроникновение состояний сознания, благодаря которому в настоящем сохраняется прошлое и преднамечается будущее, придает потоку жизни такой неделимости и цельности, что описание его становится невозможным и по-

тому, ради целей практической жизни рассудок прибегает к раздробляющему анализу, создает понятия о душевных состояниях будто бы находящихся вне друг друга и непроницаемых друг для друга и превращает *Я в* связку таких состояний, на подобие связки прутьев веника, вместе с этим теряется представление о текучести душевной жизни и отвергается цельное *Я*".

"Для того, может, и всю любовь ко всем придумал, чтобы иметь право лгать тебе своей любовью, чтобы не обясняться и не говорить о том, о чем больше всего хочется говорить".

Пер. тк.

Потік переживань. Сьогодні людина = а. б. с. д. Завтра = в. а. д. е. ф. і т. д. Реакція на одне і те саме явище (М) сьогодні і завтра інша (Берґсон).

Сон. Нам снятся обычные вещи, а весь сон проникнут звуками какойто неизяснимой и совершенно особенной музыки.

Будуче — що воно таке? Це минуле проєктоване на поріг сучасного. Це — відбите й побільшене сучасне. Будуче цілком залежить від сучасного і минулого. Хотіти про силу і красу будучого — це значить, бути самому в сучасному дужим і гарним до певного ступеня.

ПРИМІТКИ

Записник ч. II має 228 сторінок. В. Винниченко почав його у Варшаві, правдоподібно в першій половині травня 1914 року, коли він, разом з дружиною Розалією Яківною, прибув нелеґально, під чужим прізвищем, з еміґрації. Мета приїзду — дістатися на Україну, де восени того ж року був запланований черговий з'їзд УСДРП. Записник куплений у Варшаві. Про це свідчить фірмова печатка власника крамниці на звороті чорної коленкорової палітурки: C. Przybylski, 43, Marszałkowska 149 w Warszawie.

Перші кілька сторінок заповнені враженнями від Варшави, характеристикою нових типів, нових ситуацій, цікавих місцевих висловів, різними пригадками з минулого тощо. Все це без дати.

1. Ця іронічна назва запозичена від героїні драми Dame aux camelias ("Дама з камеліями"), що постала з сюжету романа за тією ж назвою Олександра Дюма-сина. Вперше драма була поставлена 2 лютого 1852 року в театрі "Водевіль" у Парижі.

2. *Столипін, П. А.* (14. IV. 1862-18. IX. 1911) — міністер унутрішніх справ, а з липня 1906 року — голова ради міністрів Росії. Вславився запровадженням міцної поліційної системи й рішучим поборюванням опозиційних політичних рухів і партій після революції 1905 р. Одночасно впровадив ному аґрарну політику, що в якійсь мірі полегшувала ситуацію малоземелля (банківські позики на т. зв. "столипінські хутори") і посилив політику національного пригнічення, зокрема щодо українського народу, його культурного й суспільного життя. 18. IX. 1911 року в Київській опері Столипіна вбив соціяліст-революціонер Д. Багров.

3. Усі ці записи між 24. V. і 10. VI. 1914 В. Винниченко зробив під час переїзду з Варшави до Катеринослава і частково в перші дні

перебування в Катеринославі. Але найбільше спостережень різноманітних типів, ситуацій, людських характерів, звичок, підслуханих розмов, своєрідних "народних говорів", неповторних жарґонових висловів різнонаціонального типажу він занотував на пароплаві, під час подорожі до Катеринослава Дніпром. Окреме місце тут займають мистецькі пейзажі, ліричні описи дніпрових берегів.

4. *"Киевлянин"* — реакційно-монархічна газета, що виходила в Києві в 1864-1919 рр. Була заснована для боротьби з будь-якими проявами українського руху й української культури. Ідейно підтримувана чорносотенним "Союзом русского народа". Довгорічним редактором її був Д. І. Піхно, що одночасно був і головою київського відділу "Союза русского народа". Пізніше до кінця редаґував її відомий чорносотенець й українoжер В. В. Шульгин.

5. *Коха* і *Діта* — інтимні імена дружини В. Винниченка Розалії Яківни.

6. *"Дзвін"* — літературно-мистецький і громадсько-політичний місячник, що виходив у 1913-1914 рр. у Києві, як орган УСДРП, за редакцією спочатку (4 числа) Д. Антоновича, а потім В. Левинського. Фінансував видання в основному Лев Юркевич.

7. На трьох абзацах, що починаються словами: 1) "Дід розказав мені казку", 2) "П-р — круглолиций" і 3) "Опецькуватий", — упоперек написано рукою Винниченка великими літерами синім олівцем: ПЕРЕНЕСЕНО. Мабуть, автор використав це в якомусь своєму творі.

8. *Стрекоза* (по-українському *бабка*) — хижа комаха з довгим тонким тілом і двома парами великих прозорих крил.

9. *Воряжка* — перекручене російське слово *воришка,* по-українському *злодійчук, злодюжка.*

10. *"Союз русского народа"* — чорносотенна монархічна російська націоналістична організація, створена під час революції 1905 р. за підтримкою поліції й офіційної влади. Активно підтримувала великодержавну політику царського уряду, влаштовувала єврейські погроми, виступала проти всіх національно-визвольних рухів, зокрема українського, і провадила шовіністичну російсько-імперську пропаґанду. Припинила своє існування під час революції 1917 р.

11. *Бляґер* (поль.) — брехун.

12. Дата 22. VII. напевне помилкова. Не може бути 22. VII, бо перед цим була вже нотатка за 23. VII і наступні дні. Не може бути 22. VII ще й тому, що далі маємо нормальне датування: 12. VIII, 13. VIII і т. д. Припускаємо, що це механічна помилка Винниченка і що цей запис зробив він між 23. VII і 12. VIII. Правдоподібно, це запис за 2 серпня 1914 року. Це підтверджує зміст нотатки: перші вибухи патріотичних маніфестацій, загальна мобілізація, перші ешельони мобілізованих,

різні сцени прощання. Все це відбувалося тільки після оголошення війни, тобто після 1 серпня 1914.

13. *Гаврашки* — авторів синонім до *ховрашки* (малі дикі звірята-гризуни).

14. *Львов, Ґеорґій Євґенієвіч,* князь (1861-1925) — російський політичний діяч, правник за освітою, член 1-ої Державної Думи, видатний земський діяч, під час 1-ої світової війни голова Всеросійського земського союзу. Після революції 1917 року був першим головою Тимчасового уряду Росії. Під час приїзду української делеґації на чолі з В. Винниченком у червні 1917 року до Петрограду був одним із тих, хто рішуче відкидав українські домагання. Помер на еміґрації.

15. *Суфражистки* — жінки, що належали до руху боротьби за жіночі права однакові з чоловіками.

16. Увесь запис під датою 21. VIII перекреслено синім олівцем. Це означає, мабуть, що автор узяв його до якогось свого твору.

17. Правдоподібно *"Приазовський край"* — щоденна газета, що виходила в Ростові на Дону.

18. Через увесь цей уступ запису 1. IX навскіс рукою Винниченка написано синім олівцем великими літерами: ПЕРЕНЕСЕНО.

19. У рукописі цей перший абзац перекреслено й позначено великими літерами: СМ. Це значить, що цей уривок використано для роману "Соняшна машина".

20. Записи від 23. X по 27. X включно свідчать, що В. Винниченко з причин, з одного боку, родинних (конфлікт з дружиною), а з другого, — політичних (поліція натрапила на його слід), нагло покинув Катеринослав і виїхав одинцем до Варшави. Розалія Яківна виїхала до батьків у Москву. Запис за 2. XI свідчить, що родинний конфлікт полагоджений і В. Винниченко вже живе з Розалією Яківною в "мебльованих кімнатах" у Москві.

21. Усі ці символічні знаки, як і ввесь цей уступ, потребували б спеціяльної психологічної студії, щоб розгадати їх зміст. Ми цього зробити не змогли. Зазначимо лише, що в цих символах і записах захована подружня драма В. Винниченка.

22. Це речення помагає нам ствердити, що символічний знак у формі подібній до ромба заступає як тут, так і в попередніх записах, Розалію Яківну.

23. *Часи авонські* — від містечка Avon, коло залізничної станції Fontainebleau, що лежить приблизно 25 клм від Парижу. В Авоні В. Винниченко й Розалія Яківна прожили перші свої пошлюбні роки — 1911-1913.

24. Натяк на своє оповідання "Історія Якимового будинку", що

кінчається розбитим коханням.

25. Довгі риски, що заховують якісь слова, належать авторові.

26. З Левком Юркевичем.

27. *Шалнір* — простий коловий циліндер.

28. *Борднер* (з франц.) — край, бік.

29. *"Граф Люксембурґ"* — оперета Ф. Легара. Вперше поставлена у Відні 12 березня 1909.

30. Тут слово *бомб* ужито помилково. Мало б бути *гарматнів* або *набоїв.*

31. Над словом *реву* в рукописі написано ще *кашлю.*

32. У рукописі .помилково написано: *назад.*

33. Мабуть, це треба розуміти: *Офіцер з поліційного околотку.*

34. Можна припускати, що в Києві або в Катеринославі. В обох цих містах В. Винниченкові не можна було показуватися, бо там кожний поліційний аґент знав його.

35. *Гаша* — дружина старшого брата Розалії Яківни Семена Ліфшиця, ученого хеміка й математика.

ЗАПИСНИК ч. III

(21 листопада 1914 — 21 грудня 1916)

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА ЛИСТОПАД І ГРУДЕНЬ

Чекання якоїсь біди для деяких вразливих людей буває таким болючим, тяжким і невиносним, що вони самі навмисне, явно шкідливо для себе, ідуть їй назустріч.

Провокація — як вияв ослаблености і відсутности морального чуття. Моральне чуття кожної групи виявляється в силі, життєздатності, найбільшій пристосованості індивіда до свого середовища. Провокатор — слабка, безсила, жалюгідна і тому огидна для здоровших людина.

21. XI.

У градоначальстві, відділ справок. Чиновники роблять таке враження, що вони у себе там зайняті чимсь страшенно важливим, і коли виходять до прохачів та видають їм якусь справку, то роблять це поспішно, з неуважно-незадоволеним виглядом, увесь час пориваючись од них туди, до себе, до своїх важливих справ. А всі ж їхні справи якраз і є в тому, щоб давати цим прохачам справки, вислухувати їх уважно.

В участку. Велика чорна залізна груба, як димар великого паровоза. Запах кислий — намоклої кожі, тютюну, щей. Стіни брудні, поковеркані, старі. Підлога, як тротуар.

Паралізований селянин у хаті на двох ящиках. У пролежнях черви.

Перемога науки. Родиво в селі. Не може родити. Баби парять у бані, топчуть ногами живіт — не помагає. Жінка-лікар хоче

накласти щипці. Протест бабів. Породілля схоплюється з ліжка, у неї тече кров. Баби не держать її. Лікар велить їм тримати, вони не слухають; вона б'є по морді двох, велить їм тримати, інших виганяє. За вікнами баб'ячий бунт. "Лікарка хоче дитину живою різати". Все ж таки щипці накладає і витягає дитину живою. Баби смиряються і проймаються повагою.

Студент — лікар закордонного університету, тримає державний іспит. Коли не витримає, їде на три роки в солдати і на війну. Має велику родину, яку годує. Провалюється з декількох предметів. Треба, щоб йому виправили 2 на 3. У цьому мають силу предсідатель комісії і професор. Він ходить від одного до другого і благає. Його посилають так разів з три-чотири, уникають його, сердяться, не приймають, лають в очі, ображають, глузують. Він усе це розуміє, бачить, але рішає все винести і мовчати. Добивається свого.

Єврей, щоб мати право жительства, приймає "швайцарське підданство", себто, платить "на чай" швайцару.

Анекдота: Коли морда видержить, доїду до Одеси.

"Портной С. Петров, существует с 1869 г. вход в парадное".

Поліцай: Если ребёнок не заплачет — мать не услышит. Так и дворник: если городовой не скажет, он и совсем не выйдет на улицу. Если вы с этим *согласуетесь,* то...".

27. XI.

Роблю всі зусилля, щоб побороти дію туману, і нічого не виходить. Нема внутрішнього хвилювання, солодкого здригування душі, без яких писати для мене неможливо. Нерви опалі, ліниві, байдужі. Можу тільки читати й думати.

Згадується весь час картинка, яку я бачив сьогодні на Тверській.[1] Підходячи до Большого-Гнездніковського переулку, я наткнувся на величеньку юрбу людей, оточену поліцейськими постатями. Приглядівшись пильніше, я побачив, що вся юрба складалася із дівчат. Їх було душ 20-30. Всі вони були одягнені просто, в хустках і в скромних пальтах. Деякі закривали лиця хустками так, що було видно тільки очі; деякі, потупивши голови, ішли так, що виразу їх облич не можна було роздивитись. Деякі ж виступали просто, не закриваючись, не потуплюючи очей, дивлячись на публіку холодними, злими або викликаючими

поглядами. Були й такі, що хихикали, щось кричали одна одній, жартували. — Тише, вы там! — прикрикнув на таких городовик. Прохожі мусіли зупинитись на тротуарі купою, пережидаючи, поки проведуть дівчат. Куди і звідки їх вели, догадатись було не трудно: з одного участку, в який зігнали після облави, у другий. Для чого? Путі поліції неісповідимі. Серед прохожих були й жінки, панночки і пані. І от, здається, більше для них, ніж для мужчин, одна з дівчат крикнула: — Идем ...! — і назвала річ своїм простим іменем. Друга зараз же підхопила і повторила її фразу. Мені запам'ятались холодні, злі, зневажливі очі тої, що перша викрикнула ті слова. В очах увесь час стоїть тонка, неохоча, якась змерзла посмішка. Мужчини замішано й конфузливо посміхались, а жінки з жахом і огидою дивились на юрбу проституток, які так просто, так страшно вимовляли мужеські інтимні слова. Ідучи далі, я трошки пофілософствував. Чи раціонально тим жінкам так жахатися того, що не таке страшне, як щось інше? Чи не страшніший їхній жах? Бо поки буде цей жах і не буде розуміння, доти будуть он так водити людей по вулицях за те, що вони роблять те саме, що і всі оті пані жахливі. Страшні не факти, не злочинства, а дурість і себелюбна тупість. К чорту їх, цих бабів у капелюшках! Я дуже задоволений, що бідні дівчатка пужнули їх тими словами!

Вчора був у М-сів.[2] Любов Михайлівна розказала мені історію нещасливого шлюбу. Я буду збирати колекцію шлюбів, а потім подарую її власникам їх. Женились вони з любови. Спочатку жили добре, кохаючись вірно. Вона, як результат цього, щороку акуратно приводила по дитині. Так тягнулось 8 літ, при чому на третій рік він почав дивуватись, на четвертий морозитись, на п'ятий уже обурюватись такою акуратністю своєї дружини. Нарешті, він розсердився і почав залицятись до інших жінок. Шлюб розбився. — І справді ж, — пояснила Любов Михайлівна, — як йому було не тікати? Стара, змучена, виснажена, не женщина, а якась торба дітей. Я цілком його розумію.

Я не знаю, чи можна його розуміти, але що випороти його треба і серйозно, уважно випороти, то в цьому нема ніякого сумніву.

Треба йти до Сьоми.[3] Тількищо дзвонив сам по телефону і в результаті маю йти з Гашею[4] до театру одноактних п'єс. У такий туман я можу робити дурниці, які служать мені зараз же карою за себе. Так здобувається дисципліна і досвід. А зрештою, ще раз подивлюся на другу шлюбну пару. Він кудись увечері йде. По голосі Гаші чув, що кудись в таке місце, яке йому дурно не минеться, — завтра матиме одноактну п'єсу, що заграє йому

Гаша.

До речі, і в самої Любови Михайлівни, здається, не дуже гармонійно звучать шлюбні акорди. Коли вона говорила по телефону з З. Гр., лице в неї було таке холодне, байдуже, в'яле; ні іскорки тепла, ласки, ніжности! "Ах, це ти! Ти, привичний, знайомий, настогидлий. Ну, що ти мені там говориш!", — от це говорило її лице. Та й уста, здається, не більше того. А коли він прийшов, вона *для чогось* поспішила пояснити йому, через що я лишився з нею, не поїхавши на вокзал з Нік.... Вона забула сказати, що сама лишила мене, попрохавши побути з нею, бо не любить і не може бути сама. Щось у них таке, що *треба* пояснювати.

29. XI.

Учора несподівано приїхала Надя.[5] Вона казала мені, що перед від'їздом у неї був припадок блаженства, тільки тепер не від невідомої причини, а від того, що кидала свій госпіталь і їхала в Москву. Я розумів її; вона хотіла сказати: "І їду бачитись з вами". Принаймні вона так дивилась на мене, такими говорячими, блискучими, покірними й чекаючими очима. Так, вона, мабуть, багато чекала, багато мріяла й уявляла. Мені сумно, гірко й образливо за неї. Які в неї червоні були губи, страшно, криваво червоні. А все лице пашіло вогнем і червоними плямами. Бідна, мила Надійка! Вона думала, що їй треба переконати мене, що в неї ні з ким нічого за ці три роки не було і все у нас буде добре. Вона *знає,* що я не люблю її, і в той же час не допускає думки, що це може бути. Але вчула мою жалість і сказала мені, як ішли до трамваю: — Жалієте? — з насмішкою і стриманими сльозами в голосі вимовила. А на щоках уже гасли плями і губи приймали звичайний колір. Гарна вона була, коли лежала проти мого фотелю на канапі і дивилась на мене скошеними, чудовими очима. Обіцяла зайти сьогодні перед від'їздом і не зайшла. Навіть не покликала до телефону. Справді, навіщо їй це? Певно, вона в глибині душі, може й несвідомо для себе, гадала собі: "Ах, тільки б мені побачитись з ним у той час, як нема Рози! Тоді все виясниться". І от вияснилось. І все ж таки я не розумію її, не розумію того чуття і не вірю в нього. Як можна *любити* людину, якої не знаєш? Ну, можна закохатися і хотіти її фізично, хотіти якийсь час, поки захоплення другим не одтягне від першого уваги. Може знов виникнути, при сприятливих обставинах, той фізичний потяг, може навіть довго виникати, поки не задовольниться тією людиною. Але любови, тієї любови, яку я маю до Рози і яку вона до мене, тієї страшної рідности і близькости, того чуття недостачі другого, як тютюну для курця, —

цього я не допускаю у Наді. Цього без життя разом, без пізнавання, без повільного проникання одне в одного — не може бути.

І все таки мені сумно — сумно за Н. Сумно і жалко. Якби я знав, що їй зникне цей каприз від того, що я раз задовольню його, взявши Н., я б це зробив, хоч не маю потягу зовсім ні до одної жінки, крім Рози. Всі жінки, всі їхні тіла видаються мені якимись на диво простими, холодно чужими, нехвилюючими, як воскові фігури в музеях. Я радію цьому, і мене все ж таки дивує такий стан мій.

5. XII.

У мене перед очима наочний доказ голубиної кротости, так возхваленої людьми з давніх-давен. На карнизі, проти мого вікна, сидить чорно-сивий голуб. Карниз довгий, аршинів сім, але він на ньому сидить сам, нікого більше не пускаючи. Сидить він у кутку двох стін і пильнує, щоб ніхто з його колеґ не посмів сісти на той карниз, який (по праву, мабуть, сильнішого) належить тільки йому. Я не розумію конкретних мотивів його небажання, щоб на цьому карнизі сидів ще хтось, крім нього. Невже проста егоїстична злісність, яка буває тільки в людей? Чому ж інші на інших карнизах миряться з товаришами?

Сьогодні у Кохи іспит. У цю годину вона, мабуть, вільна; провалила чи витримала, але вільна, і після завтра повинна бути тут. Я уявляю ще цю ніч, завтрашній день, знов ніч, і не можу собі уявити, як я їх переживу, перетягну. Мені вже майже все одно, як там іспит, аби вона їхала. Її листи викликають в мені таке жагуче бажання зараз же бачити її, що я ладен їхати в К. З кожним днем, що я її не бачу, вона росте в мені, а до всіх жінок до того губиться інтерес, що навіть викликають огиду своїми поглядами, які я часто ловлю на собі. Я хочу тільки її. Весь я напружений чеканням її. Моя голуба, моя болюча, як я люблю тебе!

7. XII.

На вокзалі.

Чекаю Коху. Щоб ослабити страшне напруження чекання, читаю паршивенькі журнальчики, пишу ці записки. Дзвінок. Поїзд вийшов з останньої станції. Ще 20-30 хв. Я боюсь думати, що вона не приїде сьогодні. Я не знаю, як вернусь додому, як житиму далі. Вона телеграфувала: ”Выеду вероятно завтра”. Чому ”вероятно”? Значить, може і не завтра? Через що? Через що не тримала? Що там сталось?

А все таки я трошки вчуся притишувати себе. В мені є якась лінія, після якої настрій мій ламається. Коли одчай, чи біль, чи сором доходять до найвищого ступеня і тримати їх, здається, вже неможливо, в мені раптом здіймається якесь обурення, гордість, завзяття, які зразу ламають мене й настає спокій і поворот до самовлади, боротьби за себе, надії. Не знаю, чи є в цьому якась моя заслуга? Боюсь, що ні. А що таке "моє" і "не моє"? Ні, не можу, іду на перон, хоч поїзд ще не скоро.

11. XII.

З Надією і через Надію у нас ціла морока. Ця жіночка вміє, як сказала Коха, ускладняти найпростіші речі. Особливо вона любить почувати себе ображеною. В кожному невинному слові вона охоче вишукує щось неприємне, образливе для себе. Напр., з нею не можна говорити про гроші. Колись вона позичила в нас 50 рублів. Вона їх уже давно нам вернула дрібними сумами. Але вперто тепер твердить, що винна все таки, що мучиться ними, що збирається віддати при першій же нагоді. І тепер, коли хто з нас скаже про наше скрутне матеріяльне становище при Надії, вона зараз же каже: — Віддам, віддам ваші гроші. — Це ніби жарт, але нотки приємної їй образи чуються в голосі. Коли вона буває в нас, то разів кілька на вечір перериває розмову і питає: — Мені пора іти собі? — Це вона боїться задержати нас. Коха робить помилку, поводячися з нею з обережністю і напруженням. Цим вона тільки шкодить і собі, і Наді. З цею чудною особою треба поводитися твердо, рішуче, одверто, викриваючи всі закутки, в які вона любить ховатися. Тоді вона стає простішою, покірною, без трагічних намірів.

Вона мені оповіла про деякі свої романи. Невідомо, через що зробила це, — мені думається, для того, щоб подивитись, чи не виявлю я хоч крихітку ревнощів. Один такий: поважний, уже досить літній і дуже багатий її знайомий, що колись давно залицявся до неї, знов почав робити те саме. Н. пішла йому (невідомо для чого) назустріч і вони почали сходитись на побачення в "Яру", в окремому кабінеті. Вона при цьому нічого ніколи не почувала. Через що? От ніби для цього вона мені й розказала все, щоб спитати, що це значить. Звичайно, що я нічого не міг їй пояснити. Гадаю, що їй усе краще відомо.

Другий роман теж дуже просто склався. Вони познайомились десь у когось. Майже не балакали між собою. Н., між іншим, там комусь (не йому, але при ньому) сказала, що на другий день має бути в одному місці (в якомусь саду). На другий день вона там

зустріла його; він подумав, що вона йому призначила тут побачення. Вона здивувалась, але... Після того він їй почав цілувати руки, спочатку пальці, навіть вище, вище, нарешті, дійшов до шиї. Тоді вона запротестувала і спитала, з якої речі він це робить. Він їй резонно відповів, що гадав, раз вона дозволила цілувати пальці, то чому не всю руку, а раз усю руку, то чому не шию. Вона з цим резоном ніби не згодилась, але в результаті в той же вечір оддалась йому. Після того вони бачились багато разів, але майже не балакали між собою; зробивши своє, розходились.

І з цим вона ніби не почувала нічого. А для чого все це робила, не знає. "Так, все одно". Чи вона щось помітила в мені, чи так сама схаменулась, але, розказавши, майже зараз же почала сміятись з мене і говорити, що все набрехала. Коли я пристав до неї, вимагаючи, щоб сказала *правду,* вона ніби серйозно сказала, що нічого не брехала, що все дійсно було. А що відмовлялась, так через те, що в мене до неї є огида за ці історії. Я, здається, трошки заспокоїв її, висловивши свій погляд і відношення до таких питань. Ні огиди, ні зневаги у мене не може бути.

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА ГРУДЕНЬ

1. XII.

Їздили з Любов'ю Михайлівною у Третяковську.[6] Дивились храм Христа Спасителя.[7] Надя об'явилася по телефоні. З нею — сінема. У мене. Посада для Кохи. Телеграма від неї. Лютість на Томаш. Лист від Кохи. Дія вероналю. Офіцери в шкуряних куртках біля трамваю.

2. XII.

"Босяк"[8] — цілий день. Ґарборґ.[9] Лист від Кохи. Мерзлі крупи. Госпіталь пізніше зформується, полегшення. Прохід по Тверській. Білявий офіцер, чорнява, гарна панночка. С. — 8.[10]

3. XII.

"Босяк". Дрібненький сніжок. Гаша по телефону просить балачки з приводу Сьоми. Ґарборґ. Балачка з Гашею. Лист від Ст-ого.[11] Два мати Сьомі. Лист від Кохи. Надя. Знову лист від Кохи. Телеграма Косі. Трошки вночі "Пор. тк.". С. — 7.

4. XII.

З ринв капає. "Босяк". Надя в Ковров. Мол. Косі. С. — 8 ½.

5. XII.

Туман. Читати не можна. Через це — легка "и". "Босяк". Кохин іспит. Чекання телеграми. Кохин лист. Чекання телеграми. С. — 7.

6. XII.

Ясно. Муки чекання телеграми. Кат-ів лист. Лист від Козл[ика].[12] Телеграма від Кохи. Іспиту не тримала. Вечір з Надією. Два романи, старий і молодий. Невідомо, чи правда. С. — 7.

7. XII.

Туман. Легкий мороз. На вокзалі. *Приїзд Кохи.* С. — 8.

8. XII.

Мряка. Слабість. С. — 8.

9. XII.

Мряка. "Босяк" — 2. Візита Любови Михайлівни і Наді. Поїздка в інститут "Кни". Розмова з Кохою з приводу Наді. Образа Кохи і примирення. Лист від Есф[ір].[13] С. — 8.

10. XII.

Мряка. Майже темно. "Босяк" — 2. Надя образилась. Рішає їхати з "нєгодяєм". Коха — в поліцію. Дерева в інеї. Надя відмовляється прийти. Голос у телефоні ображений. Прийшла. Знов образа в сінема за фразу: "Так і ви з Катр. пхали умирати". С. — 7.

11. XII.

Ясно, морозно. "Босяк" — 3. "Босяк" — 1. Коха в Ал[ександри] Афр[иканівни].[14] С. — 8.

12. XII.

Сонце. Мороз. "Босяк" — 2. Блини у матері Наді. Гриша, Фат і Монарх. У С.-Г. [15] Надя сумна три дні. Значить, з того часу, як перестали її умовляти лишитись. С. — 7.

13. XII.

Туман, мороз. "Босяк" — 3. Коха у Любови Михайлівни. Надя хвора. В "Союзі городів". Парубок, санітар, балакучий, умовляє Надю їхати до лікарні. Надя у нас, хвора, лежить на канапі. Я — пишу "Босяка". Коха біля Наді. Дзвін суботній. "Босяк" — 1½. С. — 6.

14. XII.

Ясно. "Босяк" — 2. У С.-Г. перед вечором. Хр. Шл. На вечері до 1 1/2. Ревнощі Кохи. П'єро. С. — 6.

15. XII.

Ясно. Втома. Лист від Лис[иченка].[16] [У дужках нерозбірливе слово]. Візита Зіновія Григоровича. Неудачне шукання кватири. Від Чик[аленка][17] прийшов лист до Зіновія Григоровича про інцидент з ЛНВ.[18] С. — 8.

16. XII.

Ясно. 12^0. "Босяк" — 6. Лист від П.[19] Надіїні штуки. Підняття, сміх актриси на ролях злодійки. Лежання на підлозі — Філемон і Бавкіда[20] і одпор їй. Упадок, сонливість її. Провожання на звощику до Красних Воріт і чекання трамваю 20 хв. С. — 7.

17. XII.

Шукання кватири мебльованої. Розчарування. Хитання. У мебльованій кватирі княжна Голіцина з завішаними вікнами, боїться жінок. За прислугу тримає черкеса Махмута. Покінчення з переміною кватири. Листи до: П., Лисиченка, Козлика. С. — 9.

18. XII.

Хмарно, сніжок. Надя образилась за те, що я читав газету. "Босяк" — 6. Сінема. Допит продовжується. Не спав до 3-ої год. Верональ. С. — 7.

19. XII.

Страшенний туман. "Босяк" — 3. КІНЕЦЬ російського варіянта.[21] Надя прийшла. Знов образилася за те, що Коха не хотіла піти до Вєри.[22]

Влетіла птичка. Купування конопляного насіння і муравлиних яєць. Хороший вечірній настрій. Балачки з Кохою.

Листи до Катер[ини], [23], Есфір, Лев[ка].[24] С. — 8½. БОТ.[25]

20. XII.

Туман, мряка. "Босяк"[26] — 3. Знайомство з Макс.[27] [Тут написано цифру 80 і нерозбірливе слово]. "Старий закон". Кохині оповідання про вечір з Надією. Лист до Мих.[28] С. — 7.

21. XII.

Втома триває. Хмарно. Поправленого "Мохноногого"[29] одіслано Макс. Умилення й зворушення від птички. Гіллячка для неї. Вона вже тільки на ній сидить. Укр. "Босяк" — 4. Вечір у Моргулісів. Балачки про шл. Історія полковника. С. — 7.

22. XII.

Ясно. Великий мороз. Вз. 300 р.[30] "Босяк" — 1 ■ Н. понура.[31] С. — 7.

23. XII.

"Босяк" — 4. Лист від Козлика. Лист до Лев.[32] Надя образилася. Підозріння, що ми прочитаємо якісь папери, що були в кишені її. С. — 8.

24. XII.

Мороз 22⁰. Неудачна подорож на Н-ін поїзд. Розмова з Кохою. "Босяк" — 3. Вечір у С.-Г. Боротьба з блощицями. С. — 6.

25. XII.

Горіння. Вечір у В. А. Ялинка. Дівчатка і хлопці. Парі з Кохою. (Опал трамв.). ◨ [33] До 31. XII. не ʑ. С. — 9.

26. XII.

Кінець 80 к.[34] "Босяк" — 4. Приїзд Козлика.[35] Балачки. Сінема. С. — 8.

27. XII.

Слабенький мороз. Біль у спині. Лист від Мих. Строгановський музей.[36] Лист від П. з приводу "Босяка". Лист до Сл.[37] Незгода на 150. Візита Раї.[38] Невдача з побаченням з Корж. Каварня Сід замкнена. Вечір у С.-Г. Офранцужений дідок —

Євген Чикаленко

інженер. Два брати Макс і Самуїл — політично думаючі різно з приводу війни. Мокрі карбованці. С. — 6.

28. XII.

П'яна слабість і приємне хотіння спати. "Босяк" — 4-5. Лист від Лисиченка. У нас Зіновій Григорович. Безсоння, мокр. карп. до 3-ої С. — 5.

29. XII.

Гострий і дрібний, як дощ, сніжок. Важкість голови, розбитість. У висках стукає, спина горить. *Кінець українського "Босяка".* Неможливість заснути. І-ий порошок вероналю. 2-ий порошок. Без просипу до 8. С. — 9½.

30. XII.

Ясно. Від'їзд Наді. На поїзді її. Від'їзд Козлика. С. — 8.

31. XII.

Густий туман. Кінчив правити "Босяка". Піяно. Хвилювання птики від звуків. Баня. Мошенство банщиків. С. — 8 ½.

1 9 1 5

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА СІЧЕНЬ

1. І.

Читав сьогодні допис з Петербурґу про поетів. Кореспондент Вл. Беренштам,[39] побувавши на зібраннях літераторів і поетів, виніс дуже приємне враження: всі поети перейняті війною, у всіх поезіях тепер один мотив: війна. Це, на думку Беренштама, показує велику чулість, відгучність поетів, їхню здатність жити одним життям з усім народом. Я ж тільки можу вивести, що Беренштам бачить те, що *хоче* бачити. Беренштамові, як і більшості теперішньої пишучої інтеліґенції, щиро чи нещиро, хочеться думати, що весь руський народ нищить себе з захватом, з якимсь трохи не містичним чуттям. Особливо охочі до містицизму і святости того жаху, який діється тепер, ті, що самі не причетні до нього. І помітно, що хто більше не причетний, хто, навпаки, має

більшу вигоду від цих страхіть, той найпалкіше стоїть за них, той одягає їх у якісь метафізичні одяги. Чим бульварніша газетка, чим вона має більший тираж і чим більший гонорарний заробіток її співробітників, тим тон газетки більш войовничий, піднятий, непримиримий і крикливо патріотичний.

Мені здається, що руська інтеліґенція ще через те кинулась так у патріотизм, що почувала за собою вину перед громадою, — занадто вона була загрузла до цього в громадській апатії, індиферентизмі та індивідуалізмі. Їй це, мабуть, муляло і от тепер вона просто вхопилася за змогу реабілітувати себе перед собою.

Коха грає сонату Бетговена. Мені згадується Париж. Я лежу в спальні і дивлюсь крізь двері у верхній кінчик вікна, що на вулицю. В їдальні грає Коха. Щемить у грудях і розум напружений жадним бажанням схопити весь потік життя й установити закони його. І, здається, що тоді він стане такий же повнозвучний, ритмічний, строго-гарний, як ці звуки сонати.

2. І.

Ідея написати річ про шлюб усе більш та більш опановує мною. Я все ж таки хочу вірити принаймні в те, що кожне явище має свої причини або, інакше, має зв'язок з іншими явищами. І от я хочу з маси прикладів шлюбу вивести якунебудь закономірність, закономірність хоч для нещасливих шлюбів. Я вірю в деяку творчу будівничу спосібність розуму. А через те вірю в те, що він може іноді зруйнувати привичне й гниле. Не може бути, щоб людина, прагнучи всіма силами, всім розумінням і волею чогонебудь, що в її силі, не здійснила б того. Хіба не в силі людини утворити союз з другою людиною і прожити з нею в злагоді, в обопільній допомозі й співробітництві? Ми з Кохою рахували сьогодні шлюби, які знаємо. І з них 60 знаємо нещасливих, 4-5 щасливих і 5-6 під сумнівом. Та хіба ми можемо поручатись за тих 4-5, що вони дійсно щасливі? Через що ж це так? Невже справді закон співжиття чоловіка й жінки є боротьба і ворожнеча? Яке природне оправдання є в цьому? В чому лежить причина такого явища? І чи в одній, чи в багатьох? Я спитав сьогодні Коху:

— А що таке любов?

І вона мені відповіла:

— Це те, коли хочеться бачити людину, бути з нею, коли кожне слово її є тобі приємне, зрозуміле, приємливе, коли ти можеш цілувати речі її: сорочку, шапку, папір, на якому вона пише.

Так вона просто і дуже глибоко, дуже щиро і правильно

висловила свою думку. І, справді, що може бути більше цього? Чи є там любов, де є скука і нема про що говорити? Скука є відсутність любови, симпатії і початок ворожнечі. Скука, мовчазність, вичерпаність є найголовнішою ознакою сучасного шлюбу. Подружжя тільки тоді оживлюється і зноситься між собою, коли до нього приходить нова людина. Але тоді часто виявляється і початок їхньої ворожнечі.

Мав сьогодні листа від Левка Ч[икаленка][40] з приводу поміщення "Босяка" по руському. Радить мені не робити цього, бо молодь не простить. Молодь є якийсь тепер непомильний бог, якого треба слухатись, який видає закони. Хирляві, старіючі організми завжди з перебільшеною повагою й навіть боязким пієтизмом відносяться до молодого. Я ще не дійшов до цього ступеня й тому гадаю, що мені не з молоддю треба рахуватися. Є у мене, в мені самому, більша сила, яку я знаю і якій вірю. Вона не жене мені полум'я сорому в лице, — значить, я роблю правильно. Господи, як малоцінне взагалі тепер для мене осудження чужих людей. Я, нарешті, здається, навчаюсь великої мудрости розуміти нерозумних і не кипіти обуренням і досадою. Принаймні хоч насамоті з собою. На людях я ще цього не можу, я забуваю себе, забуваю мудрість і легко підпадаю під владу імпульсів, дуже легко розпалююсь роздратуванням, яке часто має негарний, чисто особистий характер.

Я відповів Левкові і відповіддю своєю задоволений; вона вийшла в мене з серця, а не з голови, а серце насамоті у мене буває іноді лучче, ніж голова. Іноді, бо часто... Кажуть: признати за собою якусь якість, це напів знищити її. Неправда. Можна признати своє паскудство, можна мучитись, скорбіти від нього і все ж таки повторяти його в тій же мірі. А може. Добре, коли так. Хай краще так, ніж не так.

18. I.

Зараз я їду до Есфір. О 5-ій ми розстались з Кохою. Вона поїхала в лазарет, а я додому. Тепер 8-ма. Я дзвонив їй по телефону. Виявляється, вона призначена завтра дежурити по лазарету, і завтра ж привозять 88 хворих... Цікаво, чи я здержу себе, чи вистачить у мене сил повестися так, як я рішав уже багато раз поводитися. Чи випливе КП на світ знов? Я мушу ж нарешті опанувати цим проклятим фактом. Поки я ним не опанував, доти я не опанував собою і всім старим, проти чого я немов повстаю. Це є проба мене самого! Побачимо.

19. I.

Полустанок Мікітіно.

От маю вже першу приємність подорожі. Кондуктор не розбудив мене на І. і я опинився в М., малесенькому, брудненькому полустанкові. Ні візників, ні буфету тут немає. Сторож полустанка побіг у ближче село за візником. Обіцяв за півгодини бути вже тут. Але він у валянках, увесь закутаний, то гадаю, що півгодини розтягнуться у дві години. Після того він вернеться і скаже, що нікого не міг знайти. Або приїде з дядюшкою, який, користуючись з мого скрутного становища, заправить з мене якусь фантастичну ціну. І в тому, і в другому випадку доведеться мені йти пішки в Пог. Коли б я знав дорогу, то й пішов би й тепер. Туди, кажуть, звідси верст десять. Це значить 15 або 20. Ну, 3-4 години ходи. Принаймні, не змерзну, ідучи.

За станцією ліс застиглий, непорушний, заметений снігом. Враження таке, наче його вмочили в сметану, а потім поставили, щоб сушився. Я заздрю сторожам і служащим станції, — у них у всіх на ногах добрі валянки. Уявляю, що буде з мене, як я в своїх калошах поїду в селянських санях з півгодини!

Люди для мене тепер поділені на дві категорії: з валянками і без валянок. До людей без валянок я почуваю рідність і зарані стою на їх боці проти їхніх ворогів. От, наприклад, сторож без валянок, тільки в чоботях, що носить табуретку і миску з водою в "кабінет" начальника полустанка, є ближчий мені, ніж другий сторож у валянках. Вони комусь ставлять самовара в тій же "залі", де я сиджу. Обидва по щось пішли, а самовар стоїть на табуретці без покришки, наче роздягнений. Йому також, мабуть, від цього холодно, і через те я чую до нього симпатію. А сторожа все нема. Вже, здається, година, а не пів, минула.

20. I.

Озираюсь на вчора і навіть тепер почуваю холод. Спочатку, коли сідав у крихітні сани, думав навіть, що мій страх перебільшений. Але тільки виїхали в чисте поле, як я зрозумів, що боятись є чого: дув вітер, ніс і ліву щоку як вогнем пекло, як шкрябало бритвою. Лівий бік над крижами став виразно холонути, — все тіло тепле, а один бік наче до холодної стіни притулений. Спасибі, конячинка бігла добре. Сива, черевата, шерсть у гною, аж жовта, вона сильно й упевнено забирала товстими кошлатими ногами і легко тягла за собою наші саночки. Дядько був у постолах, ноги обмотані радюжками, це мені здавалось ще гірше, ніж мої калошки. Одягнений він був у сірий "армяк", легкий, як з

тонкого рядна зроблений. Армяк не застібався і під ним видно було ще жупанину, підперезану тонким червоним поясом. І з цього боку я йому не заздрив, навпаки, почував рідність до нього, особливо тоді, коли дядько старанно сідав спиною до вітру і неспокійно крутився на своєму передку. Я як сів перед станцією, так усю дорогу, години дві, не міняв пози. Ноги мені вже нили й боліли, надто в колінах, від скоцюрблености і незмінности пози. Але я боявся ворушитись, щоб не розігнати те малесеньке тепло, що було коло ніг, щільно замотаних у плед. Весь час мені здавалось, що ми ніколи не проїдемо ці 12 верст. Одначе, якось доїхали.

Вирази Есфір: пошлый мелочный, как собака.

Історія Кат. Бор. 13 літ уже була закохана в пастушка, до якого бігала в поле. Батьки, генеральська родина, жахались і карали, але це не помагало. 16 літ був роман, який довго тягнувся, але нічим серйозним не скінчився. В Петрограді, на курсах під час революційних часів, мала знов декілька романів. Характеристична риса всіх цих романів та, що коханці були всі паскудники, неврастеніки, туберкульозні й жалюгідні. Один з таких формально вимучував її неврастенією своєю, і приятелям доводилось рятувати її від нього. Хто був першим, що став її чоловіком, ніхто з приятелів сказати з певністю не може. Ес. гадає, що це той, який три місяці жив з нею в одній кімнаті і спав на одному ліжку з нею. Хоча й тут через щось був сумнів. Кохаючи, одначе, цього, К. Б. поїхала по скінченні курсів на практику кудись до Таукера і там зустрілася з Ів. Вас. Раз до неї в лікарню прийшов туберкульозний робітник, у якого температура була 40. Через тиждень вона стала його жінкою (щиро кохаючи того, що лишився в Петербурзі). Вони жили без вінчання місяців зо три. Вона дуже не хотіла вінчатись, але він уперто стояв на вінчанні. Згодилась. З того часу... [Речення не закінчено].

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА СІЧЕНЬ

1. І. Четвер.

Туман. У гостях Сьома. Самовпевненість і авторитетність тону трохи меншає. Любов до балачок про женщин. "Шлюб не для блаженства" — і це його заспокоює у власному неблаженстві.

Коха грала, думалось. Невдачні спроби ꝛ. Твердість Кохи і мої погрози. Листи від Пк. і Н. С. — 9.

2. І. П'ятниця.

Страшенний туман, у хаті темно. Майже нічого не видно. Дерева з учорашнього дня у срібному інею. Птика сумна сидить на грубі, вся напушившись, не рухаючись. Коха хвора, кашляє. Дроворуби стукають на дворі, голоси мокро звучать.

Лист від Левка Чикаленка з приводу друкування по-російському "Босяка". Лист до Левка Чикаленка у відповідь йому. Коха зняла копію з мого листа.

Зробили гніздечко пташинці. Вона довго недовірливо літала коло нього, заглядаючи то одним оком, то другим. І так, не прийнявши нашого дару, заснула на гіллячці. Маємо надію, що звикне й прийме. Коха читає. У коридорі тиша.

Ґарборґ. Його "Загублений батько"[41] наганяє на мене думливість. Він дякує людям, що пишуть книги, за те, що вони, книги, не дають думати. А я дякую Ґарборґу за протилежне. Він щирий, сердечний, дійсно шукаючий, дійсно страждучий.

3. І. Субота.

Вогко. Збори до від'їзду. Неохота. Обід. [Мовчання].[42] Коха заридала від ꝛ ... Потім знов жорстоке, майже люте [мовчання].

На вокзалі.[43] Поганий вагон і місце, перемінив на краще. Підо мною хлопчисько в окулярах. С. — 6.

4. І. Неділя.

У Левка Чикаленка. Листа мого він не дістав. Балачка з приводу "молоді" й осудження за участь в російській літературі.

У Кр-да.[44] Запухлий, набурмосений, тяжкий вигляд його. Задушливий запах кабінету, байдужість розмови, патріот — лишили тяжке враження.

Обід у Ст.[45] і вечір у Мір[олюбова].[46] Зміна в його поглядах на сучасний стан і заява в патріотизмі.

Невдачна зустріч з Ю[лією] М[иколаївною][47] біля театру і її (дома) незадоволення нами, мною і паном.[48] "З хама не буде пана".

Блощиці в номері за 3.75. Два порошки вероналю й переселення на канапу. Заснув о 4-ій. Безсоння від думок про Коху годинами.

5. І. Понеділок.

В голові п'яна слабість від вероналю. Шукання для Пана готових домашніх папірос і купування Юлією Миколаївною дарунків для киян.

У Міролюбова на прийомі. Балачки про вигадки, про варварство німців. На самоті з Міролюбовим. Його умовляння дати "Босяка" й пропозиція золотого годинника.

В редакції "С З."[49] Секретар — сивенький, худорлявий, високий інтеліґент. Через цю візиту спізнився на *кутю* до Стебницького.

Знайомство з Мих. Мих.[50]. Я уявляв собі його іншим. Як Ю. М. сказала, він якийсь "сельськохозяйственний". С. — 8.

6. І. Вівторок.

Дужий мороз. Зранку — Левко.[51] Потім у Сл[авінського].[52] Досить високий, трохи вже сивий, з якимсь пом'ятим лицем і змученими очима чоловік. Оптиміст щодо результатів війни. Полагодження з "Босяком". Цікавий момент у розмові: "Ми не вінчаємося з принципу". — "Ну, це дурниця". Потім почав вибачатися. Знайомство з його жінкою, єврейкою-лютеранкою.

Яр.,[53] молодий чоловік, українського типу, з невеликими вусиками, чистим лицем. Улюблений учень проф. Ш[ахматова],[54] який ніби умовляє його взяти катедру, а цей відмовляється з національних мотивів. Робить враження людини дуже самовпевненої, тугої, не живої і простолінійної. Д-ов[55] є для нього найвища мудрість і завершення. З соціял-демократичним ніби світоглядом, але про соціялізм не згадує. Ввесь час тільки націоналізм і націоналізм. Розмова викликала чуття стиснености, важкости і роздратування, бо людина явно попереджена і, видно, рішила не уступати ні в чому, не виявляти ніякої поваги і взагалі показати, що ми "самі з усами". Це скучно й тягостно. С. — 8.

7. І. Середа.

Зранку, о 12-ій, ходив "на іспит", як сміялися ми з паном і Стебницьким. "Іспит" учиняла "молодь". Почалось з мого запитання, що вони думають з приводу всенаціональної війни. Як і личить "молодим", вони мляво й непевно відповіли щось теоретично-невиразне. Принципово нічого ніби проти, але... Що саме "але", цього не вияснили. Ясно тільки те, що не так гаряче і з запалом кинулися до цього, як до того, щоб лаятися й "вимагати". Потім зійшло на ворожнечу до М. К.[56]

Мені хотілося з цікавости довідатися, у чому, саме, "молодь" бачить злі боки М. К.? І цього виразно вони не сказали, а я вияснив те (що й К. підтвердив), що М. К. тим зла, що вона є на Україні й виступає вороже проти... [Тут стоїть невиразний знак, що нагадує писану літеру "ч", або латинську ℎ].

Далі, на самому кінці, зайшло про Винниченка. Тут теж не багато виразного було, але все ж таки виразніше, ніж у тих питаннях. Власне повторення "Томського виступу".[57] На закінчення підсолодили заявою, що ці всі "приємності" робилися Винниченкові з великої любови й пошани до нього.

Обід у "Вєні". УМіролюбова. Мої і його жалі на людську несправедливість. Це трохи полегшило і стерло гіркість, хоч такий спосіб полегшення і не мудрий. І нарешті візита до Р[ощини]-І[нсарової].[58] Вона вразила мене не тим, що Мор. Не очима, а губами, виразом їх. Очі занадто пукаті. На конкурс, виявилось, п'єса запізнилась, але береться провести її у театрі восени.[59] Побачимо.

Ще раз молодь. І вечір у Стебницького. Вісті з К. про смерть старого і дозвіл "В", про новий адміністраційний правопис.[60] С. — 8.

8. І. Четвер.

З Кохою розминулись. Чекала дома. Птика запаршивіла, — линяє. Витягла дзьобиком з гніздечка вату. С. — 8-9.

9. І. П'ятниця.

У Мор. С. — 9.

10. І. Субота.

Коха поїхала до Шлин. з приводу посади. Листи до Козлика, Лисиченка, Максімова. На Тверському бульварі собачка Сашка. Її приятельство зі мною. Молодий пан, пані, бебе і сен-бернар. Переляк Сашка від сен-бернара і потім досада його за це. Інший з дамою і в червоній попонці.

Коха грала українських пісень... Перед сном спомини про К. П. Неможливість спати. Розмови з Кохою. Попередження про береження її шл. Веронась. С. від 2-10½.

11. І. Неділя.

П'яна слабість. На виставці Голубк. Зустріч з Александрою Африканівною і Нір. З. Г. і Л. М. у нас. С. — 10.

12. І. Понеділок.

Птика собі линяє. На червоних грудках її зробився сіренький жилет. Дуже сумний лист від К-ини.[61] *БОТ*. Лист від Есф. Шукання черевиків для Кохи. Вечір у Александри Африканівни. Балачка про Моргулісів. Птика сіла в гніздечко. Таки сіла! С. — 7.

13. І. Вівторок.

Капа в ринвах. По обіді [Тут, замі́сть потрібного слова, стоїть білий квадратик] і *розмова* з приводу К. П. Постанова розійтися. Жах і неможливість. [Нерозбірливе слово]. На "Жизнь есть сон". С. — 8.

14. І. Середа.

Туман, як молоко. Лист від Реб. з приводу "Божків". Коха на засіданні в лазареті. Разоблаченіє у Моргулісів. Погляди Любови Михайлівни. Балачка з Кохою до 2 год. С. — 7.

15. І. Четвер.

Ясно. На вечір мокрий сніг. Неудачний вечір у Моргулісів. С. — 8.

16. І. П'ятниця.

Слабість від туману і дощу. Історія з листом. Вернути куперту. Здивування і вгадування. Плян втечі. Вечір дома. Коха грала. Думав "Хочу!" під "Місячну сонату".[62] Читаю про Б'єрнсона.[63] Лист до "Северных Записок" С.—8 ½.

17. І. Субота.

Капання вранці перестало. Легкий мороз. Прохід і покупка на Лубянській площі карток, що повинні були задовольнити Коху. Її обурення. Обід у веґетаріянській їдальні. Коха в б. Обдумування "Хочу!" Телефон Есфір. С. — 8.

18. І. Неділя.

Ясно. Сонце. Поїздка до Петр[овсько]-Розум[овського] парку.[64] Прапорщик-патріот і "товарищ". "Резвящаяся" панночка з студентами. Коха в лазареті до 8 г. Моя турбота за неї.

Від'їзд. Останнє враження: Коха біжить за поїздом.

Дідок на верхній полиці боявся спати в темноті й підняв на ліхтарі завіску. Сон поганий. С. — 5.

19. І. Понеділок.

Прокинувся у Мікітіному. Проїхав. Маленький сторож з широкою рудою бородою, у великих валянках, побіг за візником. Дорога до Пог. Холод. Зустріч з Есфір. Катерина.[65] Двоє дітлахів. Прогулянка по парку. Моя кімната. Вночі не спалось.

20. І. Вівторок.

Ясно, сонце. Розмови про Баска.[66] Прохід у ліс. Розмови про Катер. Гра на гітарі. С. — 7.

21. І. Середа.

Від'їзд. У поїзді розмови про війну. Дідок сперечався з солдатом про кулемет, доводячи, що треба до нього троє людей, а солдат казав — 6. Студент "господін законнік" (юрист).

Приїзд. Кохи не було дома. Шукання її телефоном. Зустріч. Листи від Михайла, Козлика, Лисиченка. С. — 8 ½.

22. І. Четвер.

Лист від "Северных Записок". Телеграма до "Северных Записок". Лист до Славінського. Листи до Козлика, Міролюбова, Сінєльнікова,[67] Євгена Харламповича. Вечір у Александри Африканівни. С. — 7.

23. І. П'ятниця.

Коха з ранку в лазареті. Не прийшла на обід. Розмова телефоном. Увечері тяжко. У нас Моргуліси. Верональ. С. — 8.

24. І. Субота.

Сонце. Мрійність соняшна. Вечором дома самі. С. — 12.

25. І. Неділя.

Прохід і Х. Коха на дежурстві. У Моргулісів. Весілля під низом до 5-ої ранку. [К. П.][68] С. — 6.

26. І. Понеділок.

Сонце. На "Ц. Ф. І." Коха грає. [К. П.] С. — 9 ½.

27. І. Вівторок.

Густий туман. [К. П.] 300 р. ”З”.[69] ”—”Божки” до друку.[70] Сім і З. Г. — у нас.[71] [Год. К. П. до 5 г.] С. — 4.

28. І. Середа.

Сонце. Думське засідання і думи. Листи до Михайла, Лисиченка. Каяття до К., умилення, побожність. Калоша Дик. з ”случаем для студентов”. Вечір дома. С. — 10.

29. І. Четвер.

Сонце. Бадьорість. Постанова — 2 тижні. Жвавість і осміленість птики. Біга майже під ногами. Вечір у С.-Г.[72] Музика і танці під низом. Наш протест. Лист від Козлика. С. — 7.

30. І. П'ятниця.

Сонце. Погано спав. С. — 7.

31. І. Субота.

[Кілька символічних знаків: коло, пересічене лінією навпіл, чорний квадрат, плюс, квадрат дві чверті чорний; нарешті: С. — 9. Жадних записів нема].

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА ЛЮТИЙ

2. II.

Бідна, мила птика! Мені її страшенно шкода. Я так розумію її, а помогти не можу. Вона хоче вилетіти. Цілі дні тепер, після того, як підживилася у нас, вилиняла, як набралася сил, цілі дні вона тепер літає з хати в хату і рветься до вікна, до світла, до волі. Перелітає з спинки одного фотеля на спинку другого, хвилюється, неспокійно цвірінькає, спинається на лапки і, вся напружено витягнувшись, дивиться у вікно, крізь яке чути крякіт галок, щебетання горобців, воркотіння голубів, де видно сіро-синє небо, хмари, віти справжніх дерев, а не тої сухої гілляки, що стоїть на грубі у неї. Вона майже не їсть тепер. Раніше, то цілий день вовтузиться там у себе, нагорі, на грубі, дряпає лапками по коробках з їжею, купається в блюдечку, пурхає, довбає дзьобиком шпалери на стінах, шукаючи комах. Ще недавно вона бігала по підлозі, сухенько цокаючи когітками по

лінолеумі і дзьобаючи все, що подібне до комашки або зерна. Підлога, карнизи з засохлою вапною, шпалери, — о, це ще недавно займало всю її увагу. Та ще місце біля столу, де валялися щоранку смачні білі крихти хліба. А тепер усе це загубило свою принаду. Вікна тільки й мають якийсь інтерес для неї. Як їй хочеться стрибнути в кватирку. Але вона не знає, як їй це зробити, — дверці занадто вузько розчинені. От вона в цю хвилину, вся в струнку витягнувшись, схвильовано поводячи голівкою то вправо, то вліво, дивиться на двір і щось там слухає, щось їй рідне, бажане. А серденько, мабуть, б'ється їй, б'ється і тужно, солодко завмирає. Ах, як полетілося б от там, по тому сіро-синьому просторі! Вона не знає, що там не так тепло, як тут у хаті, що там нема груб з коробочками, повними конопляного насіння. Вона й не хоче того знати, навіщо їй. Вона знає тільки, що їй треба волі, що ніяке конопляне насіння не може рівнятися з тим, що вона бачить і чує крізь вікно. Бідне, мале створіння! Мені аж до болю жаль її. Один раз я навіть, не видержавши, широко розчинив їй кватирку. Вона не скористувалась моєю слабістю і тим урятувала собі життя. І до весни, до того, як стане тепло, як почнуть лазити комахи і літати мушки, їй доведеться ще понудьгувати й потужити у нас. А там, — ми вже з Кохою рішили одвезти її в Петровсько-Розумовський парк і випустити.

Коха в лазареті. Надворі погано, понуро, вогко, брудно. Крізь кватирку тягне пронизуватим, мокрим холодом, що залізає надворі під найтеплішу одежу і проймає чоловіка дрожем до кісток. Я ніяк не можу схопити тону роботи, що назріває в душі, і того нуджу світом, ходжу з хати в хату і перешкоджаю тільки пташці дивитись у вікно. А, може, і не тільки того, що не схоплю тону? Де друкувати те, що напишу? Коли? Кошмар тягнеться і тягтиметься ще, може, з рік. Нас рішено, очевидно, знищити цілком. У Києві все заборонено, все, що можна заборонити. Слово "українець" навіть вважається недозволеним. Міністер закордонних справ С. Д. Сазонов у своїй урочистій промові перед усією Росією і цілим світом назвав нас запроданцями, перед усім світом наші прагнення, наші вистраждані здобутки названо мошенством. Галичина зруйнована, це тепер край старців, які з голоду справді продаватимуть і честь, і мову, і віру, називаючи себе всім, що захочуть володарі становища. Ми всі бадьоримося, будучи разом, а в кожного, мабуть, тяжким передчуттям стискується серце: важка, руйнуюча, шкідлива боротьба стоїть перед нами... І нема тону душі для писання. Нудно, тяжко ждати, а нічого більше не можна тепер.

11.II.

Птика в ці марудні, мокрі, туманні дні забула, видно, кличі весни, що стривожили були і схвилювали її. Знову вона хазяїновито нишпорить скрізь, шелестить, як миша, паперами, цокає кіготками по підлозі, дряпає і дзьобає кожну плямочку й щілинку, старанно, уперто вишукуючи підлих комах, які вміють так добре ховатися. Облазивши всю підлогу і всі доступні їй місця під стільцями, ліжками, столами, вона швиденько летить на грубу і закусює конопляним насінням. Часом бере ванну, стріпуючись у блюдечку так, що бризки летять аж на підлогу, на піяніно і часом до мене. Після ванни вона вилітає на своє дерево і, сівши на улюбленій "трапеції", робить туалет, розправляючи дзьобиком крильця, витягаючи зайві пір'їнки і струсюючись. Від задоволення і свідомости власної акуратности, вона іноді неголосно попискує. А потім знов, висохнувши і спочинувши, злітає вниз, сідає на фотель, скоренько на обидва боки чистить дзьобик, немов готуючи його до праці, і починає знов хазяїнувати.

У Кохи горе: забирають у неї хворих її — лазарет постановлено вичистити від усіх хвороб, крім тифу. Тільки тифозні матимуть тут місце. Вчора виписували всіх нетифозних, і Коха сиділа там до 5-ої год. Її, видно, там люблять. Але я цьому не дивуюсь: перш усього ті бідні істоти, яких називають хворими солдатами, ті нещасні арештовані, у яких нема ні волі, ні власного бажання, ні вісток від рідних, ні одежі, ні жодної розривки, ті люди, які злякано ховають під подушку газети, коли чують дзвякіт шпор, — не дивно, що вони чулі на всяке людське відношення до них. Коха радиться зі мною, як їй бути: чи "ти" казати москалям, чи "ви". Я висловив свою гадку: на мою думку, для неї нема ніяких солдатів, а є тільки хворі і люди. Та й з якої речі чи солдатові, чи швейцарові, чи кому б то не було треба говорити "ти" через те, що всі навкруги так роблять? Найпоступовіші інтеліґенти тут не можуть, просто не можуть, говорити звощику "ви". Так само в лазареті інтеліґенти-лікарі не можуть не казати хворим солдатам "ти". Одначе, це ще не доказ того, що це річ нормальна і хороша. Коха згодилась. Вона власне сумнівалась тільки з погляду свого престижу лікаря, чи не одіб'ється така ввічливість на серйозності відношення до її лікарського авторитету, що буде їм же на шкоду. Але й це побоювання не виправдалось: до неї тільки почали ставитись з більшою щирістю і подякою за людяність і повагу до їхньої людської гідности, — приниженої, забрудненої, забитої дисципліною і страхом.

І вони так позвикали одні до одних — хворі та їхні лікарі (не

мужчини). Хто зна, куди їх повезуть, що зроблять з ними? Ніякі хвороби — найсерйозніші, найнебезпечніші — тепер не увільняють від служби. Хто може стояти на ногах, того беруть, не звертаючи уваги ні на туберкульозу, ні на гострі сердечні хвороби, ні на жорстокі, нестерпні ревматизми, ні на одрізані пальці, хоч би й на обох руках. Хто не в силі тримати рушницю, того — в слабосильну команду.

А подруге, я не розумію, хто міг би ставитись вороже або з антипатією до Кохи, коли хоч трохи пізнає її? Вона ж *органічно* не може зробити біль чи неприємність, коли того не вимагає якась виїмкова ситуація. Але, які виїмкові ситуації можуть бути у нещасних людей, які, як голодні, підхоплюють з жадности кожну крихітку ласки й уваги до себе? Н. М. предрікає Косі, що вона буде добрим лікарем. Він, може, гадає, що вона цього досягне своїм розумінням медицини, старанністю, чесним відношенням до роботи. Але я думаю, що головну ролю в цьому зіграє її сердечність, її цікавість хворим як людиною, її участь у його душевних болях. Це найдорожче в лікареві для хворого. Я не вірю, що знаменитості-лікарі зробили свою славу без цього елементу. Потім, здобувши ім'я, вони могли вже стати й черствими, сухими, машинними, ім'я їхнє вже вабило до них маси. Але спочатку повинні були бути *людьми*-лікарями.

Була Надя. Її повинна вражати й непорозумляти моя мінливість: один раз я приймаю її в'яло, нудно, так що вона через десять хвилин з огидою і злістю тікає. А другий раз жартую, дивлюсь їй в очі ясно, весело, привітно. Що за знак? Позаяк вона завжди буває, на її думку, центром усього, де вона є, а вона ж не міняється, приходячи до нас, то моє поводження повинно здаватися їй незрозумілим і нелогічним. Сьогодні вона прийшла певно для того, щоб довідатись, яке враження зробив на мене Ліл. Я сказав, що її опис його не підходить до того враження, яке робить сам Ліл. Їй це, здається, було неприємно чути. Мені цікаво, навіщо вона приводила його? Хотіла показати, що нею цікавляться й захоплюються молоді люди та ще й марксисти! Сьогодні вона вже зовсім не почувала себе "опозореною". Так сама сказала. Бо приїхав Ал. Ів. і реабілітував її, а "негодяя" має загнати під суд. І це вже знов надає їй самовпевнености, задиркуватости...

20. II.

У розчинену кватирку видно, як літають сніжинки. Вони страшенно дрібненькі, як ті мушки, що в'ються над кізяками.

Сніжинки так само, як мушки, роєм, без видимого ладу і разом з тим з певним темпом в'ються і кружляють над вікном. Деякі залітають у кватирку і моментально злякано зникають перед теплом хати. На ринві сидить галка з сірим коміром на шиї, наче дама в чорній ротонді, в чорному капері та з сірим футром на плечах. Вона заклопотано і нетерпляче кричить. Крик її різний, з різними інтонаціями, тонами, звуками. Деякі ноти питаючі. Вони повторюються до точности. Деякі ж уже мають зміну в нотах. Не може бути, щоб ці звуки були так собі, без якогось певного значення, яке розуміють тільки галки. Це, мабуть, їхня мова. Можливо, що ця галка щось питала у другої, і та з лінивости або з чого іншого не відповідала їй, і ця нетерпеливилась.

Туман трохи розходиться і видно шпилі церков. Коха в лазареті. Мені стискується серце, коли я дивлюсь на її лице, змарніле, схудле. Я не зовсім певний, що тут тільки бронхіт її винен. Винна й боротьба за щастя. Воно дурно не дається. Щоб воно було, потрібне щось, з чим його можна було б зрівнювати і як слід цінити й пізнавати. В ній оселилась тепер тривога. Тривога переходить у безпідставне передчуття безшумної катастрофи. Вона помиляється. Стражданняріднить і знайомить найкраще. Я знаю її, вона знає мене, а це багато вже. Ніхто не кидає без великої боротьби того, що зв'язане стражданням. Наш же шлюб пов'язаний ще й радощами. Щастя і справжня радість не в безхмарності, не в непорушному стіканні ясних, безтурботних днів. Воно — у вічній перемозі радости над стражданням, в безперестанній творчості й будуванні себе та своїх цінностей.

22. II.

(До роману "Шл.").[73]

Петро цілий день працював, ніяких думок про Ніну не мав. Увечері вона мала зайти з служби до знайомих і побути там до 10 г. В чеканні її, він писав листи, весь час одриваючись і думаючи: чого Ніна так стремить завжди ходити на зверхурочні години служби? Це вже муляло і утворювало відповідну атмосферу. Також цьому сприяла цілоденна праця і писання листів, які мала написати Ніна і яка *забувала* про це. Настрій зовсім склався і вибухнув від розірваного рукава сорочки. Ця дрібниця зразу здійняла догори все, що лежало непорушно, як маленький камінчик здіймає намул на дні чистої до того води. Неуважність, забудькуватість, короткоглядність Ніни. Здатність її реаґувати на те, що безпосередньо доторкується до неї,

забуваючи більше і дальше. Через це і брехливість там, де потрібна одна правда. В цій брехливості — бажання уникнути неприємного, загладити його, усунути всякою ціною, і тільки те, що тепер перед очима. Що буде потім — не дивиться, як не дивиться на свої вчинки з погляду якоїсь загальної концепції.

— Ну, чого ж ти плачеш?

І вона, ридаючи, запухла від сліз, хрипким, змученим голосом відповідає:

— Я не плачу.

Обурення Петра на цей новий доказ її неспосібности дивитися правді просто в лице. Його обурення доводить її до вибуху.

— Хочу брехати! Хочу ненавидіти. Що ти зробив зо мною?!

Петра цей зойк вимученої, загнаної душі струсює. Він довго лежить, весь щемлячи жахом і огидою до себе. І хвилин через 15 питає:

— Що ж я з тобою зробив?

Доводиться довго чекати відповіді.

— Ти нічого не лишив з мене. Всі мої цінності зникли.

— Ні, це неправда. Що є цінне, те завжди признаю.

І знов вони лежать непорушно і мовчки. Він з початку до кінця перебирає "факт". Він хоче укласти його у себе в мозку так, щоб він, як шматок скелі, що впав у чистий потік, обріс, пристосувався, зробився натуральним й не перешкоджаючим. Але факт не дається так себе вкласти, він кожний раз займає інше місце, повертається то тим боком, то другим, не обростає і не пристосовується. І кожна нова дрібничка на ньому викликає гострий, ріжучий біль, від якого трудно дихати. Він постановляє, що так не можна жити: не життя, а одна мука. Треба розійтись. Вона прохає місяць, щоб звикнути до цієї думки. Він гадає, що досить і тижня на це. Сон не йде. Тоді вони приймають кодеїн, який у них є проти кашлю. Кодеїн на нього не діє, зробивши тільки голову важкою і надутою. Знов починається дефілювання в мозку картин факту. Знов ріжучий біль, від якого хочеться бігти безвісти. Ніна тоді пропонує таке пояснення факту: вона з поганою спадковістю, мати недурно мала душевну хворобу. Цим треба пояснити все: і слабовільність і неправдивість, і занадту статеву чулість, і нестриманість, усе минуле і самий факт. Петро бачить, для чого вона дає це пояснення: для того, щоб він не думав, що його теорія шлюбу є неправильна. Неправильний тільки вибір жінки зроблено. В цьому, а не в теорії, вся річ.

Він про себе одмічає, що знов вона не *правду* має на увазі цим поясненням, а бажає усунути те страждання, яке має Петро

від ображеної гордости, від краху віри в свою ідею. Її ж він просить сказати щиро, чи вона справді так думає про себе. Ніна каже: — Ні, трудно це людині сказати про себе. — Петро додає, що при такому поясненні їм уже зовсім неможливо жити разом, бо коли факт можна пояснити спадковістю, то, значить, не можна ні за що і в будучому ручитись, не можна вірити ніяким запевненням. Ніна згоджується з цим. І як же все таки бути? Чим кінчити? Невже розійтись? Через що? Вони не люблять одне одного? Почувають нудоту, байдужість від присутности другого? Ні. Навпаки, їм тільки вдвох буває найкраще, ніж з ким би то не було. Розходяться в поглядах на задачі життя, на способи осягнення? Ні. Який же головний мотив розходження? Мотив той, що Петро, живучи разом, не може не згадувати факту, а згадування дає страшний біль, який доводить до болючих пояснень, ридань, безсонних ночей, трати сил, енерґії в обох. Розійшовшись, він, може, не матиме цього. Крім того, він ніяк не може раз на все установити в собі цей факт так, щоб він не мінявся, щоб він, нарешті, прийняв одну версію, повірив у неї, яка б вона болюча не була, і старався б тоді боротись тільки з нею.

І от він міркує: "Ну, добре, це був спочатку легкий флірт викликаний увагою "його", його обдуманими заходами і т. ін. У неї було почування навіть ніжности до нього за те, що він цікавився її успіхами. Потім він змінився раптом, перестав підходити, дивитись на неї, цікавитись. Її це зачепило й ще більше зацікавило. Їй думалось, що він дуже закохався в неї, мучиться і навмисне уникає її, щоб забути. Це зворушувало і викликало відповідне чуття. Нарешті, він прохає побачення і вона дає його у себе. Дає, знаючи, почуваючи, що робить щось негарне, але не має сил одмовитись. І в останній день, коли він має прийти, навіть спішить додому, щоб не спізнитись, щоб він не пішов. Далі все йде в них у тому тоні, який було взято з самого початку.

Таким чином, це є не тільки простий випадковий випадок фізичного підняття, штучно викликаного, а певний настрій відношення до людини. Тут і ніжність, і жалість, і співчуття, і цікавість, і нарешті, жага. Як же це примирити і согласувати з любов'ю до Петра? З тою любов'ю, яка, за його теорією, без примусу, без наказу виключає самою силою своєю всякий інший потяг до мужчини? Це був один фізично-статевий, механічно викликаний афект, — так пояснює Ніна. Всі деталі повинні були бути, раз діло дійшло до головного.

Але Петро навіть приймає, що не тільки механічно

викликаний афект, а що щось більше. Хай краще так. Як укласти це в життя? Як возстановити зруйновану гармонію, повагу, дружбу, ніжність, побожність до Ніни? Бо без цього його шлюб не може бути. Тут повинна помогти насамперед *гордість,* самоповага, віра в силу своєї творчої рішучости таки викувати своє щастя. Основа гармонійного шлюбу не в тому, щоб загубити спосібність не відчувати деяких психо-фізичних процесів, які можуть навіть зробитися коханням. Любов до одного не виключає незалежних від волі й психіки фізіологічних процесів, які при сприяючій обстановці можуть цілком заволодіти людиною. Може, справді, Ніна більше права, ніж він, посилаючись на те нервове підняття, в якому вона жила в той час, на місячну відсутність статевого життя, на виїмкове поводження "його", обдумане, напрямлене на виклик певного фізіологічного стану. Хто знає. Але чи так, чи сяк, факт той, що основа шлюбу і духовна та фізична любов є між ними. Вони так само рідні переконанням, стремлінням, мріями. Так само одне тіло викликає непереможний потяг до другого. Так само є почування злиття двох їхніх істот і радість думки, що від них родиться нова істота, яка завершить їх союз.

Яка ж рація рвати його? Який арґумент за це? Те, що вона "зрадила"? Тобто, те, що служить найбільшою причиною розходу в (міщанських) шлюбах, збудованих на фізичній, примусовій вірності та на відсутності всякого духовного союзу й рідности? Яка ж тоді різниця між його, *своїм,* своєю волею і хотінням утвореним союзом, і першим міщанським шлюбом, у якому перший закон: будь *фізично* вірним? Там же, може, має більше рації, бо це єдина основа, на якій поставлено шлюб. І коли ця основа зламана, то мусить зламатись і шлюб. Алеж у нього і Ніни не тільки ця основа формальна, примусова. У міщанському шлюбі сторони можуть, скільки їм хочеться, бути і фізично і духово байдужими до своїх "половин", можуть про себе, скільки хочуть, мати потягів і бажань до других представників статі, але шлюб вважається цілим, поки бажання ті не здійснилися. Формальна сторона, охорона чисто тілесного боку є, значить, найголовніша основа.

У них же не це служить основою. Основа — постійне фізичне й духове бажання одного одним. Коли *це* зникає, — зникає й союз. При цьому не повинно грати значну ролю те, чи була якась "зрада", чи ні. Можна зруйнувати союз і без "зради", від одного основного обайдуження. Але союз може стояти й бути надалі таким же, як і раніше, не дивлячись на випадкову "зраду", на хвилинну випадкову симпатію до іншого представни-

ка статі, зв'язаного з фактом фізичного, статевого і теж часового потягу. Тут повинна бути вільна боротьба: конкуренція цінностів. Усе має значення в такій боротьбі: і розум, і талант, і матеріяльне становище, і характер, і погляди, і статева сила, і колір очей, і відношення до світу, до людей. Все це є рівноправні сили, які в своїй загальній сумі утворюють ту рівнодіючу, по якій іде перевага.

Чого Ніна все ж таки не лишилася з "ним"? Правда, тому що це не вимагалось обставинами, що такого питання навіть не виникало. Але коли б виникло? Коли б стало так, що їй довелось би вибирати? Що рішило б? Невже те, що вона вважалась *жінкою* його, Петра? Що була складена умова жити життя разом? Ні, не це. А та рівнодіюча сил, яка виявилась би у "нього" і в Петра. По ній і пішла б Ніна. Значить, треба відкинути метафізичність у теорії шлюбного, вільного союзу, що кохання до одного виключає психофізичні процеси до других. Любов, кохання це є складена з елементарних, простіших моментів сила. В ній нічого метафізичного, призначеного, фатального і таємного нема. Вона може родитися з різних елементів, з яких складається: чи то фізичних, чи психічних; вона має закон росту, розвитку і загину, як і всяке інше явище на світі. Зародки любови кожний носить у собі. Вони живуть в латентному стані, як деякі мікроби, і приходять до більшого чи меншого життя при сприятливих обставинах. Хто хоче, щоб любов жила, той повинен давати їй сприятливі обставини.

У результаті всіх таких міркувань Петро приходить до постанови: факт не змінив у Ніни відношення до Петра ні з фізичного, ні з психічного боку, оскільки він сам це бачить і знаходить підтвердження у висловлюваннях Ніни.

Так само не змінилися від цього в очах Петра і її цінності. Найбільший біль є від чисто інстинктивного почуття самця. А також від нарушеної гармонії виробленої теорії любови, яка носила старий метафізично-романтичний характер, не згідний з науковими і життєвими даними та явищами. І ще від ображеної гордости й самолюбства, які не допускають уваги до другого.

Але через цей біль рвати союз, руйнувати те, що творилось стільки часу, давати другий, може, ще дужчий біль і собі, і Ніні — є ще більша і *справжня* образа гордости, нової гордости, не самця і власника, а людини, що прагне гармонії фізичного і духового свого життя. Він, Петро, повинен взятись до боротьби з собою, з своїм інстинктом, метафізичністю, з недовір'ям у творчу силу хотіння. Повинен усіма силами перебороти факт. Не ховати його, не старатись поменше думати над ним, а навпаки,

довести його до того, щоб він загубив усю свою болючість. От це є завдання гордости і гідности *людини*.

Далі дозволити вернутися в душу повній повазі, любові і набожності до Ніни, які тепер стоять біля порогу і бояться зайти всередину, де, як жаба-ропуха, засів огидний факт. І тоді буде справжній, дійсно стражданням і радощами спаяний і скутий союз, якому вже нічого не може бути страшним. До Ніни ж не ставити ніяких вимог, а тільки помагати їй дружньо, по-товариськи помагати виховувати, загартовувати свою волю, яка була так довго без усякої культури. Наслідки безумовно є з того часу, як вона веде цю роботу над собою. Це видно з усього. Але це незначна частина того, що їй треба робити.

Петро повинен їй помагати творити себе, помагати бути правдивою, уважною, твердою, поважаючою себе.

Так, і це повинна бути остання, безапеляційна постанова, яка не підлягає зміні.

Гордість, нагади про гордість повинні відганяти хмарні повороти минулих настроїв, які вже починають перетворюватись у хоробливість, манію.

Ніна також повинна помагати йому всім: боротьбою з собою, увагою до їхнього життя. Їй треба частіше підійматись нагору, щоб звідти охоплювати *всю* картину їхнього життя, — так видніше всі шляхи, якими треба простувати. Це їй також поможе бути твердішою в своїй гордості й самовазі перед Петром.

З цього часу хай ця гордість і самоповага її не допускають більше порушення з боку Петра своєї умови: все вернути (повагу, побожність) і вигнати жабу, не дозволяючи їй розсідатись в душі, хоч вона і підходитиме до порогу. Петро докоряв Ніні в непорядності за невитримання умови: не мати тайн від дружини. Вона так само може тепер хотіти, щоб він був порядним і додержував своєї умови. В цьому вона повинна дати волю своєму ображеному почуттю самоповаги, бо без цього чуття нема життя. Ніна повинна про цю постанову, про ці міркування все знати, скріпити її своїм словом, і — починається дальша боротьба й будування свого будинку.

25. II.

Цікаве явище: коли якась з невтральних держав хитається не на користь якоїсь сторони, ця сторона зараз же починає говорити, що уряд іде проти країни, проти народу. Народ, мовляв, жагуче бажає війни, всіма силами прагне її, рветься, а

уряд спиняє. Народ хоче воювати неодмінно за цю сторону, а уряд хилить її в другий бік. Читаючи наші газети, я міг би дуже легко скласти собі переконання, що всі невтральні держави, і то іменно *народи,* почувають до Росії спеціяльну, особисту, гарячу симпатію, ради якої підуть на самопожертви навіть. Через що, через які якості Росії виникла ця симпатія, це вже трудніше було вияснити. Кожний раз, як у Румунії, чи Болгарії, чи Греції, чи навіть Туреччині (до війни), піднімався настрій, і держави ці хитались в бік того, хто був дужчий у певний момент, наші писаки зараз же починали ґвалтувати, що уряди чи королі тих держав ідуть проти народу, і що це добром для них не скінчиться. Подумати собі, який надзвичайний демократизм у цих писак! Можна подумати, що вони самі живуть в такій країні, де уряд нічого не сміє вдіяти проти народу. І яка віра в силу демократії: король, мовляв, ризикує своєю короною, ідучи проти бажання народу.

27. II.

Коха в І. А. Вона обіцяла прийти до цієї чудної жінки, щоб розважити й заспокоїти її. І. А. каже, що одна присутність Кохи діє на неї благотворчо. Я допускаю, що вона щиро говорить: Коха не може дратувати, вона вся чиста, ясна, і її важко скаламутити.

Я раптом почув утому: цілий день у мене пройшов у роботі — "Хочу!". Мені вже хочеться писати, я входжу в смак. Це мене радує. Тому втому свою благословляю. Тепер після "умови" мої дні проходять в роботі рівно, твердо і, в глибині, радісно. Я щиро можу, покищо, сказати, що "умова" немов одрізала шлях попереднім переживанням. Я скрутив себе. Мене радісно хвилює: значить, я все таки можу скрутити себе навіть у такій критичній і трудній ситуації.

Але війну я переношу все тяжче і тяжче. Злочинна брехня, обман писак по краплі набираються в душі і я вже не можу зносити більше ваги цих крапель, — кожна зайва людожерна хвастовитість їх, продажня брехливість, кожне слово в оборону тьми, горя, убожества нашого хвилює мене до того, що мені буквально псується на цілий день настрій. А не читати газет — неможливо. Іноді, як наприклад, сьогодні, раптом обхоплює ясна-ясна, виразна, наче під самі очі підсунута уява: там, на тих фронтах, стоять одні проти одних тисячі тисяч людей і остервеніло, люто, за допомогою науки, техніки, темноти, неуцтва, забобонів, законів, релігій, брехень, обману, за

допомогою всіх сил природи і людини вбивають, калічать, мордують себе. І не віриться, що це дійсно там є. І не віриться, що не з'являється у тих людей і в мільйонів, що слідкують за ними, одне чуття і одна думка: та годі ж! За всяку ціну — годі! Ми бачимо, ми знаємо тепер, що не варті ніякі патріотизми, ніякі роздмухані настрої того страхіття, тих неймовірних жертв, які несуть люди.

А епідемії? На Кавказі вже дають лікарям по 400 р. на місяць, але охочих немає. Оповідала вчора Александра Африканівна, що приїхав сюди один лікар з Кавказу. Він поїхав з санітарним поїздом, у якому було 8 лікарів і кілька десятків іншого медичного персоналу. З усього поїзду лишилось кілька душ, — останні загинули від епідемій. Про ранених уже не балакають, бути тільки раненим — це вже розкіш. А поміч громадянства падає. Ніна казала, що раніше страшенно важко було попасти в якийсь отряд або в лазарет сестрою милосердя; вимагали спеціяльної освіти, рекомендації, здається, свідоцтва благонадійности. Треба було вживати всяких заходів, щоб добитись, — такий був великий наплив охочих служити отчизні. Тепер же пусто в канцеляріях, охочих немає зовсім, уже нема пропонуючих свої послуги без грошей, та й тих організаторам отрядів доводиться вишукувати, благати. Що далі буде, то трудно собі уявити. Епідемії захоплять всю державу і будуть гинути всі: і мирні, і воєнні, і власні, і безвласні.

А дописувачі, поети з "іменами", пишуть собі, вихваляючи бідну Русь.

Валерій Брюсов[74] до того патріотично вознісся, що в нього все перекрутилось догори ногами. Він навіть у тому, що в німців в окопах знаходять масу всякої літератури, що німці, значить, масово добре грамотні, що в окопах живуть людьми, — навіть це він ставить їм у мінус. А граф Алєксєй Толстой[75] знаходить, що російське офіцерство стоїть на надзвичайній висоті. Враження ці, наскільки це видно, він виносить з балачок з офіцерами. "Граф" балакає і має взаємини, розуміється, тільки з офіцерами, та й то, що повище. Шкода, що він по графству своєму і по стану продажного писаки, якому треба тільки восхваляти, не може побалакати з солдатами, з тими, хто на своїх плечах виносить безумство інших. Вони б йому освітили питання і з другого боку. Тоді правда була б інша.

Цікаво, що ці мерзотники казатимуть, коли ця правда виявиться? Цікаво поговорити з цими дійсними злочинцями перед народом, які так безоглядно, так легко роздувають найгидкіші чуття людини. Скільки неблагородства, скільки

нерозуміння справжнього почуття патріотизму!

Ні, хай їм, не хочу більше й думати про цих паскудників.

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА ЛЮТИЙ

1. II. Неділя.

Коха з дежурства. Історія кохання К. М. і Н. Г. Розрив. Рукопис ”Чорної пантери” від Сінєльнікова.[76] Блини у Моргулісів. Дружба Кохи з Валею. С. — 9.

2. II. Понеділок.

Одлига, капа. Діти Т. і С-я у нас. С. — 8.

3. II. Вівторок.

Одлига. Проби писати ”Хочу!”. Коха грає. Думання. С. — 9.

4. II. Середа.

Одлига. ”Хочу!” — 3. Надя по телефону. Знову ”Хочу!” — 2. Коха на нараді з приводу їжі в лазареті. Нарада не відбулася. Поїздка на поїзд до Наді. Оповідання Наді про ”негодяя”. Сльози на очах, коли ми хотіли рано піти. Розніжений останній погляд. Атака на Коху. Твердість Кохи. С. — 7.

5. II. Четвер.

Одлига, сонце. Прохання лікарства у Кохи.

Приїзд Козлика.[77] Шукання кватири йому. Солдатка і вогкість. Надю видалено з Союзу, поставлено на одну дошку з ”негодяєм”. Її обурення і пригніченість. Моя постанова — 2 тижні. Коха на нараді. Запрошення по телефону на побачення з С. А. У Моргуліса, потім у Хруцького. Доповідь С. А. і балачки. Додому вдвох з Сім.[78] пішки. Балачка з Кохою до 3-ої. С. — 4.

6. II. П’ятниця.

Одлига, туман. Дратуючий спів птики. Перше Кохине жалування: 54 р. 8 коп. Надя ”опозоренная”, хоче їхати до Сербії. У Моргулісів проводи С. А. Балачка з Кр. з приводу безрукого Ш. і цікавости того мною. БОТ. С. — 8.

7. II. Субота.

Туман. "Хочу!" — 3. Прохід з Сірим[79] по обіді. "Хочу!" — 2. Сірий у нас. Ревматичний біль уночі. С. — 8.

8. II. Неділя.

Одлига, мряка, капа. "Хочу!" — 3. Надіна хвастовитість. Сварка з нею. "От вас тоска все тело сковала". Пішла з цим, роздратована критикою "Союза десяти", який подарував їй срібний портсиґар.

Лист від Лисиченка. "Хочу!" — 2. Надя і Ліл. у нас. Враження безкольорове. "Бамбуковое положение" — вираз його. Щипає вже Надю. Зовсім не такий, яким описувала Надя. Для чого привела? Надя сказала, що перша не дзвонитиме. С. — 8.

9. II. Понеділок.

Гидота. "День печати" й оповістка Шавнокам[80] про знищення кари. 145 р. з "Драматического Общества".[81] "Хочу!" — 6. Тривожить Кохин бронхіт і кашель. С. — 8½.

10. II. Вівторок.

Гидота. Зубний лікар — шарлатан. Шахи з Сьомою. Знову він програв через те, що в одному місці зробив помилку. Лист від Андр. — дістав посаду. Коху покликано до І. А., яка раптово захворіла. Щось непевне в родинному житті І. А. Візита Козлика. "Хочу!" — 3. С. — 8.

11. II. Середа.

Гидота: мокрий сніг, дощ, туман, [Нерозбірливе слово]. Візита Наді. Співала пісеньку: — "За то тебя люблю, нахала" і нахабно дивилася просто в очі. Суд над соціял-демократичними делеґатами.[82] Коха з лазарету о 4-ій. Візита до Александри Африканівни. Постанова викликати Левка.[83] Складання телеграми до Левка. Коха до І. А. Була там до 11½. Розмова з приводу здоров'я Кохи і її нещадіння себе. "Хочу!" — 2. С. — 7.

12. II. Четвер.

Гидота. Квітки Косі від лазарету.

Шахи з Козликом до 11½. Дежурство Кохи. [К. П.] С. — 8.

13. II. П'ятниця.

Легкий мороз. Одуріння після вероналю. Повідомлення телефоном, що Левко Pas compris tel.[84] Нарада в Александри Африканівни. Нова телеграма до Левка. Ванна.

14. II. Субота.

Сонце. Страшна втома. [К. П. без К.] [К. П. без К. Початок втечі]. [Якесь нерозбірливе слово]. Програв три партії Сьомі. Вечір у Моргулісів. Погляд Любови Михайлівни. С. — 8.

15. II. Неділя.

Сонце, мороз. *Вилетіла птика.* "Хочу!" — 3. [К. П. з Кохою]. С. — 9.

16. II. Понеділок.

Хмарно. Відчувається відсутність птики. Сиротливо стоїть деревце на грубі. Часто машинально подивляємося вгору на грубу, чи не пурхає птика. Сумна аналогія з померлою дитиною. Візита Л. М. з Валею. Іґнорація мене хлопцем, бо я — мужчина. Спів і гра Кохи. Думання "Хочу!". Коха — хвора. С. — 9.

17. II. Вівторок.

Коха через хворобу дома. Хмарно. Візита Наді. Шахи з Козликом. У Наді з "Союза десяти" лишилось тільки 4 санітари. Всі вони шукають посади тільки разом. Тепер уже вп'ятьох. Хутко зостанеться троє — вона і два санітари. "Хочу!" — 6½. Коха грає. С. — 9.

18. II. Середа.

Хмарно, морозець. "Хочу!" — 4. Настрій незадоволення, втома. Прийшов Козлик. Гра в шахи. Вечір у Сьоми-Гаші. Сьома торжествував, вигравши на кошт дідка-інженера партію шахів у Пав. Ів. Лист від Овс[янико]-Кул[иковського].[85] Дух і напрям "Вестника Европи" не погоджуються з "Босяком". Досада. Обдумування "Сояшн."[86] до ночі. С. — 4.

19. II. Четвер.

Почуваю горіння, але бадьорість, роботоздатність. "Хочу!" — 2 1/2. По обіді виграв у Козлика три партії, з Н. був терплячий.

Коха схудла, змарніла, все шепотом говорить. Помер Хв. Чіднур.[87] Прибігала Надя. Оповідає різні сутички з колеґами. Їде вже з адвок. "Летучим отрядом" без жалування. Чудна була. Читання Косі "Хочу!". [К. П. з Кохою]. С. — 7½.

20. II. П'ятниця.

Туман, вогко. "Хочу!" — 2 1/2. Надя знову викинула штуку: привела Пупсика без нашого відома до нас. Невдачна візита до Арц.[88]

Шахи з Сьомою. [К. П. з Кохою]. С. — 8.

21. II. Субота.

Легкий мороз. "Хочу!" — 6. Лист до Міролюбова. Листи до Євгена Харламповича, Лисиченка, Шіль. [чи Шім.], Андр., Єфремова, Есфір, Левка, Катерини. [К. П. з К.]. Розх. См. до 6 г. С. — 3.

22. II. Неділя.

Легкий мороз. Нервове підняття. *Умова* про К. П. Надя знов прийшла *вдень*. Виявляється, що вона *матиме* жалування. Вона це, певно, знала й раніш, тільки негарно кокетувала своєю безсрібністю. Вечір у нас з Козликом, співи. С. — 8½.

23. II. Понеділок.

Мороз. "Хочу!" — 2. Упадок нервів. Ноти Лисенка. Постанова Козлика їхати до Харкова і закласти книгарню.[89] Коха образилася за увагу про тістечка. Візита Любови Михайлівни. С. — 7½.

24. II. Вівторок.

Великий мороз. Возня з зубом. "Хочу!" — 3. Останні два шахи з Козликом. "Хочу!" — 1½. Невдала спроба потелефонувати Косі. Дежурить. Лист від Міролюбова. С. — 8.

25. II. Середа.

Великий мороз. Від'їзд Козлика. "Хочу!" — 4. У С.-Г. С. — 7.

26. II. Четвер.

Великий мороз. "Геніяльний письменник *французький* Віллі

і його російський видавець. Роман "Сюзетр", як зразок французької деґенерації. Вечір у Александри Африканівни. Заспокоєння її з кривдами Левка. "Хочу!" — 6. С. — 8.

27. II. П'ятниця.

Легкий мороз. Чергова Надіна штука: найняла кімнату в наших номерах і не сказала нам, живучи вже кілька днів. Потім найшла нас на обіді й сама сказала, що живе у нас. Запросити до себе не схотіла. Образилась за те, що Коха їй не подзвонила ні разу.

Коха у І. А. Ця в роді Надя. Вона любить, щоб з нею няньчились, умовляли їсти, добре одягатись, любить вередувати, "обожає" Коху, але для того, щоб жалітись перед нею на своє життя.

Ванна і "кучерява". "Хочу!" — 6½. С. — 8 з мокрим рушником.

28. II. Субота.

Знов Надя. Для чогось почала казати, що в нашому ґотелі не живе і не жила. Коха ж бачила її вранці, як вона проходила по подвір'ї до себе, ночувавши десь в іншому місці (виявилося, у мами). Сказала вона нам, що живе, ніби для того, щоб подивитись, як ми будемо реаґувати. Коли пішла, Коха покликала до телефону В. А. і спитала, де Надя, бо хтось до неї прийшов. У той же час із корпуса прибіг номерний, питаючи, чи не в нас Надя, чи пішла в свою кімнату? Значить, кімната тут у неї є, а вона це хоче приховати від когось, від нас чи від сестри. Страшенно надокучили її штуки. Їде тільки о 10.30. Хвасталась конем, якому "нарекла ім'я Ай-ай", оксамитним сідлом. Жалування вже не 300, а 200. Обіцяла прийти завтра ввечері. Про що з нею говорити, коли вона нічим, що не торкається її особи, не цікавиться. С. — 7.

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА БЕРЕЗЕНЬ

4. III.

Суд Мулен. Заля. Зелені стіни, напівкругла стеля, кімната, наче видовбаний довгий хліб. На одному кінці великий портрет Николая II у воєнній формі, на червоній доріжці, в якійсь

низькій, довгій кімнаті. На вікнах, на спинках фотелів, на столах — червоний оксамит. ”Прошу встать, суд идет!”. Дефілюють присяжні, старі, молоді, бльондини, брюнети. Предсідатель ще молодий чоловік з чубом їжаком, гострими рисами, в пенсне. Читаються листи. Кожне питання предсідателя супроводиться розгортанням якихсь синіх зшитків. Збоку сидить сивий дідок з дрібним волоссям і смуглявим, червоним, як у східніх людей, кольором лиця. Перед предсідателем, на чомусь білому і круглому, стоїть великий дзвінок. Увійшла дама з величезним сріблястим пером на капелюсі. Перевіряють якийсь лист, коверт. Свідок, інтеліґентка в чорній шапочці і синій блюзці, каже, що лист не її. У неї якийсь непорушний вигляд. Дідки по боках предсідателя старанно щось пишуть. З боків, у проходах, як у церкві, стоїть публіка. Вираз лиця в інтеліґентки-свідка якийсь пришиблений, пильно думаючий, ніби вона пригадує щось і ніяк не може пригадати. У мадам Мулен чорний капелюх з двома перехрещеними ріжками на лобі. Вуаль дуже густий на підборідді і рідкий коло очей. Чорна сукня в поверхах, на шиї білий комір à la Me Stuarte. Вона сидить, заклавши руки в муфту, дуже рівно. Голос у неї вульґарний, очі видаються дуже круглими, невеличкими дірочками. Інтеліґентка-свідок, виявляється, є акушерка, також підсудна. Обвинувачена за те, що дала фальшиве метричне свідоцтво дитині. Судовий пристав, сухоточного вигляду, лисий чоловік з проваленими щоками і запалими очима. Він увесь час підходить до столу предсідателя, бере листи й коверти і носить їх адвокатові й прокуророві для експертизи. Дідок постукує об стіл переплетеними пальцями обох рук. Проти цього дідка, з другого боку залі, другий дідок з цілком, абсолютно, лисою головою, без єдиного волоска, де б то не було; червона, товста шия накочується на череп жирною брижею. Предсідатель дає читати дідкові зліва від себе; той зараз же скидає пенсне — не може розібрати слова. Мулен пропонує прочитати, але предсідатель холодно відповідає, що самі якнебудь прочитають. Але слово, видно, навмисне написано так, що його не можна розібрати. Предсідатель знову кличе судового пристава і дає йому листа, щоб дав сторонам. Він кілька разів коректним, ніби діловим, тоном, повторює фразу, де не можна розібрати слова. З тої фрази видно, що буде процес і він кінчиться в користь підсудної. Виявляється, що в слові нічого хитрого немає, воно значить ”по правде”. Предсідатель зараз же починає сам читати. У предсідателя весь час такий тон, ніби підсудна, навіть у тому, що він погано розбирає почерки, ховає щось хитре. Коли читають листи,

Мулен тримає вії напівспущеними і вони швидко-швидко кліпають.

Адвокати Мулен: один білявий, кучеряве волосся, очі заглиблені, малі, лице ніби погнуте, неправильне, зле, уперте; другий з товстими чорними вусами, лисуватий, довге підборіддя, вираз людини лінивої і не дуже стійкої в принципах.

Адвокати Джамгарова старі. Один з великою, сивою бородою, низький, говорить басом, чутним і від того, після всіх тихих голосів, приємним. Через те все, що він говорить, здається правдивим. Другий лисий, з голеною головою; там, де череп сходиться з шиєю, робиться ямка. Щелепи судового пристава дуже різко і гостро відступають від шиї, і за вухами провалля.

Установлюється, що акушерка такого то числа одержувала гроші. Майже всі адвокати, говорячи і встаючи, тримають одну руку в кишені. Коли балакає один з оборонців Джамгарова, то якось енерґійно струсює всім тілом, як собака чи кінь, який стріпує з себе воду. У профілі старого воєнного дуже випинається наперед пучок брови. Стіл предсідателя наче в червоній коротенькій спідничці, навіть із складочками. Один з адвокатів Джамгарова, той, що трусить тілом, весь час каже; "Для ясности, чтобы всем ясно было". Предсідатель питає з страшенно здивованим виглядом усякий раз, як йому не подобається відповідь обвинуваченого. Коли подобається, він приймає тон ласкаво-спокійний. І знов дивується, здіймає пенсне, щось шукає на столі. Предсідатель чіпляється до акушерки. Питає, коли і як вона носила пирожні хлопчикові. Предсідатель користає неможливістю все запам'ятати, ловить на протиріччях пам'яті і робить враження, що ловить на неправді. Вимагає, наприклад, значення якоїнебудь вирваної фрази, і коли не можуть угадати, торжественно каже: "Садитесь".

5. III.

Суд. Предсідатель любить говорити "за сим". Різні лисини: рожеві і жовті, як стара кістка. Адвокати весь час щось пишуть. А предсідатель: "За сим подсудимая Робер была арестована и этапным порядком доставлена в Москву". В публіці більшість дам з перами, як в уланів і в жандармів султани. Зерцало похоже на модель каплички, навіть хрестик згори. Переглядаються знов листи. Бігає судовий пристав і показує їх сторонам. І ще якісь документи, які, здається, не можуть мати ніякого значення для справи. Це все нагадує моменти перед бійкою боксерів, які,

потиснувши руки, розходяться і починають ходити один біля одного, готуючись і вибираючи кращу позицію. У судового пристава страшенно темні, густі, прямі й якісь косі брови. Підсудна не хоче відповідати на питання прокурора, але на ті ж питання предсідателя буде відповідати. Предсідатель повторює відповіді підсудної таким тоном, що стає страшно, ніби він надає якесь особливе значення цим відповідям. Адвокати підсудної на кожну дрібницю дають відпір, не уступаючи ні на вершок позиції. Волосся на лисій голові, як вимита, ріденька і положена після великого дощу на глинястий ґрунт пожовкла травичка з довгими смужками лисинок. Дама з такою жирною спиною, що вона здається другими грудьми. Враження двогрудої жінки. Предсідатель починає дратуватись і кричить адвокатам підсудної: ”Не затягивайте мне нашего дела ненужными вещами”.

Прийшла дама у величезному чорному капелюсі з горою пір'я, похожого на мурашник. Її сусідка, симпатична дама в жовтій хутряній шапці і з таким же хутром на шиї, [все розглядає] пильно і близько. Потім виймає дзеркало і розглядає себе. Оборонець Мулен задає недобросовісне питання, ніби Робер казала раніше, що живе в Москві 6 місяців, а тепер, мовляв, каже, що 8 місяців. Предсідатель зупиняє його і каже, що Робер казала, що живе 6 місяців на останній квартирі, а не в Москві.

У жіночки в пов'язці сестри-милосердя дуже чорні, блискучі очі й виткі, веселі, тонкі губи. Особливо верхня, як ниточка. Предсідатель гаряче звертається до підсудної, роблячи такий жест, наче в пальцях обох рук тримає натягнуту ниточку, якою й похитує в особливо серйозних місцях своєї промови.

Хутряний капелюх з хутром нагорі подібний до чоловічого, і посередині довгий пучок білих пір'їнок. Лице смуглясте, чисте, з легким рум'янцем, густі й чорні брови, очі чорні, пукаті, в пенсне. Ніс трохи м'ясистий, вірменський тип.

”Местность лучше. В ней меньше *настроений,* а возле вокзала домов много, все застроено”.

Під час війни. Населення повіту заражене інфекційними хворобами. Земська повітова управа шукає лікарів, їх нема. Є прохання тільки євреїв, але предсідатель і деякі члени, ”істинно-русскі”, євреїв не хочуть прийняти.

Смерть через чисте повітря.

Безвуха, брита голова місяця.

Хлопчинка заробляє на ярмарках, на гуляннях, електричним апаратом з двома ручками, за які охочі тримають. Плата 1-3 коп.

Також важиться. Березовий уголь. Маломальний — мінімальний. Дуже задумчива книжка. ”Довела его до белого колена”. ”И еще лицеземно кланяюсь”. (Із листа).

Аліса: ”Газетки еще нет, рано. Вот сейчас я опять побегаю за ней”.

Ірина Олександрівна, маючи малу дитину, не їсть, а тільки багато п’є молока, ріденького, фальсифікованого, фірми Чічкіна, та чаю. Вас. Ник. каже, що коли вона так далі буде, то молоко в неї буде таке, що сам Чічкін не схоче продавати її молока. Вас. Ник. оповідає синові Славкові про нову дитину. ”Це не такий, як ти хлопчик: ввічливий, приязний. Як тільки з’явився на світ, зразу ж сказав: ”Здоров, папаша!”.

”Здорово мы поругались на этой точке зреныя”.

Улюблені вирази деяких: следовательно, сейчас, видите, чистосердечно.

У трамваях: ”Спресоваться ещё на одного человека”.
Куда? Некуда! Вам некуда, а нам некогда.

Сніг на вулицях роз’їжджений саньми, похожий на горіхову халву.

Суперечка про те, чи важчає чоловік після обіду. ”Я не виглядаю на 4 пуди”. Всі стоять за те, що не важчає, а один гарячий, ”малообразований”, доводить, що мусить поважчати на стільки, скільки з’їв. Авторитет, до якого звернулись, каже, що не важчає. ”Нужно доктора спрашивать”.

”Э, батенька-батенька!” Дамочка сміється, приводить приклад своєї дитини.

”Человек имеет 4 пуда, а носит 15 почему? Ага! спросила его Соня”.

"Самое главное значение имеет".

У рівчачках шматки сірого снігу, як на рудій свиті латки з полотна. Крізь сітчасті віти голих дерев миготнув червоний краєчок черепичного даху. В лісі реп'яхи подібні до розсипаного каміння.

"Высокув...! Ваше почтенного откритого письма получил и спешу вам ответить, что наша осенняя встреча в вагоне едучи в Одессу, запечатлела в моей памяти вашого сенокоса. И надеюсь, что мы будем полезными друг другу по отношению сенокоса.

С совершенным почтением".

Гусак увесь час ходить з тою гускою, що, хоч і має дітей, але несеться. А від тої гуски, що не несеться, відганяє гусенят, хотячи, щоб вона неслася. А я спочатку цікавився і не розумів, чого він завжди з одною гускою і біля більшеньких гусеняток, а не коло меншеньких, які більше потребують батьківської опіки. А виявляється, гусак, як і люди, спочатку дбає про себе, свої найдужчі інстинкти задовольняє. І тому тримається біля тої гуски, яка може задовольнити його інстинкт самця. Тому ж і дзьобом сердито одпихає від матері жовто-зелені пухнасті гусенята, а потім поважно, як сердитий учитель з кляси, відходить від них, задравши голову, і непорушно витягши шию.

Гусак одігнав Патлу. Розіп'явши крила, роззявивши дзьоба, сичачи і кричачи, він гнався за нею. Патла, здивована і трохи злякана, підібгавши хвоста, угинаючись і озираючись, тікала від нього. Коли перемога стала цілком виразною, гусак кинув Патлу, голосно, різко, торжествуюче заґерґотав і з радісно розіп'ятими крилами побіг до гуски. Та теж розіп'яла крила, теж побідно заґерґотала. Навіть гусенята, сіро-зелені підлітки, захвилювались і радісно забігали.

Патлина звичка ловити Урхана за хвіст і кружляти ним надокучила йому. Він тепер сідає зараз же на землю і, клацаючи своїми страшними іклами, хапа Патлу за шию. Патлі життя дорожче за Урханів хвіст і вона, покинувши його, стає поважною. Але на хвилинку. Потім знов кидається і грається, як не з Урханом, то з Кудлаєм або Гайдуком чи Каштаном, хто ближче... І всі її люблять, навіть старенький, беззубий Каштан, який уже не бігає, а помалу, згорбившись, ходить за нами, як ми ходимо в степ з усією зграєю.

Мікробофоби

Покоївка бере рушником стільці і ставить до столу. Пани можуть голими руками брати, а вона тільки з рушником. — Що це ви так несете? Гарячі ? — Еге, гарячі. Скачи враже, як пан каже.

Столяр і помічник у білих рукавицях виносять шафу з хати. Рукавиці дає покоївка. Вони у великих чоботях. Пан їхній (мікробофоб) одчиняє двері напнутим на кулак рукавом піджака. Пішов він до лікаря і повісив свою шубу в передпокої. Сам сів чекати. Прийшов новий хворий з кашлем. Пан кинувся в передпокій і з жахом побачив, що новий хворий повісив на його шубу своє пальто. Пан звелів привезти з дому своє пальто, а шубу одвезти в дезинфекцію.

Історія з люесом у цих панів. Прийшов у гості прищуватий юнкер.

Читання листів з Касяном.

Касян — кучер, деспот. Запріг коней, але пани довго не виходили. Він розсердився, повернув коней до стайні. "Е, як довго тут буду їх ждати!" Хотіли його рощитати, але він не дався. Мусіли найняти другого кучера, а Касян — главнокомандуючим.

Пан боїться усього — пантофобія. Їхав на звощику, за ним автомобіль, злякано істерично хапав за руку свого спутника і прохав махати руками, кричати, щоб спинити автомобіль. Скочити вже не міг, бо вже пізно.

Прийшов він у гості. Виходячи додому, не міг пройти від ґанку до хвіртки, бо *десь* у дворі є собаки. Вернувся і сказав, що хвіртка зачинена. Його провели, але хвіртка була відчинена.

Не може їхати швидко кіньми; коні, як корови.

Економка у них теж така сáма. Прийшов панич у двері. Вона побачила півника і давай кричати: — Вітя, Вітя, вернісь, он тєбє ґлаза виклюєт.

Пан — хвалько. Удавав перед кузиною, що може вилізти на дерево, а сам боїться всякого руху.

Паничеві наказано в дорозі нічого не їсти, бо замікроблене

все. А коли їсти, то тільки до "пальців", себто, те, що в пальцях, викидати.

Дітей приділили з дитинства: одного грати на скрипці, бо "нежный, маленький инструмент. И это красиво, если молодой образованый человек играет на скрипке". Дочка малює і збирається в академію.

Діти мають учителя танців та для добрих манер.

У вагоні

Якийсь прапорщик розповідає, що улюблена страва китайського імператора — воші.

Штатський: — Про воші не чув, але ластовині гнізда знаю. Теж пакость порядна.

Молодий прапорщик, майже хлопчик, увесь час їсть цукерки, мнучи і викидаючи папіросний папірець на верхню полицю.

Дід везе з Києва трьох солов'їв у зашитому в біле ситі. — А бабу свою ще топчеш? — Топчу, та слабо. — А скільки год? — 65. — Ого!

"Хорошая вода! Там старики живут до 100, до 120 лет. Я знаю".

Вегетарианская Столовая "Примирись".

Резинове пальто так зім'яте, що схоже на малюнок кубістів. Конуси, куби, циліндри.

Очень антічная фігура.

Галки кричать так, наче хто хльоска лозиною. Згук: "Кья, кья, тья!"

Ніс довгий, рівний, дуже білий і гладенький, як великий, жирний червяк. Щоки теж дуже білі, гладенькі, трохи звислі на чорну борідку.

5. III.

Від чого у людей утворюється зневага до людськости,

утворюється переконання, що людина взагалі мерзотна істота? Вже ж не через те, що людськість, або величезна більшість цієї людськости, справді така гидка. Не можна також сказати, що ці мізантропи глупі або нещирі люди. Ні, навпаки, вони щирі, розумні і часто гаряче прагнуть всякого добра. Виною, мені здається, вбитий нам з пелюшок ідеалістично-церковний погляд на людей. Ми з дитячих літ звикаємо вважати чоловіка хорошим в абсурдному, нездійснимому, вигаданому смислі. Ми навіть від себе ждемо тих самих чеснот, що від усякої порядної людини. І тим більше у нас є підстав зневажати людину, коли наші надії навіть на себе не справджуються, з тим щирішою гіркістю й огидою ми говоримо: "мерзота-люди". Ідеалістично-релігійний погляд на людей підриває з дитинства у нас ґрунт під ногами. Цей погляд вчить нас таких речей, які не можуть існувати в природі. І не диво, що, бажаючи здійснити молоді надії й терплячи крах, ми сердимось і зневіряємось. Релігійний погляд, наприклад, кладе в основу відносин людей такий антиприродний мотив, як чисте, абстрактне благовоління людини до всіх у всяких обставинах. Людиною керує, у відносинах до інших людей, принцип заложений у неї Богом чи Абсолютом — це все одно. Людина повинна бути чесна, добра, героїчна, великодушна і т. д., незалежно від того, з ким вона має діло.

Я думаю, що людина (принаймні більшість людей) хороша з тими, хто з нею хороший. Інтерес керує людиною. Від кого вона *має,* того любить і шанує. Чи духово, чи матеріяльно, — закон один.

І от, коли прийняти такий погляд, то фізіономія самих благородних мізантропів повинна трохи змінитися в наших очах. Вони вважають, що люди — мерзотні, злі, нечесні і т. д. Це показує, що люди були з ними такі. А з ними вони такими були через те, що мізантропи з людьми були не дуже милі, вони їм мало давали.

Яка непотрібна, смішна річ — суд. Я тількищо прийшов з засідання. Враження у мене, як після театру. Ні одного щирого, сердечного слова і голосу. Є дві сторони. Кожна з них старається піймати другу на формальностях, загнати на слизьке і там бити, поки б'ється. Прокурор хоче взяти логікою фактів і розуму. Він вживає різні образи, порівняння і, сам не почуваючи ні гніву ні обурення, говорить слова, які повинні бути в устах обуреної людини. І тоді вони на слухача діяли б вражаюче, а так... тільки ображають публіку і викликають протест. Адвокати — це...

10. III.

Весна йде вже напевно: горобці підшукують собі помешкання. Майже круг кожного дерева стоїть страшенне цвірінькання, гомін і сварка горобців, кожна пара хоче зайняти найкращу кватиру. Кватирами служать маленькі, круглі дірочки в деревах від сучків, що повипадали. Горобці вже в парах. Деякі парочки вже позаймали помешкання і самці виглядають звідти з лютим, настовбурченим виглядом, — не підступайсь, мовляв! А самиці сидять тут же біля нього знадвору, з мрійливим, сентиментальним виразом своєї сіренької, пухастої постаті.

Ворони кричать страшенно; вони також, мабуть, паруються. Сніг вогкий, крихкий і сліпуче-мокро блищить на сонці. Вітер буйний, поривчастий, п'янкий. Собака, весело підстрибуючи, ганяє за воронами, підніма голову до сонця, по-собачому сміється, лягає на сніг і качається, як кінь. Крик ворон, як скрип дерева, що його гойдає вітер. Чотири ворони щось знайшли в снігу і довбають чорними, довгими дзьобами, але роблять це з таким виглядом, що кожному ясно, що це більше жарт, ніж справжнє здобування собі їжі. Звощики ще борються з весною, по вулицях з страшенним зусиллям пнуться їхні миршаві конячинки, тягнучи майже по самих каміннях саночки.

11. III.

Болото з снігом, розмішане ногами і розтоплене сонцем, так сьогодні блищало, що боляче було дивитись на нього. Небо чисте, ніжно синє, вітер не поривчастий, а м'який, свіжий ще. Коха теж бачила горобців, які готували собі гнізда. Звірята відчувають весну щиріше, ніж люди. В городі з звірят, що можуть дозволити собі вільне виявлення почування весни, можна побачити тільки собак та горобців.

14. III.

Не виходить мені з думки Перемишль.[90] Взято. Не взято, правда, а сам здався, зголоднілий, виснажений, охлялий на консервах. А Росія торжествує: маніфестації, привітання, нагороди, телеграми. Сумнівного ґатунку торжествування. Треба було взяти, взяти силою науки, техніки, організації, ініціятиви усіх і кожного, треба було взяти розумінням себе і свого завдання. От це було б торжество! А то облягли, як миші чоловіка на стовпчику, загатили собою все поле і радіють, гордяться, що чоловік упав від голоду з стовпчика. Бідні миші, жалюгідні

росіяни, у яких весь світ, не виключаючи й союзників, визнає тільки одну якість: кількість. Беруть кількістю, натовпом, загачуванням своїми трупами доріг для ворога. Це на війні. А тут? Що тут робиться? А ми, нещасні, залякані, затуркані, зацьковані хохлики? Ми що? Ми сидимо в норках і вусиками боїмось поворухнути, щоб орел не хапнув. Болить серце образою, жалем, люттю на безпардонних володарів шпани. А по війні? Що з нами буде по війні? Після того, як благодушні росіяни будуть з глупороззявленими ротами чекати милости за свої підлоти і злочинства супроти народу? О, тоді начувайтеся, мазепинці!

Поголоски про тиф, віспу, холеру ростуть. У Кохин лазарет уже контрабандою Городське управління посилає сипно-тифозних, а недавно був санітарний лікар і заявив, що весь лазарет переміниться на сипно-тифозний. Закуриться Русь від мікробів і гниїння. Хай-но сонце прожене холод, хай-но розтопиться сніг і розігріється земля на братських могилах, де розкладалися вже трупи. І не буде ні воєнним, ні мирним ніде рятунку. Хто знає, може, ці записки пишу я востаннє. І не хочеться критись з таємними думками, хочеться голосно на всю душу крикнути тим, хто є найбільший злочинець за всесвітнє нелюдське лихо: прокляття вам, тупі виродки, що заради свого черева нищите життя живе мільйонів людей. О, яка пекуча лють обгортає мене, коли я читаю рабські, мерзенні під'юджування паршивців, які уявляють, що вони служать тим своїй батьківщині! Чи буде коли суд на них, суд правий і всезнаючий? Чи буде... ні, не кара, а просвіток у душах обдурених ними, чи затавруеться в психіці людини на віковічні часи огида і омерзіння до того, що діється тепер? І це було б найбільшою карою для цих або дурнів, або падлюк, які отруюють повітря і атмосферу, в якій живе і так не дуже сильна психіка російського обивателя. Як не сором і писати і друкувати такі речі: Весь болгарський народ стоїть за Росію, а тільки уряд германофільствує! Народ стоїть за себе, а не за когось, а фільствує він за того, хто йому добра зиче. Ні один народ не може хотіти війни, не може! Це такий абсурд, — прагнення народом війни, — про який тільки уряди можуть говорити, не соромлячись, бо урядам ні закони логіки, ні права, ні любови не писано, крім жорстокого, тупого егоїзму. Алеж усякі Деренталі[91] — це ж колишні революціонери, це ж поборники демократизму, гуманности. Це ж люди, для яких в інших сферах закони логіки обов'язкові. Чому ж тут вони белькочуть абсурди і не втираються?

Коха у І. А. І. А. має сказати їй щось важливе. Недавно у них було рішуче "вияснення відносин". І. А., як висловився її чоловік, "тепер у періоді закоханости в Р. Я.". Але Коха не відповідає їй тою ж силою чуття. І це І. А. мучить. Болить їй самолюбство, болить і саме чуття. Значить, треба "вияснити відносини". І от вони тепер кожного дня ведуть балачки, які стомлюють Коху. І. А. плаче, дорікає, сумує, допитується, а Коха може на все тільки те сказати, що є: так, І. А. їй симпатична, мила, але якоїсь особливої любови і дружби до неї нема. Та й як може з'явитись дружба і любов за 3-4 тижні знайомства?

— Це тому, що я вас потребую, а ви мене ні, — пояснила І. А. — Я самотня, без ласки, а у вас геть багато цього.

— Може й так, — згодилась Коха.

Тепер вони перед від'їздом на село. І. А. ще про щось говорить там. Дзвонила по телефону Косі. Обіцяла за півгодини бути тут, але минуло вже 40 хв., а її нема. Про що може їй говорити І. А.? Що "не любить свого чоловіка і хоче розійтися з ним", або "збирається померти", — так ідучи на побачення з І. А., гадала Коха, яка й сама не знала, про віщо буде мова...

Надя мала сьогодні виїхати з Москви. З того вечора, як вона ждала у нас санітара з документами, вона ні разу не зайшла і не подзвонила нам. Цікаво, що, власне, причиною цього? 1) Чи забула про нас, не цікаві ми їй, не хочеться розводити прощання; 2) Чи навмисне показує, що не потребує нас, і так своїм поводженням і заявляє; 3) Чи захоплена чимнебудь до того, що не має часу, ні охоти для чогось іншого; 4) Чи щось інше? Ще ж і коробочка для сірників, дарунок "десяти", лишився у нас. А їде ж майже на смерть, на передові позиції, де епідемії коситимуть люд краще, ніж артилерія ворога.

Скінчив "Хочу!" і страшенне незадоволення гризе і гнітить цілі дні. Дивна річ: поки писав, здавалось, що пишу те, що треба і що хочу. А скінчив і прочитав, — зовсім не те і не так. Кінець я зім'яв і стиснув так, що він цілком не похожий на задумане. Зробив навмисно: занадто велика річ вийшла б і де я її помістив би? Та й тепер де помістити? По-російськи ще знайдеться, а по-українськи? Вічна історія! Занадто я рано родився, мені год на сто треба було б запізнитись, тоді було б місце в українській пресі для того, що я можу написати. "Босяка" умощую в збірнику "Слово".[91] Познайомився з Шмєльовим.[92] Це невеличкий чоловічок з пукатим великим лобом, маленьким личком і великими пукатими очима. Ніс йому довгенький і ніби

В. ВИННИЧЕНКО
ТОМ
X.
ЧЕСНІСТЬ З СОБОЮ

В. ВИННИЧЕНКО
ТОМ
XI
ХОЧУ!

В. ВИННИЧЕНКО
ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ
ТОМ
IX
РУХ

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО
ЗАПИСКИ
КИРПАТОГО
МЕФІСТОФЕЛЯ
РОМАН

װ. װיניטשענקאָ
ערליך צו זיך אַליין
ЧЕСТНОСТЬ СЪ СОБОЙ
איבערזעצט פון רוסיש
פון
צ. סארין
פארלאג
מאַקס יאַנקאָװיץ, 179 איסט בראָדװײ
ניו־יאָרק.

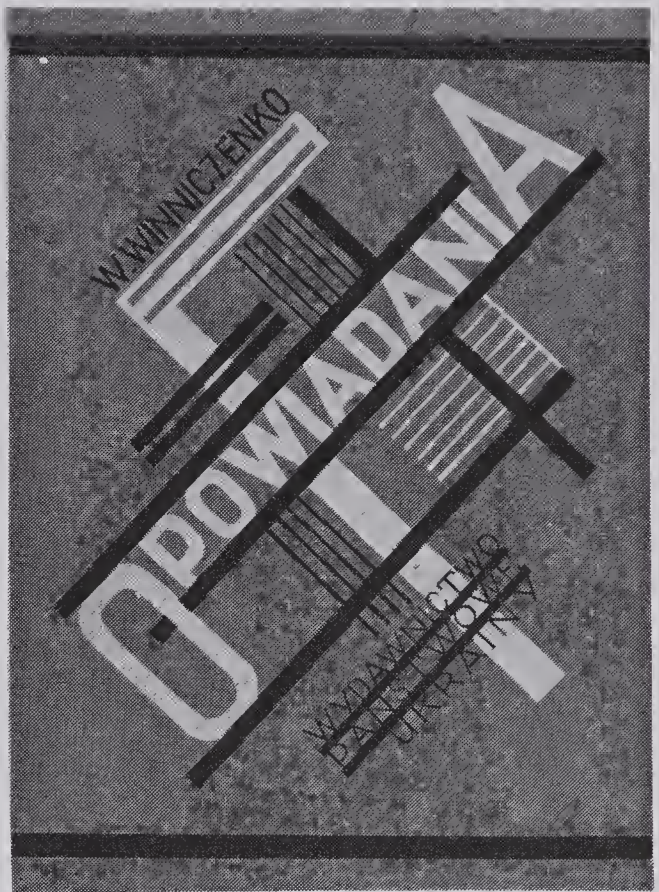
W. WINNICZENKO
OPOWIADANIA
WYDAWNICTWO
PAŃSTWOWE
UKRAINY

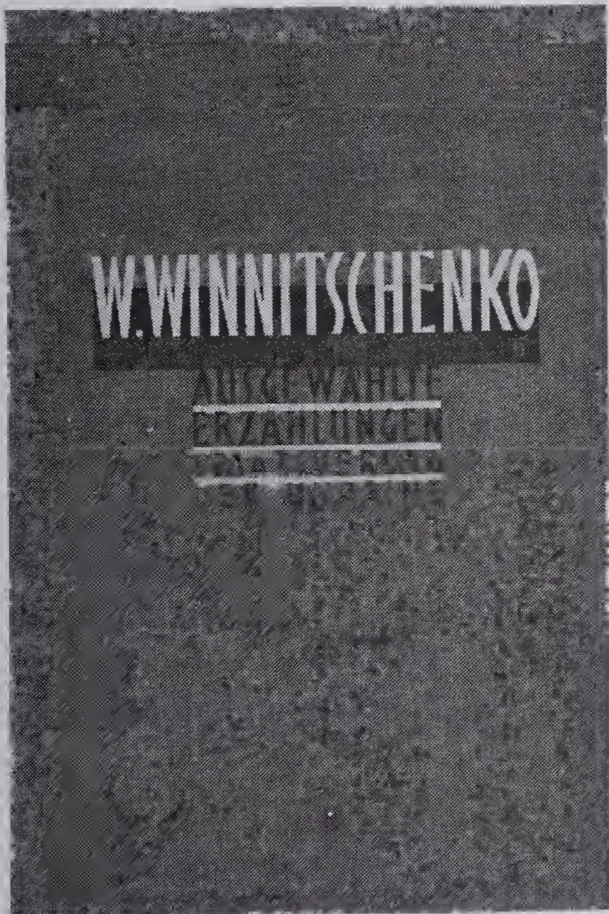
W. WINNITSCHENKO
AUSGEWÄHLTE
ERZÄHLUNGEN

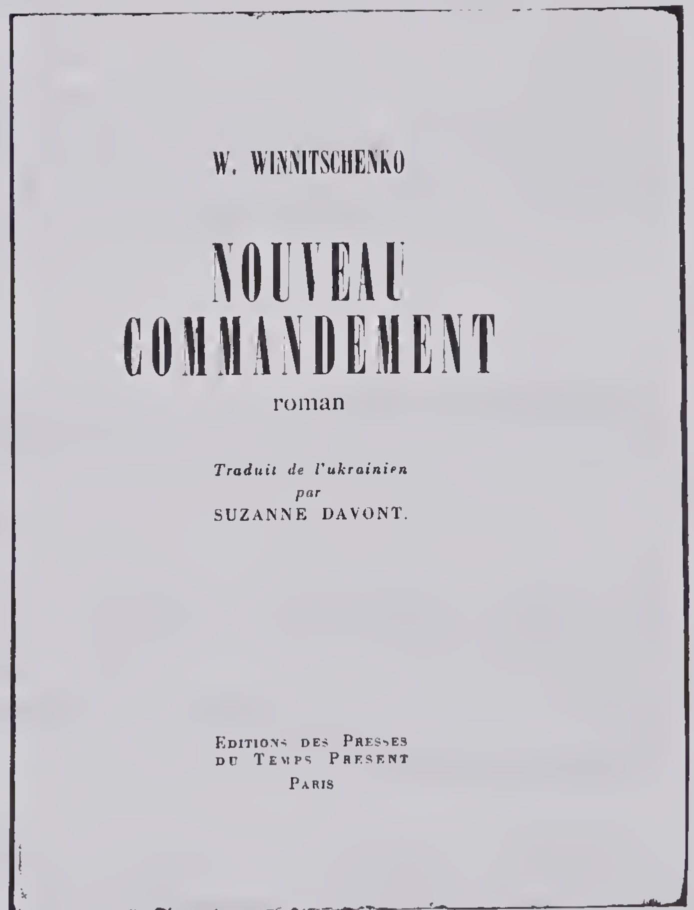
W. WINNITSCHENKO
NOUVEAU
COMMANDEMENT
roman
Traduit de l'ukrainien
par
SUZANNE DAVONT.
EDITIONS DES PRESSES
DU TEMPS PRESENT
PARIS

звихнутий посередині. Він мені сказав, що вони мене давно шукають, щоб запросити до свого товариства.

Пережив болючий момент. Здається, ще ніколи мені не доводилось переживати такий. Це було тоді, як я умовлявся про гонорар у конторі. Мучить мене і мучило особливо те, навіщо я збрехав, навіщо я зробив так само, як всі вони? Мені напевне відомо, що найбільший гонорар у Шмєльова й інших є 300 р. аркуш. Вони ж прибріхують його до 400. У збірниках же "Слово" правило, що вони платять авторам стільки, скільки ті мають в інших місцях. Навіщо я теж прибрехав 100 і сказав: 400? Хіба я не міг сказати, що просто *хочу* 400 і кінець? Мені так боліло від сорому, що я весь потім ослаб і ледве рухався по вулиці.

Шмєльов дуже захопився "Чорною пантерою", яку взявся порекомендувати Моск[овському] драм[атичному] театрові.[94] Я йому лишив її о 7 год. а о 9 1/2 він подзвонив мені і по-телефону почав висловлювати свій захват. Іменно захват, іншим словом я не можу назвати його буботіння. Мене ж здивувало таке відношення, — я зовсім не надавав великої ваги цій п'єсі. Та й тепер гадаю, що Шмєльов людина з нахилом до перебільшення. Він дійшов до того, що почав доводити мені, що артисти Московського драматичного театру не зіграють її. Тільки в Худож[ньому] театрі[95] вона могла б бути поставлена як слід. З його ініціятиви я і Коха думаємо запропонувати "Чорну пантеру" Кніппер.[96] Коли вона захопиться ролею, то справа улегшується з Художнім театром. Поки ж що і М. П. не відповів нічого. Побачимо. Хочеться дуже, щоб Стешенко[97] колинебудь подивився на цю п'єсу в одному з найкращих російських театрів.

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА БЕРЕЗЕНЬ

1. III. Неділя.

Ясно. Мороз. "Хочу!" — 2. Листи від Єв[ремова][98] Нік[овського],[99] Л. Ч. Коха пропустила, виявляється, термін іспиту. Поганий настрій, утома, сонливість. Вечірній прохід з Кохою по вулиці. С. — 8.

2. III. Понеділок.

Одлига. "Хочу!" — 4. *БОТ.* (З пр. К) Грохіт у ванні. С. — 7.

3. III. Вівторок.

Одлига. ”Хочу!” — 3. Невдачний реферат. Прохід у Петрозаводськ і Кат. г. С. — 7½.

4. III. Середа.

Сонце зранку. ”Хочу!” — 1½. На суді. Справа Мулен. Обдумування ”Хочу!” — 2. *Верональ.* Коха — 125 р. С. — 8.

5. III. Четвер.

Сонце зранку. ”Хочу!” — 1. *На суді Мулен до 7 год.* Лист від Євгена Харламповича. С. — 8.

6. III. П’ятниця.

Сонце, ясно. ”Хочу!” — 5. Лист до Міролюбова. Вечірній прохід з Кохою. Колючий біль у нозі вночі. С. — 7.

7. III. Субота.

Сонце. ”Хочу!” — 8. Лист від Лисиченка. С. — 8.

8. III. Неділя.

Хмарно. ”Хочу!” — 3. У Наді якась велика неприємність. Балакав по телефону з Кохою. У нас Кр., Сім., З. Г. з Л. М.[100] Балачка про Корша[101] і моя гарячність. Міролюбов по телефону. С. — 7.

9. III. Понеділок.

Сонце. Побачення з Міролюбовим. Умова його з Шмєльовим про ”Б.”[102] Два мати Сьомі. Надя у нас і чекання її санітара з ”отчетами”. Листи до Славінського, Лисиченка, Євгена Харламповича (пос. Буд.). Здався Перемишль. Маніфестації, крики. С. — 8.

10. III. Вівторок.

Сонце. Прохід і обдумування ”Хочу!”. Прохання Кохи в Харківський університет. Лист від Катерини Голіцинської. На засіданні Об[щества] сл[авянской] культуры[103] проф. Корша. Постанова до скінчення ”Хочу!”. Не [illegible]. С. — 8.

11. III. Середа.

Сонце. По обіді прохід з Кохою. "Хочу!" — 7. В ХТ. С. — 7.

12. III. Четвер.

Сонце. "Хочу!" — 3. Штудірування шахової теорії. Коха мала з Ір. "вияснення відносин". Дістав рукопис "Божків". 6 томів В. В. від "З[емлі]".[104] С. — 7.

13. III. П'ятниця.

Хмарно. Сонце. "Хочу!" — 4. Даремне шукання переписувача на машинці. У нас С.-Г. Два мати Сьомі, один мені. Неможливість заснути. Три порошки вероналю. Не прокидався до 9-ої. Лист від Козлика. С. — 8½.

14. III. Субота.

Хмарно. Чад після вероналю. Дав солдатові вербу з загорненим у папір карбованцем. Хороше лице. "Хочу!" — 6. У нас І. А. Листи: до Кат.,[105] Шаб[ленка],[106] Андр.[107]. С. — 8½.

15. III. Неділя.

Соняшно. "Хочу!" — 4½. На Красній площі, на вербі і "разъезде". Надя у нас, хвастовита, нудна. У Рж[евського].[108] Ополченець-адвокат і його митарства в госпіталях. Наслідки вероналю. С. — 8.

16. III. Понеділок.

Хмарно. Дощ. "Хочу!" — 4. Коха дежурить. Один мат — Сьомі. Лист від Лисиченка. С. — 8.

17. III. Вівторок.

Соняшно. "Хочу!" — 2. Михайло. Балачка по телефону з Шмєльовим. С. — 8.

18. III. Середа.

Хмарно. "Хочу!" — 3. У конторі "Видавництва письменників". 400 р. аркуш. Пропозиції. У Шмєльова. Відмова від співробітництва з Дик. на Кавказі. Захоплення Шмєльова "Чорною пантерою" (по телефону). С. — 7.

19. III. Четвер.

Хмарно. "Хочу!" — 4. *Поїхала Надя.* Кликали Коху до хворої, що вчаділа й упала головою на урну. С. — 6.

20. III. П'ятниця.

Соняшно. "Хочу!" — 6. Прохід по обіді. Неприємні шахи з Сьомою. Постанова якомога рідше грати. Поганий Сьома. Верональ. С. — 7.

21. III. Субота.

Соняшно. "Хочу!" — 6½. 1 порошок вероналю. С. — 9.

22. III. Неділя.

Хмарно. Сн. "Хочу!" — 3½. 1 г. дня. Кінець Р.-Х.[109] День у Моргуліса. Вечір у Александри Африканівни. Лист до Лисиченка. С. — 7½.

23. III. Понеділок.

Соняшно. Весь ранок дрімаю. Спізнення на обід. На виставці учнів школи. Читання "Хочу!". Лист від Євгена Харламповича. С. — 9.

24. III. Вівторок.

Соняшно. Читання "Хочу!". Лист від Андр. і його оповідання. С. — 9.

25. III. Середа.

Соняшно. Прохід в Ал. З. Упр. *БОТ.* Шахи з Сьомою. Один мат йому, одна — недокінчена. Сінема й огида. Дежурство. С. — 8.

26. III. Четвер.

Соняшно. Лист до Лисиченка, Вал.[110] Шахи з Сьомою. Одна — нічия, одна — йому. Прохід. Телеграма від Козлика. С. — 7.

27. III. П'ятниця.

Хмарно. Прох. в Хер. Упр. Візита Прок. і балачка про "журнал безпартійно-соціялістичний". Моя відмова. Телеграма

від Козлика. Невдача з проханням до Трінклера. С. — 7 ½.

28. III. Субота.

Цілий день шахи по книжці. Вечір у Любови Михайлівни, потім у Дик. на докладі з приводу подій і становища в Галичині. Обіцяли помагати людьми. Призначили нове зібрання на 3-є. С. — 6.

29. III. Неділя.

Соняшно. Лист від Козлика про невдачу в Харківському університеті. Постанова їхати до міністерства. Два мати Сьомі. С. — 8.

30. III. Понеділок.

Хмарно. Кохин костюм. Збирання в дорогу. Зміна постанови. Їхати мені. Телеграма Левка. Телефон від Міролюбова з приводу "Чорної пантери". Телеф. Дуваносова [Нерозбірливе прізвище]. Нарада у "Видавництві письменників". Замішання Клест[ова][111] і відмова. Візита І. А. і балачка про посаду в заведенні біля неї. С. — 4.

31. III. Вівторок.

Хмарно. В "Земле". Умова про обкладинку і про "Хочу!". *500 р.* у "Видавництві письменників". Розмова з Клестовим і умова познайомити Вер[есаєва][112] зо мною як письменником.

Збори в дорогу. Візита Любови Михайлівни і прох. до Міх: [Чи Мік. — невиразно]. На вокзалі, розмова дідка-залізнодорожника і молодого "від хазяїв". Приїзд назад і постанова обійтися листовно. С. — 8.

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА КВІТЕНЬ

1. IV. Середа.

Одсилка "Чорної пантери" і листа Міролюбову. Листи до: Чикаленка, Козлика, Андрія. Прохання до міністра.

Коха у І. А., а в мене Клестов і балачка на принципіяльні теми. Їхнє бажання все ж таки "зв'язатися зі мною". С. — 8.

2. IV. Четвер.

Сніжок. Прохід на Москву-ріку. Візита Корж. Листи від: Єфремова, Міролюбова, Левка Чикаленка. Один мат мені, два — Сьомі. С. — 8.

3. IV. П'ятниця.

Сніжок. Лист від Михайла. Зібрання Кол[онії][113] до 2 ночі. С. — 6.

4. IV. Субота.

Сніжок. Приїзд Катерини.[114] Відомості про Євгена[115] і розвід. Збірка київських друзів з приводу того, на кого скласти вину. Візита Катерини. Спомини. С. — 9.

5. IV. Неділя.

Хмарно. Картинна ґалерія Щук[іна].[116] По обіді — шахи з Сьомою. Нічия (?). Увечері у Ржевського. Опов. фет. в дусі "Р[усского] сл[ова]".[117] Суперечка з Ржевським і Малим. Неприємний тон і ворожість останнього. Позиція "Русского слова" і українство Малого. Дома о 3-ій. С. — 6.

6. IV. Понеділок.

Сніжок. Сніг. Зустріч Кохи біля трамваю з І. А. Балачка з Любов'ю Михайлівною по телефону. Байдуже відношення до поздоровлення з визволенням Зіновія Григоровича і "більше спасибі" за те, що я подзвонив. Вияснення її, через що була проти зібрання у Ржевського. Коха у І. А. і Раї. *Телефон Лев.* С. — 8½.

7. IV. Вівторок.

С. (?). Дві панночки в Кремлі, що збирали випрохуванням гроші у перехожих. Моє слідкування за ними і їхнє тікання від мене.

С.-Г. у нас. Один мат Сьомі. Непорозуміння з Кохою під час співу, її образа, мій сором і біль. С. — 8.

8. IV. Середа.

Сніжок. Прохід — нудьга. Увечері в нас Ржевський. Шахи з ним. С. — 7.

9. IV. Четвер.

Сніжок. Песимістичний настрій. Прохід з Кохою. С. — 8.

10. IV. П'ятниця.

Сніг. В "Р[усском-у] Вест[ник-у"][118] з "Божками" [А може, з "Боротьбою" — напис невиразний].

У Кохиного кравця. Вечір у А. А. з приводу статті А. Л. у "С. Ш."[119] С. — 8.

11. IV. Субота.

Сніг. У всеросійськім земськім союзі — запис на курси по епідемічним хворобам. Вечір — у Моргулісів. Цяцьки хлопчикові. С. — 8.

12. IV. Неділя.

Сніг. 4-е вштрикнення сперми. З Моргулісом у Зоологічному саду. Візита Корж. Повторення його оповідання про свої п'єси.

Коха на дежурстві. У Сьоми гарненький, молоденький зубний лікар. В шахи з Сьомою. Балачка по телефону з цим франтиком. Сьома не знав, хто з ним балакає і запросив прийти. Думи. "Зл" до 2 ночі. С. — 7.

13. IV. Понеділок.

Сніжок. С.-Г. у нас. Сін. С. — 8.

14. IV. Вівторок.

Холод. Листи до: Лисиченка, Міролюбова, Левка Чикаленка, Козлика. У С.-Г. Коха на курсах. С. — 7½.

15. IV. Середа.

Лист з Херс. Постанова брати посаду під Х. Візита Раї. Приїзд Козлика з приводу книгарні. З цею метою у Александри Африканівни. Постанова добути по 700 р. і векселя.[120] С. — 7½.

16. IV. Четвер.

Сніжок. Цілий день шахи з Козликом. Коха в лазареті й на курсах. Зникнення Сьоми. С. — 7.

17. IV. П'ятниця.

Сніжок. Знов шахи з Козликом. Лист від Міролюбова, в якому Рощина-Інсарова сподівається провести обидві п'єси. Ґорн[фельд][121] згоджується взяти "Б." одночасно з української друкарні. Нарада про книгарню з Сьомою. Його песимізм і Козликів оптимізм. Сьома обіцяє 700 р. В "Студии"[122] на "Сверчок на печи". С. — 6½.

18. IV. Субота.

Сніжок. Підпис довіреностиі векселів мною і А. А. Невтішний лист від Левка Чикаленка з приводу іспиту Кохи. Листи до: Ґорнфельда, Левка Чикаленка, Єфремова, Міролюбова. Прививка віспи вдруге. С. — 9.

19. IV. Неділя.

Хмарно. Від'їзд Козлика. Переговори Кохи з д-ром Усольц [прізвище не цілком розбірливе]. Маленький волосатий анархіст. Обдумування "Сояшн[ика"][123] під гру Кохи. *БОТ*. С. — 9.

20. IV. Понеділок.

Сніжок. Шахи в саду з Сьомою. С. — 8.

21. IV. Вівторок.

Холодно. Лист від Лисиченка. Ображений за виговор за бездіяльність, з вісткою про нашу фірму в Катеринославі. Лист до Лисиченка з вибаченням. Обдумування "Сояшника". С. — 8.

22. IV. Середа.

Холод. Обдумування "Сояшника". Дежурство. С. — 8.

23. IV. Четвер.

Холодно. Листи до: Ґорького, Євгена Харламповича. Обдумування "Сояшника". В лазареті Кохи і подорож в Зиково, до лікарні божевільних. Російська культура! С. — 8.

24. IV. П'ятниця.

Хмарно. Одсилання листа до Г. С. — 8.

25. IV. Субота.

Від'їзд. Оповідання обікраденого крамаря, який розшукав свій крам. У чужій місцевості вразили його типи будинків: перший поверх без житла. Член "Лиги борьбы с немецким засилием". Зрусифікований українець. С. — 6.

26. IV. Неділя.

У Левка Чикаленка. Ґорнфельд: горбатий, калікуватий, малий. Наречена Левка і її погляди на мене. Її подруга — товстенька, плотно збита, з чорними очима, брюнетка-єврейка. Жила в Германії. Каже: "У нас в Берліні". Відсутність ознак великого кохання у молодих. Навіть...[Нерозбірливе слово]... Христос-Анцифер. С. — 8.

27. IV. Понеділок.

У Есфір. Ґорнфельд не вподобав "Босяка". Попрохав дозволу подержати ще трохи річ, щоб перечитати другий раз. Я хотів зараз же взяти, але він умовив підождати, — може, він помилився.

Балачка по телефону з Рощиною-Інсаровою. Запевнення її, що "Брехня" обов'язково пройде. Обід у Ар[абажіна].[124] Вагання перед цим, чи йти до цього чоловіка, і філософія на бульварчику. Лич[ко][125] в голубій ярмулці на контуженій голові. Їхні поздоровлення з виступом на Александрінській сцені й прорікання 40-50 тисяч гонорару. Сон у хазяюшки Личка в їдальні на канапці. Лямпадка у... [Нерозбірливе слово]. С. — 4.

28. IV. Вівторок.

Соняшно. Балачка з... [Нерозбірливе прізвище, схоже на: Шім-Камея] і теорія гри в х., як пропаґанда антибуржуазної моралі. Чекання в Есфір рішучої відповіді від Рощиної-Інсарової. Збори від'їзду. Шім. і я на вокзалі. Непорозуміння з білетами і шукання готелю. Сусід над головою... [Нерозбірливе слово]. С. — 5.

29. IV. Середа.

Знов у Шім. і Есфір. Втома від безсоння. У Міролюбова і віддача йому "Босяка", якого я тільки одібрав у "Русского Богатства".[126] Балачка по телефону з Рощин-Інсаровою і її обіцяння навіть аванс тепер дати. Міролюбов запитав телефоном редактора Ал[ександрінки-?] і той сказав, що п'єса

прийнята чи то пак ухвалена комітетом і рекомендована театрові. Останнє слово за дирекцією, яка зробить усе, що хоче Рощина-Інсарова.

У вагоні. Панна з губами Кохи. Погляд, як у Л. М., як у нареченої Левка. Слідкування її за своєю матір'ю; чи не поміча та її поглядів, занадто довгих і пильних. С. — 5.

30. IV. Четвер.

Приїзд до Москви. Прогулька в Петрово-Розумовський парк з компанією Ржевського. Дежурство Кохи. С. — 10.

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА ТРАВЕНЬ

20. V.

Які надзвичайно дурні ці германські авіятори: вони тільки те й роблять, що кидають бомби на жінок і дітей. Вони зовсім не цікавляться ні залізницями, які їм начальство, мабуть, наказує перервати, ні складами зброї та припасів, які грають таку ролю в ході боїв. Германські авіятори по глупості своїй нічим цим не клопочуться; вони тільки вбивають жінок та дітей. Коли б не прочитав про їх польоти, неодмінно дізнаєшся, що там то пролетів аероплян чи цеппелін, кидав бомби і ніяких шкод не зробив, а тільки вбив старого чоловіка, жінку, дітей. Ці дурні, безглузді варвари так люблять убивати дітей, що, коли вб'ють парубка, то й то називають його дитиною. Сьогодні така звістка: "В Барі (Італія) один з снарядів розірвався на даху приватного будинку, при чому осколком був ранений '15-летній ребёнок', що хутко помер від ран". Більш нічого той дурень не зробив і полетів собі далі бити дітей.

І в той же час наші та союзницькі авіятори ніколи ні одного приватного чоловіка не вбивають, вже не кажучи про жінок та дітей. Вони раз-у-раз точно попадають туди, куди хотять. А хотять вони тільки те руйнувати, що служить ворогові в бою. І через те завжди можна прочитати, що наші авіятори кидали бомби і зруйнували якийсь важливий міст, склад пороху, залізницю і таке інше. Ніколи ще ні одної дитини вони не вбили. Це інша річ, це чиста гуманність, благородство, а головне — розумне вживання своїх засобів.

Весь час, як я переїхав з України в Росію, я живу під знаком

блощиць. Це добрий тон кожного помешкання — блощиці. У нас вони служать прикрасою тільки маленьких готелів, де міститься біднота. Тут же, в найкращій кватирі можна зустрінутися вночі з цими культурними кузочками. Дачі вщерть набиті ними, приватні квартири також; наймодерніші готелі мають їх так само, як і паршивенькі меблірашки. Вчора жалівся мені Рж., що в його помешканні, за яке він платить 108 р. у місяць, кишать блощиці і нема змоги їх вивести. Ми найняли в чистому пансіоні в Царицино, де живуть і жили тільки інтеліґентні люди, помешкання. Вночі Коха була атакована фалангою блощиць. Ми наймаємо окрему дачу, де жив хазяїн — інтеліґентний чоловік, де не було дачників. Питаємо у покоївки про блощиць, вона відповідає: "Простите, барыня, но клопов у нас нет". (Коли їй доводилось давати неґативну відповідь про щонебудь, вона додавала кожний раз "простите"). Здається, навіть трохи образилась. Але я запалив сірничка, присвітив до стіни і зараз же побачив на ній прилиплу, суху, іржаву блощицю.

Усю зиму ми вели уперту, невтомну боротьбу з ними. Вивели, заспокоїлись трохи. Але з сусідніх номерів виїхали пожильці, і блощиці почали переходити до нас. Якась кругова порука у них. Невже це не є характеристичною ознакою певного ступеня культурности народу, в якого інтеліґенція спокійно лежить серед блощиць?

21. V.

Учора я читав, що високоавторитетні російські воєнні вчені категорично заявляють, що Перемишль стоїть твердо і взятий не може бути. Днів два тому читав також, що ця фортеця має для російської армії надзвичайно важливе значення. Не зважаючи на руїну деяких фортів, Перемишль грає велику ролю в галицьких боях.

Сьогодні ж читаю, що високоавторитетні воєнні вчені визнають, що Перемишль майже ніякого значення не має і що падіння його це навіть краще для нас.

Власний кореспондент "Русских Ведомостей" Осорґін[127] пише: "Італія не продає своєї совісти на германських базарах". Цікаво, чи продає свою совість Осорґін і за скільки? Навіть французи колись показували пальцями на цю хитру перекупку і обурювались її торгуванням, навіть у Росії про це писали, а Осорґін не помітив ніякого торгування у тої рицарської нації, яка зараз же повстала в оборону справедливости, як тільки дізналась про порушення її.

Другий кореспондент з Греції пише: "Терпець Греції тріснув і *весь грецький народ* вимагає повернення Венізелоса", а значить, війни. Весь грецький народ хоче війни!

Боже, якої думки про російських читачів своєї газети цей писака. А, може, йому до читачів нема ніякого діла, а тільки до кількости рядків своїх дописів, які, для того, щоб бути оплаченими, повинні бути патріотичними.

Добре, хай патріотичні, але патріотичність і глупота не те ж саме.

Кінчається життя в меблірашках. Їдемо в інші. Тут була російська культура зимою, а там — літом. За цей час я виніс декілька вражень з цеї побутової російської культури. Вони не дозволяють мені захоплюватись нею. Сказати б краще: я почуваю втому від бруду, блощиць, дверей з пружинами, грюкаючих так, що на голову з стелі сиплеться білий порох штукатурки, від вічно засмічених клозетів, у які дами і джентлмени кидають щось таке, що забиває їх днів на 3-4.

23. V.

Ми оселились у старому, недобудованому двірці Катерини II. Про цей двірець ходить таке оповідання: один з фаворитів Катерини вибрав місце для цариці, викопав там став, засадив величезний парк і став будувати двірець. Коли цей двірець був уже майже до кінця виведений, фаворит привіз сюди Катерину, щоб показати його їй. Але цариця рішуче не вподобала двірця. "Що ви, поховати мене хочете в цьому склепі?" — сказала вона і категорично зреклася жити в цьому "склепі".

Я гадав, одначе, що цариця в даному разі трохи вередувала: нічого ані страшного, ані хмарного, а тим паче похожого на домовину в цім двірці не було. Просто, фаворит той, мабуть, уже не був у фаворі... Тепер, розуміється, двірець той має інший вигляд. Це, власне, самі стіни, височенні, червоні, цегляні, облуплені. На дахах і в щілинах стін ростуть молоденькі деревця, вітер гуляє в прольотах вузьких, високих вікон з загостреними верхами.

В одній частині двірець трохи більше зберігся, і тут хтось колись приметикував цілий ряд кімнат. У деяких, як наприклад у наших, стелі півкруглі, з виїмками над вікнами, неправильної форми, похожі на перерізану пополам паляницю. Вони мені нагадують "13 отделение госпиталя", де я колись лежав, удаючи хворого.

Хазяйка цих номерів — стара жовто-сива пані Ракова. Вона сама про себе каже, що в неї така вдача, що хто її пізнає, той готов за неї душу віддати. Нас вона, ніби, надзвичайно хотіла мати в себе пожильцями, бо ми з першого разу вподобались їй. Вона хоче жити з такими ж людьми, як вона сама, інтеліґентними, розумними, інтересними. Інші хотіли найняти в неї ці кімнати, але вони їй були не до душі і через те вона навмисне загилила їм таку ціну, якої ті не могли їй дати.

Цікаво, чи вона хоч робить якісь варіяції, балакаючи з наймаючими кімнат і роблячи їм компліменти. Балакуча ж старенька до того, що я боюсь піти до неї однести гроші за кімнати. Вона швидко не випустить, допавшись до слухача.

В номерах живе співак, кучерявий, вихрястий і сивий панок, якого я раз-у-раз зустрічаю в коридорі з піднятим коміром піджака.

Є старий фармацевт, наш сусіда, який, приходячи вночі додому, страшенно тупотів і грюкав. Коха пішла до нього, поговорила з ним, і тепер його абсолютно не чути. Нам уже соромно страшенно, що ми стіснили людину, і Коха хоче купити квіток і непомітно поставити йому в хату, як подяку за делікатність, чи що. В Росії делікатність це така рідка річ, що наш сусіда формально нас зворушує і соромить своїм тихим поводженням. Він уже не кидає черевиків об підлогу о 1-ій годині ночі з таким грохотом, що дзвякотять склянки на умивальнику, не гарчить стільцем, не грюка дверима. Коха сказала, що в неї невроз серця.

Це була одна єдина перешкода, яка стояла нам до того, щоб добре себе почувати в цьому "склепові", якого злякалась Катерина. Я нічого не мав би проти, щоб мені хтось збудував такий будинок і запропонував оселитись.

25. V.

Газети намагаються довести, що перехід Перемишля в руки противника — річ малозначна, не граюча ніякої ролі в загальному ході кампанії. Приводяться підтвердження цієї думки, опінії французів і англійців. Але французи погано піддержують. Вони зрівнюють теперішнє становище руських з тим становищем, у якому вони самі були в серпні, вересні й жовтні. Погана втіха.

Цікава рисочка. В одному з оповідань Чірікова[128] є таке місце: в багатому поміщицькому домі ночують гості, молоді студенти, що приїхали на полювання. Майже всі вони закохані в

сестру товариша-хазяїна, внука поміщиці. Через це ні вони, ні дівчина вночі ніяк не можуть заснути і шепочуться, вертяться. Бабка, нарешті, сердиться і кричить унучці в сусідню кімнату, щоб та вже спала. Але унука у відповідь кричить їй, що кусають блощиці і через те вона заснути не може. — Блощиці то блощиці, — каже бабуня — але є ще щось і інше.

Цікава рисочка тут та, що в багатому поміщицькому домі блощиці не викликають ніякого здивування, огиди; вони визнаються цілком можливими; бабуня не думає навіть дивуватись і перечити, вона згоджується, що блощиці є, що вони можуть теж не давати спати. І Чіріков не дивується, навіть не помічає, і він визнає цілком нормальним існування блощиць в інтеліґентному поміщицькому домі.

26. V.

Князь Є. Трубецкой[129] у статті "Достоверность победы" ставить філософську проблему: що перемагає в житті — дух чи матерія? І відповідає: дух. А тому перемогти в боротьбі народів повинна Росія, а не Германія, бо перша є виразниця духа, а друга — матерії. "Наше превосходство заключается в том принципе, за который мы боремся". Принцип Росії — "собирать народы в одно целое"... "Та сила духа, которая собирает народы для общего дела, рано или поздно докажет своё превосходство над техникой". Цікава проблема, хоч і стара, хоч і в неможливій старій постановці. Трубецкой вірний собі: він собі ділить усе на дві половинки: — дух і матерію, і більше нічого знати не хоче. Але все ж таки цікаво, що справдиться з цих непохитних тверджень Трубецкого?

29. V.

У сьогоднішніх газетах вміщено звернення до граждан Москви не громити німців. "Граждане" ці вчора великими купами ходили по місту і розбивали всі магазини, які мали прізвища, не схожі на російські. Таким чином розбили багато французьких, анґлійських, італійських, чеських магазинів. У громил були, крім того, списки німців з адресами. Вони ходили по цих адресах, вривалися в помешкання і били, трощили, нівечили все, що попадалося під руку. Поліція стояла і дивилася цілком спокійно, навіть поскидавши капелюхи, бо громили мали при собі царський портрет і співали "Боже, царя храни". Кажуть, що навіть Адріанов[130] ішов попереду всіх. Траплялись випадки, що офіцери руської армії хотіли оборонити себе і своїх родичів, але не могли, бо у них були не руські прізвища. Чулись такі розмови:

— Он-он німецька вивіска! Банк — Это немец! Туда! — Розгромлено багато фабрик, у яких виробляли продукти, дуже потрібні Росії. Так розбито Келлера, що виробляв медикаменти, яких не дуже густо й так.

Почалося з вимоги робітників видалити німецьких робітників чи служащих з деяких фабрик. Потім до цього прилучились випадки холери, яку зараз же пояснили тим, що німці отруїли воду. Вимогу робітників задоволено не було і розпочався погром. Тоді партії громил, хуліганів і всякої наволочі почали гасати по городу і живитися. Щоб надати собі духу, порозбивали наперед льохи і магазини вин, понапивались і тоді вирушили. Оповідають, що в деяких льохах загинуло багато цих "діячів". Вони повипускали з бочок вино. Вино розлилось і затопило підвал. Громили падали і захлинувалися. Інші, не знаючи того, звалювались до них і, напившись, теж падали. Далі ще і ще. В інших місцях, зчинивши пожар, ці нещасні людці, захоплені вогнем, теж гинули. Крім того, сьогодні вже стріляла поліція і чимало робітників полягло під її кулями.

Оповідають, що вигляд Москви в ці дні надзвичайний. На вулицях люд, в різних кінцях дим, вогонь (до 50 пожеж), летять пожарні, біжать люди. Магазини то зачиняють, то відчиняють, бо навіть руські купці не певні за себе, — громили можуть же легко перейти і до їхніх магазинів. (Як курйоз приводять випадок, коли поліцаї боронили якусь єврейську крамницю і кричали: — Куда? Это жидовская лавка. Нельзя!). Кузнецький міст, М'ясницька, Іллінка, — найкращі вулиці Москви в руїнах, димі, вогні. На бруку і тротуарах валялись квітки, оксамит, тріски від роялів, черевики, черепки дорогоцінних ваз, скло, папери, конторські книжки. Дами в модних капелюхах хапали з розбитих вітрин білизну, спідниці, хустки і засовували собі за пазуху. Солдати, чиновники, двірники, підлітки оберемками таскали награбоване в подвір'я і ховали. Один офіцер побачив біля магазину обуву солдата, який перезував свої чоботи на лаковані штиблети. Офіцер обурився і підійшов до мародера: — Ты какой части? Что ты здесь делаешь? Мародерствуешь? — Але солдат навіть не підвівся, а офіцера зараз же отовпили громили і почали кричати: — Он за нас кровь проливал, а тут за немцев вступаются. — Офіцер мусів вийняти шаблю і з голою шаблею тікати від озвірілих погромщиків. Вранці сьогодні по лінії трамваю В лежали рядами якісь обідрані істоти, як трупи, в крові, в блювотині, мертво п'яні. — Что это, трупы? — байдуже спитав один з околодків, що кудись їхали.

У результаті Москва має "осадное положение".

ШОДЕННІ НОТАТКИ ЗА ТРАВЕНЬ

1. V. П'ятниця.

Інцидент в лазареті. Чистолюбство Л. М. і обурення Кохи. Зібрання з болгар. Жаль Любови Михайлівни на біль від відношення до неї Кохи. Вияснення болгарам. Союз. В. Г. С. — 8.

2. V. Субота.

[Запису нема. Стоять тільки часто вживані автором символи — коло, чорний квадрат і С. — 8.].

3. V. Неділя.

Невдала гра в шахи з Ржевським. С. — 8.

4. V. Понеділок.

Візита Шурк. і Корж. Верональ через ванну. С. — 8.

5. V. Вівторок.

Лист від Євгена Харламповича про хворобу. (Нове виявл. бр. Р-й). С. — 7.

6. V. Середа.

Думки про розх. Корж. і два мати йому. Візита З. Г. С. — 8.

7. V. Четвер.

Шукання дачі в Петр. Роз. Зустріч з добродієм, співробітником "Утр. Р.". Його владні крики: "Дворник!". Нахабні розпитування всіх. Ніби має 200 р. за аркуш за якусь книгу, що пише. Маса комарів. Зб у Сім· і нов. журнал.[131] С. — 8.

8. V. П'ятниця.

Шукання дачі в Петр. Жах перед російською культурою.

9. V. Субота.

Шукання квартири. "Барский особняк". *Дежурство*. Візита Як. Андр. С. — 8.

10. V. Неділя.

Поїздка в Цар.[132] Наймання дачі в пансіоні. Турбота про тишу дому. Лист від Есфір. С. — 6.

11. V. Понеділок.

На Воробйових горах з Сім.[133] У Моргулісів з Кохою. Сон про божевілля Кохи. Жах і одчай. Листи від Євгена Харламповича і Міролюбова. С. — 8.

12. V. Вівторок.

Перша гроза. Шахи з Як. Андр. Провожання Л. М. Тяжке враження від хлопчика і його відношення до батька, до всіх, — глибоко егоїстичне, неуважне. Крик його у вагоні. В сінема з З. Г. Неприємна телеграма від Лисиченка з приводу векселя. С. — 6.

13. V. Середа.

Ще телеграма від Козлика з приводу іспиту. Вагання, чи їхати Косі в Харків. Неможливість добути білети. Черга на вулиці. Канікули. Розмова з Кохою про "робочу обстанову", непомагання її як товаришки мені в охоті до праці. С. — 9.

14. V. Четвер

БОТ. Відсилка векселя Лисиченкові. Лист до Козлика. С. — 6.

15. V. П'ятниця.

Читання Хатха-Іога. Історія з валізкою С. — 6.

16. V. Субота.

Від'їзд Кохи в Царицино. Засідання з приводу журналу. С. — 6.

17. V. Неділя.

Коха телефоном з Царицино сповістила, що в нашому будинку не можна жити. Я в Царицино. Безпорадне становище. *Дежурство*. С. — 7.

18. V. Понеділок.

Знову шукання помешкання. Зруйнована мрія про дачу з

меблею. Блощиці всеросійські. Вексель від Лисиченка. Дача Мейєра. С. — 8.

19. V. Вівторок.

Хмарно, хмарний ... [Нерозбірливе слово]. Коха в лазареті. Там і ночуватиме. У Ржевського. Спирт 3Г-а, російське шампанське. Шахи. Сон з мокрим рушником — 7.

20. V. Середа.

Сонце. Зміна світла. Знов шукаємо дачі. 100 р. відМіролюбова. Винайм 3-ох кімнат у двірці. Напружене чекання... [Нерозбірливе слово]. Через те не пішов спати. С. — 5.

21. V. Четвер.

Коха провожає Н. М. на Кавказ. Шахи у Ржевського. С. — 7.

22. V. П'ятниця.

Виступ росіян з Перемишля. Виїзд у Царицино. Виїзд Гр. Конст. С. — 8.

23. V. Субота.

Сусіда-фармацевт, дідок, ходив і стукав до інших. С. — 6.

24. V. Неділя.

Балачка Кохи з дідком-сусідом. Його стурбованість, делікатність і бажання зробити все, що хочуть.

Шахи з Сьомою. Кожний мій зівок вважається ним за власне уміння. С. — 8.

25. V. Понеділок.

Холод і дощ цілий день. Небо в олов'яних хмарах. Ранок під ялиною, що вітами ховає від дощу, як парасоля. *Дежурство*. С. — 8.

26. V. Вівторок.

Пробую писати "Сояшник". Лист від Козлика про іспити. С. — 8.

27. V. Середа.

Холод. "Сояшник" — 6. С. — 7.

28. V. Четвер.

"Сояшник" — 5. С. — 5½.

29. V. П'ятниця.

"Сояшник" — 7. С. — 5½.

30. V. Субота.

Поїздка в Москву. Руїни погромлених магазинів. Лист від Александри Африканівни, в якому Левко відмовляється від книгарні. Скрізь розмови про погроми. "Осадноє положеніє". Верональ. С. — 7½.

31. V. Неділя.

"Сояшник" — 3.

Шахи з Сьомою. Нездатність людини визнати очевидність: ще ні разу він не признав, що програв через те, що другий краще зіграв. "Я прозевал. Ну, я же не заметил. Я что то зеваю. Нет, я сдаюсь, я просто не видел того". Листи до: Александри Африканівни, Вал.,[134] Козлика, Лисиченка. С. — 9.

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА ЧЕРВЕНЬ

1. VI. Понеділок.

Холод знов. Парк порожній. Мокрі алеї відганяють хмарністю пустельности. Тільки сторожі з заіржавілими револьверами на боці іноді як привиди з'являються денебудь біля колон "миловидів".

У Кохи знов неприємності в лазареті. Була комісія і звеліла виписувати всіх хворих як здатних до служби. Бо велика потреба в солдатах. Коха хвилюється: як же хворих людей виписувати здоровими? А лікарі-колеґи дивуються з неї: "Адже ви не відповідатимете, коли вони там помруть?". Відповідальність ці добрі люди розуміють тільки перед начальством. Новий завідувач не може їй простити, що вона була в добрих

відносинах з тим чоловіком, з яким у нього були погані відносини. Він, очевидно, не може також зрозуміти того, як Коха не упадає перед ним, як інші, що були приятелями бувшого завідувача (ворога його). І це утворює натягнутість. Я порадив Косі наплювати на цього дурня, а коли він почне виявляти якусь аґресивність, запитати його: чого він хоче від неї? Щоб вона пішла з лазарету? Добре, вона піде. От і все хвилювання. С. — 8.

Невідомо, якими шляхами...

2. VI. Вівторок.

Прохід по парку та в лісі, за парком. Увечері прохід по лісі чи під ялиною. С. — 8.

3. VI. Середа.

"Сояшник" — 6. С. — 7.

4. VI. Четвер.

"Сояшник" — 2. С. — 7.

5. VI. П'ятниця.

У лікаря Даля. С. — 6.

6. VI. Субота.

"Сояшник" — 2. Верональ. С. — 7 ½.

7. VI. Неділя

"Сояшник" — 5. Гості. Суперечка на політичні теми. Верональ. С. — 7.

8. VI. Понеділок.

Лист до Александри Африканівни. Коха хвора. Лист від Міролюбова про підписання контракту. Стаття про В. В. в "Екатеринославской мысли". Обдумування "Сояшника". Лист до Міролюбова з приводу контракту.

9, 10, 11, 12, 13, 14, 15. VI.

Хвороба Кохи. *Кінець "Сояшника".*[135]

16. VI.

700 р. у "Землі".

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА ЛИПЕНЬ

27. VII.

Кінчився (ніби) період несподіваних великих холодів та дощів, нечуваних у липні. Вже два тижні, як приїхав від Козлика.[136] Позавчора був Фрем, оповідав про стан речей. Від нього дізнався про події в Катеринославі. Тепер зрозуміло, чого мовчання і що там сталося.

Перевірив переписаний екземпляр "Сояшника".

Останнє ɀ було четвер 22. VII. Постанова в нед., але тяжко, почуваю вже тепер.

Коха лежить в гамаку на сонці. Вона дуже стомлюється. Вчора гостила в нас Надя. Сьогодні попрохала в мене мої книжки й неодмінно з написами від автора. Для чогось їй це, очевидячки, потрібно.

Стаття — "В чем наша сила" для "Украинской жизни".[137]

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗА СЕРПЕНЬ

2. VIII.

Початок "Злоч[инства]".[138]

3. VIII.

Листи до: Сад[овського],[139] Лисиченка, Козлика, Зіновія Григоровича.

4. VIII.

БОТ. Лист до Міролюбова.

17. VIII.

100 р. від Міролюбова. 500 р. з "Землі". Переїзд Кохи в город. [Далі йдуть таємничі цифри у квадратиках до кінця серпня і до кінця вересня. Серед них можна вирізнити такі записи]:

300 р. "Земля", 26. VIII. БОТ. 20. IX. БОТ. 14. X. [З правого боку занотовано]: 28. IX. 15. "Розп'яті".[140]

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА СЕРПЕНЬ, ВЕРЕСЕНЬ І ЖОВТЕНЬ

20. VIII.

Картина неустроєного помешкання. Портрети, гравюри, рами стоять, притулившись до стіни, соромливо показуючи свої запорошені спини, мотузки з старим павутинням і картони. На підлозі безпомічно лежать дзеркала. Вони такі великі, поважні, і в цій позі мають глупий вигляд. Стільці перемішалися з фотелями, годинник мовчки лежить на канапі з висолопленим набік язиком-маятником. В спальні стоять на підлозі тарілки, чарки, карафки. На валізках лежать книжки, щітки, цвяхи. Каналізація не то функціонує, не то ні. Від електрики висять на стелі лише хвостики, наче там поховались пацюки, від яких тільки хвости лишилися. Вікна голі, нудні, самотні, без завіс. Від нових меблів по всьому помешканні стоїть солонкуватий запах скипидару і тількищо обструганого дерева. Кімнати ще чужі й холодно-стримані: в них ще нема затишку пережитого горя й радости. Ще невідомо, де стоятиме та річ або та, і через те всі предмети мають розтеряний, безпорадний вигляд, товпляться, як стурбовані мужики в передпокої начальства.

Коха в лазареті і, розуміється, запізнилась, і ми з Раїсою терпляче дожидаємо її. Я час від часу здіймаю нагар із свічки і поглядаю на лямпу в їдальні, щоб не коптіла. Я стомлений минулою безсонною ніччю, останньою в двірці, де по височенному коридорі люди бігали з таким шумом, ніби коні по дошках мосту. І от і двірець, і стара арендаторша цього безглуздого будинку, яка переконувала нас, що ми, пізнавши її, віддамо за неї душу, але з якою ми свідомо і навмисне не попрощались виїжджаючи, і симпатична, мила Лена, і мошка, що засіяла стелю так, ніби її намазали чорною ікрою, і гніздо ос, — ось уже все це стає минулим, уже непомітно й чудно губить неприємні фарби і укладається сумом у душі.

І мимоволі встають питання: а що то пройде шляхом нашого життя в цій кватирі? Обхоплює цікавість, як за грою в карти.

2. IX.

Життя в Росії тепер подібне до якоїсь тягливої, тяжкої, моторошної гри в карти. Кожний день, як нова здача карт, хоробливо хвилююче цікавить: ану, що тепер, чия вигра, які комбінації склались, що віщують? Починаючи з відходу з Карпат, гра стає все інтенсивнішою, перекидаючись з фронту на тил, на війну внутрішню. З кожною поразкою там, з кожним

галасливим відкриттям дезорганізації в постачальних військових сферах, з кожним виявом ґрандіозних крадіжок, обманів, нахабства і злочинного відношення до свого ж власного краю "вершителів" долі його — хвиля за хвилею, вище та вище здіймається політична свідомість і одважність нещасних росіян. Вони тільки тепер починають бачити, що не досить мати безліч "сірого вещества" на фронті, але треба ще мати його і в головах "сірих богатирів". Треба багато дечого, чого нема в Росії. Шапок багато, а що під шапками? Нахвалятись закидати ними можна, але що з того? Настав час розсудливого відношення і стоїть зойк по країні від жаху й одчаю. Спочатку "чорний бльок". Він хотів узяти владу в свої руки. Але зробив тільки те, що подав ініціятиву "проґресивному бльокові" до гуртування. І почалася ще більш завзята гра. Пішла карта проґресистам, заплескала країна, радіючи і потішаючись хоч тим, що хоч одного ворога переможе. Зашамотілися городські думи, земства, кооперації, загомоніли прикажчики, купці, громадські діячі, посипались резолюції від людей, які досі і не мріяли про це, — весь край пройнявся одним бажанням і зойком: геть, ідіть собі геть! От-от хоч один ворог мав злякатись і відступити. Уже почали ділити шкуру ведмедя, роздаючи міністерські потфелі "облеченным доверием страны" Львовим, Гучковим,[141] Шінґарьовим,[142] навіть Мілюковим.[143]

І... геп! упала бомба і розігнала ділильників: сьогодні напевне вже відомо, що Думу буде 3. IX. розпущено. Кінець портфелям, карта перейшла до чорного бльоку. Настає гра "укрепления власти". Міністер "у халаті", старий, спорохнявілий дід побиває всю Росію. Це досить цікава гра. Невеличка купка спорохнявілих халатників виступає проти купців, фабрикантів, робітників, селян, земств, городів, кооперацій, проти всеї армії, складеної з цих же елементів, проти парляменту вибраного з цих же елементів, проти 180-мільйонного народу! Сміливо. І цікаво, дуже цікаво, що скаже цей велетенський народ, ця величезна жижа, ця здоровенна худобина, якою може порядкувати немічний дідок.

А ми, українці, як були вже веселенько настроїлися! В Харкові газетка, в Москві газетка, в Одесі журнальчик, в Катеринославі журнальчик. У двох руських газетках відділи свої. Я статтю про негайність школи почав писати, половину навіть написав. Ого, тепер не ті вже часи, тепер нам мало преси, що там преса! Школу нам давай, гімназії, суд, автономію.

Геп! — і нема нічого. А через що? Змінилась карта, більш нічого. В Росії важить карта: піде — добре, зрадить — сиди тихо,

не рипайся. І все ж таки цікаво: як тепер складеться гра? Завтра повинен вийти указ про розпуск Думи. Що буде далі?

17. IX.

Гра ще тягнеться. Карта не перестає йти чорним. Вони, правда, трошки заганяються, але хто виграє, той може дозволити собі вибрики. Були козирнули "предварительною цензурою", але зараз же схопили карту назад. Хід був сміливий, але хто знає, що на руках у противника, а раптом там дужий козир, і почнеться таке, що доведеться не грати, а тікати? Зміркували й надрукували "опровержение", що всі, мовляв, донесення газет про "предварительную цензуру" не відповідають дійсності. Так. Навіщо, справді, ризикувати, коли можна грати спокійно і лагідними, "законними" способами побивати свого противника. Справедливо на раді міністрів зауважено, що леґальних засобів досить, щоб "обуздать".

Але противник не так то вже кротко приймає "обузданіє". Настрій нагнічується, скупчується, електризується. Днів три тому на Стрєтєнському бульварі, вибухнув цей настрій у сутичці з поліцаєм. Про сутичку ходять різні версії. Одна з них така. Солдат гуляє по бульварі. Поліцай причепився до нього, щоб він забирався собі геть, бо солдатам, мовляв, заборонено гуляти по вулицях увечері. Солдат не слухався. Тоді поліцай штовхнув його, схопивши за медалю і зірвавши її. В той час підбіг до них офіцер і, вихопивши шаблю, оперіщив нею поліцая, крикнувши: — Хіба ж так б'ють? От як треба! — І перерубав тому плече. Зчинився гамір. Назбіглись поліцаї, зашамотілась публіка, стала кидати камінням у поліцаїв. Поліцаї збились докупи, вихопили револювери й почали стріляти в юрбу. Юрба врозтіч. Але тут надбігли викликані кінні поліцаї й почали сікти тікаючу публіку нагаями. Трамваї кидались по чужих путях в різні боки. Але деяких зупинили поліцаї й почали обстрілювати з рушниць і револьверів. Казали, що навіть кулемет був. Другого дня юрба стояла біля дерева й розглядала слід у стовбурі: довгастий, як ранка. З другого боку теж була дірочка, куля пройшла наскрізь. Ходять чутки, що вбито чоловік 12, а поранено до 200. "Приватний успіх русскої зброї", як прикладають тепер веселі люди.

Газети мовчали, звичайно, не з власної охоти. Але на третій день дозволено їм було обережно висловитись.

Сьогодні є в газетах чутка, що на нараді всіх міністрів у ставці царя постановлено Думу не скликати, депутації від все-

городського і всеземського з'їздів не приймати і взагалі курсу ніяк не міняти. "Хоть час, да мой!". Але про московський випадок у ставці відомо. Цікаво, які ходи будуть далі?

Вчора Коха поїхала в Петроград підписувати контракт з Александрінкою.[144] Здається, "Брехня" таки піде там.

31. X.

Нарешті вчора подзвонив Станіславський:[145] — Можна просити автора "Розп'ятих"[146] до телефону? — Я автор. — А, вибачте. Так от з приводу п'єси"... — І вибачається, що трохи задержав відповідь. Але це через те, що дав читати В. І. Немировичу-Данченкові.[147] Той перечитав і знов передав йому. — Владимир Иванович от пьесы в восторге. Он прислал мне подробное письмо-рецензию. Если хотите, я могу переслать его вам. Только не будет ли вам это неприятно? Если бы он с вами говорил, то вероятно в некоторых местах выразился бы иначе. — О, нет, наоборот, такое суждение для меня самое ценное. — Обіцяв сьогодні прислати того листа. — А ваше какое отношение к пьесе, Константин Сергеевич? — Я прочитал только два акта и пока могу сказать, что вы большой талант.

Але... п'єса може й не піти в Художественном театре. Перш усього через те, що публіка не любить тепер нічого сильного, підносячого нерви. Їй треба заспокоюючого, легкого, колисаючого. Через те прийшлось "Братьев Карамазовых"[148] зняти з вистави, через те така порожня річ, як "Хозяйка гостинницы",[149] має завжди повний збір. Але це тільки його особиста гадка. Можливо, що якраз і треба такі п'єси тепер виставляти. Друга причина: призов ратників. З Художнього театру в цей призов взято 15 чоловіка. Все залежатиме від того, як розкладуться ролі. Вирішить може тільки читання п'єси на Репертуарній раді. Але це читання незручне тим, що, коли п'єса не буде прийнята за браком артистів, то газети зараз же почнуть цькувати автора і казати, що річ бездарна і через те не взята Художнім театром. От як я ставлюсь до цього? Як же я можу ставитись? Плювати мені, що говоритимуть газети, аби сама річ була добра. Так само ставився й Чехов.[150] Отже постановили, що я маю побачитись з Немировичем-Данченком. Сьогодні Станіславський подзвонить мені й скаже, коли й де. З усього цього я маю один величезний плюс: я маю підставу більше вірити в свої сили. Можливо, що, коли слово і мистецтво щось важять у розвитку життя, то я щось також зроблю.

Дзвонив Немирович-Данченко. На завтра призначено по-

бачення.

Жак[151] сповістив про якийсь лист з Швайцарії.

1916

ЗАГАЛЬНІ ЗАПИСИ ЗА КВІТЕНЬ, ТРАВЕНЬ, ЧЕРВЕНЬ, ЛИПЕНЬ 1916

Кошарбад,[152] 20. IV.

Здається, сьогодні перший справжній весняний день. Один з тих днів, коли чуєш, як росте трава. Вишні в білому цвіті обліплені бджолами. Кожне дерево гуде, як вулик. Качки, курчата, гуси діяльно й заклопотано бігають по саду і дзьобають кузьочок. Шпаки сидять біля своїх будиночків і тріскотять, як маленькі бузьки. За загатою, у полі, дзеленьчать і булькотять жайворонки. Не вгаває природа. Не зважа на те, що люди нищять себе тисячами в цей час, вона собі родить і плодить, — хвала їй!

Балакали з Євгеном Харламповичем про "победный конец". Становище покищо таке. Розбита, знесилена, зодчаяна Германія заводить *електрику* по всій країні, освітлює не тільки великі міста, але й найдрібніші села й хутори, будує залізниці, заводи на руїнах, що зостались по відході руських, а переможниця Росія заводить *лапті*. Якого ж "победного" кінця треба? Чи буде розбито Германію, чи ні, а лапті є покажчик добрий!

Хочеться під вільний час записати хоч коротенько деякі факти...[153]

Немирович-Данченко прийшов у такий захват від "Пригвождених", що написав Станіславському величезного листа з приводу п'єси. Станіславський обіцяв мені дати його, але не встиг до мого побачення з Немировичем. А по побаченні... вже я й не допитувався. Злякав я Немировича *ідеєю*. Сказав, що Художній театр зробить велике діло, коли візьме під свою оборону справу перетворення людини й перебудови шлюбу. Після цих моїх слів він так виразно змінився в поводженні, що мені стало ясно, що сподіватись на успіх нема чого. Де ділись усі компліменти, які він казав мені, і бажання прийняти п'єсу під

свою відповідальність. Пішов я з досадою і тяжким чуттям на глупоту людей, які замурувалися в якусь шкаралупу.

А після того приїхали до мене "Золоті зуби",[154] і почалось тиняння. Ночування по готельчиках, знайомих, пансіонах, кімнатках; вишукування векселів; побачення Кохи з хитрощами її. Доброзичливість Вас. Миколайовича, який мав розмову з швайцаром про двох дам. Подорож у манастир, зимова дорога лісками, холод. У манастирі кімнат не знайшлося, тільки в підвалі чернець дав нам брудну хатинку з дерев'яними канапами і зателепаною підлогою. Знову подорож і потім у пансіон. Хазяїн Александр Григоров — маленький, з німецьким обличчям, в окулярах, розумний і симпатичний. Жінка поважна, рум'яна, з чорними, свіжими очима, — зубна лікарка. Обоє з склерозою, нервами, обоє працьовиті й совісні, абсолютно не похожі на хазяїв пансіону. Він з різними плянами, ідеями — дати своїм гостям спочинок справжній. Враження закордонного пансіону: чисто, порядно, щедро, затишно. Фотелі для лежання на повітрі, подвір'ячко для повітряних ванн, каток, лижі і т. п. Але прибутку мало і, мабуть, вони прогорять. Росія вертається до лаптів, а якийсь Александр Григоров хоче повітряні ванни. Пара закоханих молодожонів, син його і невістка. Вона хазяйнує і заміняє свекруху, коли та їздить в місто на практику.

Різдвяні гості: "Цінний" Льова Соломонович і його жінка Берта Абрамівна. Віра Леонідівна й Александр Сергійович. Приязнь Берти Абрамівни до мене, розвиток її, погляди, зідхання, натяки, аванси, підходи. Все ні до чого. Позування Александра Сергійовича і його антипатичність усім. Гра в угадування задуманих слів, я як "маестро" в ній. Переїзд у Москву. Шукання кімнат, зміни їх і, нарешті, у жіночки француза, яка за комірчину, що колись коштувала б 15 р., а з пансіоном не більше 60, взяла з мене 130 р.

Вистава "Брехні" в Александрінці. Рецензії петербурзьких газет і наше *непорозуміння.* Лист відМіролюбова з приводу заходів Єкатерини Николаївни і наказ негайно посилати телеграму товаришеві міністра. Приїзд Євгена Харламповича і Юлії Миколаївни. Нарада з ними, в результаті чого лист до Міролюбова з запитом, чи відомо Єк. Ник., що за справа у мене і за що вона береться? Відповідь: "Там" усе відомо, і минуле і навіть сучасне. Їду в Петроград. Побачення з Міролюбовим, Єк. Ник., і, нарешті, з Бел.[155] Тиняння, чекання, невиразність ситуації. І без певних результатів назад. І нарешті тікання на місяць в степ Кошарбада.

24. IV.

Прислав Жак коректу "Хочу!". Перевірив і дав Панові, щоб той "виськав" руські вирази. Він знайшов, але такі, яких по-українському зовсім нема. І довелось лишити так. А все ж таки знов мені закинено, що я не вживаю народньої української мови. Тоді я спитав Пана: — Як буде по-українськи "......"?

Одержав два листи від Кохи. Коли перечитав початкову фразу "Зі мною трапилась сумна подія", відразу ніби тихо зсунувся в сіру, вогку, моторошну яму. Зразу почув, що трапилось щось дуже погане... І тепер з тої ями й не виходжу, так і лежу. І нема ні болю, ні смутку, ні навіть злости, одне тупе, сіре, важке байдужжя. Тільки як примушу себе і уявляю собі, як вона лежить там витягнена, обезкровлена, з своїми добрими, прекрасними, страждаючими очима, — в серце гостро, пронизувато коле жаль і хочеться галасувати, рвати, бити щось. Але що, кого, за віщо? Я навіть помогти їй нічим не можу, не можу приїхати й прийти до неї, припасти до рук її бідних, приголубити мою ніжну... А потім знов сіре, тупе байдужжя і тільки часом здивоване філософування: от як діється, мріяв так зустрітись, так раювати після довгої розлуки, приїхати до себе, в свою хатинку, жити, нарешті, разом і перші дні віддати зголоднілому коханню нашому. А виходить — приїду та й не те, що вона не зустріне мене, а де дінусь — не знаю, коли побачу її — невідомо, коли вона хоч ходити зможе — і те не уявляю. І хочеться повчаюче хитнути собі, як маленькому хлопчикові, і сказати: а бач, не загадуй наперед, пам'ятай, що є сили вищі над тебе і що схочуть, те й зроблять і з тобою, і з твоїми плянами та мріями... І нудно, і тоскно, і скучно мені тут без міри. Не прикладу, що робити, чим загаяти час.

25. IV.

Любов Михайлівна написала заспокоюючого листа. Але те, що вона взялась заспокоювати і писати замість Кохи, ще більше непокоїть мене. Одначе послав телеграму такого змісту, щоб повірили, що я заспокоївся. Л. М. пише, що Косі *треба* знати, що я заспокоївся. Я вже нічого не думаю і не уявляю. Я знаю, що нічого того не буде, про що я мріяв, що впало нещастя на нашу голову і треба його якось перенести.

Тількищо чув сучасну казку. Жив собі один дядько та мав трохи грошенят. От раз приходить до нього німець та й каже:

— Слухай, дядьку, маю я трохи грошей, хочу купити землі у вас у повіті, тільки не вистачає мені виплатити за весь шматок, що продається (200 десятин). Давай разом купимо та будемо хазяйнувати.

Думав мужик, думав та й згодився. От купили вони ту землю й хазяйнують. Все у них ділиться нарівно — і робота, і заробіток. Тільки бачить дядько, що щось діється непевне: він, як мав стільки то землі, то так і зостався, а німець раптом узяв та й прикупив собі ще 100 десятин. Став уже той німець удвоє багатший за дядька. Тоді дядько й питається в німця:

— Слухай, каже, Йогане, скажи мені, що то воно за штука така, що в мене, як було, то так і зосталось землі, а ти прикупив ще сто десятин. Адже у нас усе ділиться нарівно, і який мій заробіток, такий і твій. Як це воно так вийшло?

Довго німець одкручувався, не хотів сказати, а далі й говорить:

— Ну, добре, скажу вже тобі. Маєш тисячу рублів золотом?

— Ні, не маю.

— Ну, то збирай, як не маєш. А як збереш, тоді скажеш мені.

От став той мужик збирати гроші золотом. Збирав, збирав, назбирав 700 рублів, а далі не втне, нема сили більше. Приходить він до німця та й каже:

— Ну назбирав я 700 рублів, а далі не втну, сили немає. Що хоч, то й роби.

— Ну, нічого, — каже німець, — давай сюди.

Взяв ті 700 рублів, додав своїх 300 та й сказав тому мужикові одіслати всі ті гроші у Германію, ще й адресував. Мужик так і зробив, гроші послав, а сам став ждати. Жде він, жде, аж ось приходить на його ім'я з Германії посилка. Зрадів мужик, узяв ту посилку, поніс додому та швидше до неї. Розпакував, аж дивиться: там усе олівці. Одна пачка олівців, друга, третя. Самі олівці, та більш нічого. Схопило його за серце, побіг він до німця.

— От бач, — каже, — Йогане, які твої німці: забрали у чоловіка всі його гроші та ще й насміялися: прислали ящик та повний олівців.

— А ще що є там? — питає німець.

— Та нічого більше!

— А ну, ходім подивимось.

Пішли вони до дядька. Повиймав німець олівці, одну пачку, другу, третю, повен ящик олівців. Аж дивиться дядько на самому споді усі стінки обкладені пачками банкнотів-грошей. На 10.000 рублів прислали йому за те золото.

Казку цю було розказано з приводу аероплянів, що пролетіли сьогодні над Кронштадом. Один чорний попереду, а два біліші позаду. Вся челядь висипала дивитись.

28. IV.

Хороша річ верональ. Вона дурманить і притуплює всі чуття. Слова телеграми "Возможно понадобится операция. Приезжайте" — тільки світяться в мені холодним світлом, а не печуть, як учора. Їду як у чаду. Можу не думать про те, що в Москві.

А коли думаю, то знов, як електричними літерами. Один мент, як випив у Андрія коньяку, дурман одсунувся і бризнула пекуча туга з душі. Це як я їхав на звощику і дивився на каштани в цвіті, похожі на панікадила. І ще от що: не можу чути солов'їного співу без якогось неспокою і бажання придержати все це, приховати до того часу, як встане Коха. Почування таке, ніби це мені нагадує щось болюче. Та й справді: всяка краса для мене є Коха. Без Кохи нема краси. Я знаю, що це немов перебільшення, але не знаю, чи жив би, коли б не стало Кохи... Ні, не хочу думати таких речей, а то й верональ не поможе. Завтра все знатиму.

2. V.

Кошмар тягнеться. Коха в лікарні. Невідомо й досі, що в неї. Здається, більше те, що позаматочна вагітність. Значить, операція і ще місяць лежання в лікарні. Життя ніби намагається примусити нас вірити в забобони. Стільки мріяти про рождіння дитини, з такою побожністю, захватом і чистотою готуватись до цього, так обгортати це інтимною таємністю — і так прилюдно, боляче, з такими муками відмовитись від своєї мрії. Життя ніби хоче поглузувати, висміяти, примусити боятися його. Але не знаю, чи це йому вдасться... От я вже й вірю в те, що була у когось спеціяльна мета підсунути нам це лихо. Значить, все як слід. Тепер лишається молитись Богу і становити свічки за видужання.

8. V.

Завтра операція. Є трошки надії, що діягноза помилкова, що вагітність справжня. Коху лишив спокійною. На душі тривога гнітюча.

9. V.

Коли лікар розказував мені про операцію, він мав трохи гордости й задоволення: усе було так, як він казав. Потім повів мене до Кохи. Вона тількищо прийшла до себе і дивилась розплющеними очима. Під головою не було подушки. Я здивувався, що вигляд її був свіжий і дуже спокійний, ніякої блідости, жовтости, синяків, страждання. Хоч вона дивилась, але, здається, нікого не бачила. Принаймні, мене вона не помітила. Зачувши голос лікаря, зараз же спитала: — М. Л., що зробили? Голубчику, скажіть мені. — М. Л. сів на стілець і з такою ніжністю обняв її за голову і так милував її руки, що, здається, мати не могла б ніжніше зробити.

10. V.

Сьогодні страшні болі. Прохала отруїти, коли буде перитоніт.[156] Це другий випадок у моєму житті, коли на очі набігли пекучі, палючі сльози. Не знаю, чи помітила Коха. Біль почав потроху згасати і вона задрімала.

Коли я дивлюсь на жінок, мені здається дивним, що вони ходять, перебігають через вулицю, і весь час хочеться кричати їм, щоб вони обережніше йшли... А на дітей без болю і жаської тривоги дивитись не можу.

Три білесенькі колисочки стоять у прийомній. Троє дитинчат: одне, хлопчик, посередині, а дві дівчинки по боках. Одна смуглявенька, гарненька і дуже тиха: покричить, поплаче і стихне, як ніхто не підходить. Хлопча тримається поважно, спокійно і цілий день спить. Зате третє, — або кричить, або смокче щось, крекче, пхикає. На колисочках білі запони, крихітні матрацики.

11. V.

Снилося, що Коха померла. Лежала в маленькій дитячій домовині, з трубкою в устах. Лице і все тіло було завинене в руде, червоне запинало. Я держав у обіймах домовину і все старався, щоб Косі було зручно лежати. Часами мене обхоплювала свідомість, що Коха померла і я сам собі з жахом шепотів: — Кохи не стало, Кохи не стало... — Шепотіння далі переходило в голос, у крик, у ридання. Тут якась порожня пляма у сні і знов маленька домовина, рудяво-червоне запинало на лиці і гостра,

пекуча, ріжуча свідомість того, що сталось... Цілий ранок був під враженням цього сну. В нещасті є багато приводів стати забобонним. Мимоволі чоловік починає думати, що певний стан речей утворює сни, а що сни віщують якийсь новий стан. Старий спосіб думання непомітно надихає моторошні гадки. "А що, коли це є віщування чогось злого? Що, як я приїду в город, а мені скажуть, що Коха померла, або що стан її погіршився?"

Нічого такого не сталось. Біль зник, температура не висока, вночі спала. Тільки шлунок після анестезії, починаючи функціонувати, виробляє багато газів, гази напирали на рану і це часом давало біль, окрім того, мучило само собою.

І от тут знов підтверджується те спостереження, що хворі люди — частіш усього люди холодні, байдужі егоїсти. Коха, ця найтепліша, найсердечніша, найальтруїстичніша людина, яку я знав досі, вчора стала *звичайною* людиною. Не злою, ні, не егоїсткою виразною, а такою, яких є 90% усіх людей. А може, це просто те, що вона в ту годину, коли я був, увесь час мусіла тримати всю увагу на шлункові, на тих почуваннях, які мучили її? Так, це найвірніше. Але яка ж повинна бути велика сила її любовности і добрости, коли вона навіть і в цей час устигала турбуватись про те, що мене мучить своїм стражданням... І тільки гострі моменти зводили її до рівня звичайних людей, і тоді вона і дратувалась (знов таки трошки), і сльози на очах були, і жалілась ледве-ледве. Бідна моя, прекрасна Коха.

21. V.

Старцювання збірщиків стає все настирливішим. Вони, як мухи восени, липнуть і в'їдаються в перехожих. Показник настрою "тилу". Нунка хутко вийде! Нарешті, спочинемо трохи!.

14. VII.

Коха на дежурстві. Сіра, вогка, мовчазна самота. За парком, на чужій дачі, басом гавка часом пес. Сюрчить цикада чи коник. Пронизувато, гидко вищять щурі, ганяючись один за одним над дачою. Ледве чутно доносяться дитячі голоси. Вогка зелень стоїть, не ворушачись, немов чекає нового дощу. Все літо безперестанку з неба ллється, ллється, неначе там щось попсувалось і небо не може держати випарів землі. Квітки в нашому садку витяглись угору, поробились велетнями, а не розцвітають; все сонця шукають, до нього тягнуться, а його катма.

Сиджу стомлений. Знайшов собі нову біду — малювання. Простоюю з квачиками й палітрою перед якоюсь своєю нікчемною мазаниною годин по п'ять-шість і не можу одірватись. І тут пристрасть, захоплення до цілковитого безрозсудства. Кілька разів уже рішав викинути фарби й квачики, але ставало шкода. Сила повинна бути не в тому, щоб знищити зверхні явища, не в тому, щоб викинути фарби, а щоб могти правувати собою, не брати їх, коли вони лежать перед тобою. Мудра думка, але... її треба вибороти в собі, щоб вона була дієвою.

16. VII.

Дачна мода: велика кольорова хустка на плечах. Кольори: жовтогарячі, червоні, зелені, білі. Вся яскраво насичена фарбами. Дачниці нагадують "малявинських баб". Через те од них, здається, тхне потом, дешевим ситцем, оливою й шкурою нових козлових черевиків. Хустки роблять дачниць вульґарними, кацапуватими, опецькуватими. Кацапам у кожному разі треба не підкреслювати свою вдачу, а зм'якшати хоч удаванням европейськости.

Пишу "Кирпатого Мефістофеля".[157] Часом обхоплює нудьга, огида і страшенна, злісна на себе, туга: для чого пишу? Як треба писати? Чи варто витрачати сили на нікому непотрібне, ні в якому відношенні не корисне писання? І знаю, що поради ні звідки *не може* бути, бо коли зібрати до купи поради всіх порадників, то вони понищать одна одну, а я знов лишуся сам з собою. Після 15 років письменницької професії я задаю собі питання: чи я маю право писати? Але що дає право?

22. VII.

П'ята година, а Кохи ще нема. Дощ січе з самого ранку, дрібний, густий, осінній. Холодно, вогко і темно так, що в їдальні не видно читати. На дачі тихо. Навкруги ніяких згуків, крім шелестіння дощу по листу та булькотіння води в ринвах. Одна якась капля капа на терасу так, наче кишеньковий годинник іде. Часом утихає, часом раптово сипне по даху, наче струсить вітер з дерев. З нудьги мажу Левків портрет. І мажучи думаю: так само ж, мабуть, і в літературі — досить мазнути десь коло губів одну, майже непомітну, рисочку, і вже міняється весь вираз лиця, саме лице і вся душа людини.

А голова і спина тим часом горять від безсоння. Моє думання вночі — це свого роду розпуста. Але я цеї розпусти не

віддам за добрий, спокійний сон чеснотних людей. Найкраще я бачу те, що пишу, вночі, коли тихо, темно навкруги і спить світ реальних речей.

Вчора й сьогодні був Тр.[158] Смуглявий, з довгим, синім, голеним підборіддям і жовтокарими очима з червоненькими жилками на баньках. Спокійний, стриманий. Він і М. найенерґійніші... Цікаво, що керує такими людьми? Захоплення, відданість, самолюбство, славолюбство. Знову плести павутиння. Втретє за цей кошмарний час. Невже знов обірветься?

Читаю враження Вас. Немировича-Данченка[159] в "Рус[ском] сл[ове]"[160] з подорожі на французький фронт. Як славно, весело, бадьоро живеться там, в окопах! Чудесна річ війна-чародійка. Як переродила людей! З хирлявих недобитків капіталізму поробила античних героїв. Як їм затишно там на глибині 15-15 метрів у землі, як гарно всі ліплять з гіпсу фіґури, а грають як чудово на зроблених з ящиків гітарах. Ото грають собі, грають, раптом сиґнал! Схопились, за рушниці, гайда в окопи. Жарти, сміх, глузування з бошів. А боші, як ті гади, лежять там, сичать із своїх окопів, і ні жартів у них, ні сміху, як б'ються, тільки стогін, лайка, прокляття. Пуальо з своїми офіцерами, навіть з самим Жофрем, ну просто, як брати менші, а там — витріщені од страху дисципліни очі, нагаї, зневага, ненависть, страх. Нікчемний народ боші, глупий, трусливий, неблагородний. Задавались кількістю своїх снарядів, — єдине, що в них було краще, ніж у союзників.

21. XII.

Колись я дуже дивувався, читаючи про те, що Гоголь радив письменникам (з власного досвіду) не випускати швидко в світ своїх творів і жалкував, що не попалив своїх. Я не розумів, через що це і навіть не зовсім вірив, що він справді мав таке бажання. Тоді я вже писав. І пам'ятаю, думаючи про себе, про свої писання, не знаходив потрібним нищити ні одного з них, ні одного рядка. Тепер я вже розумію Гоголя. Тепер я знаю, що напевне ні крихти пози й неправди не було в його жалкуванні. Три чверті з написаного мною я з щирою радістю згодився б знищити, але знищити цілком, не тільки з ринку, з бібліотек, але й з пам'яті тих, хто читав ті писання.

Часом маю приємність по п'ятнадцятьох роках літературної діяльности, по такім поважнім періоді життя, після якого вже

важко шукати іншого діла в житті, маю приємність задавати собі питання: чи маю я право займатися літературою, чи варте чогонебудь те, що я пишу. Інстинкти з часом розвиваються в людей. У мені настирливо говорить інстинкт громадський, який дає біль одної думки, що я, може, чиню шкоду громадянству, що я просто займаю чиєсь чуже місце. Цей же інстинкт жене мене до руської публіки. Я хочу собою возвеличити українське... (хтось прийшов)...[161]

Різні нотатки за 1915-1916 рр., що не ввійшли до систематичних щоденних записів

Шім-ан

Височенний, тонкий, похожий на гімназиста восьмої кляси, що став на хідлі, одягши довжелезні штани. Личко довгасте, невеличке, з прилизаним набік білявим волоссям, прямим і масно блискучим. Колір лиця блідожовтий і також масний у синюватих плямках. Очі водянистосині, вусів майже немає, не дивлячись на 30 літ, враження таке, що він голить їх, хоч цього, мабуть, ще ні разу не робив. Коли балакає, то лице часом нервово кривиться, немов щось кусає його за щоки. Балака переважно напружено, серйозно і досить невиразно — звуки, здається, заплутуються у нього в роті і вистрибують звідти всі разом, так що іноді не можна розібрати слів. Одначе посмішка бува часто дуже хорошою, м'якою і хлопчачою, особливо, коли він не говорить, а слуха, забувши про себе і про свої теорії. Тоді так і уявляється хлопчинка, білявий, задиркуватий і м'який.

Мені здається, що теорії його мають під собою ґрунтом його походження, виховання і соціяльне становище. Родився він у Росії, жив тут до 18 літ. Але потім чогось переїхав у Німеччину, де й жив до останнього часу. З походження — німець, з виховання до 18 літ — руський, з 18 літ — знов німець.

25. II. 16

"Крилаті повзуни".[162]

"Чортобог". "Аще доброє хощу". "Посмішка чортобога" (*"Летючі свині"*). Дмитро Сергійович, Тетяна Михайлівна, Панас Сергійович, Євгенія Сергіївна, Ялинка, Мішель, Грицунь. Микола Євменович Костомаха. Білявський. Фідельман. Кашкін.

1 дія

Ялинка ходить по сцені, озирається, шукає на столику. Євгенія Сергіївна стискує плечима, дивується.

2 дія

Ялинка і Тетяна з квітками й газетами в руках. Ялинка захоплена квітками, питає, для кого. Тетяна не каже і питає, чи не бачила Ялинка її портмоне. Ялинка сміється: — Що, ти знов загубила? — Тетяна спішить до себе.

3 дія

З книжками входить Грицунь Похмурий. Ялинка перекривля його, допитується, час такий. Грицунь не відповідає.

4 дія

Дмитро Сергійович пригноблений, стомлений. Грицунь виходить. Ялинка питається про причину настрою. Дмитро відповідає питанням, чи може Ялинка дати йому рукопис його книжки. Для чого? Знищити. Не хоче бути летючою свинкою, птеродактилем. Розказує, як зробив мерзоту і помстився за неї на другому. Палке обурення Ялинки й оповідання, як захопилась молодь його книжкою. Запевнення, що Тетяна неодмінно повернеться до нього, як прочитає. Про квітки: гадання, що то для нього. Добре. А як іде коректа? От з коректою щось трапилось, десь зникла, хтось украв з її хати. Чи не Євгенія Сергіївна?

5 дія

Тетяна і Мішель. Тетяна дивується й шукає гаманця. Мішель ретельно помагає. Ялинка також. Ялинка пропонує пошукати в сінях. Мішель зараз же підхоплює. Обоє виходять.

6 дія

Тетяна теж хоче йти. Дмитро зупиняє її і просить вислухати. — Ні, ні, ні. — Злякано виходить. Але зараз же вертається і питає, чи вже може пустити її. Їй тяжко жити в домі чужої їй людини, жити на її кошти. Вона почуває себе паразитом. Вона хоче сама себе содержати. Дмитро прохає ще місяць, даючи їй повну волю жити, як вона хоче. Тетяна каже, що подумає. Виходить.

7 дія

Спішить Мішель. Підлабузнюється, просить грошей. Дмитро

докоряє йому, що живе чорт-зна як. Той присягається, що ось-ось все кине, аби йому тільки поїхати за кордон та полікуватися гіпнозою і психоаналізою. Тоді піде все інакше. Знов молить позичити грошей. Дуже скрутно. Дмитро вагається.

8 дія

Під час балачки непомітно входить Євгенія Сергіївна з портфелем у руці, з костуром. Різко нагадує Дмитрові про його обіцяння. Дмитро і Мішель ніяковіють. Мішель іде у вітальню і видно, як сідає за рояль і сумно щось грає.

9 дія

Євгенія і Дмитро. Євгенія дорікає Дмитрові, що він не вміє бути твердим і виконувати своїх постанов. Ех, твердим. Хіба хто знає, що є добре! Висловлення незадоволення своєю роботою. Нема почування певности, що робиш те, що треба, і так, як треба. Що всяка, навіть найкраща мета, фатально через щось вимагає гидких засобів досягнення. І чи можна когось осуджувати? Усякий, навіть найпідліший чоловік напевне перед собою вважає себе чесним, порядним і мету свою хорошою. От тільки обставини вимагають кривити душею. Найвірніший шлях — це виробити в собі певність у свою правду. Гармонія і цільність своїх засобів і намірів. Його призвання — не інженерство, а письменство. Його віра — в могутність любови. Треба творити в собі любов, треба переробляти себе, поборювати погані інстинкти. Краще не досягти мети, ніж досягти її погано. Євгенія слухає його іронічно і ловить на тому, що він бреше і їй і самому собі. Всі ці його ідеї є наслідком бажання догодити Тетяні, стати поетом і зажити слави. Це просто слинявий, хлопчачий сантименталізм, всі кохання є інтеліґентщина, невміння жити, працювати. Сила — от що достойне серйозної, громадсько-корисної людини. Вона знає, через що невдача з проєктом, через що комісія вагається. Бо проєкт погано зроблено. Коли б він вечорами і ночами сидів не за дурницями, а за проєктом, то й комісія не вагалась би. Дмитро догадується, що Євгенія знає про його писання. Він спалахує гнівом, соромом, і вириває в неї портфель. Знаходить там коректу і, не пам'ятаючи сам себе, шпурляє під ноги Євгенії портфеля, а сам з коректою виходить до себе.

До "Злоч."[163]

Через що Варвара Федорівна, людина розумна, освічена, з нахилом і навиком до самоаналізи, через що вона робить такі

вчинки, як жаління на чоловіка стороннім людям, як анонімні листи йому про те, як погано Нунику в неї ж, як ганьблення порядної і бездоганної дівчини, яку дійсно по-справжньому кохає її чоловік? Через те, що в неї живе стара споконвічна віра в право шлюбне, в право власности дружини на дружину.

Любов Клавдії Петрівни до своїх страждань. Роздражненість нервів і всієї психіки в певному напрямі доходить до того, що людина вже не може бути без страждань, без сліз, гістерій, самокатування, саможаління. Коли тихо і лагідно круг неї, вона несвідомо, а коли свідомо, то навіть з острахом і дивуванням чує, як її тягне до сварки, до сцени, до бажання колупнути свою рану, ще раз і ще раз торкнутися, — що він її не любить, що вона понижена, осміяна, пожалієна. Вона також почуває навіть якесь право на страждання, на саможаління.

Шляхта, українське дворянство, згубила Україну, продавши національні права за свої клясові інтереси.

Народ, розвиток демократичного руху утворить новий процес перетягнення назад української шляхти та інтеліґенції. Вже з'являються приклади. Шляхта продажня; вона йде туди, де більше матиме впливу, грошей, гордости, задоволення різної амбіції. Що більше буде розвиватися і набирати сили демократизм, то більше буде вертачів з пануючих націй.

Блискучий, новенький екіпаж. На передку старий чоловік у ліврeї з позументами, у лакованих чобітках і в циліндрі. Він сидить дуже рівно, тримаючи тонкого, довгого батога в одній руці й спершись на другу. Поза така урочиста й задубіла, що хочеться кинути каменем у спину йому. В екіпажі їде молодий чоловік, заклавши ногу на ногу. Він у фетровому капелюсі, лакованих півчеревиках і блакитних шкарпетках, які кидаються в очі. Є рація сумніватись, що тому старому і, видно, недужому чоловікові до душі сидіти в циліндрі і в лакованих чобітках на передку, урочисто кілька годин тримати у витягнених руках віжки і возити молодого деґенерата й ледаря.

Про соціялізацію праці. Про використання рівноправно продуктів праці й розподіл. Будуче залежить від нашої волі й хотіння. І коли хоч одна душа пізнала злочинність сучасного ладу, то вже є один шанс на те, що ця душа прокладе інші нитки хотіння в будуче і тим змінить його.

Здивування й захоплення Халепи красою, ґрандіозністю соціялістичного вчення й ідеалу. Уява Соняшного Краю, маса зелені, чудових білих, чистих будинків, чистих брукованих доріг, аероплянів, прибраної веселої юрби; залізо, м'яке як віск у руках людини, воно добре, могутнє, ласкаве.[164]

Олена показує кінчик язика, клацає пальцями. Коли гнівається, лице стає старим і негарним, видно, що занадто велике підборіддя і неприємно пукаті очі.

Щемлива жалість Халепи (в листі до Ліди) за творців-художників, які марнують життя своє і чуже непотрібними зідханнями і незнанням що робити.

"Віскуство казати".

Повсемістне збирання національних скарбів мистецтва, музики, пісні, слова, архітектури, етнографії, могил, одежі, утварі і т. ін.

Тризна у Греблі. Його мрії, захоплення. Фігура Греблі. Його стремління, манера все брати в руки і мняти пальцями. Підняті плечі, як в унтера. Владний погляд.

Опис людей на вулиці, їх змученість життям і нелюбою працею.

Поворот нудьги і огиди до життя. Безшабашність від цього і глум до всього.

Тіні по полі заливають, як хвилі в морі. Котяться, котяться, ближче, ближче, і залили.

Вплив візити Ліди на Ніну і її постанова піти з Чупр. до готелю. Розвити стремління Олени врятувати свою родину і мати дитину.

Молитва, як автогіпноз заспокоюючий. Шкідлива сторона та, що прибиває інстинкт громадянський, який виявляється в муках сумління. Молитва, покаяння і прощення дають вихід цим мукам способом некорисним для людей.

Жалі над мовою, над долею української нації.

Глум Ліди. "Сумма предыдущего = сумме последующего" і т. ін.

Тайна туга-нудьга Гр. від нудоти безцільного життя.

Манера балакати, рухатись. Слова з протягом, швидко і т. д. Тембр голосів. Любимі вирази, слова. Темперамент слів, мови, рухів, тіла, рис.

До "Розп'ятих".[165]

Ант. казати соромно. Іспит, як мужчини. До лікаря. Настя й Олег були щиро закохані, але цього не досить. Справжня любов тоді, коли знаєш. Рада батькові повінчати закоханих, але цього мало.

Шл.[166]

Нат. Вас.
Сем Гаш.
ЗТ — ЛМ . ?
В. А. — А. І.
Муха
Прокопи
Мтр. — Бор.
Лев — Мар.
Козл.
Пани
Проф.
Мник.
М. Афр.
Полковн.
Мар. Серг. (Незнай)
Аркад. Барт.
Сот. Зат.
Людмила
Калерій
Ал.
Вас. Пил.
Гарниц
Мар. Ів.
Алекс.
Катер. Євг.
Мар. — Інспек.

Люрець
Янева — жін. студ.
Безп.
Потим
Вір. — Бор.
Над. Григ. (наречена)
(відс. пол. почув.)
Ал. Вас. Ц.
Ів. В. Ц.
Вас. І. Ц.
Кшем. (доч.)
Тіт
Осорг. (теософ, п'ян.)
Ліпш
Вис.
Бінем.
Бронк.
Анат. Ж.
Поніз
Роз. — Генр.
Ліза Видр.
Тірк Р.
Тітка Маня
Мих. Петр.
Люб. Дік.
Оксана

Донц.
Нерозлуч Варя
Ол.
Ал. Сер. Гр.
Проф. Буг. (кр. і роз.)
Летник.
Елен.
Мальва Мотя
Лунин
Есф. — Іос.
Стар.?
Анем
(Мати) Кшемі

Андр. — Мир.
Лис.
Мар. — А. І.
Войт.
Залізн.
Шльосбр
Соф. Як.
Ник. Петр ?[167]
Тет. Петр.
Васько
Черг.
Коля Пр.

[У кишенці палітурки III-го записника знайдено три листки, вирвані з якогось іншого бльокноту. Нотатки писані фіолетовим олівцем. Подаємо ці записи тут].

Листя акацій від суші скрутилось, зсохлось і шелестить так, наче воно з паперу. Трава суха, жовта і, здається, хтось навмисне повтикав у землю сіно. На інших деревах лист пов'яв, обм'як, як бува на поламаних вітах.

Вітер гарячий, сухий, ніби хтось із насоса пускає в лице течії стисненого повітря. З-під коліс возів здіймається порох і летить клубами поперед коней і під їх ногами, як дим з-під колісниці, що взяла на небо Іллю, як то малюють на іконах. Ластівки літають прожогом, з неспокійним криком; на голову падають сухі віточки з посохлим листям.

"Як-Єслі" (Назва урядниці).

"Бог — кислород" (Селянин, який потім цілував ікону).

Хлопчик під кізяками, зложеними як маленькі бурі пірамідки.

— У вас пшоно є?
— А вам яке діло?
— Отто! Та я ж купити хочу.
— Ну, то так і кажіть. Скільки вам?

Вітер густий і гарячий. Шумлять і хитаються, як у горі, то в один бік, то в другий бік сивоверхі верби. Очерет хвилями вгинається, високий і зелений. Ряска, як захололе на борщі сало, застигла на воді під очеретом. Корови помахують хвостами, як пані віялами, сердито мотають головами і переставляють ноги, сильно тупаючи ними об землю, щоб струсити мух.

[Увесь попередній діялог і цей абзац перекреслено чорним чорнилом. Далі йде нормальний запис].

Ряди кіп пощербили рівними зубчиками обрій і лежять по всьому полі пощербленими гусеницями. Покрівлі хат закруглені, як шапки. Далеко-далеко стоять ожереди соломи, один до половини надібраний. Од них віє самотою, степовим сумом. Журавель біля криниці стоїть непорушно. На тім боці голосно перекликаються півні. Щось довге і яркорожеве видно на обрії, дах під черепицею або скирти. Малесенький цвинтар, обведений рівчаком і обсаджений березою. Ледве видно маленькі хрестики на ньому. Рудник, як фортеця. Вали кольору іржавого заліза з "дурной" породи обхоплюють кар'єр. З-за них видно тільки якісь шпилі чи стовпи телефона і телеграфа та димар, з якого чорною волохатою пасмугою вилітає дим. Фортеця для боротьби з землею, з якої люди виборюють сховані нею багатства. Або тюрма, яка міцно тримає в собі рабів своїх. З огляду на купу стражників і масу всяких приписів — це вірніше. Тільки довгими гілочками зеленіють дерева, а все степ рівний, розліплений кліточками ланів. На більш жовто-зелених, чекаючих коси і жатки, дребезжить і дирчить косарка внизу і чути голос погонича коней. Далеко стоять коні, поклавши один одному голову на шию, і махають хвостами. Сивий, як волосся діда, вівсюк весело і п'яно хитається в пшениці. Самітний сояшник викликає жаль — він молодий, а його зріжуть.

Тремтить і ламається від вітру сухий бур'ян і, здається, хтось підкрадається ззаду. Видно над рівниною білу сорочку чоловіка й одрізочки чорних штанів. Чоловік широко розмахує білими рукавами.

Деякі архівні й історичні матеріяли, що над ними працював В. Винниченко 1916 року. (Нотатки в "Щоденнику", кн. III, 1916, стор. 197).

Величко.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, (состоящей при "Киевском и Волынском генерал-губернаторе"), 1859-1914.

Грушевський, М. С. — 8-ий т.

Костомаров (М. И.) — (джерела).

Яворницький — .

Драгоманов. Політичні пісні українського народу.

-"- Пропащий час.

Гонорари В. Винниченка і заробітки Розалії Яківни за травень-серпень 1916 року. (Нотатки в "Щоденнику", кн. III, 1916, стор. 199).

Май	
"Земля" — 700 руб.	
Театр Незлобина — "Ложь" —	1.000 руб.
Коха	150 руб.
Июнь	
Коха	150 руб.
Июль	
Театральное Общество	517 руб.
Коха	150 руб.
Август	
"Земля"	500 руб.

Драми В. Винниченка в російських театрах за 1915-1916 рр.

"Мохноногое" — Саратов, театр О-ва им. Островского.

"Чорная пантера" — Саратов, Фон-Левес.

"Ложь" — Одеса, драматичний театр, дир. Сибирякова.

"Пригвожденные" ("Прикованные") — Саратов, театр О-ва Островского.

"Ложь" — Петроград, Александринский театр.

ПРИМІТКИ

Записник ч. III, книжечка у звичайній коленкоровій обкладинці, має 243 сторінок. Винниченкові нотатки тут мають подвійну форму. З одного боку, як і в попередніх записниках, він провадив нереґулярні, але докладні описи подій у світі й в особистому житті приблизно раз на тиждень, а то й рідше. Рівнобіжно з цим, окремо в кінці записника він вів реґулярні щоденні нотатки з зазначенням навіть стану погоди. Ці нотатки максимально стислі, скорочені слова, абревіятури і багато символічних знаків, що їх тепер повністю трудно розгадати. Упорядковуючи цей записник, ми вважали за потрібне подати за кожний місяць загальні записи і щоденні нотатки разом, дотримуючись хронологічного порядку. Примітки подаємо за чергою, без уваги на форму нотаток.

1. *Тверська* — одна з головних вулиць Москви. Тепер вулиця ім. М. Ґорького.

2. *М-сів,* а в дальших записах ще *Мор., З. Г. і Л. М.* За цими скороченнями і ініціялами Винниченко заховав подружжя адвоката, члена колеґії оборонців, члена Товариства Українських Поступовців, близького до середовища Є. Х. Чикаленка — *Зіновія Григоровича Моргуліса* та його дружини *Любови Михайлівни.* Саме під час війни вони жили в Москві й належали там до української громади (див. Є. Чикаленко. "Щоденник, 1907-1917", Львів, Видавнича кооператива "Червона калина", 1931, стор. 496).

З. Г. Моргуліс з походження єврей, але культурою, політичною свідомістю й діяльністю був органічно пов'язаний з українським національно-визвольним рухом. У добу Центральної Ради належав до партії Українських соціялістів-федералістів. За призначенням Центральної Ради, був 1917 і на початку 1918 рр. помічником київського губерніяльного комісара. У 20-ті роки був співробітником ВУАН. Заарештований у справі СВУ і засуджений у березні 1930 р. на три роки ув'язнення, але за кілька місяців помилуваний і випущений на волю, як свідчить у своїх спогадах К. Т. Туркало (Сорок п'ять. Спогади з судового процесу СВУ 9. III.-20. IV. 1930. "Нові дні", Торонто, грудень 1952, стор. 8). Яка його дальша доля — невідомо.

3. *Сьома* — Семен Якович Ліфшиць, старший брат Розалії Яківни, учений хемік і математик.

4. *Гаша* — дружина Семена Ліфшиця.

5. *Надя* — добра знайома Винниченків.

6. *Третьяковська ґалерія* — найбільший музей російського мистецтва. Заснований у Москві жертвенним збирачем образотворчого мистецтва М. М. Третьяковим (27. XII. 1832-16. XII. 1898) у середині 19 ст. у 60-их роках Третьяков на власні кошти збудував спеціяльне приміщення для ґалерії. Незадовго до смерти 1892 року подарував цю ґалерію Москві.

7. *Храм Христа Спасителя* — цінна архітектурна і мистецька пам'ятка. Розпочато будову храму за проєктом архітекта К. А. Тона 1839 року в пам'ять визволення Москви від французів 1812 року. Над будовою і мистецьким оформленням храму Христа Спасителя довгі роки працювали видатні скульптори (барон П. К. Клодт, А. В. Логановський, Рамазанов), художники (проф. В. П. Верещаґін, акад. Г. І. Семирадський, акад. Ф. С. Журавльов). Закінчено й освячено храм тільки 26 травня 1883 року.

8. *"Босяк"* — початок праці над новим оповіданням за цією назвою. Почав писати 2. XII. 1914, а кінчив російський варіянт 19. XII. 1914.

9. *Ґарборґ, Арне* (25. I. 1851-14. I. 1924) — норвезький письменник, публіцист і перекладач. Провідний діяч руху "Молода Норвеґія", що вважала селянство основною силою країни. Автор романів і драм: "Вільнодумець", "Селяни-студенти", "У мами", "Втомлені люди", "Втрачений батько", "Непримиримі"; публіцистичних трактатів: "Про милосердність ілюзій", "В оборону народних леґенд", "Політика" і багато інших. В. Винниченко саме тоді уважно перечитував Ґарборґа і взагалі всю модерну скандінавську літературу, яку знав досконало, як про це свідчить у своїх спогадах про Винниченка Павло Зайцев (П. Зайцев. Жмут спогадів про В. Винниченка. "Українська літературна газета", Мюнхен, липень 1959, ч. 7, стор. 1-3).

10. У своїх щоденних нотатках В. Винниченко щодня наприкінці нотатки скорочено позначає: С. — 8, С. — 7 і т. д. Це треба читати: Спав 8 годин, Спав 7 годин тощо.

11. Скорочення не розгадано. Здогадно може бути: від Володимира Старосольського, відомого львівського адвоката, активного члена й теоретика УСДП. З В. Старосольським В. Винниченко був у давніх дружніх зв'язках. На його пашпорт В. Винниченко інколи приїздив з еміґрації в Україну. Про це свідчить Юрій Тищенко в своїх спогадах: "Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914-1916 рр." (Збірник "Володимир Винниченко. Статті й матеріяли". Нью-Йорк, УВАН, Комісія для охорони і збереження

літературної та мистецької спадщини В. Винниченка, 1953, стор. 44. Далі пишемо скорочено: В. Винниченко. Статті й матеріяли.). Може бути також і від Володимира Степанківського, колишнього близького товариша й партійного однодумця, з яким 12 жовтня 1907 року В. Винниченко разом утікав за кордон. Але пізніше, десь від року 1910, їхні стосунки попсувалися, і Винниченко порвав з ним усякі зв'язки. Можна припускати ще, що від П. Я. Стебницького. Але, наскільки нам відомо, із Стебницьким В. Винниченко познайомився в Петербурзі наступного, 1915 р.

12. *Козлик* — один з псевдонімів Юрія Пилиповича Тищенка (22. IV. 1880-28. XI. 1953), партійного однодумця й довіреного друга В. Винниченка, видавця "Дзвону" та іншої с.-д. преси, леґальної й нелеґальної, видавця творів В. Винниченка.

13. *Есфір* — якась близька знайома в роки 1914-1916. Прізвище встановити не вдалося. Серед низки адрес у записнику В. Винниченка є така адреса: СПБ. Петерб. сторона, Лахтинская 32, кв. 24, Е. Н. Селиханова (Єсфир). Це дає нам підстави припускати, що Е. Н. Селиханова і є таємнича Есфір.

14. *Ал. Афр. — Олександра Африканівна Юркевич,* дружина д-ра Осипа В. Юркевича (1855-1910), члена Старої київської громади, співробітника "Ради", ЛНВ та ін., і мати *Левка Юркевича* (1885-1918, псевдонім Рибалка), відомого політичного діяча, публіциста й теоретика УСДРП, постійного опонента В. Леніна в національному питанні (див. його "Російські соціял-демократи і національне питання", Женева, 1916; перевидано: Мюнхен, "Сучасність" 1969), видавця соціял-демократичного місячника "Дзвін" (Київ, 1913-1914), органу української соціял-демократії "Наш голос" (Львів, 1910-1911) і журналу "Боротьба" (Женева, 1915-1916).

15. *С.-Г.* — цими літерами В. Винниченко позначив у щоденнику подружжя Семена і Гашу Ліфшиців.

16. *Лисиченко, Дмитро* — урядовець управи катеринославської залізниці, видатний діяч українського робітничого руху, провідний член катеринославської групи УСДРП. Навколо Д. Лисиченка та його дружини (теж відомої української діячки й члена УСДРП, що її так тепло змалював В. Винниченко в образі Олі Степанівни — головної героїні повісти "Босяк"), зосереджувалася вся нелеґальна праця катеринославської організації УСДРП. Коли в травні 1914 року В. Винниченко і його дружина нелеґально прибули з еміґрації, то деякий час вони перебували в мешканні Лисиченків, на Польовій вулиці в Катеринославі. Тут же на кватирі Лисиченків відбулася 29 листопада 1915 р. чергова конференція УСДРП. Зраджені провокатором "Ваською-Золотим Зубом", багато членів катеринославської організації УСДРП наприкінці 1915 року були арештовані. Заарештований і засуджений на каторжні роботи був і Д. Лисиченко. Повернувшись після революції 1917 року, він

брав активну участь в українському житті в добу УНР. За доби УРСР відійшов від політичної діяльности і працював як перекладач з англійської мови для в-ва РУХ. Дальша доля його невідома. За свідченням проф. П. В. Феденка, 1929 року НКВД арештував у Катеринославі багатьох колишніх членів УСДРП. Правдоподібно, був заарештований і Д. Лисиченко.

17. *Чикаленко, Євген Харлампович* (21. XII. 1861-20. VI. 1929) — видатний діяч українського національного і культурного руху кінця XIX і початку XX ст. Видавець першої щоденної української газети "Рада" (1906-1914) і жертвенний меценат української культури і науки. Перше оповідання В. Винниченка "Краса і сила" було опубліковане завдяки заходам Є. Чикаленка. З того часу на довгі роки в'язала їх велика дружба і, з боку Є. Чикаленка, постійна батьківська опіка. В. Винниченко називав Є. Чикаленка своїм літературним хрищеним батьком.

18. Правдоподібно, це інформація Є. Чикаленка про якийсь епізод поліційного втручання в редакцію ЛНВ під час його закриття 1914 р. *ЛНВ — "Літературно-науковий вістник",* місячник літератури й громадського життя, що виходив з ініціятиви і за редакцією М. Грушевського 1892-1906 у Львові, а 1907-1914 і 1917-1919 у Києві. 1914 року ЛНВ, як і вся українська преса, був заборонений і закритий російською владою.

19. Правдоподібно, від С. В. Петлюри. Як відомо, С. В. Петлюра підписував криптонімом "П" багато своїх статтей і взагалі в партійних колах був відомий під цим криптонімом (див. "Симон Петлюра. Статті, листи, документи". Нью-Йорк, УВАН, т. I, 1956, стор. 452).

20. *Філемон і Бавкіда* — герой і героїня одного епізоду з поеми староримського поета Овідія Назона "Метаморфози", VIII. Образи старенького подружжя, сповненого безпосередністю, добротою, щирістю і гостинністю, ввійшли в світову літературу, як імена загальноназивні. Тут Винниченко вжив ці образи в іронічному пляні.

21. З цього видно, що перший варіянт повісти "Босяк" написаний російською мовою.

22. *Вєра* — молодша сестра Розалії Яківни.

23. *Голіцинська, Катерина* (1881- ?) — дівоче прізвище Ярмут, партійний псевдонім Лоза, походила з Київщини, активна діячка РУП — УСДРП. Авторка багатьох пропаґандивних брошур, ориґінальних і перекладних. Була одружена, але розвелася, з діячем РУП — УСДРП Євгеном Голіцинським, пізнішим дипломатом за доби УНР.

24. Імовірно, Левка Юркевича.

25. Не вдалося з'ясувати, що під цією абревіятурою розумів В. Винниченко. У наступних записах він буде часто це позначення ставити.

26. Початок праці над українським варіянтом повісти "Босяк". Закінчив остаточно 31. XII. 1914.

27. Знайомство з Макс. — Мабуть, це знайомство з відомим актором Російського драматичного театру в Москві (т. зв. театру Нєзлобіна) В. В. Максімовим. Про це свідчить запис наступного дня 21. XII. 1914: — Поправленого "Мохноногого" одіслано Макс. — "Мохноноге" — це нова п'єса В. Винниченка, що ставилася тоді в театрі Нєзлобіна. Головну ролю в цій п'єсі грав В. В. Максімов.

28. *Лист до Мих.* — мабуть, до Михайла Авдієнка, діяча і члена ЦК УСДРП. Походив з Катеринославщини. Тоді служив у війську в Петербурзі й провадив активну працю в Петербурзькій групі УСДРП та підтримував тісні контакти з В. Винниченком.

29. *"Мохноноге"* — п'єса В. Винниченка, що має майже містерійну історію. Написана, як видно з цих записів, наприкінці 1914 року в Москві. 1915, 1916 і на початку 1917 року йшла в багатьох російських театрах (у Москві, Саратові, Самарі, Києві, Харкові, Одесі, Баку). І ось у щоденних записах за 18. І. 1917 року читаємо:

> Коли свята творчість даватиме й надалі такі приємні переживання, які я маю тепер, то доведеться, мабуть, вибирати якусь іншу професію. За кілька днів вистава "Мохноногого". Та п'єса, якою я місяців чотири тому був задоволений, тепер викликає таку огиду й сором за неї, що не знаю, що робити? Страшенно дивно, як я міг так різно цінити її? Що я в ній знаходив доброго?

Пару місяців пізніше "Вістник Союзу Визволення України" у Відні (12 березня 1917, стор. 175) подав таку інформацію: "Новий твір В. Винниченка "Мохноноге". П'єсу включено в репертуар театру Нєзлобіна".

Посилаючись на московську газету "Биржевые ведомости", "Вістник" цитує таке:

> Сам автор означує істоту "Мохноногого" в таких словах: Воно живе в кожнім з нас, живе раніше ніж свідомість і воля. Раніше того, що зветься людським, добрим або злим. Коли у згоді з нашими бажаннями, цілим світоглядом — добре, коли противне — то вже зле. Тому воно многолице, мінливе, невловиме. Ми завше в боротьбі з ним, хоч несвідомі цього. Але бувають інколи моменти, коли наша увага яскраво ставить питання про цю боротьбу.

П'єса "Мохноноге" ніколи не побачила української сцени. Більше того, В. Винниченко ніколи не дав її для публікації в українській пресі і, мабуть, знищив текст, бо в архіві його жадних слідів цієї п'єси нема.

30. *Вз. 300 р.* — можливо, взяв 300 рублів.

31. Чорний прямокутник означає мовчання. Ціле речення треба читати: *Мовчання. Надя понура.*

32. Точно не встановлено. Може бути: до Левка Юркевича, Левка Чикаленка або Володимира Левинського.

33. Один із символічних знаків, значення якого нам не пощастило з'ясувати.

34. *Кінець 80 к.* — нерозгаданий біографічний деталь, що його було вже занотовано в записі за 20. XII. 1914.

35. Це перший приїзд Козлика (Ю. П. Тищенка) до Москви в грудні 1914 р. на виклик В. Винниченка. Про цей приїзд Ю. Тищенко писав у своєму нарисі "Участь В. Винниченка в революційному русі 1914-1916" ("Володимир Винниченко. Статті й матеріяли...", стор. 46):

> Приїхав я перший раз до Москви на пашпорт свого харківського знайомого і лишатись там на довший час на цей пашпорт не зміг. Треба було здобути новий постійний пашпорт... В. К., очевидно, мав тісніший зв'язок з партійним центром, а тому й пощастило йому за пару тижнів здобути пашпорти і мені, і собі... Одержав я пашпорт на ім'я Федора Гараха, козака Полтавської губ., Констянтиноградського повіту, Велико-Бучківської волости, а В. К. на ім'я Івана Довгаля тієї ж таки місцевости.

36. *Строгановський музей* — Очевидячки, В. В. відвідав відому своїми виставками іконописного і прикладного декоративного мистецтва Строгановську школу, де навчали іконописного, монументально-декоративного, прикладного мистецтва і мистецтва інтер'єру. Заснував її 1825 року державний і військовий діяч граф С. Г. Строганов. Ця школа на початку XX ст. перетворилася у музейної вартости мистецький центр. Тепер це Вища центральна художньо-промислова школа.

37. Здогадно, лист до Максима Славінського.

38. *Рая* — Раїса Ліфшиць, старша сестра Розалії Яківни.

39. *Беренштам, Владімір* — відомий тоді в російській пресі журналіст.

40. *Левко Чикаленко* (1888-1965) — син Євгена Харламповича Чикаленка. Народився в селі Перешори на Херсонщині. Гімназію закінчив 1907 р. в Києві. Учився в Швайцарії в Льозанському університеті (1907-09), а від 1909 — в Петербурзькому університеті. Спеціялізувався з археології. Автор багатьох публікацій: "Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби" (Прага, 1923); "Техніка орнаментування

керамічних виробів мізенських неолітичних селищ" (Прага, 1925) та ін. Член УСДРП, активний діяч доби революції 1917-1920 рр. Дійсний член УВАН у США і НТШ. Помер у Нью-Йорку.

41. *"Загублений батько"* — роман Ґарборґа, де неспокійна, допитлива молодь початку XX ст. пристрасно шукає нових шляхів і умов життя. Розчарована несправедливим і жорстоким життям великого капіталістичного міста, вона (молодь) знаходить порятунок і духове відпруження в поверненні до сільських нив, до спокійних усталених патріярхальних форм сільського життя, у відреченні від атеїзму і повернення до прадідівської віри.

42. У рукописному тексті, замість слова *мовчання,* стоїть майже завжди вживаний Винниченком як символ мовчання чорний прямокутник. Так само, замість слова *лист,* у нотатках усюди стоїть білий квадрат, перекреслений двома лініями від кутів.

43. В. Винниченко їде до Петербурґу.

44. *Краніхфельд, В. П.* (1865-1918) — російський літературний критик і публіцист, редактор журналу "Современный мир". У цьому журналі (ч. 3, 1913) була його велика стаття "Литературные отклики, метаморфозы" про повість В. Винниченка "Купля".

45. *Стебницький, Петро Януарович* (1862-1923) — український суспільний діяч радикального табору кінця XIX і початку XX сторіч, близький приятель і однодумець Є. Х. Чикаленка, пізніше член української партії соціялістів-федералістів. Математик з освіти, працював у міністерстві фінансів у Петербурзі з кінця XIX ст. до революції 1917 року. Всебічне життя української колонії в Петербурзі тою чи іншою мірою було пов'язане з впливовим ім'ям П. Я. Стебницького. За доби Центральної Ради був уповноваженим комісаром України при Тимчасовому уряді Росії. У 1918 р. з позиції соціялістів-федералістів був членом уряду гетьмана П. Скоропадського в функції міністра освіти України. Після упадку УНР залишився в Україні й працював у Академії Наук. Помер у Києві 1923 р.

46. *Міролюбов, Віктор Сергійович* (3. II. 1860-26. X. 1939) — російський літератор і редактор "Ежемесячного журнала литературы, науки и общественной жизни" (Петербурґ, 1914-1917). Був доброзичливо наставлений до української проблеми взагалі, а зокрема був прихильником Винниченкових творів і охоче містив їх у своєму журналі. Ще 1910-11 рр., бувши редактором збірників "Знание", на чолі видавництва яких стояв М. Ґорький, він намагався видати в російському перекладі роман В. Винниченка "Рівновага", але через ворожу поставу М. Ґорького до роману (див. М. Горький. Собрание сочинений в 30 тт., т. 29, М., 1955, стор. 177-80), не міг цього реалізувати.

47. *Юлія Миколаївна* — племінниця, а пізніше дружина Є. Х. Чикаленка.

48. *Пан* — Є. Х. Чикаленко. Так В. В. дружньо величав свого мецената і старшого приятеля.

49. *"С. З."* — "Северные записки", літературно-політичний місячник ліберально-демократичного напряму. Виходив у 1913-1917 рр. Співробітниками журналу були молоді модерні письменники: А. Блок, А. Ахматова, Ф. Сологуб, Н. Клюєв, О. Мандельштам, Г. Адамович, Б. Зайцев, І. Шмєльов та б. ін.

50. *Мих. Мих.* — правдоподібно, Михайло Михайлович Могилянський (1873-1944) — український публіцист, літературний критик, перекладач і письменник. Він саме тоді жив у Петербурзі, активно співпрацював у органі російських к.-д. "Речь" і в журналі "Украинская жизнь". У цьому журналі (ч. VI. 1912) він опублікував був статтю "М. Коцюбинский и В. Винниченко".

51. *Левко Чикаленко.*

52. *Славінський, Максим Антонович* (1868-1945) — український культурний діяч, публіцист і перекладач художньої літератури з польської, чеської, німецької і французької мов. З Катеринослава, де редаґував газету "Приднепровский край", приїхав у Петербурґ на посаду редактора поступової газети "Северный курьер". Коли цю газету цензура заборонила й вона перестала існувати, М. Славінський перейшов на посаду відповідального секретаря літературно-політичного місячника "Вестник Европы", де працював до революції 1917 р. Співпрацював у ЛНВ. Організаційно належав до Товариства Українських Поступовців (ТУП), яке пізніше стало себе називати Партією українських соціялістів-федералістів. Під час революції 1917 року, в добу УНР, був послом українського уряду в Чехії.

53. *Яр.* — *Ярошенко Володимир* (1885- ?), лінґвіст, закінчив Петербурзький університет, учень академіка Шахматова. Пізніше й у 20-ті роки працював у Інституті української наукової мови при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН); один з редакторів "Російсько-українського словника". Дальша доля його невідома.

54. *Шахматов, Олексій Олександрович* (17. IV. 1864-16. VIII. 1920) — видатний російський мовознавець, професор Петербурзького університету, академік Петербурзької АН (з 1897 р.).

55. Правдоподібно, М. П. Драгоманов. Проф. П. В. Феденко, що знав В. Ярошенка в студентські роки в Петербурзі, в листі до автора цих приміток від 9. VI. 1975 р. свідчить, що Ярошенко був драгоманівцем.

56. Ці ініціяли не вдалося розкрити. Можна припускати, що мова йшла про Марію Констянтинівну Заньковецьку, навколо якої тоді був зчинився певний конфлікт, як про це згадує Є. Чикаленко в своєму "Щоденнику" за 1913 рік (стор. 375-376).

57. "Томський виступ" — це історія виступу групи українців-

студентів Томського університету (студент-медик Я. Карабай, студент-технік Васильківський, студент-технік С. Базилевич, студент-медик Ф. Левинський, студент-медик К. Брезгун, студент-технік М. Чумак, студент-технік Нечай). Вони звернулися відкритим листом до редакції "Української хати" (кн. XI. 1913) у справі друкування творів В. Винниченка російською мовою. Ця група студентів гостро заатакувала В. Винниченка за його тоді вже активну публікацію своїх творів у російських перекладах. Лист написаний в ароґантному стилі, виповнений не завжди логічними, але образливими, брутальними висловами, як "літературний гермафродит", "раб загальноросійської культури" тощо.

58. *Рощин-Інсарова, Єкатерина Николаївна* (24. VI. 1883-25. III. 1969 у Парижі) — видатна російська акторка. Почала свою артистичну діяльність 1897 року в театрі Н. Н. Сінєльнікова в Києві. Пізніше, виступивши в багатьох провінційних театрах і здобувши велике признання, виступила в театрі Корша та в Малому театрі в Москві. Звідти 1913 року її запросили до Александрінського драматичного театру в Петербурзі. Її гра відзначалася особливою вишуканістю, витонченістю нюансів, глибиною переживань образів і психологічним вникненням у виконувану ролю. У театральному світі і навіть у високих сферах царського двору вона мала не тільки пошану, але й вплив. Після більшовицького перевороту виїхала в еміґрацію. Жила в Ризі, а від 1925 року в Парижі, де і померла в будинку для старих.

59. Мова йде про п'єсу "Брехня", яка в лютому 1916 року пішла в Александрінському театрі в Петербурзі.

60. Ціле речення й ініціяли в ньому не розшифровані. Правдоподібно, це якийсь код, що його міг пояснити тільки сам автор.

61. Мабуть, Катерини Голіцинської.

62. *Думав "Хочу!" під "Місячну сонату"* — початок праці В. Винниченка над романом "Хочу!". Почав 16. I. 1915, а закінчив 15. III. 1915. *"Місячна соната"*, що її часто грала Розалія Яківна, це назва 14-ої сонати (сонати-фантазії = Sonata quasi una fantasia) для фортепіяна Л. Бетговена.

63. *Б'єрнсон, Б'єрнстєрне Мартініюс* (1832-1910) — норвезький письменник. Автор драм "Крива Гульда", "Король Сверре", "Між битвами" та ін.), повістей і романів ("Арне", "Рибачка", "Банкрутство" та багато ін.). Протягом усього свого творчого життя він боровся за національну незалежність Норвегії. Яку книжку про Б'єрнсона читав тоді В. В. — не встановлено. Можна припускати, що читав він розвідку К. Нерупа "Б'єрнсон Бйорнстьєрне", яка саме тоді була опублікована, як передмова до 2-го тому російського перекладу збірки творів Б'єрнсона (Москва, 1910-1914). А можливо — нарис Ґ. Брандеса про Б'єрнсона в двадцятитомнику творів Ґ. Брандеса, що теж тоді вийшов у російському перекладі (СПБ, 1906-1914).

64. *Петровсько-Розумовський парк* — гарна, відпочинкова, підмосковська оселя-парк, де розміщена була Петровсько-Розумовська с.-г. академія, тепер Московський сільсько-господарський інститут.

65. *Катерина* — здогадно, може бути Катерина Голіцинська, яка знала Баска і з нею могла бути мова про нього.

66. *Басок,* справжнє прізвище Меленевський Маріян (1878- рік і місце смерти невідомі) — син поміщика з Таращанського повіту (Київщина), політичний діяч, член РУП, пізніше — один з розламників УСДРП і організаторів та провідників т. зв. української соціялдемократичної "Спілки", як філії РСДРП. Згодом розчарувався й вернувся 1911 р. до УСДРП. Під час Першої світової війни став активним членом "Союзу Визволення України" (1914-1917). Пройшовши далі складний процес еволюції, 1923 року повернув на радянофільський шлях і виїхав до Радянської України.

67. *Сінєльніков, Н. Н.* (1855-1933) — режисер, актор і театральний діяч. Почав свою діяльність 1873 року, як хорист у Харкові. Довгі роки працював у різних театрах Росії. 1910 року, під своєю вже антрепризою, заснував Російський драматичний театр у Харкові, а з 1913 р. стає одночасно господарем Соловцовського драматичного театру в Києві. Як антрепренер і режисер, відзначався серйозністю і вимогливістю. Умів анґажувати кращих акторів. Репертуар його був культурний, цікавий і мав завжди вибагливого глядача. В обох його театрах, поряд з кращими російськими й европейськими п'єсами, ішли п'єси В. Винниченка.

68. Відтепер ці ініціяли, як символічне позначення, суть якого розумів тільки сам автор, він бере у квадратові дужки і вживає так часто далі.

69. *300 р. "З".* — 300 рублів гонорару від видавництва "Земля".

70. *"Божки" до друку.* — Виготовлений російський переклад роману "Божки" передано до в-ва письменників "Земля" в Москві. Вийшов російською мовою 1916 року. Українською мовою роман "Божки" уперше опублікований у місячнику "Дзвін", кн. III-VI, 1914.

71. *Сім. і З. Г. — у нас* — правдоподібно, треба читати: Симон Петлюра і Зіновій Григорович Моргуліс — у нас.

72. *Вечір у С.-Г.* — Вечір у Сьоми і Гаші Ліфшеців.

73. Правдоподібно, до роману "Шлюб", що його В. Винниченко саме тоді плянував написати, але задум цей ніколи не був здійснений.

74. *Брюсов, В. Я.* (13. XII. 1873-9. X. 1924) — російський поет, теоретик і провідний діяч символістичної течії в російській літературі першої декади XX сторіччя. Під час Першої світової війни (1914-1916) був військовим кореспондентом на фронті. Його кореспонденції з фронту сповнені патріотичним патосом і вірою в перемогу Росії.

Пізніше, на початку 1917 року, Брюсов розчаровується у війні і відходить від патріотичних мотивів.

75. *Толстой, А. Н.* (10. I. 1883-23. II. 1945) — російський письменник, народився в аристократичній родині. Автор численних оповідань, повістей, романів і художніх нарисів. У роки Першої світової війни був військовим кореспондентом на фронті від газети "Русские ведомости". Побував на Західньому фронті, а пізніше в Англії і Франції й опублікував низку нарисів у великодержавному, патріотичному дусі: "Листи з дороги", "Під водою", "Прекрасна дама" та інші. Саме ці нариси найбільше обурили В. Винниченка. Комуністичної влади не сприйняв і виїхав на еміґрацію. Але тут уже 1921 року пристав до "зміновіхівців", а 1928 року повернувся. І не тільки прийняв радянську владу, а став чи не найвидатнішим лакувальником усіх Сталінських злочинів і пропаґандистом російського патріотизму та імперської ідеології компартії.

76. Мова йде про відому драму Винниченка "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" (написана 1911 р.), що вже тоді йшла в кількох російських театрах.

77. Це другий приїзд Козлика (Ю. П. Тищенка) до Москви. Про це він у згадуваних уже вище спогадах писав: "По Різдвяних святах приїхав я з Харкова до Москви, щоб друкувати твори В. К. Винниченка [IX том творів, видання "Дзвону"]. Оселився я там у домах Гірша на Бронній вулиці... За якийсь місяць книжка була надрукована, і я знову переїхав на життя до Харкова". Виїхав 25. II. 1915.

78. Нема сумніву, що під ініціялами С. А. захований Сергій Олександрович Єфремов, який тоді часто приїжджав до Москви і для її невеликої української колонії робив доповіді на різні актуальні теми. З. Г. Моргуліс та О. Хруцький належали до його партійного середовища, і зрозуміло, що доповіді відбувалися на їхніх мешканнях. *Додому вдвох з Сім.* — здогадно, з Симоном Петлюрою, що жив тоді в Москві й редаґував "Украинскую жизнь" і міг був бути на доповіді С. О. Єфремова.

79. *Сірий* — один з псевдонімів Ю. П. Тищенка.

80. Назва написана невиразно. Пишемо умовно.

81. Гонорар за якусь п'єсу від Театрального драматичного общества им. Островского в Саратові, яке опікувалося місцевим драматичним театром, де виставлялись Винниченкові п'єси: "Пригвождені", "Мохноноге" і "Чорна Пантера і Білий Ведмідь".

82. *Суд над с.-д. делеґатами.* — Тут Винниченко мав на увазі суд над соціял-демократичною фракцією IV-ої Державної Думи, що саме відбувався на початку лютого 1915 року. Всі члени фракції, головно більшовицької течії (Г. І. Петровський, О. Є. Бадаєв, М. К. Муранов, Ф. М. Самойлов, Р. В. Малиновський та ще кілька), були засуджені на досмертне поселення в Туруханському краю.

83. Левка Юркевича, що жив тоді в Швайцарії.

84. Pas compris tel. — не зрозумів телеграми.

85. *Овсянико-Куликовський, Д. М.* (4. II. 1853-9. X. 1920) — російський літературознавець, лінґвіст та історик культури, професор Харківського університету (1888-1905). З 1907 р. — почесний академік Петербурзької АН. 1913-1918 один з редакторів"Вестника Европы",куди В. Винниченко, як знаємо, за порадою М. Славінського, передав до друку свою повість "Босяк". Овсянніков-Куликовський, як редактор, не схвалив до друку "Босяка", мотивуючи тим, що дух і напрям "В. Е." не погоджуються з "Босяком".

86. Початок праці над новим твором під назвою "Сояшник". Над цим твором Винниченко працював повних чотири місяці, про що свідчить запис у "Щоденнику" за 15. VI. 1915 р. Але доля цього твору невідома. Ні серед рукописної, ні серед опублікованої спадщини письменника твору за такою назвою нема. І ніде в "Щоденнику" нема згадки, щоб він цю повість комусь пропонував до друку.

87. Прізвище написано невиразно. Хто це — встановити не вдалося.

88. Правдоподібно, до *Міхаїла Петровича Арцибашева* (1878-1927), російського письменника, активного співробітника збірників "Земля", автора голосного тоді проблемного, з сексуальними моментами, роману "Санин", що був опублікований у тому ж збірнику "Земля", в якому пізніше Винниченко опублікував свій роман "Чесність з собою" (1911), що його критика генетично пов'язувала з "Саниним". У списку адрес у Винниченка значиться й адреса Арцибашева.

89. Про це докладніше див. згадувану вище статтю-спогад Ю. П. Тищенка: "Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914-1916" (стор. 47).

90. *Перемишль* — Перейшовши до Австрії після першого поділу Польщі (1772), місто Перемишль стає важливим військовим центром і фортецею. Під час Першої світової війни Перемишль зазнав тяжких переживань і руїн. Фортеця була обложена російськими військами кілька місяців. 22. III. 1915 р. її залога в 120 тисяч війська здалася російській армії, а вже 3. VI. 1915 австрійські й німецькі війська знову здобули Перемишль.

91. *Деренталь* — Дікгоф-Деренталь, А. А., походив з прибалтицьких дворян, член партії соціялістів-революціонерів (есерів). До революції 1917 року жив на еміґрації в Парижі. Під час війни був кореспондентом на французькому фронті від газети "Русские ведомости". Туди присилав свої дуже патріотичні кореспонденції, які викликали таку гнівну реакцію у Винниченка. Мабуть, Винниченко збагнув, що особа Деренталя дволична, продажна і нечесна. Ставши 1917 р. правою рукою відомого есера-терориста Б. Савинкова, Деренталь наприкінці зіграв дуже підозрілу ролю під час арешту Б. Савинкова аґентами ҐПУ та під час його процесу 1925 р.

92. *"Слово"* — неперіодичні збірники літератури, мистецтва та громадського життя, що виходили з 1913 року в Московському в-ві письменників. Тут друкувалися такі видатні російські письменники, як В. Вересаєв, І. Шмєльов, граф Алєксєй Толстой, І. Бунін та інші.

93. *Шмєльов, Іван* (3. X. 1873-24. VI. 1950) — російський письменник, тоді вже відомий автор повістей і оповідань ("Распад", "Гражданин Уклейкин", "Вахмистр", а особливо "Человек из ресторана"). Гостросоціяльна й психологічно-побутова тематика цих його творів, написаних у стилі критичного реалізму, була дуже почитною. Був він впливовим членом Московського в-ва письменників "Земля", у якому, між 1911 і 1916 рр., в перекладі російською мовою вийшло дев'ять томів творів В. Винниченка. Комуністичного режиму І. Шмєльов не прийняв, виїхав на еміґрацію й жив до кінця життя в Парижі. Романи й повісті, написані в еміґрації ("Солнце мертвых" "Каменный век", "Пути небесные", "Лето Господне" та багато ін.), сповнені глибокого розкриття жорстокої, антинародної суті комуністичної влади, ненависти до тиранії й любови до поневоленої батьківщини.

94. *Московський драматичний театр* — так звалися багато театрів, що діяли в Москві перед революцією 1917 року. Були це: 1) Московський драматичний театр П. В. Суходольського; 2) Московський драматичний театр на Большой Дмітровкє; 3) Московський драматичний театр Корша, що був одним з більших і кращих театрів Москви, заснований 1882 р., та ін.

95. *Художній театр* — більше відомий як МХАТ (Московський Художній Академічний Театр), на чолі якого, як мистецькі керівники, стояли К. С. Станіславський і В. І. Немирович-Данченко.

96. *Кніппер-Чехова, Ольга Леонардовна* (21. IX. 1868-22. III. 1959) — видатна російська артистка МХАТу. Дружина письменника і драматурга А. П. Чехова.

97 *Стешенко, Іван Матвійович* (літературні псевдоніми: Сердешний, Січовик, Світленко; 24. VI. 1873-30. VI. 1918) — український літературознавець, письменник, перекладач і політичний діяч. 1896 року, спільно з Лесею Українкою, створив перший на Україні соціялдемократичний гурток, який видав багато пропаґандивних соціялістичних брошур і листівок. Пізніше, з утворенням 1905 року УСДРП, був співосновником і провідним членом цієї партії. Активний діяч революції 1917 року, член Української Центральної Ради і член першого революційного уряду України — Генерального Секретаріяту на чолі з В. Винниченком. Посідав посаду народного секретаря освіти. Убитий підступно ворожою аґентурою в Полтаві 30. VI. 1918 р. Автор багатьох літературознавчих праць, зокрема: "Історія української драми" (1907), "Життя і творчість Тараса Шевченка" (1917), "Мистецтво в розумінні Винниченка" ("Сяйво", 1913, кн. V-VI). Автор збірок поезій "Хуторні сонети" (1899), "Степові мотиви" (1901). Переклади з Овідія Назона, Ф. Шіллера та інших.

98. *Єфремов, Сергій Олександрович* (1876 — дата смерти невідома) — видатний учений, історик літератури, літературний критик, публіцист, редактор в-ва "Вік", щоденника "Рада" (1907-1914), громадсько-політичний діяч радикального напряму. 1907 р. разом з Винниченком сидів у Лук'янівській в'язниці. Пізніше — видавець деяких Винниченкових творів ("Дисгармонія", "Великий Молох" і критик його перших психологічно-проблемних драм ("Шаблі життя", "Мементо"). Під час війни, коли вся українська преса була заборонена, співпрацював у російських виданнях ліберального напряму, як "Северные записки" і "Ежемесячный журнал". Після революції 1917 р. активний учасник українського національно-державного відродження: заступник голови УЦРади, член першого революційного уряду України — Генерального Секретаріяту на чолі з В. Винниченком, член делеґації для переговорів з російським Тимчасовим урядом у Петрограді в червні 1917 р. Академік ВУАН, арештований і засуджений у справі СВУ 1930 р., ув'язнений на 10 років у Ярославському політізоляторі. Дальша доля його невідома.

99. *Ніковський, Андрій Васильович* (1885-193 ?) — літературний критик, публіцист і громадський діяч, один з редакторів "Ради" і "Нової ради" (1917-1919), автор збірки статтей "Віта нова" — "Vita nuova" та багатьох інших праць. Член УЦРади (1917), голова Українського національного союзу (1918), міністер закордонних справ в уряді УНР на еміґрації (1920). 1924 року повернувся в Україну, працював при ВУАН і жив з літературних заробітків. Заарештований і засуджений 1930 року в справі СВУ. Дальша доля його невідома.

100. *У нас Кр., Сім., З. Г. з Л. М.* — Ім'я першого гостя не розкрито. Далі треба читати: Симон Петлюра, Зіновій Григорович з Любов'ю Михайлівною (Моргуліси).

101. *Корш, Федір Євгенович* (1843-1915) — видатний російський учений, клясичний філолог, славіст і орієнталіст, професор Московського університету, академік російської АН, дійсний член НТШ, прихильник і оборонець українського національно-культурного руху й української мови, співавтор відомого меморіялу Російської Академії Наук "Об отмене стеснений печатного малорусского слова" (1905), часто писав статті в "Украинской жизни" на українські теми. Основник і керівник наукового "Общества славянской культуры" в Москві, на засіданнях якого часто ставились питання української мови й культури. Друкував також вірші українською мовою під псевдонімом *Хведір* Корж.

102. Мова йде про повість "Босяк", яку мав друкувати у збірнику "Слово" І. Шмєльов. Перебравши цю повість від Шмєльова,Міролюбов опублікував її в своєму "Ежемесячном журнале" в чч.6,7,8, 9-10 за 1915 р.

103. *Общество славянской культуры* — наукове товариство, засноване в Москві й кероване від 1908 року академіком Ф. Є. Коршем.

104. Московське в-во товариства письменників "Земля" почало видавати в російському перекладі твори В. Винниченка ще 1911 року. Як свідчить цей запис, у березні 1915 року вийшло вже 6 томів творів Винниченка.

105. Правдоподібно, до Катерини Голіцинської.

106. *Шабленко, Антін Якович* (1872-1930) — український письменник, самоук з робітників, автор книжки "Нова хатина" (1902), активний діяч українського робітничого руху, член УСДРП. З 1900 р. жив у Петербурзі й працював на різних заводах. Активний член петербурзької групи УСДРП. 1906 року, у Петербурзі, видавець літературно-наукового і політичного місячника "Вільна Україна", офіційного органу УСДРП, редакторами якого були: спершу Іван Личко, а пізніше колеґія: М. Порш, С. Петлюра, П. Понятенко. Співробітниками журналу, крім згаданих редакторів, були ще Леся Українка, В. Винниченко, С. Черкасенко та інші. Шабленко тримав постійний зв'язок з В. Винниченком. У революцію 1917 року активний учасник усіх українських демонстрацій у Петрограді та діяльности всієї української колонії там. Після більшовицького жовтневого перевороту відійшов від політики, перестав писати, в Україну не повернувся, а почав працювати в різних господарчих організаціях. Осамітнений, відірваний від рідного кореня, всіма забутий, помер 24 травня 1930 р.

107. Можна припускати, що це *Андрій Павленко,* зведений брат по Винниченковій матері Євдокії Павленко за першим шлюбом. Але може бути і Андрій Ніковський.

108. *Ржевський, Василь Миколайович* — близький знайомий Винниченка в Москві, але жадних докладніших відомостей про нього ми не маємо.

109. *1 год. дня. Кінець Р. — Х.* — Цей напис чорними літерами, підкреслений чорною хвилястою лінією, треба читати: Перша година дня. Кінець роману "Хочу!".

110. Здогадно, Валентин Садовський.

111. *Клестов, Николай Семенбвич* — відповідальний працівник Московського видавництва письменників.

112. *Вересаєв, Вікентій* (псевдонім; справжнє прізвище Смілович, 1867-1945) — популярний тоді російський письменник, за освітою лікар, за професією літератор. Прославився творами "Записки лікаря" (1901), "Оповідання про війну" (1906), "На війні" (1907-1908), "Аполлон і Діоніс" (1915, філософсько-критична аналіза поглядів Ф. Ніцше) та ін. З його ініціятиви 1911 року постало "Книжкове видавництво письменників у Москві", яке він очолював до 1918 р. За його згодою, в-во "Земля" опублікувало всі основніші твори Винниченка в російському перекладі.

113. Правдоподібно, зібрання української громади в Москві, яку

називали також колонією. Про одне таке зібрання в Москві на початку 1916 р. згадує Є. Х. Чикаленко в своєму "Щоденнику" (стор. 492-493). На таких сходинах Винниченко завжди бував.

114. Мова про Катерину Голіцинську, що приїхала з Оренбурґу.

115. *Голіцинський, Євген* (1878-1932) — активний член РУП, а пізніше УСДРП. У 1914-1917 рр. належав до співробітників СВУ у Відні. 1919 р. — посол УНР в Естонії. У 20-ті роки — доцент хемії в Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехія).

116. Із трьох братів Щукіних: *Дмитра Щукіна* (1855-1932), що зібрав велику цінну збірку старого західнього живопису і скульптури; *Петра Щукіна* (1853-1912), що зібрав цінну колекцію перського, японського, китайського і староруського мистецтва, В. Винниченко, очевидячки, відвідав мистецьку ґалерію *Сергія Щукіна* (1854- ?). Сергій Іванович Щукін зібрав був багатющу колекцію нового французького малярства (Кльод Моне, Сезан, Ґоґен, Матіс, Дерен, Пікассо та ін.). Ця "Щукінська збірка" зробила великий вплив на все модерне російське малярство. Ця ґалерія існувала до революції 1917 р. самостійно і постійно приваблювала глядачів. Олекса Грищенко у своїх спогадах "Роки бурі й натиску" (Нью-Йорк, вид. ОУП "Слово", 1967, стор. 25) писав: "Щонеділі ходив я разом із своїм колеґою, прибалтійцем Ернстом, до Щукіна оглядати його славетну колекцію. На одній стіні їдальні висіло 16 великих Ґоґенів першорядної якости... Було кілька щонайліпших Сезанів".

117. *"Русское слово"* — щоденна газета ліберального, але принципово централістичного, імперського напряму, наставленого проти всіх національно-визвольних рухів поневолених народів Росії. Виходила в Москві у 1895-1918 рр.

118. Тут якесь непорозуміння. Журнал "Русский вестник" у 1915 році не існував. Можливо, тут якась помилка в записах В. Винниченка.

119. Це речення розкрито тільки в першій половині: *"Вечір у Александри Африканівни Юркевич з приводу статті..."*, але криптоніми автора статті і органу, де була друкована — не розкрито.

120. Про цю справу Ю. П. Тищенко у згаданих вже спогадах "Участь В. Винниченка в революційному русі" писав:

> Ще на початку літа одержали ми відомості з Києва, що тамошня книгарня "Літературного наукового вісника"... занепадала і ліквідується. Харківська книгарня була її філією і через те її становище було теж непевне.
>
> Щоб зберегти цю таку важливу для Харкова книгарню, ми разом з Володимиром Кириловичем рішили купити її для в-ва "Дзвін". Тодішнє в-во "Дзвін" складалося з трьох членів, а саме: В. К. Винниченка, Юрія Сірого [тобто Ю. П. Тищенка] і Левка Юркевича. Звичайно, з Л. Юркевичем порозумітися ми не

могли, бо він перебував у Женеві, і звернулися в цій справі до його матері Александри Африканівни, що перебувала тоді в Москві. Вона пообіцяла цю купівлю навіть фінансувати і видала забезпечення на дві тисячі карбованців... Для переговорів послали ми до Києва нашого уповноваженого, п. С. Луценка, який і довершив там справу купівлі цієї книгарні. Отже, харківська книгарня перейшла у власність в-ва "Дзвін" (стор. 47).

121. *Ґорнфельд, Аркадій Ґеорґійович* (1867-1941) — російський літературознавець, редактор і критик. Закінчив юридичний факультет Харківського університету, одночасно слухав лекції О. О. Потебні й став талановитим послідовником його психологічної школи в мовознавстві й літературній критиці. Його ориґінальна праця "Муки слова" (1906) принесла йому популярність і авторитет у літературному світі на довгі роки.

122. *"Студія".* — Мова йде про *Першу мистецьку театральну студію,* що була відкрита 1913 року з ініціятиви молодих акторів Московського художнього театру. Своїми експериментальними виставами і диспутами Студія притягала всю творчу інтеліґенцію Москви. Пізніше Студія була більше відома як МХАТ 2. Студію підтримував К. С. Станіславський та його помічник М. А. Сулержицький, який фактично був її основником і керівником. Вони дивились на Студію, як на "зібрання віруючих у систему К. С. Станіславського". Саме тоді Студія виставляла п'єсу "Сверчок на печи" ("Цвіркун на печі"), реж. Борис Сушкевич.

123. *"Сояшник"* — назва нової повісти, яку В. Винниченко далі писатиме.

124. *Арабажін, Констянтин Іванович* (в українській пресі виступав під псевдонімом К. Недоля; 1866-1929) — історик літератури, літературний критик і журналіст. Закінчив Київський університет, учень В. Антоновича. У 80-90 рр. був тісно зв'язаний з українським культурним і громадським життям. Після арешту й виходу на волю виїхав до Петербурґу й там швидко ввійшов у російське літературне й наукове життя. Одночасно був активний у петербурзькій українській громаді, зокрема студентській, час від часу писав на українські теми навіть в українській пресі ("Вільна Україна", 1906). 1911 року виступив у журналі "Новая жизнь" (ч. IX) з гострою критикою роману В. Винниченка "Чесність з собою".

125. *Личко, Іван Львович* (1882- ?) — за освітою лісовий інженер і аґроном. Активний член УСДРП, співробітник "Вільної України", "Літературно-наукового вісника", "Української хати". Писав на сільсько-господарські, кооперативні та літературні теми. Перший критик першого Винниченкового оповідання "Краса і сила" ("Талант чи випадковість?", ЛНВ, Львів, 1903, т. 21, стор. 86). За доби революції 1917

р. був членом Української Центральної Ради. Дальша доля його невідома.

126. Із цього видно, що повість ”Босяк” має досить цікаву літературну історію. Винниченко почав писати цю повість 2. XII. 1914, тобто рівно через місяць, як нелеґально приїхав і оселився з дружиною в Москві. Майже через три тижні (19. XII. 1914) російський варіянт повісти був готовий. 20. XII. 1914 Винниченко почав працювати над українським текстом і закінчив його 29. XII. 1914. Український варіянт відразу ввійшов до IX тому творів В. Винниченка, який вийшов, як свідчить видавець цього тому Юрій Тищенко (”Володимир Винниченко. Статті й матеріяли...” стор. 46-47), на початку березня 1915 року (Москва, в-во ”Дзвін”). Російський варіянт пішов двома шляхами: одну копію взяв російський письменник Іван Шмєльов до плянованого ”Письменницьким видавництвом” збірника ”Слово”, другу — В. Винниченко, відвідавши коротко Петербурґ і зустрівшись там з М. Славінським, передав через нього до журналу ”Вестник Европы”. Коли ж головний редактор ”В. Е.” проф. Овсянико-Куликовський не схвалив до друку ”Босяка” (див. про це запис за 18. II. 1915), то ця повість, треба думати, з ініціятиви М. Славінського, потрапляє до Аркадія Ґорнфельда, відомого критика, що редаґував тоді літературний відділ журналу ”Русские записки” (нова назва ”Русского богатства”). Тим часом Міролюбов, прочитавши ”Босяка”, вирішив конче опублікувати його в своєму ”Ежемесячному журналі”. В погодженні з Винниченком він домовився з І. Шмєльовим, щоб той передав ”Босяка” для ”Ежемесячного журнала” (див. запис від 9. III. 1915), а Винниченко негайно забрав другу копію з ”Русских записок”, де ще доля ”Босяка” не була вирішена, і передав Міролюбову. Після цієї історії ”Босяк” був опублікований у ”Ежемесячному журналі” в числах 6, 7, 8, 9-10 за 1915 рік.

127. *Осорґін, Міхаїл Андреєвіч* (1878-1942) — російський письменник і публіцист. Брав участь у революції 1905 року. Від 1906 до 1917 жив у еміґрації. Під час Першої світової війни друкував свої кореспонденції з Італії в ”Русских ведомостях”, власним кореспондентом яких він був.

128. *Чіріков*, *Евґеній* (1864-1932) — російський письменник, автор багатьох оповідань, повістей, драм (”Квіти спогадів”, ”Життя Тарханова”, ”Євреї”, ”Мужики”, ”Чарівниця” та ін.). Драму ”Євреї” переклав українською мовою Л. Пахаревський, а передмову до неї написав С. В. Петлюра.

129. *Трубецкой, Євґеній Ніколаєвич, князь* (1863-1920) — філософ і публіцист. Послідовник Владіміра Соловйова. Автор багатьох творів: ”Религиозно-общественный идеал западного христианства в V в.”, ”Метафизические предположения познания. Опыт преодоления Канта и кантианства” та багато інших. Монархіст і великодержавник за

світоглядом. Більшовицької революції не прийняв, виїхав на еміґрацію, де і помер.

130. *Адріанов* — оберполіцмайстер міста Москви.

131. *Зб. у Сім. і нов. журнал* — Збори у Симона Петлюри і новий журнал. Мова, очевидячки, ішла про пляноване видання робітничого тижневика "Слово", яке остаточно було ухвалено на конференції УСДРП в с. Карачівка, під Харковом, у липні 1915 р., а в жовтні того ж року тижневик уже мав цензурний дозвіл на видання (див. примітку ч. 136).

132. *Поїздка в Цар.* — поїздка в Царицино, велике мешканеве і дачне селище міського типу, з парком і палацовими будівлями під Москвою. Тепер селище Царицино зветься Леніно і включене в зону Москви.

133. *Воробйові гори* — гориста височина на правому березі ріки Москви, звідки відкривається панорама Москви. Цю місцевість охоче відвідували для відпочинку мешканці Москви. Як бачимо, відвідував її і В. Винниченко з Симоном Петлюрою.

134. Здогадно, до Валентина Садовського.

135. Закінчено повість "Сояшник", яку В. Винниченко почав писати 19. IV. 1915, а закінчив 15. VI. 1915, але яка ніколи не появилася друком і не збереглася в рукописі.

136. Мова йде про перебування Винниченка в с. Карачівка під Харковом, на дачі Ю. П. Тищенка, в липні 1915 р. У цитованих уже спогадах Ю. Тищенка ("Участь В. К. Винниченка", стор. 47) про це читаємо:

> На літо, на відпочинок у Карачівку прибув і В. К. Винниченко, спочатку один, а пізніше і його дружина Розалія Яківна. Використовуючи цей час, а особливо сприятливі умови, ми відбули тут кілька конференцій з такими товаришами, як от Я. Довбищенко, Я. Левченко та інші. Тут же заслухали ми справоздання молодика, який прибув з австрійського полону, як післанець СВУ. А найголовніше, що ми відбули конференцію з представниками катеринославської групи УСДРП, на якій вирішили спробувати здобути дозвіл на видання тижневика "Слово". Тижневик цей мав бути безпартійним, але в головному робітничим... Здається, з початком жовтня 1915 р. несподівано одержали ми дозвіл на видання тижневика "Слово" і негайно заходилися його видавати. Головними співробітниками стали: В. К. Винниченко, С. В. Петлюра, В. Садовський, я та Довбищенко.

137. Стаття В. Винниченка "В чем наша сила" була опублікована в "Украинской жизни", кн. VII, 1915 р.

138. *"Злочинство"* — нове оповідання В. В., теж, здається, ніколи не було опубліковане. В архіві Винниченка зберігся машинопис оповідання "Злочинство", над яким, як знаємо з його щоденника, він ще трохи працював у Франції в 1925-26 рр.

139. *Садовський, Валентин* (1886-1947) — правник, економіст і громадсько-політичний діяч. Активний член УСДРП в Києві (1904-1909) і в Петербурзі (1909-1916). 1917 року — член Української Центральної Ради від УСДРП, генеральний секретар судівництва в уряді В. Винниченка, спільно з останнім входив до складу Українського Національного Союзу і брав активну участь в повстанні проти режиму гетьмана П. Скоропадського. З 1920 р. на еміґрації. Тут розгорнув широку наукову і педагогічну діяльність: професор Української господарської академії в Подєбрадах і Українського наукового інституту у Варшаві. Автор численних праць з економіки, демографії та політики. Залишившись у Празі після Другої світової війни 1945 року був заарештований радянськими окупаційними органами, вивезений до Києва і там у Лук'янівській в'язниці, 1947 року, на 61 році життя помер.

140. Правдоподібно, це дата остаточного закінчення драми "Розп'яті", що пізніше ще мала назву "Пригвождені". Як довідуємося з запису 31. Х. 1915 р., цю драму вже прочитали й дискутували над можливістю її постави обидва керівники Московського художнього театру В. Немирович-Данченко і К. Станіславський.

141. *Гучков, А. І.* (1862-1936) — російський політичний діяч правого монархічного табору, але опозиційно наставленого до струхнявілої царської родини Романових, і прибічник твердих воєнних реформ. Лідер партії "Октябристов" — союзу монархічно-централістичних елементів, що постав після поразки революціїї 1905 року, оголосивши "Союз 17 октября". Під час війни стояв на чолі "Червоного хреста" і постачання армії. Після революції — воєнний і морський міністер першого складу Тимчасового уряду Росії.

142. *Шінґарьов, А. І.* (1869-1918) — російський політичний діяч, член к.-д. партії, депутат 2, 3 і 4 Державних Дум, найвпливовіший промовець від кадетської фракції. Під час Першої світової війни член Головного комітету Союзу міст. З 1915 року голова військово-морської комісії Думи. Міністер хліборобства в Тимчасовому уряді, 1917 року. 2. VII. 1917 з усіма кадетами покинув Тимчасовий уряд. Обраний був до Установчих зборів. 27. XI. 1917 р. заарештований більшовиками. 6. І. 1918 перевезений до лікарні і вночі на 7. І. 1918 розстріляний разом з іншим кадетом Ф. Ф. Кокошкіним.

143. *Мілюков, П. Н.* (1859-1943) — видатний російський політичний і державний діяч, професор історії і публіцист, провідник партії Конституційних демократів (кадетів), член 3 і 4 Державних Дум. Після лютневої революції 1917 року — міністер закордонних справ Тимчасового уряду, де головував князь Львов. Прибічник великодержавної

політики і неподільности російської імперії, ворог національно-державних домагань поневолених народів Росії. Умер на еміґрації в Парижі.

144. *Александрінка* — так популярно звали Александрінський драматичний театр у Петербурзі. Заснований 1832 року в новозбудованому театральному будинку, став на початку XX ст. одним з найкращих і найвпливовіших театрів російської імперії. Винниченкова п'єса "Брехня" була першою і єдиною до революції 1917 року п'єсою українського драматурга, що була поставлена в Александрінському драматичному театрі.

145. *Станіславський, К. С.* (1863-1938) — видатний російський режисер і мистецький керівник заснованого ним 1898 року Московського художнього театру.

146. *"Розп'яті" — "Распятые"* — російський переклад нової п'єси Винниченка, що пізніше стала відома й була опублікована під назвою "Пригвождені". Написано її 1915 року. У Московському художньому театрі Станіславського вона так і не пішла. Але зате відразу пішла в Москві й Петербурзі у відомих театрах Нєзлобіна, в Саратові (театр ім. Островського), в Харкові (театр Сінєльнікова), в Києві (теж театр Сінєльнікова), в Одесі (драм. театр Сибірякова), в Самарі (театр Лебедєва), в Тбілісі (театр Ґітаєвої). На українській сцені, здається, не була виставлена. Опублікована вперше в повній збірці творів (Харків, РУХ, 1927, т. XIV).

147. *Немирович-Данченко, В. І.* (1858-1943) — поруч з Станіславським співосновник Московського художнього театру і видатний театральний діяч. Відомий також, як драматург ("Нова справа", 1889, "Золото", 1894, "Ціна життя", 1896 та ін.) і театральний критик та теоретик художньо-акторської майстерности.

148. *"Братья Карамазовы"* — інсценізований роман Ф. Достоєвського за цією ж назвою.

149. *"Хозяйка гостинницы"* — комедія у трьох діях італійського драматурга Карла Ґольдоні (1707-1793), написана 1752 р. Відома на сценах російського театру і під іншими назвами: "Трактирщица", "Мірандоліна". Вперше виставлена 1753 року трупою Мадебака в театрі Сант-Анджело у Венеції. У Росії вперше поставив її Александрінський театр 1834 року. В Італії, у 20-их роках, ця комедія була в репертуарі знаменитої артистки Емми Ґраматіки, що блискуче виконувала головну ролю Мірандоліни. Поруч з п'єсою Ґольдоні та інших модерних европейських драматургів, у репертуарі Емми Ґраматіки була драма В. Винниченка "Брехня", у якій вона теж виконувала ролю головної героїні.

Українською мовою під назвою "Мірандоліна" вперше була виставлена в Державному драматичному театрі, Київ, 1918 рік (реж. О. Загаров). Пізніше йшла: в Київському драм. театрі ім. Шевченка (1921), в

Театрі ім. Заньковецької (1923), в Київському драм. театрі ім. І. Франка (1924) та в багатьох периферійних театрах.

150. *Чехов, А. П.* (1860-1904) — російський письменник і драматург. П'єси А. Чехова становили основний репертуар Московського художнього театру.

151. Справжнє ім'я і прізвище не встановлено. Здогадно, це могло бути нове псевдо Ю. П. Тищенка. Бо тільки він постійно клопотався виданням творів В. Винниченка.

152. *Кошарбад* — жартівлива назва хутора Є. Х. Чикаленка в с. Перешорах, де Винниченко переховувався від царських жандармів з 1 листопада 1915 до 2 травня 1916, коли він, у зв'язку з операцією дружини, ризикуючи всім, поїхав у Москву, щоб відвідати її в лікарні й бути там під час операції.

153. Дальша розповідь стосується листопада-грудня 1915 і січня-березня 1916 р.

154. *"Золоті зуби"* — така назва закріпилася в українській нелеґальній соціял-демократичній організації за провокатором, що зумів стати членом дніпропетрівської організації УСДРП і взяти участь у нелеґальній конференції партії 29 жовтня 1915 р., яка відбулася в Катеринославі. На цій конференції провокатор довідався, що провідний член ЦК УСДРП письменник В. Винниченко прибув нелеґально з еміґрації й живе під чужим прізвищем десь у Росії. На конференцію він не прибув з обережности, але через козака Павла Гороха (Ю. Тищенка) передав свої побажання і вказівки. Після того почалися інтенсивні розшуки за Винниченком, і "Золоті зуби" — аґенти охранки почали вже крутитися навколо Винниченкового мешкання під Москвою. Винниченко негайно покинув те мешкання, змінив кілька нових і нарешті, за порадою Є. Чикаленка, оселився в Перешорах. Жив там не в хаті Чикаленка, а в землянці, далеко від хати в саду. У своїх нотатках він іменує Перешори Кошарбадом.

155. Невияснена особа. Правдоподібно, якийсь високий урядовець у міністерстві.

156. *Перитоніт* — запалення брюховини.

157. Останній роман Винниченка перед революцією 1917 року. Почав писати в липні 1916 року.

158. Це хтось з видатних діячів антирежимного руху. Хто саме, встановити неможливо.

159. *Немирович-Данченко Василь* (1845-1936) — брат Володимира Немировича-Данченка, російський письменник, мемуарист і журналіст. Під час Першої світової війни був воєнним кореспондентом. Більшовицької революції не прийняв, виїхав на еміґрацію, помер у Чехо-Словаччині, в Празі.

160. *"Русское слово"* — щоденна газета самодержавно-централістичного спрямування. Виходила в Москві з 1895 р.

161. Ця нотатка, і точно під цією датою, була в записнику ч. IV. за 1917 рік. Оскільки хронологічно це останній запис за грудень 1916 року, то ми його й переносимо до записника ч. III.

162. *"Крилаті повзуни"* — схематичні нотатки до якоїсь драми чи комедії В. Винниченка. Чи лягли вони в основу якоїсь пізніше відомої п'єси під іншою назвою, це справа спеціяльного дослідження.

163. Нотатки до оповідання "Злочинство" (див. примітка ч. 138).

164. Ця нотатка і дальші аж до "Розп'ятих" стосуються до Винниченкового роману "Хочу!", над яким він тоді працював.

165. Нотатка до драми В. Винниченка "Розп'яті", а в пізнішій редакції — "Пригвождені".

166. Матеріяли до плянованого, але не здійсненого роману "Шлюб".

167. Всі знаки запитання в цьому списку належать авторові "Щоденника".

ЗАПИСНИК ч. IV

(5 січня — 10 квітня 1917)

5. I

Учора ввечері дзвонив до Любови Михайлівни, щоб сказати їй про Манухіна.[1] На велике моє диво, до телефону підходить Зіновій Григорович і каже, що йому неодмінно треба побачитись зі мною. Справа дуже серйозна. Мені почулось, що він сказав: у *вашій* справі, і це зараз же дало мені думку, що там сталося щось з Кохою і т. п. Але це тільки почулось так, справа його власна, особиста. Занадто навіть особиста.

Як умовлено, зустрічаємося сьогодні в залі 1-ої кляси Царськосельського двірця. З вигляду я не помічаю нічого особливого в його лиці. Розпитую, чи не через те приїхав, що беруть на фронт. Ні, з цим стоїть добре, навіть краще, ніж перше. В чому ж річ? "Я приїхав у справі моїх особистих відносин з Л. М.". Я не питаю яких, але трошки догадуюсь.

18. I.

Коли "свята творчість" даватиме й надалі такі приємні переживання, які маю тепер, то доведеться, мабуть, вибирати якусь іншу професію. За кілька днів вистава "Мохноногого".[2] Та п'єса, якою я місяців чотири тому був задоволений, тепер викликає таку огиду й сором за неї, що не знаю, що робити. Страшенно дивно, як я міг так різно цінити її. Що я в ній знаходив доброго? Пусто...

23. I.

Вчора Євген Харлампович, що гостює у нас, влив ложку дьогтю в море моїх мрій і ложка та застелила весь простір його. "А чи зможете і схочете ви жити на Україні? Чи здійсняться ваші мрії?" І намалював мені таку картину, яку не можна назвати рожевою. І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці і

робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, щонебудь тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником, і рабом, і ще якось. "Ший чоботи, а не давай нічого свого гнобителям". Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може, справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати і служити писарчуком в якійнебудь канцелярії? Мій розум, моє розуміння говорить мені, що це була б просто дурість, вчинок нікому не корисний... Але, може, я не повинен був перекладати на руську мову нічого? І не дозволяти нікому робити ці переклади? Для чого? Яка ж у тому рація? І яка користь з того національній українській справі? Здається, вини немає ніякої моєї. А тим часом є обурення на мене, гнів багатьох українців. Значить, є щось таке, що можна назвати провиною, що робить шкоду. Де? В чому? Я не знаю і не бачу. А тим часом, мабуть, доведеться знову йти у вигнання. Тільки на цей раз виженуть не ті, проти яких борюся з самого юнацтва, а ті, за яких борюсь. Принаймні це вигнання буде ориґінальніше, ніж перше. Щойно телефонував мені один з молоді, що Чернігівська молодь прислала до "Променя"[3] листа про мене. Це є відповідь на мою статтю в "У. Ж."[4] про молодь. Ми втрьох старались угадати, що там може бути. Шр.,[5] який сповіщав, сказав, що йому ніяково передавати мені цього листа — такий він "різкий". Я гадаю, що там знов те саме, що було колись у листі томських студентів. А може й гірше. Але що ж гірше ще може бути?

Цікаво, чи згодиться мені тепер моя філософія, чи допоможе вона мені справитися з тим болем, який маю й матиму ще від усього цього? Чи варта взагалі чогонебудь в таких випадках якабудь філософія? Будь чесним з собою. Так я думаю. І коли ти сам перед собою почуваєш, що ти не зробив нічого гидкого, то май мужність перебороти біль і ясно дивитись в очі собі й іншим. І коли ти почуваєш, що ні розум твій, ні почування не протестують проти твоїх вчинків, то тримай спокійно і твердо голову, не допускай болю. Ніяка образа, ніяка лайка не повинна бути для тебе образою і лайкою. Це або непорозуміння, або злосність не за те, за що лають...

Так, сказати й написати це легко, а як спинити і біль, і гіркість, і сором, і гнів? Значить, я сам чи почуваю чи думаю, що

не зовсім правий? Сам чую якусь вину за собою? Одну вину чую: я не вмію, не можу писати гарно, талановито, я із своїми невдалими писаннями, перекладеними на руську мову, не возвеличую українське ім'я, а соромлю, ганьблю. І через це я не повинен давати перекладів своїх праць. Тільки через це. Так, і за це я почуваю найбільший біль, найпекучіший сором. Я, представник українства, пишу так, що мене лають руські, висміюють, глузують. Вони охоче й перебільшено роблять це за те, що я не хочу звати себе руським, що відокремлююсь, а все таки лізу до них. Так, у цьому є моя вина. Але коли я не буду містити своїх праць у руських, я мусітиму перестати зовсім писати, бо жити з заробітків української літератури — неможливо. Я мушу дійсно шити чоботи, служити для того, щоб існувати. Крім того, як художника, мене тягне до ширшого кола читачів. Я хотів би, щоб увесь світ мене читав, на всіх мовах друкувати свої праці, лишаючись українцем, як лишаюсь ним тепер, друкуючи по-російському. Чи є це вина? Не знаю. Здається, ні.

25. І.

Лист від молоді, чотирьох студентів і 13 гімназистів. Те саме, що ми вгадували: "Русско-малорусскій писатель" і ще деякі лайки. Оті самі плюс багато інших кидатимуть у мене гнилими яблуками, коли я повернусь на Україну. Дорогий мій краю, мабуть, я попрощався з тобою навіки тоді, як мене було вигнано. Мабуть, я дійсно согрішив перед тобою, коли в кращих синах твоїх не вмів викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спокутую коли цей гріх, чи хоч знайду, чим саме провинився, чи прийму в душу щиро й нелукаво ту спокуту?

...Послав листа Озар[овсько]му [Юр. Єр.],[6] що не ходитиму на репетиції "Мохноногого" і на прем'єрі не буду. Душить, гнітить сором за цю бліденьку, сіреньку, нікчемну річ. І нема вже змоги відмовитись, не показуватися з нею на люди, захистити себе цим від сорому, глуму, нещирого співчуття знайомих, щирого страждання Кохи, від зловтішних нарікань земляків. І тут нема мені хоч тої потіхи, що п'єсу, мовляв, не зрозуміли, не оцінили, не так зіграли, бо сам бачу й щиро признаю, що нікчемна, бліда, невиразна річ. І земляки будуть мати рацію: як я смію такими невдалими виступами дискредитувати ім'я українця! І нема мені ніякого оправдання. Хочеться вийти десь на пляц, стати на коліна і прилюдно каятись. Чую, що легше було б тоді. Коли землякам моїм любо дати мені страждання, коли

багатьом хотілось би зробити мені якусь тяжку неприємність, — то хай утішаються, я сам собі найкраще те зробив і роблю.

Єдина ясна точка це те, що чую ще в собі трохи сил, що спокутую свої помилки, свій сором працею над собою, що напишу такі речі, за які не буде соромно ні одному українцеві. Присягаюся собі не скласти зброї, доки не буду переможцем над своїм соромом.

Вилаяно й висміяно так, як я й сподівався. Бідне моє "Мохноноге". Покромсане, понівечене глупими режисерами, воно стало подібне до людини з одрізаними вухами й носом. В такому привабливому вигляді воно вийшло на сцену, викликавши у критики справедливий сміх.

Вчора Євген Харлампович обняв мене й поцілував за мою постанову покинути в писаннях "поучення". А чи зможу я завоювати нове відношення до себе? Чи зможу заговорити до читача так, як хочу тепер? Чи вистачить енерґії для боротьби з собою і тою опінією, яка склалась? Але хіба ж я вже такий слабосилий? Це достойна мета для боротьби, для зусиль, для напруження сил. Ану бо! Побачимо, чия візьме. Чую дух святого хвилювання, чую тріпотіння завзяття в душі. Буде так, як я хочу. Я прагну того, прагну перемоги і доб'юсь її. В цьому життя. Дякую комусь чи чомусь за те, що маю мету, до якої маю йти. Дякую за те, що треба боротись. Отже, вступаю на новий шлях, яким маю досягти гори́, що зветься дійсною *славою,* зв'язаною з любов'ю до славного. Не повторення мого імени я хочу, а любови, симпатії, признання. Сам хочу любити, жаліти, розуміти страждучих, слабих, заблудлих, смішних. Хто любить, того люблять. Інакше не буває. Приймаю сором, приймаю глум із себе, приймаю ганьбу й зневагу на свої плечі і з тим тягарем ітиму далі. Побачимо, до чого дійду.

28. II.

Друга революція

З 24-го з Петербурґу доходять найфантастичніші чутки. Фантастичність їх у тому, що це діється в Росії. Словесність надокучила навіть таким словопоклонникам, як Державна Дума. Правда, її було викликано на виступ і викликано тим, що було однято найдорожчу для неї річ: словоговоріння. Указом від 24 її було розпущено.[7] Говорити далі неможливо, всяку можливість "законних средств" одібрано, не зважаючи на палке бажання п. п. Мілюкових та Родзянок[8] цупко триматися того закону.

Постала погроза диктатури й переселення з лав депутатських у солдатські окопи. Перспектива не з привабливих. Законність захиталась. Ще раз наочно доказано, що на світі нічого абсолютного немає.

Як завсіди, почалося з елементарного, приступного найширшому колові: з хліба, звичайного, чорного чи білого хліба. Вийшли на вулицю жінки й почали вимагати засобів не померти з голоду. Звичайно, відповідь була: нагаї, кінські копита, кулі. "Сіра скотинка" (з виразу якогось генерала) обурилась, заревла, почала фицатись. Тоді перекинулось на робітництво. Посунули лави з прапорами, Марсельєзою, вигуками, мало подібними до гімну "Боже, царя храни".

І от стали надходити фантастичні чутки. На бік народу перейшло два полки, потім чотири, п'ять, шість. Дума не "розпустилась" по указу, а засідала всю ніч. Гренадири прийшли й взяли її під свою охорону. Кінні жандарми налетіли розганяти Думу, але гренадири вступили з ними до бою, роззброїли, арештували і т. ін. "Не бійтесь, засідайте, ми з вами". Думський караул перейшов теж на бік депутатів. Прапорщика — начальника його, що противився цьому — тяжко поранено. Полки на караул беруть Керенському[9] і Чхеідзе.[10] Арсенал взято. Охранка[11] горить. Крести[12] здобуто й випущено політичних в'язнів. Петропавловську[13] теж. На вулицях міліція народня, перестрілка й бої з урядовим військом.

Далі більше, глибше. Дума складає своє міністерство: Родзянко (прем'єр), Мілюков (іноземних справ), Керенський (внутрішніх справ), Поліванов[14] (воєнних). 28 ввечері в Москві ходять уже чутки, що новий міністер сообщенія Бубліков розіслав наказа начальникам станцій. Наказ цей ніби надруковано з дозволу московського градоначальника.

Ще більше. "Полковник"[15] зрікся престолу! "Полковник" прислав телеграму: "Вітаю нове міністерство". "Полковник" приїжджає з ставки підписувати англійську конституцію.[16] "Полковницю"[17] ранено, Протопопова[18] вбито, Щегловітова[19] арештовано й замкнено в... Державну Думу.

День ясний, але з вогкуватим ущіпливим туманом. Телефон не перестає дзеленчати. "Набирайте води, бо водопровід стане". "Чи ви накупили провізії?" "Купуйте, запасайте!". "А чи чули, що діється на пляцу перед Думою?"

Їдемо до Думи. На вулицях незвична тиша: стоять трамваї. (Спочатку думали, що самі застрайкували, далі виявилось — градоначальник, боячись перевернення вагонів на барикади, звелів спинити трамвайний рух). Люди роблять своє звичне

щоденне життя. От жінка дбайливо, як свячену воду з Йордані, несе пляшку гасу. Ломовики везуть бочки, обмазані дьогтем. Вони так само спокійні й байдужі, як їхні коні з лахматими ногами.

Ніде ні одного поліцая. Що ближче до центру, то рух жвавіший. Аж ось пляц перед Малим театром. Запружено чимсь темним, рухливим, суцільним. Чисто, як поле зоране буйними скибами, — таке враження від юрби. Вона суне кудись вгору до Луб'янки.[20] Попід стінами стоять каракульові саки, дорогі шуби і дивляться на робітничу масу. Ця маса іде для них здобувати міністерство Родзянка. Спокійно, тихо, поліцаїв нема й тут ні одного. Тому то й магазини не зачинені, і непорядку нема, і галасу не чути. Навіть каракулеві саки стоять собі і веселенько поглядають навкруги. Все ж таки носи й повіки очей їм сині, холод не має поваги навіть до каракульових саків.

На Луб'янськім пляцу зустрічаємо З. Г. Він стоїть у своєму кожусі з сивим коміром і в сивій щапці й дивиться на юрбу, що суне так само вгору. Виявляється, суне вона до Спаських казарм кликати солдатів прилучитись до народу. Мають над чорною ріллею маси червоних прапорців. Гарно мерехтить червона чотирикутня квітка на чорному тлі. Дахи білі, небо голубе, червоний прапор над чорною, рухливою поверхнею.

Купками стоять інші й чогось чекають. Але чого може чекати російський обиватель, "сховавшись" у купки? Розуміється, поліції, нагаїв. Усім ніяково, чудно і, мабуть, трошки нудно, що цього немає. Нам теж стає нудно і ми йдемо шукати веселішого — до Думи.

До підніжжя незґрабної, червоної кам'яниці Городської Думи липла темна купка народу. Сходи ґанку заліплено робітниками, студентами, курсистками. Перед будинком стоїть-мнеться, переступає з ноги на ногу, юрба душ з 1.000. Ось купка добре одягнених людей, мабуть, "жучків" скоростиглих дукачів із спекулянтів. Там іде якась балачка. З неї виходить постать у робітничому кашкеті і рудій, суконній куртці. Плечі широкі, сутулі, навіть здаються горбатими. Лице характеристичне, негарне, з запалими під тверде чоло маленькими очима. Очі гострі, розумні. Підборіддя круте, в рудій щетині. Він говорить до жучків:

— Насчёт этого можете успокоиться. Погромов не будет. Магазинов ваших никто трогать не будет. Об этом у нас твёрдо определено. Если вы сами не спровоцируете, вам будет хорошо.

І йде від них. Один жучок, до якого він переважно звертався, ніяково сміється.

— Да у меня никаких магазинов нет. Я не об этом.
Навкруги сміються.

— Товаріщі!
На сходах ґанку помахують до юрби хустками, руками. Потім молодесенький студентик, років 18, безусий, з дитячим лицем, навіть по-дитячому змерзлий, з чорними навушниками, приставля до уст голубий рупор, подібний до грамофонної труби, і вичитує новий бюлетень про петроградські події. Юрба пильно слуха.

Гарненька, добре одягнена дамочка в лохматій, рудій шапці й з дуже рожевим личком, поспішно...

7. III.

Заля Робітничих Депутатів. Сьома година. Ярко освітлено тільки кінематографічний екран та чорну дошку, яка буває по всіх школах. Величезна авдиторія Політехнічного музею в сутінках. Горішні лави ще порожні. Сліпі і безсилі висять по високих сірих стінах китиці електричних ліхтарів.

Ось шугнули чогось до столу президіюму. Там щось роздають. Простягнені над головами, з закарлюченими пальцями, руки. Пристава з червоними, довгими стьожками, зав'язаними бантом. Переважно панночки. Невинно біліють на плечах дівочі мережані коміри. Робітники в шапках і шубах. Вони ще не почувають себе вдома в цій величезній залі.

Сьогодні має бути Керенський. Перед будинком музею стереже його густою, непролазною стіною юрба. В залі торохтіння розмов, безугавне, як булькання води у водоспаді.

Вещь безошибочная.

Анекдот про трьох євреїв і главнокомандуючого.

Анекдот про кінець війни.

Затруднительная улица.

"Наивный" — як лайка.[21]

16. III

Вагон нагачений пасажирами до того, що не можна пройти.

В купе сидять унизу по п'ятеро на одній лаві, а на горішній лежять по двоє ногами до голів, як сардинки в коробочці.

На кошах у проході сидять троє: одна дамочка в шиншилі,[22] з підведеними очима, в фіолетовій вуалі і з таким султаном[23] на голові, який буває у коней в похоронних процесіях. По обидва боки її двоє "граждан" у котикових шубах.[24] Розмова йде про відділення церкви від держави. Попів критикують так, що тільки пір'я летить.

— Со-сре-до-точиться не дают.

— Нет, я вам скажу лучше. С ними невозможно поговорить о Боге, о Христе. У них совсем другия понятия.

— Конечно, ремесленники.

Дама в шиншилі часом піднімає з підборіддя фіолетовий вуаль і обережно кладе в рот затягненими в лайкові білі рукавички довгенькі грудочки шоколяду. Потім запинає знову оранжово-червоні уста і їсть.

Земгусар[25] а англійській тужурці з університетським значком і якоюсь звіздою на грудях сперечається з жінкою в хустці. Вона поклала свої речі на горішню лаву, яку він зайняв собі для спання.

— Ну, так скиньте, скиньте мои вещи на пол, если вы такие деликатные. Потому что разговариваете с женщиной, так можна себе всё позволять.

— Сударыня, я отношусь с полным уважанием к женщине. Но поймите, что вы заняли своими вещами чужое место.

— Я вам на колени не села, а что вы хотите устроить себе спальню в то время, когда другие стоят, то это, пожалуйста.

— Господа, ради Бога, нельзя ли открыть вентилятора? Здесь задохнуться можно.

— Вентиляторы откриты — не помогает. Нас двенадцать человек в купе.

А в кутку солодко хропе офіцер, уткнувши голову в бік поважній товстій дамі, яка погано говорить по-руськи, і через те до всіх приємно посміхається.

Добродій у якійсь гімназичній блюзці з маленькими, мідними ґудзиками на комірі й обшлагах, з закиненою назад головою й заплющеними очима, має гордовитий, зневажливий вигляд. Коли б так голосно не хріп, то можна б подумати, що він думає про якісь глибокі речі. Мої сусіди часом голосно кашляють, щоб хоч на хвилину припинити дратуюче, погордливе хропіння панка в гімназичній блюзці.

— Який я йому поганець? Я не дозволю ображати себе! Що це таке!? — Двері з купе в коридор розчиняються і в коридор

вилітає офіцер чи земгусар.

— Що вам треба? Чого ви ґвалтуєте?

— Мені треба, щоб ви попрохали у мене вибачення, що назвали мене поганцем.

— Дайте мені спокій. Ви влізли в чуже купе і сідаєте людям на ноги.

— А ви не маєте права лежати!

— Ну, яке я маю право, то не вам про це говорити.

Ображений ще більш ображається, апелює до публіки, хвилюється, здіймає галас. Офіцер також кричить. У повітрі чується вже бійка, ляпаси, вистріли, паніка.

— Ніде по всій Европі нема того, щоб сідали на ноги людям.

— Ви повинні перепроситись! Я не дозволю! Це вам не старий лад. Тепер республіка! Я й до республіки зніс би голову всякому, хто образив би мене.

Офіцер грюкає дверима, зачинивши їх перед самим носом ображеного. Цей голови нікому не зносить, а сидить на своєму кошику смирно й тихо до самого ранку.

— Ви мене цілу ніч штовхали, шпікали шпорами. І тепер ще я затуляю вам воздух.

— Так, ви затуляєте двері своїм тілом, і я вас прошу...

— Цілу ніч він мене шпікав кулаками в боки, потом шпорами. Тепер ви не маєте права. Раніше ви робили з нами, що хотіли, а тепер, слава Богу, старі порядки минули.

Старий еврей, знервований, сердитий від безсонної, трудної ночі, не може заспокоїтись і в цих наріканнях на офіцера хоче вилити і старі кривди, і неприємності ночі, і втому, і, мабуть, старі хвороби. Але офіцер, теж сердитий, злий, нетерпляче перебиває його і злісно просить дати йому спокій.

Дамочка в шиншилі, з підведеними очима, "не інтересовалась" революцією. На питання, як вона реаґувала, дамочка загадково, невиразно посміхнулась і сказала:

— Ніяк.

— Ну, як же так?

— Мене це не обходить.

І далі вона вже балакала з земгусаром в англійській блюзі, з золотим пенсне і різними значками на грудях. Вони краще порозумілись.

Їжачком пострижений лісок.

Дідок-поляк з рум'яним лицем і сивою стриженою головою. Дихає на пенсне, закладаючи кожне скло в широко роззявлений рот.

21. III.

У вагоні люди їдять, одвернувшись. Це, мабуть, рудимент старої віри, що під час їжі швидше всього може ввійти в людину злий дух. Дикуни (деякі меланезійські племена) час їжі беруть під табу. Вони бояться, щоб той, хто дивиться на них, не наслав у них разом з їжею злого духа. Через те вони ховаються, коли їдять, або одвертаються. У одного дикунського царка каралось смертю, коли хто входив до нього під час їжі. Щось дикунське є і в наших одвертаннях, які ми мусимо пояснити естетикою.

У вагоні щось брязчить. Це брязчання має згук дуже подібний до квакання жаб у ставку. Кар-кар-кар-кува-кува! Це мене хвилює. Я бачу ставок, половина його біля греблі темна, вода там густозелена, таємнича. Друга половина ясна від місяця, і широка місячна дорога перерізає весь ставок. На горі тужно біліють стіни довгих панських амбарів. Попід греблею круглі, облизані скелі з оксамитом моху. З них хлоп'ята вдень кидаються в воду. А вночі сидять там русалки з такими ж зеленими очима, як та вода, з якої вони вийшли. За греблею луг починається, коноплі. Гостро, пряно пахнуть коноплі й з-під товстих стебел їх потягає вогкістю лугу. Жаби кумкають гаркаво, з запалом, всі разом розмовляють у густій осоці та в жабуринні. На срібних, рябих хвильках часом видно темні грудочки їхніх голівок. Милі створіння!

Черн[ігівська] г[убернія]

Тільки горби без снігу, бурі лисини з старим, у пухирцях бур'янцем. Все ж геть застелено білим; подекуди олив'яні, погрозливі латки; там сніг понявся вже водою. Ось латки стали вже річками з покрученими, сніговими, погризеними берегами. Гаї в мряці, сонце все ж таки світить. Товаровий поїзд набитий дядьками й хлопцями-парубчаками. На вагонах-площадках стоять їхні вози з задертими голоблями, з сіном. Мабуть, на окопи везуть або кудись інде на воєнні потреби. Дуже чорно і масно випинаються з снігу старі пні на сонці.

Різні нотатки, що завершують четвертий записник

Записи між 20. III. і 10. VI.

Вирішено негайно видавати щоденний центральний орган у Києві. Вийде цими днями. Зразу висилайте зібрані кошти. Збирайте далі. Посилайте статті, дописи. Конференція починається третього (?). Представництво: по два члени від комітету й окремо — по одному від ста організованих. Бажано підписи (списки) організованих. Адреса.[26]

... Граф Ґрохольський привіз 4.000 мазурів на Поділля...

... Аґрарні договори. Поляки скликають мазурів, парцелюють землю, роблять фіктивні акти продажу, боячись одібрання...

... Боролися за ваше визволення. Тепер — за наше...

"Робітнича газета" ч. 1.

1. Передова програмова — я.
2. Відозва Ради Роб[ітничих] і Солд[атських] Д[епутатів — Іваницьк[ий].
3. Федерація і автономія — Ткач[енко М.].
4. Установче Зібрання.
5. Українська Центр[альна] Рада.
6. [Закреслено]: Що таке С. -Д? Наша партія. Огляд преси — Іван[ицький].
7. Телеграми, гетьман, хроніка — Садов[ський В.].
8. Дописи.
9. Парт[ійне] життя.

Ради Робітничих і Солдатських Депутатів, їх роля, значення.
Війна.
Аґрарна справа.
Програма.
Що таке автономія?
Республіка.

"Наше життя" ч. 1.[27]

1. Передова "Наше життя".
2. Соціял-демократ[ія]. (Ідеї цілковитого знищення панування людей над людьми. Послідовність у всьому, непримиренність у способах досягнення мети).
3. Буржуазна демократична республіка.

4. Федерація і самостійність.

5. Укр[аїнська] с[оціял]-д[емократія] і укр[аїнська бурж[уазно]-демократ[ична] група.

6. Кінець австро-германської орієнтації.

7. Установче Зібрання.

8. Дописи (Москва, Катеринослав, Київ, Харків, Полтава).

Резолюції.

Оповіщення.

Відозви.

Видання Петрог[радської] організації

Передовиця — Восьмигодинний робочий день.

Передовиця — Установче Зібрання.

Що таке Соціял-Д[емократична] Р[обітнича] Партія?

Український Сойм.

Виборчі закони.

Капіталізм і соціялізм.

Свободи (слова, друку).

Передовиця — Військо і народ.

Передовиця — Власна земля.

Автономія, інтернаціонал, війна і мир.

Про партії.

Професійні рухи.

Жіноче виборче право.

Тов. Ковалевський — Війна.

Т. т. Драгоманов, Ткаченко — Автономія.

Т. Канівець — Форми організації.

Т. т. Антон[ович Д.], Іваницький — Центральна Рада.

Промова Прокоповича.

Політичне, соціяльне життя країни не може бути без диференціяції партійної.

ТУП[28] видає відозви до селян, але з яким льозунґом, програмою?

ТУП не сміє одкрити своє лице, не незвичка, нездатність до соціяльно-політичного життя. Він хоче під одежею федералізму сховати всі ознаки кляси, як піп під рясою хова ознаки статі.

ТУП хоче всіх захопити — і селян, і солдатів, і студентів. Особливо надіється спертися на широкі селянські маси.

Льозунґи: Об'єднання, робота!

Сталь. Ведуться переговори з фірмами.

Вислати сукно наложним платежем.

Є грузовики-автомобілі для Крем'янця і Києва.

Написати петроградцям, щоб написали в Чернігівщину про Крюківський сахарний завод. Клінд [?] Шостовський.

Про вміщення заклику до старих партійних товаришів. Подати адреси комітетів.

Запис міст і театрів, де виставлялися Винниченкові п'єси в перекладі російською мовою (1914-1917)

"Ложь": Москва, Петроград, Саратов — Театр фон Мевеса; Тифліс — Театр Баратова; Саратов — Театр фон Мевеса; Одеса — Одесский драм. театр А. И. Сибирякова; Самара — Лебедева; Баку — Полонский.

"Мохноногое": Москва — Драмат. театр; Саратов — Театр общества им. Островского; Київ — Театр Соловцова, дир. Синельников; Харків — Театр Синельникова; Самара — Лебедева; Одеса — Драматический театр; Баку — Полонский.

"Пригвожденные": Петроград — Театр Незлобина; Москва — Театр Незлобина; Саратов — Театр общества им. Островского; Одеса — Драматический театр Сибирякова; Київ — Театр Синельникова; Харків — Театр Синельникова; Самара — Лебедева; Тифліс — Театр Гитаевой, Т-во Тирто.

"Черная пантера": Київ — Театр Соловцова; Харків — Синельникова; Саратов — Дир. фон Мевес; Ростов на Дону — Баратов; Самара —Лебедева; Баку — Полонский.

ПРИМІТКИ

Записник ч. IV має 92 сторінки. Палітурка звичайна цератова, наполовину облізла. Не всі сторінки записані. Записи розкидані, дати переплутані, більшість сторінок порожні. Наприкінці занотовано ряд адрес.

1. *Манухін* — що це за особа, встановити не вдалося. Ясно тільки, що це хтось з добрих знайомих В. Винниченка, про що свідчить занотована адреса і телефон у записнику ч. 3, стор. 90: "Ив. Ив. Манухин, Сергіевскій 86. Тел. 148-32".

2. *"Мохноноге"* — драма В. Винниченка, що йшла тоді в московському театрі Нєзлобіна і готувалася до постави в театрі Суходольського. Докладніше про це див. примітку ч. 29 у 3-му "Записнику".

3. *"Промінь"* — журнал літератури, мистецтва і громадського життя, що виходив у Москві наприкінці 1916 і на початку 1917 рр. при близькій участі В. Винниченка.

4. В. Винниченко мав на увазі свою статтю "Лупайте сю скалу" в "Украинской жизни" ч. 11-12, 1915. Стаття була спрямована проти тої групи молоді, що не вміла розгорнути свою працю на ширшій національній суспільній основі, а лише по закутках стогнала і виявляла незадоволення сама перед собою. Зокрема Винниченко мав на увазі ту групу молоді, що організувала була відомий "Лист томських студентів" та ще кілька пасквілів проти Винниченка за його публікацію творів у російському перекладі. В. Винниченко звинувачував таку молодь у тому, що вона плаксиво-мрійна, сповнена ненависництва, шовінізму, почуття меншевартости, примітивізму й відірваности від реального життя. Він радив їй стати ближче до народу, до його щоденних потреб, узятися за розбудову українського шкільництва, інших учити і самим учитись, організовувати всенаціональне українське кооперативне видавництво та інші тривалі й національно цементуючі справи.

5. *Шраг Микола* (1892- ?) — у 1915-1916 рр. студент Московського університету, син відомого діяча з Чернігова, члена Державної Думи Іллі Шрага. Активний діяч УПСР за доби революції, член Української Центральної Ради, наприкінці 1917 і на початку 1918 рр. — заступник голови УЦР. Після упадку УНР — еміґрант у Відні, член групи М. Грушевського, співробітник "Борітеся-поборете!". 1924 року разом з М. Грушевським вернувся в Радянську Україну. В часи терору 30-их років заарештований і дальша його доля невідома.

6. *Озаровський, Ю. Е.* — режисер Московського драматичного театру Суходольських, у якому він саме тоді готував до прем'єри драму В. Винниченка "Мохноноге".

7. *Четверту Державну Думу* було розпущено указом царя Миколи II не 24, а 26 лютого (11 березня за новим стилем) 1917 року, як подають найновіші довідники.

8. *Родзянко, М. В.* (1859-1924) — зрусифікований багатий дідич з Катеринославщини, з старого старшинського козацького роду. Активний громадсько-політичний діяч конституційно-монархічного російського табору. Один з лідерів російської партії "Октябристів", ідеологічно суголосної з кадетами. Депутат 3-ої і 4-ої Державних Дум від Катеринославщини. Гостро-неґативно ставився до українського національного руху. У березні 1917 р. очолив Тимчасовий комітет членів Державної Думи, якому цар Микола II передав верховну владу в імперії. У дальшому розвитку революції 1917 року впливу не мав. Пов'язаний був з денікінською акцією, пізніше еміґрував до Юґославії, де й помер.

9. *Керенський А. Ф.* (1881-1970) — член 4-ої Державної Думи, за професією — адвокат, за партійною належністю — член РПСР (Російської Партії Соціялістів Революціонерів). Провідна постать новопосталого Тимчасового уряду Росії. Спочатку міністер юстиції, згодом — військових справ і голова уряду. До українського державного відродження офіційно ставився стримано, навіть пробував дійти до порозуміння з Українською Центральною Радою, (в липні 1917 р. був у складі делеґації до УЦР: А. Керенський, М. Терещенко і М. Чхеїдзе), але в практичній політиці дотримувався великодержавницької тактики. Після більшовицького перевороту еміґрував. Жив у Англії, Франції та США, де й помер 1970 р.

10. *Чхеїдзе, М. С.* (1864-1926) — грузинський соціял-демократ, що в передреволюційну добу діяв спільно з РСДРП (меншовиків). Від цієї партії був членом 3-ої і 4-ої Державних Дум та головою с.-д. фракції Думи. У політичній тактиці й стратегії різко розходився з більшовиками. 1917 року був головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Після захоплення влади більшовиками виїхав у Грузію, взяв активну участь у створенні уряду незалежної демократичної Грузинської Республіки, був обраний головою Установчих зборів Грузії, опрацював конституцію незалежної Грузії. Після наступу Червоної армії

і розгрому незалежної Грузії М. Чхеїдзе виїхав у Францію, де продовжував боротьбу проти більшовизму на міжнародньому форумі. 1926 року, в стані глибокої душевної депресії покінчив життя самогубством.

11. *Охранка* — таємна поліція царського уряду.

12. *"Крести"* — назва Петроградської одиночної тюрми. Збудована 1893 р. на Виборзькому боці в Петербурзі в формі хрестоподібних двох корпусів. Царський уряд збудував її для карних злочинців, але пізніше, після 1905 року, почав наповнювати політичними. У революцію 1917 року "Крести" були напівзруйновані й усі в'язні випущені. Коли до влади прийшли більшовики, то вони "Крести" відремонтували й ущерть заповнили в'язнями. Особливої "слави" набули "Крести" в часи сталінського терору 30-их років.

13. *Петропавловська* — одна з найпохмуріших фортець-тюрем царської Росії. Основу її збудував ще цар Петро І 1703 р. на правому березі Неви, на острові Єнісар, для оборони від шведів. Але поволі ця військова фортеця перетворилася у в'язницю. Спочатку для окремих державних злочинців, а від початку XX ст. перетворюється в страшну тюрму із спеціяльним слідчим корпусом. А коли до влади прийшли більшовики, то в Петропавлівську фортецю вони замкнули відразу членів Тимчасового уряду та багатьох інших своїх політичних противників.

14. *Поліванов, А. А.* (1855-1920) — генерал, військовий і державний діяч. 1912-1915 — член Державної ради, 1915-1916 — військовий міністер і голова Особливої наради для оборони держави. При Тимчасовому уряді — військовий міністер. Після більшовицького перевороту перейшов на службу в Червону армію і як фахівець допомагав розбудовувати її.

15. *"Полковник"* — так до революції в конспіративних колах називали російського царя Миколу II. В. Винниченко, за старою звичкою, називав його так і на початку революції.

16. *Англійську конституцію* — тобто конституцію на зразок англійської.

17. *"Полковниця"* — цариця.

18. *Протопопов, А. Л.* (1866-1918) — великий дідич і промисловець, член 3-ої і 4-ої Державних Дум, особа крайнє реакційних поглядів. 1916 р., на рекомендацію Распутіна, призначений міністром внутрішніх справ. Це був останній міністер внутрішніх справ царя Миколи II. Чутки про його вбивство вже в перші дні революції 1917 року, що їх зафіксував В. Винниченко, були передчасні. Його розстріляли більшовики 1918 р.

19. *Щегловітов, І. Г.* (1861-1918) — державний діяч царської Росії. 1906-1915, як міністер юстиції, запровадив воєнні польові суди і вів

чорносотенну царську політику. У січні 1917 року призначений був головою Державної Ради. Під час лютневої революції дійсно був заарештований. Коли захопили владу більшовики, то його розстріляли.

20. *Луб'янка* — площа в Москві перед відомою тюрмою тієї ж назви.

21. Дальші записи, починаючи з 16. III. 1917 р., як видно з тексту, роблено у вагоні поїзду. Правдоподібно, це дати переїзду В. Винниченка на Україну. Що це так, свідчать дальші записи, не систематичні, випадкові чи принагідні, але всі вже пов'язані з першими кроками української національної революції, організації української преси й творення леґальних політичних організацій, що висувалися на чоло збудженого революцією українського суспільного руху. Ці ділові, організаційні, пропаґандивні та особисті нотатки подаємо далі як кінцевий розділ 4-го записника Винниченкового "Щоденника".

22. *Шиншиля* — дорога жіноча шуба, пошита з хутра звірят-гризунів, що мають назву шиншиля (Chinchilla).

23. *Султан* — прикраса на жіночих капелюхах з пір'я, або з кінського волосся.

24. *Котикова шуба* — дороге зимове пальто з хутра морського котика. Це водяний ссавець родини вухатих тюленів (латинська назва — Callorhinus ursinus).

25. *Земгусар* — так іронічно називали службовців "Союза земств і городів" під час Першої світової війни.

26. Правдоподібно, це проєкт листа або телеграми від ЦК УСДРП до всіх уцілілих або новопосталих осередків у справі надзвичайного з'їзду партії, що відбувся в Києві 3-4 квітня 1917 р., та про видання органу партії "Робітнича газета", що почала виходити в Києві також у квітні 1917 року.

27. *"Наше життя"* — перша леґальна українська газета, орган Петроградського комітету УСДРП, що почала виходити з березня 1917 року за редакцією Панаса Феденка і Левка Чикаленка. З цього видно, що схему й характер її розробив для петроградців В. Винниченко.

28. *ТУП* (Товариство Українських Поступовців) — партія українських поміркованих демократів, що постала 1908 р., а після революції 1917 року змінила цю назву на Партія Українських Соціялістів-Федералістів. Визначніші члени її: Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Лотоцький, П. Стебницький та інші.

ЗАПИСНИК ч. V

(19 липня 1917 — 13 серпня 1918)

Петербурґ, 19. VII.

Рудаві, плотно збиті масивні стіни злитих в одну масу будинків з розмашистими, щедрими дашками вивісок. Залізний, розхрьопаний грохіт грузовиків, автомобілів. Ніжно-матове поцокування копит по торцевому брукові. Блідосіре небо, тіні, як крізь висейку, теж бліді й розпливчасті, як водянисте чорнило на промакальному папері.

Солодкий сум ніжною колючкою поболює в серці: згадується Париж, — любий, затишний, добродушно-брудний, трошки нахабний, просторий, з запахом кухонь і веселими, кокетливими фартушками грезеток.

Мені дивно, що я пишу, що я тримаю в руці перо і виводжу ним думки, які вільно спурхують у душі, десь одразу зникаючи. Я почуваю любов і до руки, і до цих простих, сумовитих думок, таких далеких від політики, од того, чим заповнено все моє життя з днів революції. Здається, за ці чотири місяці я вперше отак сиджу і думаю про речі, які не мають ніякого відношення до громадських справ. А все ж таки цікаво б, користуючись вільною хвилиною, от так наодинці з собою, коли ніхто не зазира в твою мову, проаналізувати, через що і для чого я забрався в міністри? (Чи може краще сказати *забираюсь*. Бо затвердження, здається, висить не на волосинці, а на павутинці).

Що так гнало й стьобало мене весь оцей час? Честолюбність? Бажання здаватися цінним, найкращим в очах інших? Чи розбурханий до екстазу, до самозабуття інстинкт, ота таємна, величезна керівна сила, що керує людськістю, не потребуючи для того ні свідомости людей, ні бажання їх на те? Чи фізіологічна, заложена в нервах любов до того, з чим росло моє дитинство, що плекала моя юнацька думка, що прокладало в мозку моєму глибокі, нестираємі сліди?

Не знаю, яка з цих сил гнала й жене мене досі. Може, і всі разом. І це найшвидше. В кожнім разі, от-от хвиля життя винесе мене на самий високий гребінь України. От-от треба брати скарб, до якого тяглася душа довгих поколінь. Розбито двері страшних, хмарних льохів. У тих льохах віками ховалось наше золото. Можна брати його, можна виносити на світ і роздавати окраденим. Цілі купи його лежать під нашими ногами. Бери, скільки хочеш. Але ... чи є ж у нас стільки сили, щоб зразу піднести усе те добро? Чи є стільки рук, щоб поставити їх біля тої тяжкої роботи?

Серце стискується тривогою, сумом і страхом: а що як не піднесем? Як не зможемо взяти того, що доля так несподівано, химерно сипнула нам під ноги? Який сором, який біль буде і як надовго після цього сховається знову наш скарб.

Хочеться втекти. Поїхати кудись на хутір, взятися знову за перо, за дорогу, любу роботу. Страшно скучив. Надзвичайно. Я ходжу немов би весь час голодний чи невиспаний. Бути вільним, незалежним, творити життя по образу і подобію своєму, з печаллю й покірною тугою слідкувати за капанням днів у вічність, і з посмішкою думати про те, від чого так палаю й киплю тепер.

Але ота незнана сила не пускає, стискує серце тривогою й соромом: не смію я в цей час кидати те, що любив так довго і за що боровся, як умів. Не смію кинути його, не знаючи, чи стане на моє місце така людина, на яку я свій обов'язок склав би з легким, довірливим серцем, без тривоги й сорому за себе.

І маю бути першим міністром України. І смішно, і дивно, і радісно. І знов та сама тривога поколює душу. Чи не осоромлю ж я собою все діло? Чи вистачить сил, нервів, терпіння? Чи довго горітиме той вогонь, який досі тримає на ногах?

Ось уже тепер я з невимовною ніжністю згадую тихі, прекрасні часи перебування в Італії, Парижі, Швайцарії. Я навмисне кличу тепер ті спомини; немов дідусь, перегортаю сторінки альбома і тихенько, беззубим ротом сміюсь про себе. Сьогодні їздив на острови автомобілем. Вітер дув у лице, під шинами автомобіля рипів пісок алей і потріскувало листя та гіллячки. Ці згуки, цей вітер по лиці і плями сонця на алеях, — усе нагадувало мені наші подорожі з Кохою на вельосипедах по лісі Фонтенбльо.[1] Так само під резиною шин рипіли і шаруділи дрібні камінчики, тріскали гіллячки, мерехтіли пообсмикані тіні листя на затишних, пустельних алеях. Ми вдвох на доріжці. Вгорі клапті неба — голубі, високі. Кохині щоки рожеві від їзди. Над головами зелена стеля, як у храмі. Вельосипеди слухняно

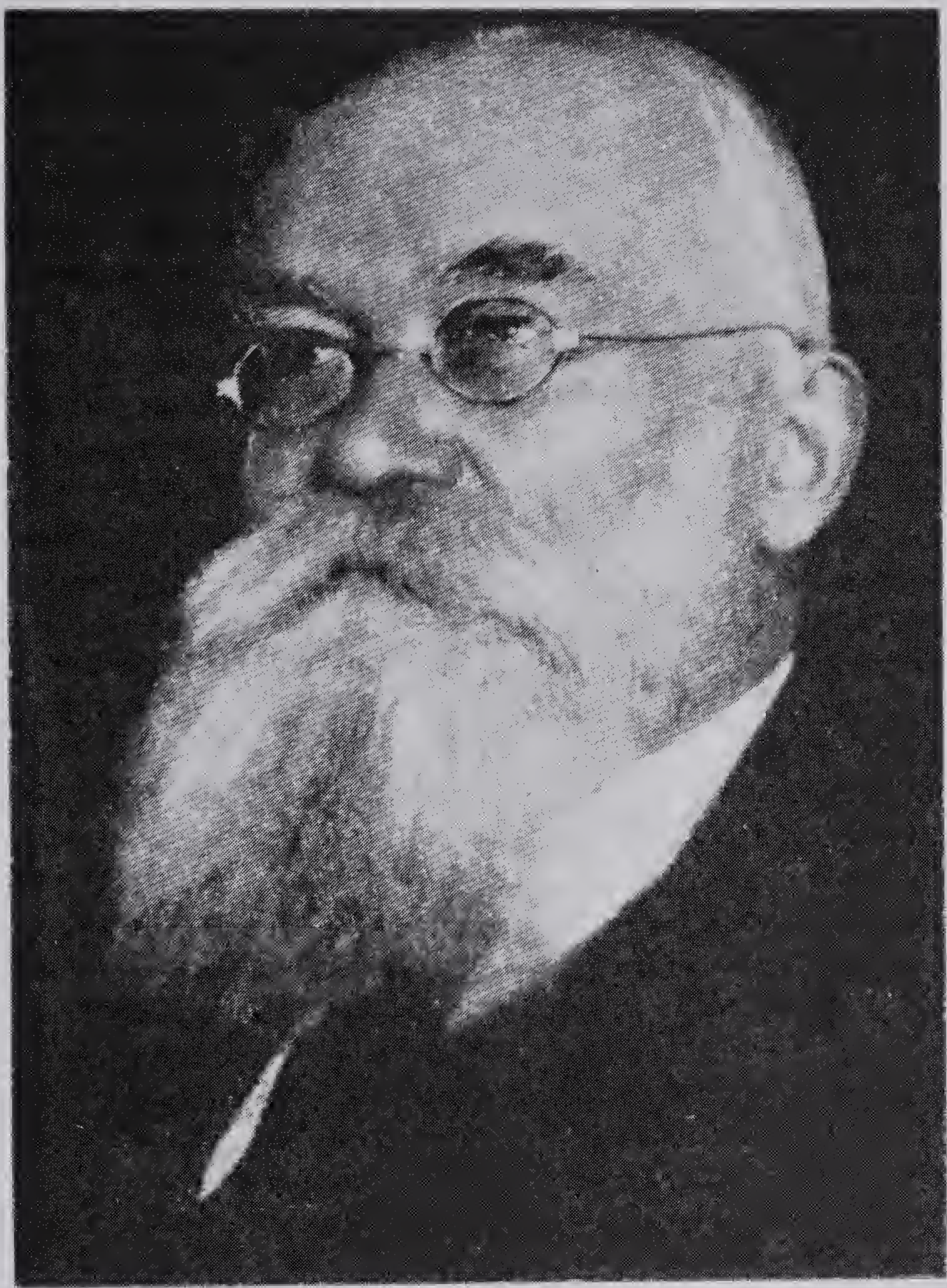

Михайло Грушевський

котяться, потріскуючи й пошипуючи піском. Миготять спиці на сонці і гаснуть. Одні листики жовто-зелені від сонця, інші зелено-сині від тіні.

Масивні мури круг будинків, гаряче залиті сонцем, зразу переносять в Італію. І здається, що от-от побачу на стіні прудких ящірок, фіолетові китиці гліциній, а на гребені муру зеленкувате, старе, побите скло, натикане од злодіїв.

А Бретань?[2] Чого я згадую її з таким солодким болем, з такою жагучою тугою? Чого люблю ті дні так глибоко, і радісно, і ясно? Через Коху?

Яке щастя мати в душі такий альбом! Але це значить, що я вже старіюсь? Ну, що ж? Хай старіюсь, я пройшов круг життя. Коли мене схоплять якінебудь полуботківці, щоб виконати свій присуд, я, здається, зможу без жаху і без голодного жалю зустріти на десять-двадцять літ раніше той кінець, якого ще ніхто не уник. Не смерть страшна, а страшно кидати те, чого ще не зазнав. Я благословляю життя, я побожно цілую руки його, я стаю навколішки перед ним і через те приймаю все, що є в ньому. Смерть є тільки необхідна частина життя.

Коли кінчиться війна, коли трохи очуняє бідна Европа, ми з Кохою поїдемо в Каві,[3] в Авон[4] і в Бретань. Ми об'їдемо й обійдемо всі місця, що викликають цю соняшну, цю радісну, любови повну тугу в мені.

19. IX.

Купую стільці, столи для Секретаріяту, ходжу по магазинах, приймаю представників Вр[еменного] Правительства, чужоземних журналістів, видаю гроші членам комітету, розглядаю проєкти різних організацій, що їх витворює "белетрист" Петлюра, пишу статті, веду переговори з робітничими і солдатськими депутатами за Дворець, слухаю поради всіх і кожного "брати в свої руки власть", скликаю на засідання Секретаріят і зношу стільці з інших кімнат Педагогічного музею,[6] щоб було на чому сидіти. Кожний хапа мене, де попаде, і вимагає залагодження своїх справ: порадити, де купити книжок з історії, сказати, де живе Н. Н., прийняти на службу, сказати, коли будуть Українські Установчі Збори, наказати повітовому комісарові, щоб той не жив з жінкою прохача. Увечері, коли вертаюсь додому, швайцар повідомляє мене, що до моєї кватири добиралося 3-4 якихсь підозрілих військових з якоюсь таємною метою. А вранці і вдень одержую листи, в яких мене запевняють, що мене незабаром уб'ють

автори тих листів за те, що я баламучу єдиний руський народ українством.

Це називається український міністер. Правду сказати, я колись уявляв собі становище українського міністра трошки інакшим.

На додаток українські соціял-демократи, українські соціялісти-революціонери, українські всякі "парляментарії", граючись у парлямент і т. п. нудні речі, терзають майже щодня всякими "інтерпеляціями, запитами, формулами переходу, вотумами довір'я й недовір'я".

А серце болить і тужить за тишею степових днів, за працею улюбленою, незалежною й не менш корисною, ніж на фотелі "міністра".

11. X.

І злість, і сум, і сміх. Генеральний Секретаріят України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але всім, хто читає газети й не читає їх, видно, що проявів тої влади покищо дуже мало. Панки Кирієнки[7] тішаться з того, глузують, стараються на цьому ґрунті підкопатись і завалити той фундамент, який з такими труднощами, камінець за камінцем, ми складаємо.

Нетерплячі "свої" вимагають, щоб ми брали "власть у свої руки". Що це значить, у чому має бути та власть, вони й самі не розуміють. Але жадність, жадність до влади надзвичайна. Зголоднілість до державности аж закочується від нетерплячки. Я не заздрю собі, мене просто товчуть у ступі всяких вимог, кожен, хто може вдержати товкача в руці, підходить і гупає. Навіть діти, які ще не навчились держати товкача, і ті б'ють. Правда, діти найбільше й дошкуляють. Діти та старенькі політики, яким рука труситься.

Дивна річ: щоб задовольнити дітей і дідусів, треба дуже небагато, — треба не діла, не результатів, а пози. Стань у таку позу, ніби тобі ввесь світ підвладний, і ти будеш цілком задовольняючим їх політиком.

Правда, ми всі — дитяча нація. Ми щойно вилупились і на нас ще тільки жовтенький пушок державности в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди. І як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з заїдами, створіннячко бойовничим півнем, напинається, кричить і наїжує свій жовтенький пушок.

16. X.

Я загубив серйозність і поважність, — мушу ставати часом у

позу, щоб переконати, що я щиро, серйозно й поважно хочу відродження свого народу. Я падаю від утоми, знесилля, від свідомости нашої історичної непідготованости, а в той же час мушу вдавати, що ми маємо невичерпані сили.

Та й не можна інакше. Героїчний період нашого відродження ще не скінчився. Треба всіми засобами тримати лінію підйому.

Алеж як я скучив за писанням. Ніколи ні за одною коханою жінкою я не тужив так, як за тишею, пером і папером. Холодію, як уявляю, що я пишу.

А от зараз, замість того, мушу йти й одчиняти Медико-санітарний з'їзд. А потім поїду в Секретаріят і буду приймати якихсь полковників, чиновників, комісарів, інженерів. Так до четвертої години. О 7-ій засідання Секретаріяту до 11-ої. Вночі ж не сон, а легке забуття, заповнене думками про той же Секретаріят.

"Меншості" хотять "зірвати" його. Бунд[8] і меншовики[9] наміряються виступити слідом за кадетами[10] з Центральної Ради. "Меншості" організуються й оповіщають нам громадянську війну. Примари погромів і різні стають реальнішими. А край бабрається в ковбані, повний дезертирів, злодіїв, демагогів, в ковбані, повній чаду самогонок і самокурок, потайної людожерної аґітації, ненависти. Палають заводи спиртові, цукроварні; залізниці кип'ять солдатами, які сірою, дикою, голодною отарою сунуть додому з фронту. "Беріть власть, рятуйте край!"

А з Півночі цупко вп'ялися за ту власть і ні на сантиметр не хочуть упустити. Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за "єдіную неделімую" власть і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується здискредитувати нас, ще пускається на провокації.

О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державности. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттю й сміхом доводиться тягати те каміння державности й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки.

17. X.

Тількищо дзвонив Анд[рій] Вас[ильович] і сказав, що в вечірніх газетах має з'явитись телеграма П[ресового] А[ґентства]

Перший український революційний уряд — Генеральний Секретаріят Української Народньої Республіки. Сидять зліва: Іван Стешенко — *генеральний секретар освіти;* Христофор Барановський — *ген. секретар фінансових справ;* Володимир Винниченко — *голова Генерального Секретаріяту і ген. секретар внутрішніх справ;* Сергій Єфремов — *ген. секретар міжнаціональних справ;* Симон Петлюра — *ген. секретар військових справ. Стоять зліва:* Павло Христюк — *ген. писар;* Микола Стасюк — *ген. секретар харчових справ;* Борис Мартос — *ген. секретар земельних справ.*

такого змісту: Временне Правительство постановило: з огляду на те, що Ген. Секретаріят сприяє скликанню сепаратних Українських Установчих Зборів...[11]

21. I. 18.

Крізь туман, як на поганій аматорській фотографії, проглядають розпливчаті обриси будинків. Дим із димарів в'ється мляво, сонно. З вогких і чорних дерев капають безсилі краплі. Шибки спітнілі.

За вікном гупають гармати. Вночі видно було, як спалахувало зліва, потім зараз же зникало і тут же розкочувалось довгим гуркотом, подібним до раптового насиченого електрикою грому.

23. I.

Мій стан нагадує мені стан людини, якій одрізано руки або ноги. Рук уже немає, висять замість них порожні рукава, але почування ще залишилось: свербить долоня, поболює мізинець від давнього ревматизму; як сіла муха на ніс, хочеться зігнати її рукою і, здається, що навіть здіймається рука. Так само я з Центральною Радою, Секретаріятом. Одрізано, немає, порожні рукава, а почування таке, що я маю руки, махаю ними, стискую кулаки від гніву, хапаю когось і одпихаю вбік від того, що стільки тими самими руками складав.

Мій пансіон за десять верст від Києва. За ним ліс із мертвими, стрункими соснами. Звечора я лежу в "качалці" і дивлюсь на них, на сіро-зелені голчасті віти їх, укриті вогким інеєм туману. Як вони байдуже слухають глухий грохіт гармат у Києві. Я заздрю їм. Мої порожні рукава ниють і сверблять, мені не віриться, що в мене вже немає рук.

Ну, розуміється, я звикну. Ну, розуміється, в мене виростуть другі руки. Я це знаю. А коли б не знав, то хіба жив би безруким?

У цьому й є велика, чарівна, незмінима нічим принада життя. Комусь треба, щоб живе творіння жило й без рук, без ніг, без очей. Комусь треба, щоб закони додержувались з неослабною точністю.

А гуркіт все чується з Києва. Значить, там ще йде боротьба. Значить, большевики ще мають якусь надію, коли цілий тиждень, будучи під пекельним обстрілом гармат, не здаються.[12]

26. I.

І знов виникає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо, як контрреволюціонери? А що, як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціяльної революції?

Тиша чернечої келії. Хатинка сама, як келія: біленька, маленька, з голими стінами, які лишають на одежі білі сліди. Чути, як по даху монотонно капає крапля. Сосни двома шеренгами стоять перед вікном і тужно похитують голчастими головами.

Сьогодні на шосе вже немає українців. Порожні подвір'я хмуро мовчать. А в Києві вже розташовуються большевики. Бідна наймичка захотіла в своїй хаті пожити господинею. Нещасна нація, з якої так злісно й жорстоко насміялась історія...

Не донесли скарбу, не стало сили, занадто багато набрали...

Бердянське, 10. II.[13]

Нарешті оселилися в культурній хаті. З яким зворушенням, вдячністю і гірким сумом зустрічаєш такий немудрий факт, як електрична лямпа біля ліжка. І в той же час думаєш: а може це несвідома буржуазність в мені? Коли йде "соціялізація" всього життя, мимоволі виникає це питання з приводу кожного свого почування.

І все ж таки не можна не думати дуже серйозно про те, що діється, не можна знов і знов не задати собі питання, коли хочеш бути щирим і чесним, хоч би тільки з самим собою: де правда, де та істина, ради якої можна і терпіти страждання, і бути готовим до смерти?

Що величезна більшість большевиків "не відають, що творять", про це ніякого сумніву не може бути; що широкі маси несвідомі кінцевої мети того руху, в якому самі беруть таку активну участь, також правда; що ними керує простий інстинкт соціяльної помсти, ідея грубої елементарної справедливости, а також нижчі почування і нахили людської природи, все це так. Але керівники цих мас знають же, до чого вони прямують, вони свідомі своєї мети. Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілля, руйнація господарської, політичної, звичаєвої машин, — це все серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які робляться свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити. Бо страшно ж подумати, що люди могли ради хвилевої влади вчинити стільки горя. Вони ж не можуть не

бачити, що затіяли страшну, величезну гру, в якій можуть програти своє життя.

І все ж таки вони роблять. Що ж це? Невже та непохитна віра в можливість досягнення своєї мети? Невже вони так глибоко і твердо переконані, що в Росії *цілком* можлива соціяльна революція й соціялістичний лад? А треба *цілком,* без останку, без краплі вагання бути переконаним у цьому. Бо як тільки є хоч тінь сумніву, гадання і в той бік і в інший, то це вже не є абсолютна віра, це вже не виконання незмінного, неминучого й потрібного, а це буде тільки спроба, експеримент, угадування, намацування. А коли так, то як стало одваги на цю страшну, таку криваво коштовну спробу? І як вони не бояться кари за це? Кари своєї власної, мук внутрішніх, каяття, божевілля? І треба справді непохитно вірити в своє діло, або бути героями. Бо повинні ж вони знати, що їм нема де сховатися, якщо справу буде програно. Реакція так само буде розстрілювати і вибивати їх, як вони це роблять з іншими. А кидаючи виклик західньо-европейській буржуазії і її урядам, вони не матимуть змоги і за кордон утікти, їх чекає неминуча смерть. Обиватель сам роздере їх на шматки. Чи вони все ж таки, топчучи всякий демократизм, ламаючи буржуазні закони й установи, мають на увазі сховатися десь у Швайцарії, чи в Англії під їхній захист? Можливо, що вони вже всі мають наготовлені пашпорти, гроші, відповідну одежу.

Добре, але коли подивитись на справу з іншого боку, коли глянути простіше, а саме, що дійсно йде боротьба бідних з багатими, що біднота взяла владу й хоче скинути панування "буржуазії"? Все правда: і багато жорстокости, і брутальности, і непотрібної люті, і багато всяких помилок, і т. ін. Але основний факт той, що маси бідноти цілком вірять Народним Комісарам, що вони охоче йдуть за ними, що вся біднота є большевики, що Народні Комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії. Чи вийде що, чи ні, чи виграє сама біднота від своєї влади й панування — це питання інше. Факт головний: є дві сторони — біднота і багаті, які борються між собою.

І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею революції і соціялізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй робити?

13. II.

Німці й австріяки наступають. В большевицьких і совєтських газетах та "сферах" тривога. Наші ж хазяї (заводчик, справжній

Парада на Софійському майдані в Києві під час 3-го Всеукраїнського військового з'їзду 1917 р. У центрі: С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський.

буржуа, капіталіст) радіють. Я знаю, що німці з своїм приходом принесуть національно-державне визволення Україні. Можливо, що вони одною з умов сепаратного миру, на який так хапливо згоджуються Смольні Комісари, поставлять незалежність України і вивід з неї совєтських військ. Це радісно, бо ясно ж тепер, що Смольні Комісари не стільки мали на меті знищення Каледіна, як Української Держави. І цілком зрозуміло, що для них самостійна Україна недопустима. Хтось з них проговорився, що германці захотять створити незалежну Україну, але тим самим Росію буде одрізано від хліба, вугілля і Чорного моря. А за це можна оддати навіть соціялізм, не те що демагогічний, нещирий, брехливий з самого початку льозунґ "самоопредєлєнія вплоть до отдєлєнія".

Так, можливо, німці й принесуть самостійну Україну. Але чи вони ж цим задовольняться? Чи не схотять вони принести поміщицьку, мілітаристську, щиро буржуазну Україну?

Рада ітиме разом з німцями. Делеґація наша звернулась з проханням допомоги. Але що прийдеться дати за це? Чи не буде зради соціяльної на користь національної?

Серце стискається і тоскно стає, і сумно, і тривожно.

І не можу я так радіти, як радіють мої хазяї, які певні в тому, що німці повернуть їм і їхній завод, і маєток, і землю, і все колишнє соціяльне панування з усіма аксесуарами. І нема в мені ніякої ворожнечі до тих бідних, наївних фігур з рушницями вздовж спини, яких я бачу на вулицях. Немає злорадства, яке так виривається з кожного слова моїх хазяїв. Мені сумно і тоскно. І хотілось би, щоб того великого непорозуміння, яке сталося між Радою й Народніми Комісарами, не було. І може б тоді інакше пішла революція. І коли б не дала вона соціялізму тепер, то принаймні не одкинула б здійснення його так далеко, як, мабуть, буде тепер. Та в кожнім разі це сталось би без нашої участи, без участи справжніх соціялістів України, яких тепер примушено до союзу з своїми соціяльними ворогами.

Тепер питання йде про те, що для німців вигідніше: чи сепаратний мир з Народніми Комісарами, чи незалежна Україна, а, значить, війна з Народніми Комісарами, а це з свого боку війна з соціялістичною революцією. Завтра, мабуть, буде вже відомо.

8. III.

Стає все тяжче й тяжче жити в родині наших хазяїв. Мене гнітить їхня розміреність, тихість, поміркованість життя. Єдиним сильним чуттям у них є — ненависть до большевиків, до тих, хто

хоче одняти у них безтурботність матеріяльного існування, легкість достатків, міщанський комфорт. Без грубої лайки і зневаги вони не можуть говорити про большевиків. І в той же час які страхополохи, які безпомічні, безініціятивні!

Особливо трудно слухати їх, як вони говорять, що большевики на їхні гроші хотять улаштовувати лікарні, громадські їдальні, бібліотеки, парки. ”Їхні гроші”. І яка щирість і віра в те, що це, справді, їхні гроші, утворені ними.

Київ узято назад. Незабаром наші візьмуть Катеринослав. Можна буде пробратись у Київ. Але я не знаю, чого я туди поїду, що робитиму, яку позицію займатиму, коли так невиразно, так заплутано стало в душі. Я радію, що окрадена, занедбана, віками занехаяна й упосліджена країна моя стане на власні ноги, стане рівною з рівними і своїми силами, не віддаючи їх насильникам, зможе далі йти по шляху, наміченому вередливою, химерною історією. Це радісно. Але це ціна соціяльної зради, ціна спинення соціяльної революції. І хто знає, чи виграли ми для народу, для пригноблених кляс цією зрадою, чи не будемо ми записані в історії як один з факторів контрреволюції, гальмування поступу людей? Чи не краще було б іти з масами? Хай ми загинули б, хай нас було б роздавлено, але ми загинули б *з народом.* Ми разом загинули б, щоб разом потім воскреснути, возстати. Ми мали б видне око завжди говорити до мас.

Ми не пішли, бо ми не вірили в можливість здійснення. Тільки через це, а не через те, що не хотіли. Але хто нам дав право рішати тільки на тій підставі, що ми мали мало віри, що не мали дерзання ентузіязму і нехай навіть ”безумства храбрих”? Занадто вже ми були розсудливі, рощотливі, розмірковані й обережні. І де ділась моя колишня дурна палахка запальність? Де ділась моя ”парадоксальність”, за яку мене стільки лаяно в літературі. Як би вона згодилась тепер! Чи, може, вона через те й зникла, що мене так лаяно, що я схотів бути похваленим поміркованими, розсудливими, поважними людьми?

15. III.

Мені вже хочеться бити їх чимсь важким по головах. Особливо її, цю сухеньку, трохи сутулу, немов горбату, жіночку з великими загостреними вухами нагорі. Цілі дні зранку до вечора вони хвилюються, лаються, трусяться, здригуються від дзвінків, міркують, клопочуться і всіма силами одстоюють свої права на 8 кімнат, на завод, на право нічого не робити, їздити за кордон, носити білизну з голляндського полотна. Вчора був ”великий день”. Совєт тої ночі ходив по деяких буржуях і робив

труси, шукаючи грошей. Що знаходив звиш 100 карб., забирав. Через те наші хазяї стали чекати і до себе такої візити. Цілий день вишукувалися способи ховання грошей і дорогоцінних речей. У діжечки з квітками, в піяніно, в трубку раковини, в ручку дверей, в тисячі місць, які вигадувала напружена, злякана, гарячкова фантазія тільки цим занятих людей. І Боже, яка ж страшна ненависть до большевиків. Нема такої кари, такого нелюдського нещастя, яке б вони з зловтіхою, з раюванням не наслали на них. Мені вперше доводиться бачити зразок такої чисто клясової ворожнечі й люті. А надто у матрони. Ця сухенька, чорненька, гостренька жіночка вибухає такою нестримною, гострою, брутальною злістю, як большевики чимсь зачіпають її "святе" право власности, що слухати і дивитися на неї просто гидко і тяжко. О, вона б безпощадно, справді, вішала їх своїми руками, коли б то дозволили їй.

2. IV.

Чого мені часто з солодкою тугою, яка може бути тільки за рідним любим краєм, уявляється така картина: широка, безкрая рівнина пустелі, вкритої червонуватим, наче іржавим, піском. Хвилясті бугрики подекуди розбивають застиглу, заціпенілу одноманітність краєвиду. Небо блідозелене без єдиної хмаринки, а один край його, де заходить сонце, пурпурно червоний. Пурпур по краях тане, переходить у жовте, жовте в зелене.

В буйнозернястому піску видно сліди ніг. Вони прямують до сонця й зливаються з тінями горбиків. І чогось ці сліди особливо хвилюють мене дивною тугою.

Чи не проходили колинебудь мої прапрадіди такою пустелею? І чи не одпечатався слід її в їхній душі з такою силою, що він перейшов аж до мене. І у вечірній час, коли заходить сонце, будить в моїй душі непережиту мною тисячолітню картину?

Єдиний сенс, єдиний інтерес у житті — любов. Любов є зв'язок із світом; вона поєднує з предметами, явищами і людьми. Але уміння, здатність любити є така сама трудна, як і всяка інша здатність. Через те заповідь "Люби ближнього, як самого себе" має таку саму рацію, як заповідь: "Будь талановитим і геніяльним. І як нудно, сіро проходить життя людей неталановитих, так нудно й нецікаво живуть без любови навіть талановиті.

"Попони за найом свободи".
"Мильний (вільний) козак".

Княжа Гора[15] (Канівщина), 18. V.

Бездумність, безчутність, маса зелені, цвіт яблунь, бузка, спів солов'їв, любовний крик зозуль. Київ і все, що з ним, у далекій — далекій далечині.

Переді мною старий спокійно-поважний Дніпро. Сьогодні вітер — Дніпро темний і сердитий. Небо туманом, мрякою вкрите, далекі дніпрові гори в сивому, вогкому димі. На сонце налізають кошлаті брудні хмари, як кучугури старої вати. Дніпро сердиться. Став рябий, їржавий, у жовтих плямах. Полтавщина запнулась вогким серпанком туману, і тільки жовті латки пісків рябіють скрізь.

По нозі мені повзе зелена гусінь. Вона стає на хвостик, підводить голівку і дивиться на всі боки. Потім починає, як баба, пальцями одміряти мій черевик. На схилі гори пасуться коні. По той бік Дніпра геть-геть за лугом з довжелезного темносинього килиму полтавських лісів гострими шпилями висувається церківця. Крім неї, більш ніякої будівлі там не видно.

А тим часом туга серце точить. Думаю не головою, а всією істотою. Думаю про те, що сталось і чого не в силі, видно, не пам'ятати щодня і щохвилини. Занадто несподівано, безґрунтовно, без неминучої необхідности сталося. Це не процес, а випадок. Простодушний німецький салдафон, якому доручено висмоктувати в нас хліб, злякався, що не зможе це зробити так, як йому хотілось би. І від цього незначного явища історія української нації стрибнула в такий бік, куди зовсім не мала напряму. Але факт лишається фактом. Купка недобитків кацапських офіцерів, професійних убийць, паразитів і грабіжників зібралася й інсценувала державний переворот. За ними стояла важка, озброєна до маківки, постать пруського солдата, і купці кацапської офіцерні вдалося скинути Раду, встановити монархію, вернути царських приставів, цензорів, шпиків. За якийнебудь місяць ми маємо перед очима стару картину до 1917 року. Через місяць німецький солдат стане своїм чоботом на Совєтську Республіку, роздушить її, а кацапська офіцерня, паразити, негідники і непотреби приведуть якогось заниділого монарха і настане "порядок". А потім, поторгувавшись, два монархики з'єднаються в "єдіную нєдєлімую".

І подумати, що дванадцять місяців надлюдських героїчних зусиль, скаженої праці, палання нервів тисяч найкращих людей України, дванадцять місяців нечуваного будівництва кінчилось тим, що на збудованому сів нікому невідомий панок і володіє

всім тим, що творилось для народу, для нещасної, безнадійно нещасної, темної нації нашої. Володіє й по камінцю розкидає складене. Топче (ногою), взутою в замаскований кацапський чобіт, найдорожче. Вирива з корінням посаджене.

Ох, нещасна, ох, темна, безпомічна нація! Коли тебе вже зовсім з коренем вирвуть з історії, розтопчуть дощенту і забудуть, як чужі, так і свої?..

23. V.

У нас є "хазяйство": рябенька курочка на припоні, рябий собака, щенна сука і ящірка. Коха всім дає їсти по черзі і дуже хвилюється, що ящірка ніяк не хоче пити молока. Мене бере сумнів: чи п'ють ящірки молоко. Коха в тому твердо переконана, бо вужі п'ють, а ящірка близька родичка вужеві. Дуня сміється:

— Ой, пані, усіх ви годуєте. Навіть ящірці молока дали. От таке, їй-Богу, зроблять!

Одначе я визнаю за хазяйство тільки рябеньку курочку. Перш усього через те, що її куплено, за неї заплачено гроші, вчинено акт купівлі й продажу. Ми живемо не в Совєтській Республіці, а в капіталістичній, буржуазній, гетьмансько-монархічній державі, яка покищо зветься самостійною Україною. Значить, курочка є наша приватна власність.

Щодо рябої щенної суки, то її можна назвати соціялізованою. А втім, вона швидше сама присоціялізувалась до нас, а ми її не зачіпали. Вона страшенно улеслива, принижена, пада на спину й безсоромно виставляє догори свою собачу вагітність. І в неї тільки один живіт повний, а сама вона худа, як англійська стара дівка. Вона мені не подобається, тут уже нічого не зробиш. І через це також я не можу вважати її членом нашого "хазяйства". Ящірка? Я нічого проти ящірки не маю. У неї, видно, вдача горда, серйозна, але не зла. Вона не падає на спину, стараючись такою непристойністю розжалобити нас. Навпаки, вона воліє, щоб її не помічали. Щовечора, коли соняшні промені напікають балюстраду тераси й заливають всю підлогу, в кущах чується шарудіння. То йде до нас ящірка. Вона рухається поважно, не хапаючись і не роблячи зайвого галасу. Побачивши мене, вона не махає хвостом, як ряба сука, а спокійно зупиняється і мовчки дивиться на мене. Хвіст її жовтявозелений, як молодесенькі листочки. Спинка вже темніша, далі стає синьою, потім переливається в фіолетову. Чорні оченятка кліпають. Я знаю, що вона питається: "А чи можна до вас на сонечко? Ви мене не ковтнете?" І я відповідаю:

"Можна, можна, будь ласка". Тоді ящірка пересувається вище, вилазить на балюстраду і ходить по ній, біля моєї голови. Але молока чомусь не п'є, хоч Коха поставила їй на всіх путях по блюдечку. Чи не через те, що й вона сама не вважає себе членом нашого хазяйства?

25. V.

Читати українську історію треба з бромом, — до того це одна з нещасних, безглуздих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриґ, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити. З другого боку вже стоїть Польща, наготовивши леґіони. Прийшов дужчий, вигнав Москву, одпихнув поляків і сам ухопив за горло й видушує все, що може. Збоку присмокталась і четверта — Австрія.

А всередині теж те саме. Паршиві шанолюбці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторяють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його оддадуть. Вигідніше буде можновладцеві німцеві оддать Москві, — оддасть. Вигідніше собі лишити, — лишить. Ні, ні, української історії, ні українських газет читати без брому, валеріянки, або без доброї дози філософського застереження не можна.

1. VI.

Старе знайоме явище: поки писав, здавалось цікавим, потрібним. Як кінчав, була навіть трохи звичайна гарячка, настрій був веселий, піднятий. А як прочитав Косі, так усе й зникло. Оповідання стало здаватись нудним, нікчемним, нікому непотрібним. А на душі стало погано, нудно, наче я гидко, без потреби, набрехав. Ах, якби я міг винищити три чверті того, що я написав!

Замість нагороди, сатисфакції, спочивання на лаврах, художник з сумлінням на кінці свого життя віддається на кару свого сорому. Основним моїм почуванням дедалі та більше стає

чуття сорому за себе, як письменника. І подумать собі, що я все ж таки у нас тепер найбільш цінний письменник. До чого ж ми убогі! А вчитись, розвиватись, позбавлятись своїх дефектів — уже пізно. Нас не вчено учитись.

Через це безлюддя, бідність на культурні сили, і Грушевський серед деяких патріотів у генії попав. Написати 8 томів історії України — річ, розуміється, поважна. Правда, ні трішки не геніяльно, навіть чи талановито. Читати її можна за кару. Костомаров написав 14 чи й більше томів, але хоч він не геній, читається з захопленням. "На безлюдді і Хома дворянин", — і Грушевський геній, і Олесь, і Коцюбинський. Та й мене часом так обзивають. Сумно, коли порівняєш цих геніїв із справжніми світовими геніями. Ми — гній майбутніх геніїв нашої нації. І це наші генії повинні признати без усякого гонору, чесно й одверто.

Народня фантазія розписує в бажаних, милих їй фарбах якийсь факт, що стався в Києві. Там "бунт робітників". Гетьман утік. Німці чи порозбігались, чи поховались, але їх не видно.

Щось, мабуть, сталось, але гетьман напевне не втік і німці не порозбігались, — найголовніше.

8. VI.

Рябу суку вигнано з хазяйства. Поперше, взагалі за поганий характер, а конкретно за те, що, забравшись у хату, з'їла три фунти масла, по шість карбованців фунт.

Ящірка образилась на моє брутальне поводження з нею (я поштурхав палицею в той кущ, де вона мешкає) і більше не ходить до нас. Вона сама зруйнувала створену Кохою леґенду (гіпотезу) про її причетність до нашого хазяйства.

Таким чином мала б лишитися тільки рябенька курочка. Але справа не стала так погано: Дуня купила ще дві курочки, білу й чорну. Мало того: замість рябої щенної суки, маємо Капсуля. Це тепер дійсний, активний і почесний член нашого хазяйства. Насамперед це не сука, а пес. Далі, не рябий, а рудий, походження інтеліґентного, здається, батько був гончаком. Не нахаба, аж ніяк. Натура горда, поважна, хоч молодий ще зовсім песик. Але його, очевидно, дуже немилосердно (як то вміють робити селяни) бито. І бито, мабуть, під час їжі. Бо коли він починає щось їсти, хоч би й те, що йому дають, ввесь час щулиться.

16. VI.

Над Дніпром рожева вечірня мла. Наддніпрянські гори

обгорнуті ніжним фіолетовим димком. Широкий обшир води тихий і гладенький, як скло. Блакитне, густе, незайманої чистоти й безневинности небо на обрії міниться в зеленкувате, ніжного тону. Сонце, велике й червоне, сідає за Каневом, і в Прохорівці по тім боці сліпуче горить вікно в одній хаті. У Канів їдуть рибалки понад берегом човном. Обличчя, сорочки, ноги, руки, весла, лантухи і борти човна, — все червоне, жовтогарячого кольору, тільки дно човна і картузи — чітко чорні. Над бистрею по коліна у воді стоїть хлопчик з вудкою. На фоні зеленкувато-блакитної води випинають гострі криси його кашкета. Над піщаним острівком літає зграйка чайок і жалібно, тужно скиглить. Вітер стихає. З того берега долітають кінцеві, високі й довгі ноти пісень.

27. VI.

А в Києві все розкладають політичний пасьянс, все гадають: складуть німці український кабінет, чи не складуть? Але німці не хапаються, їх цілком задовольняє кабінет Лизогуба.[16] Тим часом ведуть переговори з Народніми Комісарами в справі допомоги проти антанти, яка насувається з Сибіру на Росію. Народні Комісари, бідолахи, сподіваються, що німці признають совєтську владу. Їх не лякає приклад Центральної Ради, яку німці признавали доти, доки їм то було потрібно. Розуміється, з допомоги німців вийде тільки те, що утвориться "єдіная нєдєлімая" з монархом, і українську націю буде знищено з усією люттю, якою палає вся Кацапія од чорносотенця до большевика.

Потрошку ми з своєї хатинки робимо мініятюрну фортецю. Вчора зроблено до вікон з дощок віконниці. Сьогодні приробив підпорку до дверей. Гадаю, що коли прийде банда з 3-5 чоловіка, то облогу можна буде витримати. Коли прийде 8-10, то єдина надія на поміч згори, з дачі Біляшевського.[17] В кожному разі на родинній військовій раді ми з Кохою твердо постановили битися до останнього. Нема ніякої практичної рації впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком закінчену й рішучу форму: всіх убивають, чи знайдено гроші чи ні, все одно. При такій умові було б дуже легковажно не лишити собі хоч одного-двох шансів на рятунок.

Читав Євгенові Харламповичеві і компанії з "Чайки"[18] "Між двох сил".[19] Видно було, що враження п'єса справила хороше. Всі погодились на тому, що це найкраща з моїх драматичних робіт річ. Але їхні уваги щодо 4-ої і 5-ої дій наводять мене на

думку з'єднати ці дві дії в одну. Це збільшить силу кінця п'єси. Треба цим зайнятись пізніше.

28. VI.

Коха збирається в Київ. Недалеке "возсоєдінєніє" з Росією загрожує репресіями на все українське. Книжка українською мовою на ринку впаде. Можливо, що навіть не буде зовсім можливости видавати. А тим часом мої книги й досі не видано. Всю мою увагу, весь час на протязі цього року я віддав творенню української держави, а здатности Грушевського використовувати все на свою користь і правити коректу брошурок під час голосування закону про Українську Республіку — я не маю. Через те той увесь рік, коли всі вимагали моїх книжок, лишився невикористаним. Треба надолужувати. Коха їде лаятись з Сірим і вимагати більш песимістичного відношення до справи, бо його вічний непохитний оптимізм також не мало спричинився до того, що мої томи не побачили світу та, може, і не побачать.

Досить серйозно також стоїть справа з кватирою. Цікава ситуація: через те, що не можна знайти кватири, доводиться жити десь на провінції. Навіть сякої-такої кімнатки не маємо. Вся маєтність наша вміщається в одному коші й валізці. Грошей ніяких і ніде. А тим часом в уяві широких мас мене знають (завдяки большевицькій аґітації) за великого пана з маєтками, капіталами, дачами, кватирами, автомобілями! Все це я накрав під час свого прем'єр-міністерства. Це так для всіх ясно, що ніхто, крім знайомих, не сумнівається. Бо, коли б я не накрав, то був би дурнем. Алеж я можу писати книжки. Значить, дурнем трудно вважати. Коли б нам з Кохою з усього того фантастичного багатства хоч поганенька, в 2-3 кімнатки, кватирка у Києві!

3. VII.[20]

Єдина ціль, зміст і рація існування всього сущого, а найпаче живого, — це почування повноти і гармонії всіх сил, прагнення жити і в самому процесі життя мати найвищу, вичерпуючу сатисфакцію.

Цю формулу можна позначити одним поняттям — *щастя.*

Способами досягнення цієї мети у різних індивідуумів, різних груп, кляс, народів і в різні епохи служать різні засоби: релігія, влада, багатство, наука, кохання, любов, мистецтво. Нема ні одної релігії, яка б прохала у вищої сили, Бога, шкідливого для людей, нещастя — на цьому чи на тому світі, це

байдуже. Тільки для цього існували й існують релігії, Боги. Ті люди, які переконуються, що щастя не залежить від Бога, перестають молитися і вірити в нього. Зв'язок щастя з існуванням Бога занадто очевидний, щоб треба було його доводити. Коли б запеклому, переконаному атеїстові трапилось почути зв'язок його повноти й гармонії сил з молитвою до Бога, того Бога, якого, на його щиру й тверду думку, немає, він зразу повірив би в Бога і молився б йому, як і всі теїсти.

І що складніше життя, що більше факторів впливає на гармонію сил людини, то трудніше стає саме щастя.

Тому то виникла *мораль* як реґулятор сил, як направуюча, комбінуюча й організуюча...

До того доброчинна й моральна жінка, до того почуває огиду до скакання в гречку, що не любить навіть *гречаних* вареників і лемішки.

(А Р Е Ш Т)

10. VII.

Ми стояли з П. І. Зайцевим[21] на березі й балакали про зміну кабінету. Ми розподіляли портфелі й уявляли собі становище бідних Лизогубів,[22] яким увірвався бас. Перед тим балакали ще на одну пекучу для нас тему: про грабіжників. По дорозі їхав селянський віз, а позад нього йшла група людей. Одягнені вони були в якісь робітничі кепки, дехто в шкуратяних штанях, інший у пальті кольору хакі. Фізіономії розбишацькі, вигляд непевний:

— Ну от, наприклад, вам оці добродії, — сказав я Павлові Івановичу, — чому не бандити? От підійдуть до нас, крикнуть: "Руки вверх!" і що ти їм зробиш? Обдеруть, поб'ють, заб'ють, що хотять, те й зроблять.

"Добродії" тим часом наблизились, потім зразу повернули всі до нас, вихопили, як по команді, револьвери й крикнули: "Стойте!"

Ми, розуміється, і не подумали при таких обставинах іти далі. Бандити, дуже хвилюючись, стали круг нас і направили нам у груди револьвери. Це була досить влучна ілюстрація до моїх слів.

— Ваша фамілія? — звернувся просто до мене один з них, руденький, сухенький, невеличкий, з таким лицем, яке ніби довго лежало під дощем і всі фарби на ньому вимокли.

— А ви хто такі, що я вам повинен казати мою фамілію?

— Ми чини Особого Відділу при штабі пана гетьмана.
— Ага. Моя фамілія Винниченко.
— Ну, вас нам і нужно.
— Для какой надобності?
— Арестовать вас.
Що тільки арештувати, у це якось не дуже вірилось.
— У вас єсть ордер на арест?
— Нєт, нікакого ордера нєт.
— В таком случає...
— У меня єсть общій ордер.

І руденький, сухенький індивід вийняв з бокової кишеньки свого засмальцьованого френча папірець і хмуро подав мені лівою рукою, — в правій у нього був револьвер.

З папірця я вичитав, що начальник Особого Відділу при штабі ясновельможного пана гетьмана *всієя* України давав ротмістрові Майбороді повне право робити труси й арешти скрізь, де панові Майбороді треба буде, без особливих на те ордерів і доручень. Папірець був придатний до всякої ситуації, і я цілком ним задовольнився.

Після того посланці ясновельможного обшукали мої кишені, витягли у Зайцева його револьвера і повели нас на дачу. Зайцев з цим револьвером і кошиком вишень збирався їхати на той бік у гості до панка Канієвського.[23] Рушаючи, ротмістр Майборода крикнув щось до кущів і звідти почали виходити з рушницями міліціонери. Розташувавшись, ми рушили. Попереду пішло четверо міліціонерів, збоку по двоє, позаду група бандитів, а ще далі останні міліціонери. Вийшов досить поважний "отряд", в такій кількості ми могли б піти війною проти цілого села.

Але воювати прийшлося з моєю порожньою хатинкою. Її оточили з усіх боків, згідно з приписами стратегії, поставили біля кожного вікна по вартовому, перелякали на смерть Дуню, яка варила вишневе варення, і почали робити трус. Частину війська було одіслано для таких же операцій на дачу Біляшевського і Нарбута. Я не можу нічого закинути ротмістрові Майбороді, він робив трус бездоганно, як досвідчений патентований "царський" жандарм. Він заглядав у кожну щілинку, перегорнув брудну білизну, знайшов гроші, заховані в фотографічній картці від інших грабіжників.

Забравши зшитки з п'єсами та статтями, записні книжки, бльокноти, Кохині переклади та листування, бандити "запропонували" мені одягтись. Коли вони мене зустріли на березі, я був босий, з закачаними холошами, в синій косоворотці, дуже таки подібний до моїх милих гостей.

Потім того ми рушили до пристані. Перед тим ротмістр Майборода запитав мене, чи я буду тікати від них. В залежності від цього буде вибрано спосіб ескортування мене. Коли я не тікатиму, то вони не будуть показувати, що мене арештовано, і ми собі будемо їхати, як цілком приватні люди. Біля мене буде приставлено аґента, але то нікому не буде помітно. На це я попрохав не турбуватись і робити, як їм хочеться. Щождо мене, то їхати під арештом для мене нема ніякого сорому, а, навпаки, є честь. Крім того, я за царської жандармерії тричі їздив арештований, то мені вже не треба звикати. Але тікати я не збираюсь, бо не бачу в тому ніякої рації. Коли ж їм трохи незручно бути в ролі тих, що везуть мене арештованим, то хай собі їдуть, як хочуть.

Вони постановили, що повезуть мене, як "приватну особу". Ротмістр Майборода був остільки ґалянтним жандармом, що дозволив мені пересидіти на "Чайці" до приходу пароплава. Крім Ярка Стешенка,[24] не було з "чайківців" нікого. "Чайка" мирно грілась на сонці після довгих дощів; об стіни її хлюпались дрібненькі хвилі кольору пива. Мій аґент, якийсь тихенький, білявий чоловічок, не дуже грамотний, але не злого вигляду, присів біля столика в кімнаті й куняв, спершись на руку. А я сидів на терасі "Чайки" й розгадував загадку: через що мене арештовано? Адже чоловік за шістнадцять років політичної шамотні рішив хоч два-три місяці пожити без усякого відношення до політики. І дійсно, не тільки про якихнебудь Майбород, Лизогубів і т. ін. панків, але навіть про більш інтересні фактори й моменти нашої вередливої "сучасної ситуації" нічого не думати, не читати й не говорити (по змозі). І раптом у той момент, коли зміняється кабінет, коли влада переходить до українців, мене, забіглого од політики на Дніпрову гору, хапають з такою помпезною збройною силою й везуть у Київ під ескортом ротмістра, полковника, поручиків, аґентів, міліціонерів. (Шкода, що ще не було сотні з дві гетьманських сердюків!). Щось тут було непевне. Чи не стрибнула наша мила фантастична історія в бік "возсоєдінєнія" та це тепер, підготовуючи цей акт, арештовують усіх, хто міг би так чи сяк стати на перешкоді цьому? Аґент трохи підтвердив цю думку своєю інформацією про те, що з'явилось офіціяльне оповіщення про те, що ніяких змін у правительстві не має бути.

Алеж моє пересиджування на "Чайці" далося в знаки бідним офіцерам. Вони йшли ззаду й не знали, яка саме "Чайка", і почали мене шукати в бараці, що біля "Чайки". Не знайшовши там, кинулись до пристані. Але й там ні мене, ні аґента не було.

Ну, звичайно, вони пережили кілька досить неприємних годин, поки я не прийшов з своїм аґентом на пристань.

Між іншим, коли вони були ще на дачі у мене, я сказав ротмістрові Майбороді, що вони добре зробили, прийшовши арештовувати мене вдень, а не вночі. Бо вночі, я, не повіривши їм, що вони явились арештовувати, думаючи, що це прості грабіжники, почав би одстрілюватись. І вийшло б дуже прикре, криваве непорозуміння. На це мені доблесний офіцер російської жандармської служби відповів, що він знав би, як вчинити. Він не стріляв би в хату, а з усіх боків підпалив би її; коли б вогонь і дим вигнали мене звідти, він би мене "свєжєнького убіл". На моє запитання, невже він не почекав би до ранку, щоб я міг переконатись, що вони — посланці гетьмана, він категорично не згодився ждати. Йому, мабуть, стало трошки шкода, що він не догадався й прийшов до мене вдень.

На пароході мої вояки трималися зі мною, як з "знатним іностранцем", старалися бути ввічливими, попередливими, словом, остільки джентлменами, оскільки то їм дозволяло виховання і розуміння джентлменства.

На кінець подорожі їм, очевидно, почало ставати ясним, що вони зробили якусь помилку, арештувавши чоловіка, який одійшов на цей мент од політики й жив літературою. Щось у моєму поводженні все більш і більш наводило їх на думку, що не варто було зачіпатися з тією справою, яка, здається, крім прикрости, нічого дати їм не могла.

Але мене все ж таки цікавила причина мого арешту. Серед добродіїв жандармів знайшовся один українець. Він весь час закидав до мене по-українському, але я ніби не помічав того і не хотів поганити українську мову балачками з ним. При кінці подорожі я поспитав у цього українця, за що мене арештовано. Помнявшись трохи, він під великим секретом розповів мені, що Особий Відділ при штабі гетьмана одержав певні відомості, що я організую державний переворот. З цією метою я скликав у себе на дачі з'їзд політичних діячів: Грушевського, Петлюри, Голубовича та ін. День мого арешту мав бути днем з'їзду. Ротмістр Майборода мав захопити всіх нас і приставити в Київ. Але віз тільки одного мене, без усякого з'їзду, без найменших вказівок на той з'їзд.

З огляду на такий поворот справи ротмістр Майборода при в'їзді в Київ був трошки ніби сконфужений. Цей конфуз щодалі, то набирав усе більших розмірів. Ротмістр Майборода зробив зараз же, як привіз мене в Охранку (читається: "Особий Відділ") доклад генералові Буслову, начальникові Охранки. Генерал

Дмитро Дорошенко, гетьман Павло Скоропадський, В'ячеслав Липинський.

Гетьман Павло Скоропадський і цісар Вільгельм II.

Буслов теж сконфузився. До того сконфузився, що не одважився посадити мене в камеру, а прохав "покищо посидіти в прийомній". Але як це "покищо" тяглося вже години дві, а мені досить надокучили охранницькі фізіономії, то я став вимагати, щоб мене якось "опрєдєлілі і роз'ясніли". Коли я арештований, то хай мене садовлять у камеру, як то й личить усякому арештованому. Коли ні, то хай одпустять. Я втомлений, маю потребу побути самому, полежати — мені голова болить. Така моя заява схвилювала штаб. Головне, їх занепокоїло моє здоров'я. Вони конче хотіли покласти мене десь на м'яку канапу. Але такий жаль, вони допіру переїхали у це помешкання, ще не влаштувались як слід, і не скрізь є м'які канапи. Перебрали всі кабінети начальників і рішили помістити в кабінеті самого начальника Особого Відділу, генерала Буслова. Дали мені подушку, води, запропонували послати в аптеку по якийнебудь порошок від болю голови, — словом, утворювали враження, що я приїхав до родичів, до любих приятелів.

Але конфуз усе ж розростався. Я взяв з собою до Києва нашу милу Дуню, щоб вона зараз же поїхала до Є. Х. Чикаленка і сповістила його, а також Коху, коли вона не виїхала на дачу, про подію. Євген Харлампович зараз же кинувся до М. К. Василенка,[25] звідти подзвонив Д. І. Дорошенкові,[26] а вони вже на обіді у гетьмана підняли цю справу. Весь кабінет міністрів сконфузився, а І. Кістяковський[27] формулював мій арешт, як "европейський скандал". Тоді сконфужений гетьман захвилювався, а міністри заявили йому, що беруть мене на свою поруку і вимагають негайного визволення. Після того дощенту розтеряний гетьман послав до мене генерала Стелецького, начальника свого штабу, попрохати вибачення за це прикре непорозуміння.

Тим часом в Охранці цей конфуз серед міністрів і гетьмана помітно одбивався на настрої Охранки. Вона похмарніла, набурмосилась. Генерала Буслова і Майбороду кудись було весь час кликано, вертались вони понурими, неспокійними, на мене не дивились. А тут ще німці, сповіщені, мабуть, самою Охранкою, стали вимагати негайної передачі мене їм з усіма паперами і речами, взятими при арешті. З цією метою прислали двох офіцерів, яких я, дійсно, бачив у коридорах Особого Відділу. Чистий клопіт вийшов з цим арештом!

Нарешті з'явився генерал Стелецький, посланий гетьманом. Він весь промінився ласкавістю, привітністю, м'якістю. Він заклопотано розпитувався про моє здоров'я і весь час виявляв од імени гетьмана страшенний жаль, що сталось це прикре не-

порозуміння з "затриманням" мене. Тут же при генералі Буслові попрохав його і всіх членів Відділу негайно сісти за перегляд моїх паперів і ліквідувати цю справу. Він ще трошки посидів, при чому сказав мені, що гетьман дуже цікавиться моєю думкою про сучасний політичний момент. Він, генерал Стелецький, був би надзвичайно радий, коли б міг переказати ясновельможному пану гетьманові цю мою думку. Але я відповів, що на політичні теми не маю в даний момент настрою вести розмови. Я більш зацікавлений тим, щоб швидше переглянули мої папери. О, будь ласка, будь ласка! Генерал мусить зараз же розпочати цю справу.

Характеристично: на всіх дверях Особого Відділу написи по українському: "Кабінет Начальника Особого Відділу", "Кабінет Начальника Штабу" і т. ін., а всі ці начальники, всі офіцери, аґенти, адьютанти говорять по-руськи. Розуміється, і начальник штабу гетьмана генерал Стелецький теж говорив мовою наших любих братів-кацапів.

Після того конфуз Охранки вилився в такі гіркі слова генерала Буслова:

— Ах, господин Винниченко, сколько хлопот и беспокойства вы нам доставили!

— То есть, чем же именно, генерал? Тем, что ви меня арестовали? Но я, кажеться, не особенно об том старался?

Конфуз вирвався з самої душі, і генерал зрозумів, що проговорився. Він хотів поправитись:

— Нет, но вот вы призвали немцев, а теперь...

— Значит, вы, собственно, за то меня й арестовали, что я призвал немцев.

Він злякався. Оце біда, ще як дізнаються німці, з ласки яких він сидить на посаді начальника Охранки, то доведеться шукати тепленького місця десь інде.

Після того ми почали переглядати мої папери і писати протокол.

І протокол, і способи переглядання, і рівень політичної, культурної розвинености у гетьманського жандарма (мушу це зазначити для компенсації й гордости деяких патріотів) ані трішки не одрізнюються від цього самого у жандармів царських. Ті самі манери, та сама мова, ті самі наївні хитрощі жандарма (якому, правда, вирвано зуба з отрутою, — укусив би та не отруїть).

На третю годину ранку ми скінчили нашу працю, перетомлений роботою, "беспокойством" і конфузом генерал Буслов випустив мене з меж своєї влади. Накінці він навіть хотів

"получить на чайок", конфіденціяльно заявивши мені, що я мушу бути вдячним за те, що *вони* мене арештували, бо все одно арештували б німці, а од них не так легко вирватись. Але я "на чайок" йому не дав і не був вдячним, а тільки здивувався, за що б мали мене арештувати німці, проти підмоги яких Україні я нічого не мав і не можу мати.

Забравши свої речі, наготовлені на довше перебування в арешті, я вийшов на вулицю й посміхнувся: отже не хотів нізащо приїжджати в Київ літом, а таки приїхав. Ну, здоров, бідний, старенький!

13. VIII.

Знов натрапив у старій газеті на процес Доброго.[28] І знову стало на душі так, ніби мене прилюдно спіймано на витяганні з кишені чужого гаманця й побито. Есери достойно закруглили свою політично-державну роботу. Спочатку напаскудили, а потім їх натовкмачено мордою в те місце. Але коли б на тому й стала справа, то не страшно було б. А то страшно, а то боляче й соромно, що своїми цуценячими паскудствами ідею української державности натовкмачили лицем у погане місце. То непростиме їм ніколи, що заради міністерських портфелів посунули Україну в обійми реакції, що хлопчачими, дурними "змовами" проти німців утворили серед них таке враження, ніби все свідоме українство проти них. І що найдосадніше, найсмішніше: що це ж невеличка групка людей, троє-четверо, щось там мізкували собі проти німців, а всі партії в цілому, всі групи нічого про те не знали і ставились до німців прихильно. Але таке міцне враження утворили, що ніщо вже не може переконати німців у протилежному. Та й справді, як не повірити у ворожість українців, коли у Військовому Міністерстві одверто ведуться розмови про вигнання німців, коли демагоги і хлопчаки в Центральній Раді вигукують погрози і, не маючи ніяких сил, не маючи навіть опертя серед мас, наважуються чіплятися за власть, уже їм не належну. Мартовські українці, самозванці-соціялісти, віком і розумом хлопчаки, а деякі й просто бездари, пройдисвіти, негідники, — отака публіка, що згуртувалась в есерівській партії, мала в своїх руках долю України. Та й достойно ж направила її! А сама прокралась, заплювала себе й інших, а потім, коли суворий, мстивий німець піймав на паскудстві й почав сікти, паскудники стали прохати "не справедливости, а снисхождения". І всі кажуть тепер: "От соціялістичне міністерство". "Соціялістичне"! Який глум, яка зла

гра життя! Що спільного у цих бідних, нікчемних, злодійкуватих паничиків з соціялізмом?

"Сват".[29] М'якосердний, добрий і плохий чоловік жаліє собаку й почина годувати. Людині шкода собаки. Мусить ходити з нею на полювання, хоч раніш ніколи не брав рушниці в руки. На полюванні зустріч у сусіди з панною. Собаці панна дуже вподобалась. Собаці хотілося забігати до панни. Мусів чоловік ходити. Так собака привик, що чоловік мусів женитися, щоб бути вкупі.

"Екзамен Богові".[30] Репетитор у графів, у маєтку. Студент. Мати — п'яниця, дякова вдова, графова дочка. Білий папірець у гаманці.

ПРИМІТКИ

Записник ч. 5 кишенькового розміру бльокнот у полотняній оправі (сірого кольору). Куплено його в Петрограді, як про це свідчить перший запис у цьому місті за 19. VII. 1917 і фірмова печатка на зворотному боці обкладинки бльокноту з такою адресою: И. Т. Варгасов, Владимирская 8, Петроград. Купив його Винниченко напевно, коли знову приїхав до Петрограду в другій половині липня 1917 р., як голова делеґації Української Центральної Ради, для нових переговорів з Тимчасовим урядом Росії.

1. *Фонтенбльо* (Fontainebleau) — місто й залізнича станція за 25-30 км від Парижу.

2. *Бретань* (Bretagne) — північно-західня провінція Франції, гарні краєвиди, здорове підсоння, з розвиненим сільським господарством і рибальством. Після шлюбу 1911 року В. Винниченко і Розалія Яківна сюди часто приїжджали на відпочинок.

3. *Каві* (Cavi, повна назва: Cavi di Lavogna) — невеличке приморське місто на березі Ґенуезької затоки в Італії, де жила старша сестра Розалії Яківни Вєра з чоловіком Борисом Яковенком і сином Дмитром. Дмитро Яковенко, що живе в Австралії, свідчить (лист від 3. VIII.1972 р.), що батьки його жили в Каві де Лявоґна 1910-1911 року і що, за родинними переказами, саме тут, у родині Яковенків, відбулося перше знайомство Розалії і В. Винниченка.

4. *Авон* (Avon) — містечко коло Фонтенбльо у Франції. Тут Винниченки жили перші свої пошлюбні місяці 1911 року. Звідси походить і псевдонім Розалії Яківни, як перекладачки "Нової заповіді" та інших творів французькою мовою: Suzanne D'Avon (Сюзанна з Авону).

5. *Секретаріят* — мова йде про Генеральний Секретаріят Української Центральної Ради, тобто, про перший український революційний уряд, що його створила УЦР спеціяльною ухвалою від 28 червня 1917 року, після проголошення Першого Універсалу. Головою Генерального Секретаріяту обрано було В. Винниченка. Секретаріят складався з 10 членів: В. Винниченко — голова й генеральний секретар внутрішніх справ; Б. Мартос — генеральний секретар земельних справ; С. Петлюра — генеральний секретар військових справ; В. Садовський — судових справ; І. Стешенко — освіти; П. Христюк — генеральний писар; М. Стасюк — харчових справ; С. Єфремов — міжнаціональних справ; Х. Барановський — фінансових справ.

6. *Педагогічний музей* — будинок на Володимирівській вул., де з перших днів революції 1917 року розмістилася Українська Центральна Рада і де для першого уряду України — Генерального Секретаріяту — було приділено дві порожні кімнати.

7. *Панки Кирієнки* — це загальне прозивне ім'я В. Винниченко вивів від прізвища комісара Тимчасового уряду при штабі військової округи Київщини Кирієнка, з яким УЦРаді на початку листопада 1917 р. довелося мати великі клопоти. Кирієнко, разом з начальником штабу округи ген. Квєцінським, опираючись на школу юнкерів і прапорщиків та на спеціяльно стягнені до Києва козачі відділи й т. зв. "батальйони смерти", вирішив знищити створений з ініціятиви УЦРади Комітет Охорони Республіки, а з ним і УЦРаду. Спроба УЦРади мирно полагодити конфлікт не мала успіху. Тільки рішуче втручання військових частин УНР змусило штаб припинити дії, а Кирієнко з усім своїм штабом утік з Києва.

8. *БУНД — Загальна єврейська робітнича спілка в Литві, Польщі й Росії* — так звалась єврейська соціял-демократична партія, що її осередки в Україні мали своїх делеґатів у Центральній Раді.

9. *Меншовики* — частина Російської соціял-демократичної робітничої партії, що після 2-го з'їзду (1903), не пішла з групою Леніна й продовжувала існувати як незалежна партія. Вона теж мала своїх делеґатів в Українській Центральній Раді.

10. *Кадети* (*к.-д.*) — Конституційно-демократична партія (Партія народної свободи — від квітня 1906), що об'єднувала російську ліберальну, опозиційну до царського абсолютизму інтеліґенцію, представників ліберального поміщицтва, міської промислової і торговельної буржуазії. Боролася за конституційну парляментарну монархію, за модерніший спосіб утривалення приватної власности, за єдину, неподільну російську імперію.

11. Запис не закінчено. Правдоподібно, тут мова мала бути про погрозливі заходи Тимчасового уряду проти українського уряду — Генерального Секретаріяту — за його офіційне проголошення готування Українських Установчих Зборів. Тимчасовий уряд Росії мав

таємний плян викликати членів Генерального Секретаріяту ніби на наради до Петрограду, там їх арештувати й одночасно в Києві збройно розігнати Центральну Раду. Така мала бути розправа за "сепаратні" дії українського уряду. (Див. І. Мазепа. "Україна в огні і бурі революції", Новий Ульм, в-во "Прометей", 1950, т. І, стор. 30, і В. Винниченко. "Відродження нації", Київ, 1920, т. 2, стор. 58-60).

12. Ці нотатки В. Винниченко зробив після того, як с.-д. фракція в Українській Центральній Раді вирішила уступити з уряду і передати керівництво Українській партії соціялістів-революціонерів — УПСР. Сталося це вже після проголошення IV-го Універсалу 22. І. 1918 р. В. Винниченко, як прем'єр, склав урядування 25. І. 1918. Після нього прем'єром став Всеволод Голубович (с.-р.). Для підкреслення єдности с.-д. залишили в новому уряді двох своїх членів: Д. Антоновича і М. Ткаченка. Це були вже дні наступу на Київ більшовицьких з'єднань під командою "скаженого" Муравйова. Дата цих Винниченкових нотаток (23. І. 1918) — сумнівна. Не виключено, що це звичайна механічна помилка Винниченка, що трапляється часто в його записах. Цей запис, як видно з тексту, зроблено вже після того, як Винниченко здав урядування й виїхав з Києва, тобто 25 або 26 січня 1918 р.

Щождо останнього абзацу, де В. Винниченко пише "А гуркіт ще чується з Києва. Значить, там ще йде боротьба. Значить, большевики мають ще якусь надію, коли цілий тиждень, будучи під пекельним обстрілом гармат, не здаються", то це правдоподібно стосується до відомого більшовицького повстання в січні 1918 року, на заводі "Арсенал". Заколот тривав біля тижня і лише втручанням військових з'єднань Української Народньої Республіки був ліквідований 22 січня.

13. Це нотатки саме того часу, коли новостворена російська більшовицька Червона ґвардія під командою Муравйова захопила Київ, і уряд УНР змушений був тимчасово залишити столицю й виїхати до Житомира. В. Винниченко, що, як знаємо, ще 25 січня 1918 р. передав своє крісло прем'єра представникові партії есерів Всеволодові Голубовичу, не поїхав з урядом до Житомира, а під чужим прізвищем, змінивши дещо зовнішність, виїхав з дружиною на південь України. Після деяких мандрів він зупинився в Бердянську. Коли більшовицьких окупантів з Києва вигнано, і Центральна Рада повернулася до столиці, то повернувся до Києва й В. Винниченко із своєї конспіративної мандрівки.

14. У записнику ця нотатка датована 15. II. Це виразна механічна помилка. Якщо попередній запис датований 8. III. 1918, а наступний (після 15. II) датований 2. IV. 1918, то логічно дата запису між ними мусить бути 15. III, що ми й написали.

15. *Княжа Гора* — місцевість стрімкого виступу правого берега Дніпра, біля села Пекарів, Канівського району. Назва ця пішла від такої події: в роки 1890-93 тут провадив археологічні розкопки акад. М. Ф. Біляшевський. Його експедиція виявила велике городище княжої доби

10-13 сторіч. Різне дорогоцінне начиння, коштовні діядеми та інші цінні речі свідчили, що це був осідок або самого князя, або когось з високих достойників княжого двору. Звідси, з того часу і — Княжа Гора. Після гетьманського перевороту в одному з будинків на Княжій Горі, покинувши Київ, оселився В. Винниченко з дружиною.

16. *Лизогуб, Федір* (1851-1928) — голова ради міністрів України за доби гетьмана Павла Скоропадського. Походив з старого українського старшинсько-козацького роду, великий дідич з Чернігівщини, поміркованo-монархічних поглядів, до революції — голова Полтавської губернської земської управи (1901-1915).

17. *Дача Біляшевського* — будинок, що належав акад. М. Ф. Біляшевському (1867-1926). Після кількарічних археологічних розкопок і дослідів на Княжій Горі він придбав собі тут невеликий ґрунт, на якому побудував відпочинковий будинок, що популярно звався дача Біляшевського.

18. *"Чайка"* — річкова яхта на Дніпрі, власність Є. Х. Чикаленка, що правила йому та його родині за відпочинковий будинок.

19. *"Між двох сил"* — нова драма В. Винниченка, яку він написав між квітнем і червнем 1918 р. на Княжій Горі.

20. Запис за 3. VII, як і попередній за 18. V, перекреслений навскіс і позначений двома великими літерами СМ. Це значить, що ці записи використано для роману "Соняшна машина".

21. *Зайцев, Павло Іванович* (1886-1965) — відомий громадсько-культурний і науковий діяч, шевченкознавець, приятель Винниченка ще з дореволюційних часів, автор багатьох праць про Т. Шевченка і публікацій матеріялів до його біографії. Редактор журналу "Наше минуле" (1918-1919), повної збірки творів Т. Шевченка (13 томів у виданні Українського Наукового Інституту у Варшаві 1934-1939), автор монументальної праці "Життя Шевченка" (1955) та ін. На Княжій Горі він жив на дачі Біляшевського, недалеко від будинку, де мешкав Винниченко.

22. *Становище бідних Лизогубів* — це іронічний натяк не тільки на прем'єра гетьманського уряду Ф. Лизогуба, але й тих кількох консервативно наставлених українців (М. Василенко, Д. Дорошенко), що, ввійшовши до гетьманського уряду, якого більшість становили впливові члени російських монархістів, — почували себе в досить хисткій і непевній позиції.

23. *Канієвський, Пилип Михайлович* — дрібний дідич села Келеберди на Полтавщині. Давній знайомий П. Зайцева, про різні дивацтва якого він розповів у своєму спогаді "Келебердянський полон" ("Українська літературна газета", Мюнхен, січень 1960, стор. 9-10). Живучи на Княжій Горі, П. Зайцев іноді переїздив Дніпро і відвідував Канієвського.

24. *Ярко Стешенко* — Ярослав Стешенко, син Івана Матвійовича Стешенка (див. примітку 97 у записнику ч. 3). У 30-ті роки був репресований і, як довідуємось з листа М. Драй-Хмари до дружини (з 7. XI. 1938, див. "Листи Михайла Драй-Хмари", "Сучасність", Мюнхен, 1978, ч. 11, стор. 65), перебував у концентраку на Колимі, працював у копальні золота "Експедіціонний", де і загинув.

25. *Василенко, М. К.* (1866-1935) — український учений, історик права, професор, дійсний член УАН і НТШ, автор багатьох наукових публікацій. За доби УНР — куратор Київської шкільної округи, пізніше член Колеґії українського генерального суду; за доби гетьманату — міністер народньої освіти.

26. *Дорошенко, Д. І.* (1882-1951) — історик, публіцист і громадський діяч. Співробітник багатьох українських дореволюційних журналів і газет: ЛНВ, "Рада", "Укр. жизнь". Член ТУП. У гетьманському уряді П. Скоропадського, в травні-листопаді 1918 — міністер закордонних справ. З 1919 року на еміґрації.

27. *Кістяковський, Ігор* (1876-1976?) — правник, історик цивільного права, доцент Київського і Московського університетів. За доби гетьмана П. Скоропадського 1918 року — міністер внутрішніх справ. Помер на еміґрації.

28. *Процес Доброго* — справа мало досліджена й не висвітлена досі, як належить. За скупими відомостями, суть її така: за доби голови уряду УНР В. Голубовича викрадено й невідомо куди запроторено активного діяча російської буржуазії в Україні банкіра Доброго. Щоб усунути з політичної арени активного антиукраїнця, члена російського ПРОТОФІС'а, аґенти міністерства внутрішніх справ УНР, при мовчазній згоді міністра М. Ткаченка, викрали й вивезли його на провінцію, де тримали аж до гетьманського перевороту. Щоб скомпромітувати український демократичний уряд доби УНР, гетьманський уряд, на спілку з німецьким військовим командуванням, літом 1918 р., розпочав процес у справі викрадення банкіра Доброго. До суду було притягнено недавнього голову уряду УНР В. Голубовича та багатьох інших, які, ніби, на суді вели себе негідно і тим ще збільшили компромітацію українського демократичного уряду.

29. *"Сват"* — задум нової комедії, яку В. Винниченко так і не написав.

30. *"Екзамен Богові"* — можливо, що первісний задум пізнішої комедії В. Винниченка "У графському маєтку".

ЗАПИСНИК ч. VI

(23 серпня 1918 — 7 квітня 1919)

23. VIII.

Перегляд моралі стає очевидно необхідним. І насамперед перегляд питання про рацію існування самої моралі як певного фактора життя, як реґулятора різних сил. Аморалізм, так званий, не є безморальність. І в тих, що ніби одкидають всяку мораль, є правила і навіть закони поводження. Нема ні одної групи людей без певних правил життя. Існують деякі дикунські племена без релігії, але без моралі немає.

Так само мораль є у тварин. Вона обмежена, вузька, але цілком вичерпує форми відносин серед них.

Усяка система моралі, починаючи від моралі тварин та дикунів і кінчаючи мораллю християнства й прагматизму, має ґрунтом добробут, щастя людини.

23. X.

Минуло два місяці, як переїхали з Княжої Гори.[1]

23. XI.

Цілий тиждень уже стоїмо у Фастові.[2] Малося на думці в день-два захопити Київ.

27. XI.

День туманний, оповитий вогкою мрякою, однотонний і невиразний, — такий самий, як наше майбутнє. Найгірше те, що рух цілком несподівано набрав окраску приватної марки одної-двох людей. С. В. Петлюра став льозунґом справи. Сьогодні маси мають до нього симпатію й довір'я. А що буде, як симпатія до особи перевернеться в антипатію через якийсь невдачний вчинок цеї особи?

Широке громадянство, мабуть, певне в тому, що головною силою і рушієм у цій справі є та особа, ім'я якої у всіх на устах. Маси судять дуже схематично, вони до наївности невибагливі й неаналізуючі.

Цікаво, що буде за тиждень, як вийдуть на арену інші імена, як уступляться ще іншим. Наче бульбашки в казані. А казан кипить, бурлить, поки щось у ньому не звариться, або якась німецька чи антантська рука не погасить його силою.

Хочеться відновити в пам'яті в усій послідовності подій історію цих двох тижнів. Але те, що було днів десять тому, здається, було за часів якоїсь далекої історичної епохи.

Смішним і малесеньким видається ввесь процес переговорів з тим нещасним, тупим і слинявим кретином з приводу "кабінету".[3] От він сидить у червоному "моєму" кабінеті, за тим самим столом, за яким я приймав делеґації, послів від Антанти,[4] комісарів, большевиків. Наскільки велика сила автосуґестії: цей обмежений, неосвічений, мабуть, хворий офіцер руської армії цілком щиро вірить у те, що він гетьман, себто людина вища за інших, що має право на власть і що інші те право признають і поважають його. Він старається поводитися просто і сам це одмічає, а також його приближені одмічають з притиском, що він поводиться з усіма зовсім-зовсім просто, як звичайна людина.

Білява, лиса, довгаста голова з породистим носом і круглими, каламутними, неуважними, немов трохи розтеряними очима. В куточках губ набирається слина і білою піною набивається там, коли він говорить. А говорити ця "звичайна людина" любить, але говорить кострубатими, пошарпаними, неохайними фразами, запинаючись, перестрибуючи на друге, забуваючи тему, крекчучи і роблячи враження людини, яку треба одправити в лікарню.

Тим часом клясовий інстинкт у цього деґенерата досить дужий. І клясова честолюбність не мала. Йому хочеться зіграти якусь немалу ролю. Ролю відновителя "твердих устоїв правопорядку".

Особливо після повороту з Берліну, де йому подавав руку сам Вільгельм,[5] у його слинявій душі міцно загніздилось переконання в своїй особливій місії на Україні. Але це, на горе його, тяглося так недовго: хутко Вільгельм "надів циліндра", взяв у руки штатського патичка і став "звичайною людиною". Сонце погасло і залежна від нього плянета, що сяяла тільки його світлом, зашамоталась, захвилювалась і почала шукати іншого

Никифор Григоріїв, Микита Шаповал, Микола Галаган.

Павло Зайцев

світла, яким могла б світитися. "Сонце", погасаючи, порадило своїй плянеті звернутися в орбіту... своєї демократії, попасти в світло цього сонця і, примостившися, існувати далі.

Порада була б добра, коли б можлива до виконання.

28. XI.

Розпочався наш наступ.[6] Німці проти нас. Надій на успіх мало. З півдня наступають дончаки. З Румунії, з Чорного моря, от-от з'являться війська Антанти. З боку Галичини — поляки. Большевики з півночі чекають нашої перемоги, щоб насунути й задушити нас.

У Києві стоїть тисяч 20 німців. У них біля 100 гармат. Гетьманців тисяч 5 при 40 гарматах. У нас же тисяч 8 війська і 30 гармат.

І все ж таки не наступати не можна. Надії на перемогу під Києвом нема, але одступити, згодитися на умови німецької оберкоманди, що обдурила свій совдеп, була б ще гірша поразка.

Умови такі: І. У Київ німці нас не пустять. Одійти нам від Києва верст на 30-40. 2. На залізницях ніде боїв не вести. 3. Годувати Київ і німців.

Це такі умови, які цілком підрізують республіку. Гетьман і його уряд лишаються, ми — бунтарі, приходить Антанта і піддержує існуючий уряд, усмиряючи бунтарів.

Отже народові треба виразно показати, хто такі для нас німці. Згодитись на їхні умови, це значить сказати народові: німці обороняють гетьмана, але вимагають від нас за це, щоб ми їх безборонно скрізь пропускали додому, годували їх і покірно слухались, коли їм схочеться зламати і ці умови.

Можливо, цю справу захоплення влади в даний момент ми програли. 75 шансів за поразку під Києвом, за безпорядочне тікання нашого недисциплінованого війська, за остаточне розбиття нас німцями і Антантою разом. Але перемога наша в тому, що ми, *українські* соціялісти і демократи, що ми, *українці,* з'єдналися з своїм народом. Хай нас розіб'ють фізично, але духово, національно й соціяльно, ми поєднані тепер і в слушний час наш голос матиме довір'я в народі нашому. Це є те основне завдання, яке ми мали на меті, виступаючи, ще обмірковуючи виступ і не знаючи, як будуть ставитись до нас німці.

Ще раз німецький проклятий багнет зіграє чорну ролю в долі нашої нації.

29. XII.

Невже знов упадемо в обійми чужої сили? Невже знов проти свого ж народу покличемо когось дужчого, щоб угамував його і... зганьбив нас перед ним?

Нема у нас нації. Є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить.

Кажуть, історія не повторюється. Це, здається, не так. При повторенні певних умов, обставин і причин, повторюються і наслідки.

А національна несвідомість, темнота, очманілість нашого народу повторюється щодня, а тому повторюються і всі явища, що походять з цеї основної причини.

А явища прецікаві при своїй повторності. Так само рік тому наші дядюшки в сірих шинелях були головною основою і підпорою нашої державности. Це були досить хисткі підпори. Большевицький імперіялістичний шашіль не довго гриз їх; вони впали з'їджені аґітацією кацапського максималізму, задушили Центральну Раду і самих себе.

Якраз рік тому тої самої пори наші "війська" заявляли про свій невтралітет до большевиків. Полки Дорошенків, Сагайдачних і всіх інших історичних діячів складали руки й не виявляли ніякісенького бажання битися за долю своєї держави, яку оті Дорошенки хотіли збудувати. Потім дядюшки імени Дорошенків зняли складені руки й почали ними душити за горло тих, хто хотів продовжувати справу Дорошенків. Невтралітет перейшов у активність на користь російського імперіялізму.

До смішного аналогічна картина вирисовується тепер. Теж невтралітет. Теж полки імени діячів (Симона Петлюри) абсолютно не почувають, не розуміють і не мають ніякого нахилу знати, через що вони називають себе полками певних діячів. Розуміється, невтралітет довго не буде тягтися. Мусить бути рух, акція, бо ніщо на світі не стоїть. Нема ніяких підстав думати, що той рух буде на користь національного моменту, а не соціяльного. Большевицькі шашлі гризуть страшенно дружньо й енерґійно наші бідні слабенькі "підпори". Я з болючою цікавістю слідкую за цим процесом. Коли ми за цей рік національно виросли й зміцнились, то ми, може, довше протримаємось. Мірою нашої дорослости буде довгість нашого тримання.

30. XII.

Січовики не знайшли відповідного тону, вступивши в Київ, і

наробили помилок. Накинувшись на професійний союз і чотири рази посіпавши його, вони одпихнули від Директорії робітництво. І дійсно, виходить якесь трагічне непорозуміння: вища влада стоїть цілком на ґрунті інтересів робітництва, а влада виконавча ті інтереси ніби топче ногами.

На цьому ґрунті серед обивателя виростають чудернацькі квітки пліток. Ніби я арештував Петлюру, а Петлюра мене, ніби в нас був дуель, ніби Директорія гризеться всередині.

Розуміється, це плітки, але цікаво, як усе ж таки кожна плітка має якусь підставу. Звичайно, ніяких дуелів, ніякої гризні нема, але нема й тої цільности світогляду і прагнення, які повинні були б бути. Члени Директорії — просто патріоти, хороші, чесні, не дурні, але тільки патріоти. Вони не революціонери. Петлюра енерґійний, трошки шамотливий, з певною ініціятивою, з шабльоновим демократизмом, честолюбець. Він боїться за свою популярність і за всяку ціну хотів би її зберегти. Коли для цього треба буде стати большевиком, він стане ним. Коли гетьманом, — стане гетьманом. Швець, Макаренко, Андрієвський[7] хороші чесні обивателі, які совісно, навіть з деяким ентузіязмом ставляться до своєї місії. Вони не вірять у свою соціялістичність і часом зі страхом подивляються, куди це їх несе. Але вони не будуть опинатись, коли їх занесе навіть у справжню соціяльну революцію.

Усі вони не бачать ґрандіозности і величезної ваги своїх власних кроків. Коли міжнародні сили (Антанта, Совєтська Росія) не дадуть іншого напряму нашому процесові, то ми стоїмо на порозі дійсно великих змін у всій структурі України. Мене хвилює та картина, яку я собі нарисовую, картина перебудови всіх відносин, законів, богів, гріхів, понять, станів. Мені рисуються осяяні електрикою села в садках, пов'язані шосами, залізницями, пароплавами. Палаци-фабрики, храми-університети, городи без брудних убогих передмість, без тюрем.

Але чи досяжна це річ при цій страшенній темноті й дикунстві наших бідних сіл? Чи можливо, щоб іменно Україна, Росія, Польща досягли цього, а розвинена стара Европа зосталась позаду? Чи не вхопить вона нас за поли й не посадить на місце, боляче й тяжко придушивши збройною рукою?

2. I.[8]

Ні, не стара буржуазна Европа, а соціялістична молода Совєтська Росія йде на нас збройною навалою, палить, грабує

Директорія Української Народньої Республіки

Володимир Винниченко — голова

Симон Петлюра

Андрій Макаренко

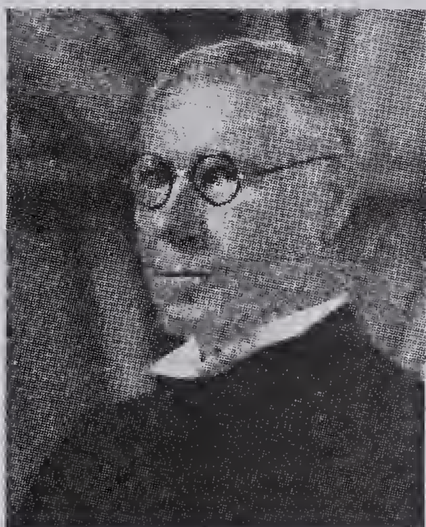

Федір Швець

Фотографії Опанаса Андрієвського не знайдено.

наші села, вирізує наших письменників (Єфименко з родиною). І ніякісенької уваги на те, що ми вже не "буржуазні", що ми йдемо по шляху рішучої боротьби з буржуазією. І знов, як і того року, нема кому рятувати нашу націю, нашу державу. Здається, що без нації таки справді трудно створити національну державу. З одними "мужиками", "людьми", з одними темними, затурканими селянами, які знають тільки ту землю, в якій длубаються, — трудно битися за невідоме їм, незрозуміле, ніколи не чуване. Большевика вони знають і бачять в самих собі, а нація, держава — це щось абстрактне, занадто велике. І як можна подвигнути мужицькі маси проти самих себе, не даючи їм за те реальних компенсацій?

Каламутний туманний ранок. Дахи наче в паршах, холодна вогкість краплями сонно спадає додолу. Переплівшись чорними слизькими гіллями, непорушно стоїть сад. Жовтіють подекуди китиці забутого осінню листя і ждуть не діждуться доброї бурі. В червоному великому кабінеті холоднувато і вогко після провітрювання. Тріскотять і пострілюють дрова в камінах. Льокаї, важко ступаючи навшпиньках, порають хати. Бідні льокаї і швайцари цього будинку: вони стільки бачили тут хазяїв, так швидко ті хазяї міняються, такі вони різні по своїй природі, що бідні свідки цих змін, мабуть, махнули на все рукою й не пробують щонебудь зрозуміти. "Якось то буде".

Хочеться тиші, тужних думок, червоних заходів на неосяжному небозводі. Хочеться погрузити душу в вічний хід явищ, схилити голову перед ними й умиротворити гіркий сум і огиду смерти. Десь на березі зеленкуватого моря лежати на шершавій скелі, слухати вічний плескіт хвиль, дивитися, як тануть хмарини в хвилюючій, незрозуміло ваблячій блакиті неба, і мирити душу з неминучим.

Пройдено більшу частину путі життя. Пройдено. Вже не хвилюють ті молоді радості, що в двадцять літ. Так мусить бути. Кохання? Всі тайни його розчинились передо мною, я пройшов через усі таємні закутки його, сотні жіночих рук обіймали мене і сотні уст говорили про те саме. Я вже не почую, не побачу і не взнаю нічого такого, що ще не відоме мені. Моя холодна логіка без жалю розкладає ніжний швидкий погляд жіночих очей і наперед розказує все, що стоїть далі за тим поглядом. І пада енерґія здобуття, спокійна мудрість змінює хвилювання, і туга за недовідомим, за вічним, за тим, що дужче за тебе, за владикою твоїм знову обгортає душу. Слава? Я пройшов ступені

її в різних напрямках, я вийшов на саму гору її. І нема ні гордости, ні насолоди, ні піднесення, ні навіть простого обивательського вдоволення. Учти, оплески, овації чомусь не доходять до серця душі моєї, наче ватою обкутаний я. Моя мудра, з скептичною посмішкою логіка обклала мене ватою. Я хочу радіти й тішитися з моєї слави, я хочу взяти хоч трошки з заслуженого мною, — хочу і не можу, не тішуся і не беру. Я почуваю тільки, що *повинен* стояти на цій горі, бо так треба для добра чогось більшого за мене. Мені трудно й нудно стояти там, мені смішно дивитися на заздрісні погляди тих, що стоять нижче, мені жаль тих, що кидають у мене камінням за те, що я стою на горі. Я жду моменту, коли щось більше за мене дозволить мені зійти до тихого зеленкуватого моря, щоб я міг лежати біля вічних хвиль його і мирити душу мою з неминучим.

21. І.

Завтра має бути урочисте проголошення з'єднання Західньої і Східньої Українських Республік у єдину Українську Народню Республіку. Завтра ж роковини з дня проголошення самостійности України.

А тим часом большевики взяли Харків, Чернігів і вчора зайняли Полтаву. Днів через сім-десять вони можуть бути в Києві. Бідні українці не можуть без жаху думати про цей час і зарані розбігаються, куди хто може. Особливо охоче біжать за кордон. Нехай біжать, може, хоч там лишиться трошки на завод.

Завтра ж і Трудовий Конґрес. Боялися, що буде большевицький, а він, здається, буде правіший за Директорію. Але що з того, коли і Директорію і його знесе дика люта хвиля варварів з півночі. Вони дужчі за нас, вони мають такого великого і дужого товариша в боротьбі, як *голод*. Цей товариш знесе і нашу кволу національну свідомість, і бажання порядку в народі, і бідних екстатиків наших — січовиків. Голодний інтернаціональний китаєць з Совдепії,[9] озброєний, вимуштруваний — сила непереборима.

І знову для всієї нації вигнання, пониження, глум, нищення. А скільки розстріляє лютий кацап у самому Києві! Нещасний українець-обиватель! Він же тільки-тільки народився на світ і тут його вбивається.

А Петлюра все стає в пози, пумпує на всяких зібраннях, щиро вірячи в себе, як у "національного героя". Цілий місяць пумпує, а війська не має. І нічого, як і торік, для організації його не зроблено. Як і торік, ця людина непомітно для ширшого

загалу заграє для всіх фатальну ролю невільного саботажника і предателя. По 4-5 днів не приймає докладів військового міністра, місяць не проводив закону про військові школи, про мобілізацію, про реорганізацію набору. Замість того, приймає прохачок-старушок, роздає їм гроші й велить ходити по Києву і вихваляти Петлюру за щедрість. Реакційність у діяльності наших органів — його справа. Всі помилки військових під його обороною. Розклад армії і прихильність до большевизму — результат одсунення козаків од виборів на Трудовий Конґрес і потурання контрреволюційній старшині. Господи, які ми убогі, коли маємо таких національних героїв, таких випадкових і фатальних людей.

Побачимо, що далі буде. Чи врятують Греків[10] і Мельник[11] щонебудь з того, що за місяць напсували Петлюра та Осецький[12] — ці дві "балерини", як їх називають? Боюсь, що пізно вже і що дійсні герої — стрільці — з вини паршивців загинуть. Серце стискується безсилим гнівом.

24. I.

Учора Стрілецька Рада радилась: чи 4, чи 10 днів удасться вдержати Київ. А Рада Міністрів радилась, як краще вивезти ту нещасну українську інтеліґенцію, яку большевики розстрілюватимуть по вступі в Київ. Міністер Остапенко[13] скаржився на військових: нездари, недбайли, провокатори, потайні вороги українства; більшість офіцерів — люди підлі, тупі, аморальні. Нема з ким армії будувати. А отаман Осадного Корпусу[14] скаржиться, що нема чобіт, нема шинелів, нема набоїв до гармат. Зовсім нема на Україні.

А я скаржусь, що нема нації, нема того народу, який за своє національне існування знайшов би і офіцерів порядних, і чоботи, і набої.

Отже, значить, все питання в тому, через скільки днів нас буде вигнано з Києва і ми підемо тинятись по нашій несвоїй землі, збираючи крихітки нашої нації, зліплюючи їх докупки, в "кулак", щоб ударити ним по ворогові. Ой, боюсь, що тим кулачком ми не злякаємо зголоднілої орди з півночі. І будемо ми взивати до дужих і благати про поміч, і будемо ми кусати собі серце з сорому і гніву за своє пониження й безсилість.

Та чи хоч зарахуються в історію наші ці надлюдські зусилля, в історію щастя нашого народу? Бо історія нещастя вже записала багато сторінок нашою власною рукою.

Голова міністрів — Чехівський; праця — Абрамович;

Симон Петлюра

внутрішні справи — Трухлий, Сидоренко; закордонні справи — Сидоренко; освіта і культура — Огієнко; юстиція — Слабченко; фінанси — Перепелиця, Кривецький; земельні справи — Мартос, Шаповал; пошта і телеграф — Шаповал; народнє господарство — Остапенко, Сергій Степанович; торгівля і промисловість — Чопівський, [прізвище закреслено]; прод[овольство] — Токаржевський; військові справи — Греків, Осецький; мистецтво — Антонович; морські справи — Білинський; громадські роботи — [прізвища не подано]; народнє здоров'я — Матюшенко; контроль — Косенко, Кучій; єврейські справи — Ґольдельман; шляхи — Сокович.[15]

24. І.

Я роблю всі заходи, щоб вийти з складу правительства. Занадто вже тяжко мені бути подвоєним, занадто трудно віддавати в жертву найдорожче своє, топтати його, знущатися з нього з таким виглядом, ніби я тільки цього й хотів.

Реальна дійсна політика після Вінниці була в руках військових, і виразником та оборонцем її був Петлюра. Розгроми робітничих з'їздів, розгроми професійних спілок, примусова зміна вивісок, потурання реакційним силам та процесії з попами — це ті вчинки, які були одною з причин большевицького наступу на нас. Єврейські погроми також явились результатом цеї політики, проти волі військових, але як неминуче явище.

А я мушу приймати весь тягар цих помилок на себе, мушу удавати, що це й з мого погляду — необхідне.

28. І.

Трудовий Конґрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розжувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі — Малому Конґресові. Особливо на останньому настоює "Чорномор", як називають в кулуарах М. С. Грушевського. Він має надію стати головою Малого Конґресу і вернути незабутні часи Малої Ради. Цей заздрісний, нечесний дідок грає свою гру. Я нетерпляче чекаю його перемоги. Тоді я, нарешті, увільнюся від конфлікту з самим собою. Тоді я поїду до сонця, до зеленкуватих хвиль, до тужної, солодкої самоти. Тоді я буду жити серед нереальних, але більш дійсних людей, ніж ті, яких бачу тепер. Тепер вони занадто близько перед моїми очима стоять, і я через те бачу зморшки, прищики, бородавки їхніх облич, а самих облич не бачу, облич людей бідних, замучених війнами, революціями, дебатами, погромами. Там, біля зеленкуватих хвиль, насамоті з вічним небом і своєю душею, в бородавках і прищиках я побачу

людей. І мені буде легко з ними, і тужно, і боляче, і, може, в душі моїй стане менше зморщок.

Становище на "фронтах" ніби краще. Кумедні, смішні ці "фронти": невеличкі купки людей, самі точно не знаючи, чого вони хочуть, блукають по степах, по дорогах, кудись насуваються, від чогось тікають, стріляють, помирають. Так, мабуть, буває після якоїнебудь великої катастрофи в небесній сфері, коли стикаються дві великі плянети. Розбившись одна об одну, вони одкидають від себе горючі дріб'язки, які по інерції кудись летять, горять і нищать по дорозі все, що попадається, або гинуть самі перед дужчими тілами.

От цікаво, чи ми дужчий за когонебудь дріб'язок світової катастрофи?

30. І.

На якийсь час ніби стало спокійніше. Потрошку вертаються "біженці", соромливо, ніяково уникаючи насмішкуватих поглядів тих, що теж хотіли втекти, та не змогли. З півночі навала притихла. Сарана зайнялася пожиранням захопленої території. Коли вона винищить її, тоді посуне далі. Тоді Петлюра обм'якне, скисне, заговорить хрипким, убитим голосом, погляд стане розгублено-апатичним. Тепер же він ходить, як балерина за кулісами перед виступом, приємно обсмикує свій пояс, на якому теліпається револьвер, і грізно балакає з своїми осаулами по телефону. Комічно і зворушливо, як бідний Симон Васильович з міною переможця спішить до мене щоразу з якоюнебудь дрібненькою, приємною звісткою, — так мало їх буває у нас, що він немов виправдується тими дрібничками за великі, тяжкі невдачі.

Психічний розклад, упадок енерґії, зневір'я в наші сили, жах перед страхіттями таращанських банд[16] проймають не тільки простих обивателів, але й тих, що стоять на чолі громадського руху. Всякий, хто має хоч яку можливість пристроїтись до посольства чи місії, тікає за кордон. Мої три "пансіонерки" на чолі з Петрусем Чикаленком[17] вчора теж утекли в царгородське посольство, покинувши мене без секретаря, без урядовців. Ніяково їм було, соромно, алеж так хотілось вирватися за межі большевизму, пожити спокійно, затишно, по-людському. А молоді ж хлопці! Ну, хай їдуть, вони за це заплатять ревматизмом совісти.

Ждемо Надюгу[18] з Москви. Доручено Семенові Мазуренкові[19] — посланцеві до Совдепії, неодмінно привести

нам цього карапуза. Але карапузість її десь напевне зникла, мабуть, схудла там без їжі в голодній Москві. Тільки навряд чи приїде вона, чи схоче рискувати життям, пробираючись через большевицький фронт. А я б з охотою послухав її оповідання про соціялізм у Москві, вона вміє схоплювати гумористику життя.

Есефи[20] страшенно заклопотані новою "авантюрою Директорії". Перша авантюра була повстання. Тоді есефи хапали нас за поли, кричали на ґвалт і вимагали від Національного Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони ґвалтують, що ми робимо виступи проти буржуазії. Ці солодкі істоти люблять вважати себе за мудрих, розважних політиків. Учора вони пропонували мені вступити в союз з Антантою, в наслідок чого допустити по Україні невеличкі антантські ґарнізони і виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно і трохи не вигнав їх з кабінету.

5. II.

Хлопчача, загониста, безпардонна політика стрільців, петлюрівське позування, паради з попами, болбочанівська зграя, — все це привело нас знов у Вінницю. Але перший раз ми були тут у зеніті свого пориву, з устремлінням вперед, оточені захватом і необмеженим довір'ям народу, з певною перспективою до Києва. Тепер ми — вигнані з Києва, запльовані самі собою, загиджені болбочанівщиною, петлюрівщиною, уже на порозі зради, вже з простягненою рукою до Антанти. Тепер ми не маємо ні довір'я, ні захвату, ні віри в себе. Навезені з Києва урядовці пиячать, бешкетують, ганьблять нас. Доводиться давати накази, щоб їх за п'янство ловили, арештовували й пороли шомполами. Спасибі, знайшовся порядний чоловічок, повітовий комендант, який охоче робить це. Реакція сидить по всіх закутках і чекає слушної години. Вона вже вчуває запах з Одеси, запах братньої реакційної кумпанії й потихеньку готується.

А в Києві вже, мабуть, є совєтське правительство на чолі з Раковським,[21] Мануїльським[22] і Пятаковим.[23] Ці добродії наступлять хапливою ногою на шию і почнуть нашвидку роздягати Україну. Трошки й живої шкури здеруть, але не їм те болітиме.

Бідна нація, в тисячний раз бідна, нещасна!

Олександер Осецький

Олександер Греків

Євген Коновалець

Андрій Мельник

Ні, мабуть, поки не принесено в жертву до останку все, що маю: честь, переконання, минуле й майбутнє своє, поки не висмоктано останньої краплі сил, — доти мені не вирватися з грузької ковбані влади. Зеленкуваті хвилі, лагідна блакить неба, сухий дзеньківт соснових голок уже затягаються серпанком непевности, вже одходять, одпливають од мене, стають нереальними. І лишається одна "верховна влада", смішна, тяжка, як зганьблена совість, непотрібна вже нікому. І бідна Коха теж починає вже примирятися з цим.

6. II.

Учора по радіо прийшла пропозиція від російського совєтського уряду бути мировим посередником поміж Директорією і українським совєтським урядом.[24] Головою українського совєтського уряду є Раковський, себто, член російського уряду. Отже, іншими словами, Совнарком пропонує нам бути посередником поміж собою і нами. Бідний Совнарком! Узявши Харків, Полтаву, Катеринослав, Чернігів і саму столицю Київ, — пропонувати миритись. Значить, не дуже то він почуває в собі сил удержати свою перемогу. Оточений з усіх сторін ворогами, обложений Антантою, голодний, майже вже обеззброєний, з бунтами всередині, він доживає останні дні. Надія на совєтську революцію в Европі, очевидно, зрадила. Германія прийняла совєти, але зробила їх такими несовєтськими, що аж ніяково. А тим часом Капітал — стривожений, стурбований, загрожений большевизмом — спішно мобілізує свої сили й рішуче стає до боротьби.

І от у цій боротьбі й ми мусимо брати участь. Ніхто нашим невтралітетом — таким гуманним, послідовним, таким мирним, чудесним невтралітетом — не захоплений. Наші маленькі сили хочуть ужити і ті, і ті.

У той час, як прийшло радіо з Москви, в Бірзулі сиділи наші посланці й договорювались з Антантою. Антанта хоче, щоб ми не тільки билися з большевиками російськими, але щоб убили й самих себе. Всі пропозиції їхні до цього й зводяться. Першим пунктом їхніх умов стоїть: вихід Винниченка з уряду. Так, вони мають рацію: я таки ніколи не буду приятелем Капіталу. А чи їхні вороги називаються большевиками, чи соціялістами, чи ще якось інакше, — їм те байдуже, важлива суть. От ту суть вони й хочуть з нас вигнати і зробити собі з останків приятелів.

І, здається, треба буде за ціну державности, як не мені, то тим, хто лишиться, удавати з себе їхніх приятелів. (Приїхала

делеґація з Бірзули. Треба йти. Цікаво, в яких формах пані Антанта вимагає нашого самогубства?).

7. II.

Одною з перших вимог, вимогою ультимативною, є мій вихід з уряду. Мало того: мене і Чехівського треба "вигнати, як собак" (chasser comme les chiens). Наші посли це вислухали досить спокійно. Вони туманно натякнули, що на їхню "верховну владу" не годиться так говорити. Полковник Фрейденберґ, представник Антанти, представник стривоженого Капіталу, на це заявив, що він не хотів когось образити, а тільки запропонував вигнати большевиків. Бо большевиків скрізь треба гнати, як собак.

Отже, моя урядова діяльність, слава Богу, кінчається. Правда, мене, як собаку, виганяють. Але мені приємна ця брутальність сучасних переможців. Я радий іменно такому кінцеві, він очищає ті мої невільні помилки перед соціяльною правдою, зроблені в ім'я правди національної. Я гордий з того, що Капітал зробив мені честь причислити мене до тих, з якими він не може зжитись.

Фракції, комісії, комітети ведуть наради. Буде багато балачок, запальних слів, може, навіть приймуть хорошу резолюцію, а кінчиться.... необхідністю — союзом з Антантою. Капітал Европи ступить ногою на шию нашого селянина і продиктує свої умови. А дядько, крекчучи, муситиме прийняти.

О, скільки ще образ, пониження, глуму, скільки ще болю доведеться зазнати нашій дядюшківській нації, поки вона удостоїться ввійти в ряди держав!

10. II.

Формула "гнати, як собак" не задовольнила наші партійні кола. Вони гадають, що це є нахабство й образа нашої суверенности. Самі танки занадто мала ціна за такі "уступки". Всі інші пункти є не що інше, як самовбивство. Це також трошки дорого за танки, яких не буде кому боронити.

Отже, становище таке: підемо з Антантою — загинемо через реакцію, що прийде з Антантою, через недовір'я народу, і попадемо в обійми єдиної-неділимої, яка вже соромливо стоїть за спиною милих союзників і жде слушного часу. Підемо з большевиками — загинемо через анархію, а потім через ту саму реакцію, за спиною якої стоїть все та сама єдина-неділима.

Підемо самі, ні з большевиками, ні з Антантою — загинемо

через своє безсилля, втому, брак засобів, зброї, одежі.

А з Польщі на Галичину суне Галлер[25] з 50 000 вимуштруваних леґіонерів. Поляки заберуть Галичину, Поділля, Волинь; румуни — Буковину; чехи — Угорську Україну; дончаки — Таврію, Катеринославщину.

Соціяльна революція в Европі щось забарилася. Та щось і не дуже хапається.

10. II.

Знайдено рятунок: передати владу есефам і самостійникам.[26] Боюся тільки, що цей вихід нікого не врятує. Але чи такий чи сякий, вихід конче потрібен, бо параліч затягається, і все може кінчитися тихою, безславною смертю.

11. II.

Я вийшов з Директорії. Вчора це було. Нарешті вирішено остаточно. Антанта не хоче мати діла з соціялістами. Дається клич: вправо!

Сьогодні зайшов до їдальні Директорії М. Шаповал.[27] Подивившись на мене, він здивовано спитав:

— Що сталось доброго? Ви сяєте.

— Перемога, Микито Юхимовичу.

— Яка перемога? Та невже? Хто переміг?

— Перемога Антанти над соціялізмом.

Довідавшись, у чому річ, він почав довго говорити. А я й тепер сяю. У мене почування таке, ніби я вийшов із тюрми. Сьогодні вперше я вийшов на вулицю пішки, ходив, дивився на небо. В душі радісна, схвильована порожнеча. І тільки питання: чим заповнити? Вся істота тягнеться до тихої самоти, до глибин душі, до боротьби внутрішньої, а щось, ніби поза мною, наказує боротьби зовнішньої, політичної не кидати і дряпає соромом. Душа тягнеться до зеленкуватих хвиль, до сонця, тихої вілли, паперу, а щось поза мною велить їхати у Відень, Берн, Париж, доводити, роз'ясняти; їздити, промовляти, приймати чужих людей, говорити про речі, які мені надокучили. Хочу піймати оте саме, що велить мені це, і не можу. Невже мені ще схочеться колись влади і я ради цього кидаю найлюбіше? Чи таки хочу довести разом з усіма те, що почали, і добитись своєї держави? Алеж я зробив для цього все, що міг. Може, я можу вже робити іншим способом, біля зеленкуватих хвиль?

Земмерінґ, 12. III.

Отже — у вигнанні.[28] Ще не біля зеленкуватих хвиль, але вже далеко від України, Директорії, партійних комбінацій, безсилих постанов, голосних і смішних виступів, від безпотрібного напруження нервів. Є вже й самота. Є й неба трохи — блакитного, чистого, ваблячого до вічного. Але що ж є вічне? Все є вічне і все є хвилеве. Ніщо є вічність. Ні, навіть це поняття тільки наше, людське, доступне тільки нашому розумові.

Але навіщо шукати того, що недоступне людині? І чи можна ж його знайти? Даремна річ: що б я не знайшов, усе буде тільки *людське,* тільки людським розумом я зможу оцінити його, бо інших засобів оцінки я не маю і не можу мати, поки я є людина.

Отже: вічна є радість людини і біль. Сміх, захват, любов, жалість, добрість, ненависть, туга, сльози, втома, безнадійність. З цього людина не вийде і це є істотне в її житті. А другорядне все, що спричиняється до цього.

14. III.

Маленька, чепурненька, дерев'яна повіточка, самісінька в лісі. Це хатинка для соняшних і повітряних ванн — Luft und Sonnenbad Hütte. На маленькій терасці стоїть шезльонґ[29] з матрацом, а всередині стіл, фотелі, умивальник, на стінах гарненькі художні ґравюри, на стінах[30] білі тюлеві завісочки і червоні шторки. Навіть у цій повіточці комфорт, увага, потреба в красі та зручностях. За хижкою мокро лопотить сніжок. Гори закутані молочною млою, неначе ввесь Земмерінґ опустили в мильну воду. Лісова тиша ходить навшпиньках круг хатинки. Сосни з умоченими в сметану колючими гілчастими вітами стоять в меланхолійній задумі.

А думки все ж таки там, у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десь там стріляють одні в одних сірі, убогі люди, не знають, за що, для чого, через роздратування нервів, через страх втеряти те, що мають, через розбурхані темні сили темних своїх душ. Хтось кудись їх кличе, вони йдуть, підставляють себе під смерть, тисячами помирають, і ніхто не знає їх імен. І та нещасна Директорія, довгоногий Швець з своїм дитячим, конячим лицем і маленькими круглими оченятками, з урочистими жестами семінарських великих рук; шамотливий, з баб'ячим пом'ятим лицем, чвакаючий зубом Петлюра; круглоголовий, апатичний, з повислими вусами Андрієвський, — теплим жалем вітаю їх з цієї хатинки, гарячим болем провожаю в домовини беззвісних героїв, що помирають,

не знаючи за що.

Що там робиться? Де та бідна Директорія вибрала собі "столицю" нещасної України? Де поділись наші смішні, милі міністеріябільні міністри? Де мініструють? Чим порядкують? Кому циркуляри розсилають? Всі ми вигнанці з власного краю; вигнано націю за береги, нема нації, знов мрії про школи, про "свою" газету, спільну, "загально-універсально-національно-демократичну". Торжествуючий кацап чвакає лаптями по білому лиці знеможеної красуні й здирає з неї все, що може. Ах, з якою сластністю я наступив би на погану морду імперіялістичного кацапа і товкмачив би його по його поганих, хижацьких, нахабних очах.

Втома. Писати трудно. Думки стрибають, як коники в траві з-під ніг — одна туди, друга в інший бік. За вікном капотить. В лісі рубають щось. Долі сиротливо валяються черепки глечика. Здалека спів півня. Згадується весняний святочний ранок у селі в дитинстві. Рожеве сонце, білий цвіт дерев, запах конюшні, гною, празникової одежі. Тоді були свята, Бог, радість, безмежність і тайна попереду, хвилююча, вабляча тайна, тоді в душі ах як багато геройства було! Дзвонили дзвони, червоні яєчка були зовсім-зовсім інші, ніж тепер, і смак їх, і колір, і цінність. Подумать же: за два яєчка, за дві крашанки я міг на качелі один раз прокататись. Хоч би половину, треть, десяту частину тої тайни, тої жадности, тої безмежности душі і світу. О, мудрий був той, хто склав леґенду про древо пізнання добра і зла. Велика правда в тій леґенді, яка за те пізнання виганяє з раю дитинства. Невже в цьому є вся рація людського існування? Хто ж це так нерозумно й жорстоко глузує з нас?[31]

Земмерінґ, 25. III.

Большевизм має ще одну перемогу: Угорщина стала Совєтською Республікою. Бідні мадяри: вони з одчаю за свою державність, не маючи змоги шукати захисту в Антанти проти неї самої, впали в обійми большевизму. Так само, як ми: з одчаю од большевиків за державність упали в обійми Антанти. Хто виграє з погляду своєї державности? Побачимо.

Але що з погляду соціяльного, з погляду вселюдської невмирущої правди й справедливости мадяри зробили краще, то про це в мене нема ніякого сумніву. Не можу я стримати свого радісного хвилювання, читаючи про "диктатуру пролетаріяту" в Угорщині. Знаю, що тяжко роздушить цю диктатуру кулак антантського Капіталу, що голод схопить за горло бідних

угорців і кине їх під ноги підлих переможців і що жорстокою помстою на довгі роки ляже на мадярський народ рука лютого переможця.

І радісно, і боляче, і... смішно. Нещасні мадяри сподіваються на допомогу руських большевиків, вони віддаються під захист Росії. Вони не знають того, що сам руський большевизм хутко вичерпає свої сили, і його візьмуть голими руками кількох дивізій кольорових військ. Не вірю я, щоб Капітал був такий легковажний і не вигадав уже якихнебудь засобів боротьби з своїм запеклим безпощадним ворогом. Весна і літо мусять показати, що саме наготовано ним для своєї оборони.

А може... а може, і сама Антанта вже сидить на мінах і літом Капітал її полетить у повітря від вибуху внутрішнього большевизму? О, тоді мадяри краще вибрали.

Учора ми з Кохою довго обмірковували можливість соціялістичної революції в Західній Европі. Як жінка, вона переконана в тому, чого їй хочеться. Вона певна, що революція там неодмінно буде. А я реально уявляю собі саму техніку, самий процес революції й не бачу можливости для такої революції. В Росії, в Германії революцію зробили демобілізовані, роздисципліновані солдати. Не було сили, яка б могла побороти їх. Організація капіталістичних стримуючих органів од війни, од невдач, од упадку дисципліни розхиталась. І через це можна було, за допомогою і силою демобілізованих озброєних солдатів, зробити все, що хотіли свідомі керуючі кола. В Антанти не сталось такого порушення капіталістичної організації.

Земмерінґ, 27. III.

Гора в хмарах. Молочно-білі, незаймано-чисті, плотні клуби безшумно залягають у западинах гір, сунуть по схилах і, коли попадаєш у них, почуваєш у роті кислий смак, а на руках і лиці вогкість льоху. Краєвид зовсім міняється. Здається, з'явились якісь озера під тобою, затопили хатки там у долині далеко, і тільки вершки гір лишились над ними. Хмари душать, дихати трудно. Неспокійно, тоскно, хочеться рвонутись.

От так і Україну затягло білими тьмяними клубами. Щось нове з неї зробилось. Вчора прочитав у Neue Freie Presse,[32] що в Дрогобичі спалахнув большевизм, перекинувся на сусідні міста й обхопив усю Галичину. Послані на ускромлення зформованих робітничих рад війська передались на бік повстанців. Голубовича ніби арештовано, а галичанам, що під кермою

Директорії б'ються проти большевиків, поставлено ультиматума: покинути Директорію і проти большевиків не виступати. Ця звістка походить з російсько-большевицьких джерел. Невідомо, чи вона правдива, але є багато підстав, що, коли цього ще нема, то воно буде незабаром.

Отже знов стає переді мною питання: що мені робити? Я ж ніби вже зарікся не втручатись у політику. Я одрізав себе від цеї сторони життя і так має вже бути остаточно. І не можу втерпіти. Мені здається, що я мушу втрутитись. Мені чогось соромно збоку слідкувати. Соромно й не слідкувати. Соромно й хвилюватись. Я мрію забитись кудись далеко, обкластись книжками й папером і щось робити ґрунтовніше, спокійніше й тривкіше. Але досить от такої звістки, і я вже не сплю, я там, у тому пошарпаному, брудному, очманілому Києві, я серед пошарпаних, очманілих людей і їхня очманілість, їхня убогість і дитячість в тисячу разів миліші мені, ніж оця монденна пристойність, поміркованість, закисла мудрість аристократів Kurhaus'а.

Але невже ж таки я справді поїду на Україну? Я рішуче не вмію передбачати власних вчинків. Може, поїду, — може, ні. О, коли б я вірив у те, що Антанта не роздушить большевизму. Я не вагаючись поїхав би видирати у нього, що можна видерти з національного боку. А тепер ще, здається, дещо можна вирвати. Хоч би швидше до Відня. Але якраз страйк залізниць, і мусимо сидіти. Завтра, сподіваються, буде страйкові кінець.

Завтра роковини нашого шлюбу.[33] Ніхто, крім нас двох, про цей день не знає. Тільки ми вдвох, він тільки наш. Нас вінчали скелі, сосни, море, сонце, нам кадили духом вереси, нам співали хвилі моря, там унизу зеленкуваті з берега і злотисто-фіолетові на далекім обрії. Ми нічого не обіцяли одне одному: ні вірности, ні любови, ні щастя, нічого. Вона прийшла до мене туди на гору, бо так хотіла її кров, її очі, її істота, бо туди кликала криком істота моя. Але от іде дев'ятий рік, і наші істоти без присягання, без заклинання, без санкцій лицемірних або глупих людей з їхніми комедіями, без нотаріюсів, без загроз і різних кайданів, без усього цього наші істоти скуті так, як ні один піп скувати не може. От вона лежить і дрімає стомлена, — ми ходили на Pinkenkogel, у хмари, в сніги, в пахучий ліс. Завтра йде дев'ятий рік, — і я почуваю до неї таку ніжність і вдячність, що хочеться поцілувати краєчок тої подушки, на якій вона лежить.

Спи, моя Кохо, тільки моя, тільки мною дана жона моя. Спочинь, хто його знає, що завтра ми з тобою вирішимо, куди

нас знов кине з цих гір, зернястого весняного снігу, з сумовитих урочистих затишків лісу.

Чогось мені все згадується мадярський соціяліст Пінкер. Пригадується, як він увійшов у мій вагон по дорозі з Станиславова до Будапешту, як почав уклонятись, стискати руку, сяяти жовто-карими очима. Невеличкий, з груглою головою, нечисто поголений, з нечистими комірчиками. Він погано говорив усіма мовами, а більш·усього російською, бо він же був "сквирскій ребьонок", як він сам себе рекомендував, себто родився у Сквирі. Він був у Станиславові в справі організації торговельної комісії до Угорщини. Тепер з цією комісією їхав уже до Будапешту. Він її віз. Він віз і мене. Так він телеграфував з дороги в Будапешт. Невідомо, чого він так сяяв і розсипався у вихвалянні мене, чи хотів од мене чогось, якоїсь користи, чи просто по добродушності своєї вдачі, але він до того був уважний і поштивий, що надокучив. На кожній станції по Угорщині до мене приходив комендант станції, робив доклад і ждав на накази. Це вже з боку Пінкера було занадто. Його вирази: "Не дадум", "Газети хорошо пісалі *для* вас" (на вашу користь), "Міністр для загранічних дєл", "Я звоню із своєго міністра", "Я буду построіл план".

Земмерінґ, 28. III.

Одержав телеграму: "Негайно виїжджайте. Будапешт. Важні діла, чекаємо. Галаган.[34] Козловський".[35] І зразу забуто про тиху хатинку, про спокійну працю, про відсунення від політики. В голову пахнуло гарячим, мускули напружились, — ну, дійсно, як сказала Коха, неначе старий полковий кінь, що зачув військову трубу. Труба заграла, — мабуть, треба знов рушати в неспокійну, трудну дорогу, на образи, на нерозуміння, на нечесні проти себе самого вчинки, на непевність і страшенне нищення нервів і здоров'я. В ім'я чого, навіщо? Хіба не краще мені віддатись хорошій улюбленій творчій роботі, мати спокій, мир з собою, затишок душі, дивитись у дзеркало своєї моральности і милуватися своєю чистотою і лагідністю. Чого я шукаю і кому корюся, пускаючись знову на те, що мені ж уже надокучило, що дає мені тільки біль, сором, каяття, лють, безсилий одчай, — усе, що є найтяжче з людських переживань? Невже славолюбність? Невже ради цього дурного чуття, ради цеї сумнівної, не відчуваної мною цінности я згоджуюсь кинути цінності безсумнівні, відчувані мною з любовію, з жагою, від яких уся

істота моя сповняється тихої, схвильованої ніжности. Ні, я не чую в собі, — от перед самим собою роздивляюся на себе, — не чую примусу, потягу славолюбности. А що ж у такому разі? "Те, що більше за нас"? Не знаю, — знаю тільки, що коли знатиму, що треба, то поїду.

Тільки нащо саме їхати? Що рішити? Що боронити? Як віддати себе на те, в успіх чого не віриш? Провадити справу большевизму? Одягти його в українську одежу? Згармонізувати, нарешті, ці дві великі сили в одну? О, коли б це вдалося і коли б я хоч вірив у те, що вдасться, що нас не роздушать, не знищать і за цю гармонізацію не віддадуть націю на розтерзання, на глум, на визиск милих сусідів — поляків, кацапів, румунів. І чи не ляже іменно на мене значна доля відповідальности за це?

А з другого боку, коли справа большевизму виграє, коли рух народів досягне мріяної соціялістами мети, коли той лад, народження якого я з захватом вітаю в душі, переможе, а ми, а я стоятиму осторонь, вижидатиму, а потім прийду на готове, — чи не програємо ми, чи не перегородимо шлях своїй нації до права на вільне, заслужене право користуватися здобутим? І чи не буде так само в мене чуття сорому й відповідальности?

І ще: не випускати ініціятиви влади з українських рук. Хай большевизм, хай реакція, хай поміркованість, хай усяка форма влади, аби *наша,* національна. Тоді є гармонія, вища форма громадського й індивідуального існування. Побачу ще у Відні.

А сонце, як навмисне, сяє, хлюпоче у вікна промінням, гори блискають білими посмішками, сосни пахощами віють, долини мрійно прижмурились, пишно у фіолетовій знемозі розляглися, — красуні таємні, любі.

Зараз приїде автомобіль. Страйк ще не спинився. Будемо їхати автомобілем.

Будапешт, І. IV.

Учора балакав з Белою Куном,[36] комісаром закордонних справ Угорської Совєтської Республіки. Це маленький, чорненький, з рівноблідим, наче мертвим, лицем і дуже широкою, випнутою, ніби спухлою, нижньою губою, яка трохи одвисає, коли він говорить. Очі живі, темнокарі, круглуваті.

Як кожне революційне правительство, вони багато говорять і радяться. Коли ми прийшли, в кабінеті Куна йшла якась палка нарада, з масою недокурків, диму і очманілістю в очах.

Знайомлячись, Кун, як усе ж таки европеєць, висловив

Юрій Тищенко

Микола Галаган

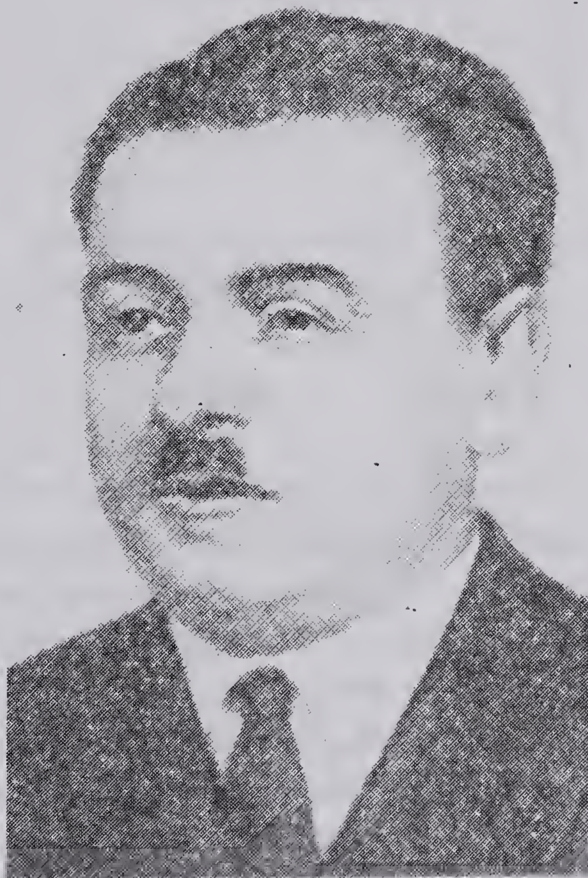

Бела Кун

"радість" від знайомства зі мною. Щирість цієї радости виявилась хвилин через п'ять, коли він запитав мене, з ким я в дружніх відносинах: з Директорією чи з Державним секретаріятом.[37] Комуніст радіє з знайомства з другом своїх ворогів. Коли я сказав, що в мене нема ніяких відносин ні до Директорії, ні тим паче до Державного секретаріяту, він, здається, не дуже повірив цьому. Але все ж таки ми провадили переговори далі. І з цього вже видно, оскільки вони, бідні, почувають себе кепсько і як хочуть якнайшвидше з'єднатись з Росією і з Україною, без яких їм через два-три тижні може загрожувати серйозна небезпека.

Я виставив п'ять пунктів, з яких головніші: самостійність і суверенність Української Совєтської Республіки; український національний уряд з незалежників,[38] лівих українських соціялістів-революціонерів,[39] оборонно-наступальний союз проти ворожих держав.

Кун запевняв, що він уже попереду балакав по радіо з Леніном і той ніби на такі умови згоджується. Але щодо уряду, то це буде залежати від того, кого виберуть ради робітничих і селянських депутатів на Україні. На це я відповів, що в такому разі мені незрозуміло, для чого вся ця балачка зі мною, що мені, власне, нема чого далі розмовляти. Кун похопився і пояснив, що він не так висловився, що він цілком розуміє необхідність українського совєтського уряду. Вчора ж він мав ті пункти передати по радіо в Москву. Запевняв, що сьогодні вранці буде вже відповідь.

Розуміється, сьогодні відповіді нема та й не може бути. Москва, очевидно, коли б і згодилась, то мусить порозумітися з Києвом. А Київ, звичайно, упреться і нізащо не уступиться. Після того, як вони проголосили федерацію з Росією, як почали нищити український сепаратизм, трудно гадати, що вони так одразу згодяться і в ім'я соціяльних успіхів одмовляться від національного імперіялізму. Хіба що становище їхнє, дійсно, погане, що, справді, на Україні великі селянські розрухи, як доносять з Галичини, і що директоріянські війська мають успіх у боротьбі. Тоді, загрожені з півночі і сходу, маючи проти себе на Україні селянство і всі національні українські верстви, а особливо маючи на увазі необхідність якомога швидше утворити з Угорщиною безпосередній зв'язок, вони, може, і підуть на уступки. Але сумніваюся, щоб на всі, яких я вимагаю.

Національна Рада[40] мала сесію і в самовдоволеній засліпленості своїй постановила: похвалити себе за свою політику і ні трішки її не міняти. Рутенці допались до казенного

піріжка і, вмочаючи його в нафту, цупко тримаються за нього і ковтають з усіх сил. А селянство пищить, крекче, помирає в боях з поляками і чуха свою зачучверену, нечесану, терплячу душу. Чуха і крекче, і грозиться. А потім візьме, розмахнеться і почне трощити направо й наліво. Почухаються вже тоді рутенці з Національної Ради, та буде пізно.

Дунай каламутно-жовтий, у брудноватому тумані. Мають на байдаках червоні прапори, знаки пролетарської диктатури. На тім боці колять низьке шершаво-сіре небо шпилі ґотичних церков. Понуро обгорнувся жовтявою млою королівський двірець, де тепер панують пролетарії. У них усе ж таки нема лушпайок насіння, на килимах не валяються засалені папірці та хвостики ковбас, не сплять красноармійці на фотелях, рвучи дорогий оксамит підковами чобіт. Віки культури поклали свою печать, і двірець може не дуже хмуритись.

За шпилями церков, над Дунаєм, крізь туман випинаються спокійні гори, на яких стояли гармати комуністів і грозились рознести Будапешт.

Збиті в одну стіну купи будинків налізають одні на одні і творять на тім боці гору, заставлену вікнами, димарями, дахами, шпилями і колонами. Глухо гуркотить на цім боці старий Пешт. Буржуазія, — обезкровлена, без ґрунту, без маєтків, — хмуро сидить по каварнях і з холодком одчаю в душі чекає на Антанту. Ах, це нудна доля — чекати на поміч Антанти. Колись, мабуть, сама пані Антанта буде в такому ж стані. Але на кого ж уже вона чекатиме, бідна. На Японію, Китай? Хто знає, чи не будуть і японські володарі почувати себе кепсько?

Будапешт, 3. IV.

Так і виходить: Київ не згоджується. Покищо офіціяльно уряд Раковського нічого не відповів, але Москва балакала з ним і він одмовився пристати на ці умови. Звичайно, дуже важко їм згодитись. Це значить признати своє скрутне становище. Це значить, що треба признати за українською нацією право дійсного самовизначення. Це значить знову почувати себе чужинцями в краю, який вони звикли вважати своїм. І самим-самим це признати доброхіть, без боїв, без терору. Навряд чи вистачить у них на це сили й любови до того ладу, за який самі борються, щоб в ім'я його одмовитися від старих, милих своїх забобонів і хижацьких нахилів.

Особливо, я собі уявляю, будуть ґвалтувати проти російська

і єврейська частини Ради робітничих депутатів. А більшість, розуміється, їхня. Та й уряд, комісари, навряд чи схочуть так легко уступитися.

А тим часом французи побили вже мадярську червону армію під Сеґедіном і рушають на Будапешт. Чехи мають намір одрізати Угорщину від Галичини, зайнявши залізничну лінію Будапешт — Лавочне. Поки київський уряд буде битися з Директорією та ускромлювати національний елемент і селянство, поки буде упиратися, Антанта тим часом одріже їх від мадярів, поб'є цих і посуне на Україну. Тоді вони будуть м'якші, але тоді інші вже затвердіють. Та й тепер уже невідомо, чи дійсно *цей* шлях, на який я гадаю вступити, є більш вигідний для нашої державности. Чи не ослаблю я державні сили наші? Серце тягне на цей шлях, а розум кривиться і з сумнівом похитує головою.

А стара Европа все ж таки неспокійна, бурчить вона там щось, якийсь підземний гуркіт час від часу чується то тут то там. Старий вулкан ще не погас, бродять і накопичуються в глибині його великі вогні. І як вибухне він, і як струсоне ввесь світ, і як полетять усі володарі сучасного світу, — от тоді не буде помилки на моєму шляху.

З Станиславова по прямому дроті запитували вчора, який то є український поет, в імені якого мадяри ведуть переговори з Києвом. Галаган сказав, що він не знає. Очевидно, Станиславів перехопив радіо з Будапешту. Але так само це радіо могли перехопити й інші країни. Отже, чи вийде що чи не вийде, а мені можуть зачинити двері до Европи. Жити в Галичині серед рутенців, серед бруду морального, політичного, фізичного — надзвичайно трудно. В Угорщині лишатись — також трудно. В чужій країні, без мови, з можливістю переворотів, арештів, утисків. А мабуть, доведеться таки в Угорщині, або десь на провінції в Галичині оселитись, як не пустить Австрія. Вчора вже одмовився австрійський консул дати візу на переїзд. Ніби через те, що на Україні тепер уже всі большевики, і уряд *нікого* з України не буде пропускати до себе. Сьогодні все ж таки підуть наші "власті" до нього і будуть добиватися мені пропуску. Цікаво, що вийде з того. Чи не пізно вже, чи не має консул уже спеціяльного наказу щодо мене?

Будапешт, 4. IV.

А відповіді ні з Москви, ні з Києва ще немає. Правда, може, вона вже є, та мадяри не хочуть ще казати її мені, сподіваючись

ще перемогти своїм скрутним становищем кацапський імперіялізм. Але дарма! Очевидно, *їхнє* становище ще не таке погане, щоб вони хотіли виконувати власну програму. Переконає їх тільки кулак, сила, цупкі пальці примусу, що вхоплять їх за горло так, що висолоплять свого націоналістичного язика. От тоді вони згодяться, але... чи не буде запізно їм згоджуватись, а нам приймати ту згоду: їх роздушить Антанта, а нас роздеруть поляки та румуни.

І візи все ж таки нема на поворот в Австрію. Удруге консул одмовився завізувати наші паси. Це стає досить цікавим. Невже мої переговори вже вплинули так на соціялістичний австрійський уряд, який вітав комуністів Угорщини, що він дав спеціяльний наказ не пускати мене на свою територію.

Будапешт, 5. IV.

Ну, розуміється, та сама історія з пашпортами, що й перший раз у Будапешті: послали маленького урядовця, він звернувся теж до маленького урядовця, той, почуваючи себе все ж таки більшим за нашого, одмовився ставити візу. А наш маленький урядовець з того зробив висновок, що консул не хоче пропускати українців до Австрії. Тоді пішов старшенький до старшенького, і ми хоч сьогодні можемо їхати у Відень.

Це добре. Але з чим їхати? Малоросійська київська кацапня не дає рішучої відповіді, вона не хоче розписатися в шовінізмі та імперіялізмі. Вона напевне дасть таку відповідь, яка і панування їхнє збереже і комуністичне реноме прикриє. Вже щось подібне відповіла Москва. Точно змісту нам не сказали мадяри. Сьогодні ввечері зустрінемось на товариській вечері з Куном і Пором.[4] Цікаво, що вони казатимуть. У них самих не дуже спокійно та певно йде справа. Позавчора та вчора були в них якісь "критичні" дні. Ходили по вулицях демонстрації з червоними прапорами, чи за бувшого військового комісара Поганя чи проти нього — невідомо. Він, у кожному разі, з посади усунувся. Кажуть ніби мав намір захопити владу і виперти комуністів з уряду. Стара історія. Почнуть тепер один одного усувати, боячись персональної диктатури.

Зрештою, для української державної справи, для успіху переговорів з Києвом, такі заворушення у мадярів, неміцність їхнього становища, є корисні, — краще насідатимуть на кацапів, бо жагучіше прагнутимуть сполучення з Україною та Росією.

Вперше день ясний, весняний, ваблячий у поле. Щоденно таємно душа моя, уникаючи строгого ока свідомости, тихенько

молиться: "Аще возможно да минує мене чаша сія", чаша урядування, політики, винищуючої здоров'я боротьби, нехай Київ одкине мою пропозицію і з легким сумлінням поїду я на тиху зелень, на чисті думи, на журливу самоту, у великий безгуркітливий світ своїх, тільки моїх, тільки мною утворених образів. І огляну я довгу путь свого життя, і підведу йому рахунок, і спробую ще раз узяти в шори свою нерозсудну, недисципліновану натуру.

Кохання — це зойк крови, це бездумний, непереможний голод тіла, це наказ вічности, яка не допускає опору собі. Кохання саме себе пожирає, як вогонь, і коли задоволене, лишає по собі нудний, сірий попіл.

Любов — це вростання, це просякнення до найтемніших куточків одної істоти другою. Любов приходить пізно, за коханням, після його оргій, після жадних криків і лютого, дикого шепоту жаги. Вона ходить тихо, безшумно, з уважним поглядом, загадковою посмішкою. Кохання сліпе, дике, з пошириними ніздрями, скрюченими пальцями, накидається на все, що може задовольнити. Кохати можна одночасно двох, трьох, п'ятьох, стільки, скільки вистачить сили тіла і вогню.

Любити одночасно можна тільки одного. Врости можна тільки в одну душу, і одна душа тільки може пройняти всю істоту до кінця.

Кохання приходить зразу, в один мент, і може одійти з такою ж раптовістю і несподівано.

Любов приходить помалу, з стражданням, з буденними клопотами, в поросі повсякчасних пригод, приходить непомітно, стає господинею і одходить трудно, з муками, з смертю.

Кохання любить тільки себе і для себе. Коли страждання коханого дасть насолоду, кохання шукатиме тільки страждання коханого.

Любов оддає себе для любого. Страждання любого виключає радість люблячого.

Кохання є цвіт, з якого виростає рідкий овоч — любов. Без цвіту немає плоду, але цвіт не є плід і не всякий цвіт перетворюється в плід. Тисячі кохань обсипаються безплідними, усихають, не встигши розквітнути до зерна любови.[42]

Будапешт, 7. IV.

Ще нема ніякої відповіді. Позавчора мали ми спільну вечерю

з Бела Куном, Пором та іншими народними комісарами Угорської Совєтської Республіки. Вони жагуче вірять, що Москва та Київ згодяться на мою пропозицію. Вірять, бо не менш жагуче того бажають. Адже не дурно ходять чутки, що французи з Сеґедіну все більш і більш посуваються на Будапешт, а чехо-словаки займають Угорську Україну.

Мій сумнів вони зустріли з гарячим протестом: ніколи в світі руські комуністи не можуть бути імперіялістами та націоналістами. Ніякі мої докази, приклади, спомини не могли на них подіяти, — адже Бела Кун "найкращий учень Леніна", він краще знає свого вчителя. Але я все ж таки сказав йому: "Запам'ятайте мої слова: вони загублять вас, нас і себе на українському питанні". На це Бела Кун ще раз замотав головою і сказав, що вони неодмінно згодяться. На другий день вони мали знов по радіо говорити з Москвою і зараз же переказати мені відповідь. Чи говорили, чи ні, — не знаю, бо нічого досі не говорять мені. Моя ж певність у неґативному відношенні кацапів росте і я твердо рішив завтра-позавтра вертатись до Відня. Галаган від мого імени буде тут далі провадити переговори, якщо тільки вони будуть.

А з України звістки найсумніші: безладдя, дезорганізація, розпущеність, розгубленість, деморалізація. Директорія живе у вагонах, круг яких купа екскрементів, сміття, бруду. Міністри сваряться, гризуться, скаржаться, арештовують один одного. Дрібні й великі урядовці, різні людці з партії самостійників крадуть гроші, тікають, їдуть за кордон ховати вкрадене. Війська нема, тільки самі штаби та отамани на чолі з Головним Отаманом — "балериною". Цей смішний і шкідливий чоловік не зважа ні на що і поки є хоч ступінь території та два-три чоловіки, перед якими він може ґраціозно позувати, він почуває себе в акції. Прочитав я в завезеній газетці його одну телеграму і взяв мене і сміх, і злість, і огида. Тон телеграми самодержавний, набундючений, стиль колишніх царських рескриптів: "... моє і всіх вірних синів України серце сповнилось радістю...". Він дає накази всім міністрам, всій Директорії, всім військам, дає вказівки по всіх галузях життя — адміністративних, економічних, політичних, удаючи, що ніби справді є територія, є справжні міністри, справжнє якенебудь життя. Крім купи вагонів з купами бруду та екскрементів, крім купки людей, що через щось звуть себе міністрами, крім розкиданих купок людей, яких звуть козаками та атаманами, крім хаосу, безпорадности, безсудности, нема ж ніякого ні політичного, ні економічного, ніякого організованого життя. Та й нема де йому бути, бо вся ж

Україна під совєтською владою, — під Директорією тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків. А "балерина" кощуственно вихиляється перед трупом забитої України, робить ручкою до нещасних обідраних оборонців-недобитків, прибирає фельдмаршалські пози перед винищеними, перевтомленими людьми і аж захлинається від власного самомилування. І всі сміються з нього, і всім гидко, а така наша доля, що цей шамотливий нікчемний чоловічок своєю шамотливістю, своєю славолюбністю, своїми позуваннями створює враження якоїсь акції. Щось десь ворушиться все ж таки, хай це "балерина" на купках замерзлих екскрементів, а все ж таки якийсь рух, не мертва сплячка, не гниїння. Дійсно, хочеться лютого, безжалісного, пекучого подиху большевизму, щоб розшпурляти ці купки засмерділих людей, екскрементів фізичних і моральних, сміття, тупого самовдоволеного егоїзму, самодурства, що називається директоріянською владою. Вони *тепер* фанатично проповідують "трудові ради", ті ради, проти яких вони так уперто, тупо зі мною змагалися ввесь час. Пізно, дурні люди! Нікому *тепер* це непотрібне. Та й нема де їх заводити. Не у вагонах же, де ніякі ради не знищать утоми, зневір'я, упадку сил душі і тіла. Ех, коли б не націоналістична жадність і тупість зголоднілих, лютих кацапів, коли б вони поступилися й згодилися на *українську* совєтську владу, ще можна б дещо поправити. І, може, справді цей момент був би рішаючим у боротьбі соціялізму з капіталізмом по всьому світі. І, може, ожили б трупи, а на купах сміття директоріянського зійшли б квіти нового, дійсно нового життя. Та ні, не віриться мені в таку залюбленість кацапських комуністів у світовий соціялізм, — вони його віддадуть за свій імперіялізм. Хай не буде соціялізму, зате Росія матиме Україну, не совєтська, не соціялістична Росія, а якабудь, хоч би й монархічна, аби з Україною.

Ліс шумить од вітру так, наче шкварчить на вогні величезна сковорода.

Дерева хитають вітами, наче, одступаючи, одмахуються руками й комусь уклоняються.

Небо вкрите густими синювато-попелястими хмарами. В них провали, блакитні вікна з жовтогарячими соняшними краями. Крізь ці вікна на землю ллється згори світло, як у льох через ляду.[43]

ПРИМІТКИ

Записник ч. VI — бльокнот розміру 10 × 16 см у напівтвердих, чорного кольору, колінкорових палітурках, папір лінійований. В. Винниченко почав записи звичайним олівцем 23. VIII. 1918. З 27. XI писано вже чорним, а інколи сіро-блакитним атраментом. На стор. 120 записи перериваються. Три нотатки зроблено ще на стор. 128. На стор. 129 записано різні суми грошей, у різній валюті (марки, карбованці, рублі "думські" тощо), які належали Директорії та ЦК УСДРП. Стор. 130 — порожня. На 121 стор. — кілька адрес.

1. З серпня 1918 року гетьманська варта на чолі з капітаном Майбородою заарештувала на Княжій Горі коло Канева В. Винниченка й привезла його до Києва в Особливий відділ гетьмана. 4 серпня, за особистим розпорядженням гетьмана Павла Скоропадського, Винниченка звільнили. З того часу він з дружиною оселився знову в Києві й почав активно співпрацювати в Українському Національному Союзі, який пізніше очолив.

2. *Фастів* — одно з більших промислових міст Київської області, розташоване за 50 клм на південь від Києва, над річкою Унавою (притока Ірпеня). Після повстання проти гетьмана 14. XI. 1918 року, коли полк Січових Стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем, а з ними й новоорганізовані повстанські частини, що звідусіль напливали, рушили з Білої Церкви до Фастова, щоб звідти почати наступ на Київ, Фастів став центром штабу української повстанчої армії. Тут же зупинилася і Директорія на чолі з В. Винниченком.

3. Гетьман П. Скоропадський двічі пробував запросити В. Винниченка на розмови. Перший раз після звільнення Винниченка з-під арешту 4 серпня 1918. Удруге, розмова таки відбулася 5 жовтня 1918. Це була критична ситуація в уряді гетьмана. Не без впливу тодішнього міністра закордонних справ Д. Дорошенка, гетьман запросив на

авдієнцію В. Винниченка, але на цей раз уже як голову Українського Національного Союзу. Для цієї розмови було створено делеґацію в складі В. Винниченка, як голови, і А. Ніковського та Ф. Швеця, як членів. Ось про цю розмову й згадує Винниченко в цих записах. (Див. про це: П. Христюк. "Замітки й матеріяли до історії української революції 1917-1920 рр.", Відень, 1921, стор. 111).

4. ... *приймав послів од Антанти.* — Мова йде про офіційні прийняття голови Французької місії при уряді УНР ген. Табуї (18. XII. 1917) і представника Великої Брітанії в Україні Піктона Беґґе (19. XII. 1917), коли В. Винниченко був головою уряду доби Центральної Ради. (Див. про це: Д. Дорошенко. "Історія України, 1917-1923", том I, Доба Центральної Ради, 2-ге вид., Нью-Йорк, 1954, стор. 231-239).

5. *Вільгельм II* (1859-1941) — імператор Німеччини і король Прусії (1888-1918), за панування якого був підписаний 9 лютого 1918 в Бересті Литовському мир з Українською Народньою Республікою. За його ж панування військові німецькі сили, що прийшли в Україну згідно з договором, як союзні війська, 29 квітня 1918 року вчинили державний переворот і поставили на чоло України гетьмана в особі ген. Павла Скоропадського. Під час свого шестимісячного гетьманування П. Скоропадський 4 вересня 1918 року відбув офіційну візиту до Берліну. За свідченням проф. Д. Дорошенка, гетьмана та його почет зустріли на вокзалі: український посол у Берліні барон Штайнґель, радник фон-Прітвіц, як представник райхсканцлера, державний секретар фон-Кюльман і леґаціон-секретар Меєр, як представник Міністерства закордонних справ. 5 вересня гетьман, у супроводі посла Штайнґеля, склав візиту райхсканцлерові графові Ґерілінґу. 6 вересня гетьман поїхав до замку Вільгельмсгеге, біля Касселя. Там, у кабінеті Вільгельма II, відбулося перше побачення гетьмана з імператором Німеччини. Побачення тривало годину. Вільгельм II вручив гетьманові Хрест Ордена Червоного Орла. На обіді, що відбувся на честь гетьмана, імператор і гетьман обмінялися тостами. До Києва гетьман вернувся 17 вересня.

6. Мова йде про початок загального концентричного наступу української повстанчої армії на Київ, у якому перебувало понад 20 тисяч німецького війська й різні гетьманські охоронні частини.

7. *Швець, Макаренко, Андрієвський* — члени тількищо обраної Директорії, яку очолив В. Винниченко.

Швець Федір (1882-1940) — український громадський діяч, з освіти геолог, на еміґрації професор Українського Вільного Університету в Празі, де й помер.

Макаренко Андрій (1885-1963) — походив з Полтавщини, службовець управління Південно-західніх залізниць у Києві. Під час революції 1917 року очолив спілку залізничників і виявив себе активним організатором українських залізничників. Як голова спілки залізничників, підтримав думку повстання проти гетьмана й увійшов у

склад Директорії УНР. На еміґрації жив скромно в Австрії, Чехо-Словаччині й США, де й помер.

Андрієвський Опанас (1878-1955) — адвокат, мировий суддя, член УПСС (Української Партії Самостійників-Соціялістів). Як член Українського Національного Союзу, приєднався до повстання проти гетьмана й увійшов до Директорії. Як політичний діяч, нічим особливим себе не виявив. На еміґрації професор УВУ в Празі.

8. В ориґіналі: 2. II. 19. Одначе всі наступні записи вказують, що мова йде тут про події в січні 1919 року. На цій підставі помилкову дату виправляємо на правдиву.

9. *Совдепія* — скорочення від російської назви: Совет рабочих депутатов, уживалося як іронічний вираз про Російську Радянську Республіку.

10. *Греків, Олександер* (1875-1959) — генерального штабу генерал-хорунжий царської армії. Командувач південним відтинком фронту української армії, уповноважений уряду УНР для переговорів з французьким командуванням в Одесі щодо визнання України Антантою, військовий міністер уряду УНР на початку 1919 року. У 1945 році схоплений більшовиками у Відні й вивезений до концтабору. У грудні 1956 року повернувся з заслання і помер у Відні.

11. *Мельник, Андрій* (1890-1964) — полковник армії УНР, один з найближчих співробітників полковника Євгена Коновальця. Народжений у Якубовій Волі, Дрогобицького повіту. Сотник С. С. Після боїв на Лисоні потрапив у російський полон і перебував у таборах полонених у Царицині. Під час революції 1917 року виїхав на Україну, де спільно з Є. Коновальцем організував Корпус Січових Стрільців. Активний учасник повстання проти гетьмана Скоропадського. Перебував на різних відповідальних посадах аж до командира дивізії й помічника командира корпусу. З січня 1919 року — начальник штабу дієвої армії УНР. На еміґрації жив у Празі, де закінчив лісовий інститут, а з 1922 року в Галичині. В'язень польських тюрем. Після смерти Євгена Коновальця став головою ПУН (Проводу Українських Націоналістів). 1944 року — в'язень німецького концтабору Саксенгавзен. Після війни жив у Люксембурзі, де і помер.

12. *Осецький, Олександер* (1873-1936) — генерал-майор генерального штабу російської армії, генерал-хорунжий армії УНР від 1917 року, військовий міністер у першому уряді Директорії УНР. Після Трудового Конґресу уступив. На його місце було призначено ген. Грекова. Помер і похований у Парижі.

13. *Остапенко, Сергій* (рік народження і смерти не устійнено) — економіст, доцент Київського комерційного інституту, член Центральної Ради, член мирової делеґації на конференції в Бересті-Литовському (у господарчій комісії), за доби Директорії — міністер торгівлі і промисловости в уряді В. Чехівського, з лютого до квітня 1919 року го-

лова уряду УНР. Автор багатьох друкованих праць на економічні теми. Залишився під більшовиками. Спочатку співпрацював у економічній і загальносуспільній радянській пресі, зокрема в "Червоному шляху". Після 1930 року заарештований і дальша доля його невідома.

14. *Отаман Осадного Корпусу* — полковник Євген Коновалець.

15. Це накреслений В. Винниченком проєкт першої Ради Народніх Міністрів доби Директорії. Остаточно усталений склад Ради народніх міністрів див.: В. Винниченко. "Відродження нації", Київ, 1920, кн. III, стор. 193-194, або Павло Христюк. "Замітки й матеріяли", т. IV, стор. 20-21.

16. Мається на увазі Таращанський полк, що діяв у Першій радянській дивізії, яка наступала з РРФСР на Київ. Таращанський полк визначався особливою жорстокістю, грабунками, розстрілами українського населення на захоплених ним територіях.

17. *Чикаленко, Петро* — молодший син Євгена Чикаленка, начальник канцелярії Генерального Секретаріяту (з червня 1917 до січня 1918), від січня 1919 року перший секретар посольства в Туреччині (при послі О. Лотоцькому). У другій половині 1919 року, коли В. Винниченко жив у Земмерінґу під Віднем, П. Чикаленко був уже коло нього й активно співпрацював з ним. Пізніше, при невияснених досі обставинах, повернувся до Києва, працював у системі ДВУ і підтримував листовний зв'язок з Винниченком. Наприкінці 20-их років був заарештований і вмер у концентраку на Соловках.

18. *Надюга* — Надя, давня знайома Винниченків ще з доби їх життя у Москві 1914-1916. Її часто згадувано в записнику ч. III.

19. *Мазуренко, Семен* (1879-?) — активний революційний діяч початку XX сторіччя. 1905 року організатор Всеросійського селянського союзу, заарештований і висланий на Сибір. Повернувся 1917 року й відразу влучився в ряди УСДРП та активно працював у революційно-національному відродженні України. На доручення уряду Директорії, очолив Надзвичайну дипломатичну місію УНР до Москви, для переговорів у справі миру й унормування стосунків між Україною і Росією. З невияснених досі причин не міг вчасно повернутися і поінформувати про наслідки своїх переговорів. Відіграв деяку ролю у виїзді Винниченка в травні 1920 року до Москви й Харкова для переговорів з радянським урядом. У 1930 роки був заарештований і загинув у невідомих обставинах.

20. *Есефи* — так скорочено називали Партію Українських Соціялістів-Федералістів, що об'єднувала невелику, але міцно організовану групу українських інтеліґентів-демократів поміркованих поглядів. Походила вона з дореволюційної Української Радикальної Партії, що постала наприкінці 1905 року, а 1908 року змінила назву на Товариство Українських Поступовців (ТУП), яке проіснувало до 1917 ро-

ку. У квітні 1917 року ТУП на своєму конґресі перезвало себе на Партію Українських Соціялістів-Федералістів. На чолі цієї партії в основному стояли: С. Єфремов, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, А. Ніковський, Д. Дорошенко, І. Шраг, О. Лотоцький, П. Стебницький та ін.

21. *Раковський, Християн* (1873- рік смерти невідомий) — давній більшовик, народився в Болгарії. До революції 1917 р. жив і працював у Румунії. За освітою — лікар. З 1917 року — в Росії, де брав активну участь у революції. З 1919 по 1924 роки — голова Ради Народних Комісарів УРСР. Від 1925 по 1927 — посол СРСР у Франції. Під час середпартійної дискусії в РКП став на бік Л. Троцького. За це, після перемоги фракції Сталіна, був позбавлений високого становища в партії, а згодом заарештований і на процесі "Правотроцькістського бльоку" в березні 1938 року засуджений на 20 років ув'язнення. Дальша доля його невідома.

22. *Мануїльський, Дмитро* (1883-1959) — активний діяч РКП, з походження українець. Народився в родині волосного писаря в селі Святець, Крем'янецького повіту, на Волині. Закінчив Острозьку гімназію, вступив у Петербурзький університет, де 1903 року ввійшов у РСДРП (Російську Соціял-Демократичну Робітничу Партію ((більшовиків) і активно працював у підпіллі. До активної тоді української студентської громади в Петербурзі не належав. Був арештований, висланий, втік із заслання, жив нелеґально, а 1907 року втік за кордон. 1911 року закінчив юридичний факультет Сорбонського університету в Парижі. Відповідної праці не мав. Жив з випадкових журналістичних заробітків. Зокрема співпрацював у Льозанні в Українському інформаційному бюрі, що його під час війни провадив колишній український соціял-демократ Володимир Степанківський. Після революції 1917 року Мануїльський повернувся в Росію і відразу посів провідне місце в більшовицьких верхах. Особливо він корисний був для аґентурної ролі в Україні через своє походження і знання мови. З 1922 р. працював у Комінтерні. З 1924 — член Президії, а з 1928 по 1943 — секретар Виконкому Комінтерну. Після Другої світової війни займав посаду заступника голови Ради міністрів УРСР, міністра закордонних справ, був головою української делеґації на установчому Конґресі ООН у Сан-Франсіско.

23. *Пятаков, Ґеорґій* (1890-1937) — родився на Україні в багатій родині власника цукроварень, російський комуніст-централіст, ворог українського національно-державного відродження. В перші місяці постання Української Центральної Ради входив у її склад, як голова фракції РСДРП (б), пізніше вивів цю фракцію з Української Центральної Ради й почав підступну боротьбу проти українського уряду. З постанням маріонеткового харківського більшовицького уряду України був його головою. Постійно займав непримиренну антиукраїнську (навіть у комуністичному трактуванні) централістичну позицію. Після революції — голова ВРНГ (Вищої Ради Народного Господарства) СРСР.

За доби сталінського терору потрапив у неласку й був розстріляний у зв'язку з процесом т. зв. Антирадянського троцькістського центру 24-30 січня 1937 року.

24. Про цю історію докладніше див. працю Павла Христюка "Замітки й матеріяли", т. IV, стор. 96-97.

25. *Галлер, Юзеф* (1873-1960) — польський генерал, що в 1918-1919 рр. організував у Франції кілька польських дивізій і, діставши повне спорядження й досвідчених інструкторів від французів, прибув до Польщі і передусім спрямував свої дивізії проти УГА, примусивши її перейти за Збруч на територію УНР.

26. *Самостійники* — невелика, але досить рухлива в революцію Партія Українських Соціялістів-Самостійників. До революції ця партія, організована й керована М. Міхновським (1906), мала назву Українська Народна Партія. Перед революцією 1917 року вона фактично вже не існувала. Відновила свою працю навесні 1917 року, вже під вищезазначеною назвою. До провідного складу її входили: М. Міхновський, М. Білинський, Д. Симонів, В. Осецький, І. Липа, О. Степаненко та ін.

27. *Шаповал, Микита Юхимович* (1883-1932) — видатний діяч українського національно-державного відродження, публіцист, соціолог, поет і літературний критик, провідний член УПСР (Української Партії Соціялістів-Революціонерів) ще з дореволюційних часів. Організатор і провідний публіцист та літературний критик місячника "Українська хата" (1909-1914). За доби революції 1917 року — член Української Центральної Ради і Малої Ради, міністер пошт і телеграфу, а пізніше міністер земельних справ уряду УНР; однодумець В. Винниченка й активний діяч у готуванні повстання проти гетьмана Скоропадського, голова Українського Національного Союзу (після В. Винниченка). На еміґрації — голова Українського громадського комітету в Празі.

28. Перші записи В. Винниченка після виходу з Директорії й виїзду за кордон. У другій половині січня й на початку лютого 1919 року внутрішня і зовнішня ситуація Української Народньої Республіки та її уряду склалася так, що В. Винниченко, як голова Директорії, і В. Чехівський, як голова уряду, змушені були зрезиґнувати з своїх становищ. Після цього Винниченко, в погодженні і з офіційним мандатом від ЦК УСДРП, виїхав за кордон для участи в міжнародній соціялістичній конференції, що незабаром мала відбутися, здається, в Берні (Швайцарія). (Див.: І. Мазепа. "Україна в огні і бурі революції 1917-1921", Німеччина, в-во "Прометей", 1950, т. І, стор. 96-106. — Далі пишемо: І. Мазепа. "Україна в огні").

29. *Шезльонґ* — з франц. chaise longue, дослівно: крісло довге, — особлива форма крісла чи канапки для відпочинку, з похилою спинкою й довгастим сидінням. На ньому зручно напівлежма відпочивати.

30. *На стінах* — очевидячки, це звичайна механічна помилка. Логічно мало б бути: *на вікнах.*

31. Через увесь абзац від *Втома* до *глузує з нас*? великими червоними літерами позначено: СМ. Це значить: використано для роману "Соняшна машина".

32. Neue Freie Presse — тогочасна віденська щоденна газета.

33. 28 березня 1911.

34. *Галаган, Микола* (1882-?) — український громадський і політичний діяч, за фахом фізик. Член РУП, а пізніше УСДРП. За доби УНР — на дипломатичній службі: представник Центральної Ради на Кубані, пізніше в Румунії; за Директорії — голова української дипломатичної місії в Будапешті. На еміґрації посідав різні посади: у Відні голова Українського допомогового комітету, в Празі голова Українського видавничого фонду, один з організаторів української громади. Автор мемуарів "З моїх споминів" (4 томи), праць на суспільно-політичні теми і наукових публікацій з фізики. Після 1945 р. залишився в Празі, і дальша його доля невідома.

35. *Козловський* — відповідальний секретар українського посольства в Угорщині. Ближчих відомостей про нього не маємо.

36. *Бела Кун* (1886-1939) — один з основників і керівників Комуністичної партії Угорщини, брав активну участь у створенні Комінтерну (1919), довгорічний його (і Леніна) аґент у міжнародній акції. Інспіратор і один з організаторів Угорської Радянської Республіки (21. III.-1. VIII. 1919). В уряді УРР був формально народним комісаром закордонних справ і членом Колеґії військових справ, а фактично — диктатором новоствореного угорського радянського уряду. Після повалення УРР Бела Кун утік до Австрії, а звідти — до Радянської Росії. Там під керівництвом В. Леніна і після нього виконував різні аґентурні ролі в Комінтерні і в РКП. Чимось не догодив Сталінові й у добу терору 30-их років був ліквідований.

37. *Державний Секретаріят* — під такою назвою діяв тоді виконавчий орган влади Західньо-Української Народньої Республіки.

38. *Незалежники* — ліва фракція УСДРП, що остаточно оформилася в окрему групу під назвою УСДРП (незалежників) на VI конґресі УСДРП, у першій половині січня 1919 р. Після відкинення конґресом резолюції лівої фракції, в якій давалася нова характеристика української революції і тактики партії на сучасному етапі, фракція покинула конґрес, оформилась в окрему партію незалежних і почала видавати свій власний орган "Червоний прапор". Пізніше незалежники прийняли назву УКП і як опозиційна партія до КП(б)У проіснувала до 1925 р. У керівний склад незалежників входили: Юрій Мазуренко, Андрій Річицький, Михайло Авдієнко, Микола Ткаченко, Володимир Чехівський та інші.

39. *Ліві українські соціялісти-революціонери* — це фракція УПСР, що виникла під час гетьманщини, в травні 1918 року, на IV конґресі УПСР. Після з'їзду ліва течія захопила в свої руки центральний орган партії "Боротьбу" і далі почала діяти вже як самостійна партія УПСР (боротьбістів). У керівний склад боротьбістів входили: Гнат Михайличенко, Василь Блакитний-Еллан, Олександер Шумський, Григорій Гринько, Панас Любченко, Левко Ковалів, Андрій Заливчий та інші. У 1920 році боротьбісти влилися в КП(б)У, а в 30-ті роки були поспіль розстріляні або замкнені в концтабори смерти.

40. *Українська Національна Рада* — найвищий законодавчий орган, парлямент ЗУНР, що постав 19. X. 1918 року у Львові.

41. *Пор, Ернст* — правдоподібно, заступник народного комісара закордонних справ Радянської Угорщини, близький співробітник Бела Куна, тодішнього народного комісара закордонних справ Радянської Угорщини. Після упадку Радянської Угорщини разом з Бела Куном утік до Австрії, там був інтернований, а дальша його доля невідома.

42. Усі нотатки з роздумами про кохання і любов позначені навскіс рукою В. Винниченка великими червоними літерами СМ. Це, як знаємо, означає, що цей розділ використано в романі "Соняшна машина".

43. Ці три пейзажні нотатки теж позначені великими червоними літерами СМ. Отже, і вони використані в романі "Соняшна машина".

ЗАПИСНИК ч. VII

(10 квітня — 28 серпня 1919)

Будапешт, 10. IV.

Уже ніби є якась відповідь з Москви. Але мадяри не знають ключа до шифру і не можуть прочитати телеграм. Уже кілька днів, як лежать ці телеграми у них, а вони не спромоглися, чортові монголи, запитати Москву про ключ. Вертатись до Відня, не дізнавшись про зміст одержаних уже телеграм, було б зовсім комічно. Отже мусимо чекати ще. Хоч мої компаньйони[1] вже рвуться з Будапешту, — нема чого їсти, нема чого робити і нема чим зайняти вільний час, якого у нас 24 години на добу.

Мене трошки забавляють мої компаньйони, вони обидва хочуть бути моїми няньками й опікунами. Навіть є трошки ревнощів, бо кожен гадає, то є іменно він, який мені радить у всьому і який опікується, щоб я не зробив непевного кроку. Обидва люблять поговорити про свої хороші якості, трошки перебільшити їх і виставити колишні свої вчинки в перебільшеному освітленні.

Будапешт робить враження завмираючого міста. Майже всі маґазини замкнені, вітрини порожні. Вчора я бачив у одному вікні, великому, з широкими полицями, один самотній сірий жіночий черевик. Він стояв самотою (всі полиці були порожні), притулившись до стінки. Покритий порохом, забутий там, цей сірий черевичок робив моторошне враження.

У ресторанах не дають уже соли. М'яса давно нема. Все стало дорожче. Всі чогось ждуть. Загальна думка, що це так собі, покищо, часово так треба, але не довго. І невдоволення уже стає нетерплячим.

А тим часом в Баварії Совєтська Республіка.[2] В Бравншвайґу от-от проголосять її. В Маґдебурзі криваві бої. В Болгарії неспокійно, Австрія чекає, що буде далі. Вогники спалахують то тут, то там. Десь тягне димом, щось глухо звідкись гуркотить. Стара Европа напружено озирається, крутить головою,

тривожно вслухається в майбутнє.

А наша цвіла Директорія з нафталіновим своїм Секретаріятом, узявшись за руки, б'ють поклони перед цею старою грішницею-Европою, благаючи в неї допомоги проти грізних сил революції. Вони — бідні, азіятські хуторяни — в своїй простодушній наївності все вірять, що стара грішниця так само й тепер могутня, як була ще рік-півроку тому. Вони й не помічають, що вона сама готова бити поклони перед кимсь дужчим, щоб дав їй допомогу.

Будапешт, 11. IV.

Сьогодні вранці бачився з Куном. Через Бір[інського] він прохав мене зайти до нього рівно о 8-ій год. ранку, бо весь день він так зайнятий, що не може вільно побалакати в іншу годину. Маючи його за европейця, я прийшов точно о 8-ій годині до нього в готель. Перед дверима його номерів купчилося з десяток людей. За маленьким столиком сидів матрос при револьвері, з товстими чорними вусами. Він, очевидно, був за дежурного урядовця. Я дав йому свою картку візитову і попрохав однести її Кунові. Матрос картку взяв, але покрутивши її, нерішуче сказав: — Алеж товариш Кун ще спить. — Так розбудіть його.

Мій тон був такий певний, що матрос повірив йому й пішов будить. Але біля дверей пом'явся, почухався і вернувся. Власна його нерішучість, очевидно, розсердила його і він сердито сказав мені: — Товариш спить. Я не хочу будити його. — А вже було пів на дев'яту. Чекаючі дивились на мене з цікавістю. Вони, мабуть, давно тут сиділи і збирались ще довше сидіти, бо якась панна сиділа й читала книжку. Я написав на картці кілька слів Кунові і хотів уже дати її матросові та йти додому, аж тут з'явився заспаний, чорнявий індивід, якого я бачив серед мадярів на вечері у Козловського. Він пізнав мене, зашамотався і побіг будити Куна, запросивши мене почекати у вітальні Куна.

Хвилин через десять дійсно з'явився Кун з своїм рівнобілим лицем і великою одвислою губою. Він почав прохати вибачення, бо ліг тільки о 5-ій год. ранку, але я зараз же перейшов до справи. Він звелів принести розшифровану телеграму, в якій було сказано, що Москва охоче буде посередником, але я мушу сказати, на які сили можу рахувати і які партії мають бути в уряді. Тоді я вийняв наготовлену відповідь і дав її Кунові. В ній було те саме, що й перше: самостійність, український уряд, українська державна мова. При цій умові дуже можливий

перехід військ Директорії на бік *українського* совєтського уряду і переворот у Галичині. Кун обіцяв сьогодні ж переказати її в Москву. А я сказав, що їду в Відень і звідти через Галагана вестиму переговори далі.

Отже, нарешті, сьогодні виїжджаємо. Справа за десять день через монгольську недбалість стоїть в самому початку. Але чи посунеться вона далі і як саме, побачимо.

Вечір, 11. IV.

Їдемо в одному вагоні з совєтським посольством Угорщини у Відні. Нас трактують закусками, яких посольство везе три валізки. Розпорядчиком їжі товстелезний одгодований добродій, ще молодий, але з таким черевом, яке ледве пропихається в коридорі вагону. Бірінський виблискується від задоволення їжею, розмовою з Genosse Gesandter і тою увагою, яку виявляють до нас мадяри. Ю. П.[3] суворо і сонно сидить і на всі звернення до нього по-французьки одповідає по-німецьки: "Данке шен".

Відень, 25. IV.

Українська "Пресова служба" з великим захопленням ширить відомості, що українські ліві елементи під командою "отамана" Зеленого[4] побили руських большевиків, вигнали їх з Києва і очищають всю Україну від насильників. Зелений ніби прихильно ставиться до Директорії. Отже, треба думати, незабаром Директорія має бути в Києві.

Я цього не думаю. Насамперед, я не вірю в Зеленого і його перемоги. Щось, можливо, є там, якесь заворушення, якесь часткове, місцеве повстання, але до таких перемог ще, напевно, дуже далеко.

Та якби й справді Зеленому пощастило вигнати кацапів з Києва, то це ще не значить, що туди ввійшли б зразу Директорія з її петлюрівщиною, з погромами, реакційністю, попами і т. п.

На жаль, точні відомості дістати з України трудніше, ніж з Австралії. Це дуже ускладнює прогнозу, без якої неможливо провадити якусь політичну акцію. Наприклад, варто було б спробувати завести переговори з Німеччиною. Є деякі дані гадати, що Америка не від того, щоб ввійти в ближчі стосунки з Германією. Чехія також має більшу прихильність до Америки, ніж до інших членів Антанти. Союз Америки, Германії, Чехії й України міг би бути досить імпозантним. Усі три союзниці, розуміється, доїли б четверту — Україну. Всі три, розуміється,

дерли б за свій союз добре, але зате й Україна могла б стати на ноги. Я даю доручення С-ові почати від мого імени переговори в Празі й у Берліні. Коли Директорія продержиться ще хоч з місяць, коли матиме хоч клаптик території, коли Америка згодиться на підтримку української держави, то ще, може, вдасться дещо урятувати за допомогою німців. Коли ж і ця комбінація не вдасться, то, очевидно, доведеться нашій нації розвиватися шляхом трудної повільної еволюції. Це, розуміється, цілком природний, нормальний шлях, (''природний і нормальний'' в умовах капіталістичного, імперіялістичного світу). Трудно назвати ''природним'' шлях розвитку дитини, якій одібрано світ, добре повітря, яка мусить жити в підвалах і годуватися самою картоплею. Але ми мусимо й з картоплі бути задоволеними, бо до революції й того не мали.

Читаю Леніна ''Держава і революція''. Він силкується довести, що держава, як така, мусить загинути. Власне, це говорять Маркс і Енґельс. Ленін же хоче виправдати совєтську державу, утворену комуністами в Росії. Це досить трудне завдання. Коли держава мусить зникнути, як держава, коли, замість цієї організації громадянства, мусить настати якась нова, то нема чого старатися самою *назвою* змінити суть речі. Суть речі, суть держави лишається тою самою, як би вона не називалася — совєтською республікою, демократичною республікою, чи монархією.

Земмерінґ, 20. V.

Поляки взяли Дрогобич, Борислав. Мають ще взяти по Буг, як і обіцяно їм щедрою Антантою. Увірвалась нашим бідним галицьким ''секретарям'' нафтяна ванна, в якій вони купались. Україну одрізано від Европи. Та й скільки там тієї нещасної України лишилося. Невже й тепер наші ліві вагатимуться, з ким іти і проти кого? А момент гострий: Антанта наступила ногою на горло Німеччині й пхає їй у руку перо — ''підписуй!''. Німеччина корчиться, зціплює зуби, задихається під ногою, а пера не бере. Погляда в бік Совєтської Росії, яку теж уже хапають за пальці цупкі лапи Спрута-Антанти й реакції. Германія воліє задихнутись під ногою, а на самогубство не згоджується. Антанта буде душити. Вона це рішила без вагання. Але що буде, як нога сприсне? Як ослабне сам Спрут? Як маси антантського війська почнуть від окупації, аґітації, від духу часу розкладатись? Що тоді робитимуть пани Клемансо,[5] Ллойд

Джорджі[6] та Вілсони?[7] Недурно німецькі незалежники стоять за підписання миру, для "передишки", в певній надії на світову соціялістичну революцію. Я написав нашому Ц.К.[8] листа, в якому пропоную не дуже покладатися на міць Антанти й орієнтуватись також трохи й на можливість світової революції. З такого погляду їхня запекла ворожість до комунізму є чисто хуторянською політикою. А що вже до соціялістичного штандпункту, то тут, безумовно, їхній гріх є абсолютний. Тепер є, дійсно, момент, коли боротьба за соціялізм може провадитись безпосередньо, конкретно, коли всякий соціяліст має змогу виявити себе до кінця. Та пізно: мій лист уже не дійде. Написав мені Шаповал з Будапешту, ніби він там десь вичитав, що Москва згодилась на мої 5 пунктів. А чому ж мадяри не сповістили мене про це? Тоді, може, там на Україні погодяться? Побачимо.

І в природі якась цупка рука Антанти тримає за горло весну й не пускає. Холод, сніг, тумани, температура доходить до 2-1° R. А вже друга половина мая. Гори наїжились обстриженими маківками, закурені хмарами, важко налягли на землю й мовчать. Час від часу по них стомлено, заплакано проходять соняшні плями, зсовуються в долини й зникають. Сосни й смереки, нахмурившись, змерзло загортаються в голчасті шуби й не рухаються. Долина біля Відня в сивому, синюватому тумані. Скрізь панує Антанта. Але чи надовго?

Земмерінґ, 22. V.

Стара Европа глухо буркотить. Творять мир, а витворять різню. Почуваючи запах загибелі, пани світу мають передсмертну гарячку. Особливо деґенеративна Франція хапається загарбати якомога більше, захопити незаслужене. Французький капіталіст-лихвар і тепер виявляє себе в усій одвертості своєї мерзенної природи. Руками, кров'ю, здоров'ям і життям робітників Англії, Америки, Індії, Австралії, всього світу здобута перемога використовується ними, купкою інтернаціональних грабіжників, злодіїв, дармоїдів, злочинців, таких злочинців, яких ще досі не було у світовій історії. Але рідко грабіжники діляться полюбовно і мирно. Неодмінно перегризуться. Слинявий, сентиментально-солоденький буржуазний інтеліґент Вілсон проголосив 14 "знаменитих" пунктів своєї мирової програми. На цей гачок було спіймано очманілу від утоми і знесилля Германію. На цьому гачку її витягнено на берег з умовою пустити у вільну, свіжу, багату їжею воду. Але замість

того її ловкі рибалки збираються з'їсти. Ходить тільки про те, як саме її з'їсти: вареною, смаженою, з якою підливою, який саме шматок кому достанеться. Розуміється, кожному хочеться найкращий. І тут то й є маленька небезпека для ловких рибалок.

Франція, звичайно, хоче гарненьких процентів і грошенят, це її specialité — проценти. Сиди собі і роками смокчи, не вдаривши пальцем об палець. Англія ж хоче добре гандлювати. Германія дуже ставала їй на перешкоді по всьому світі. Отже Англія хоче зовсім придушити свого конкурента. Але, придушивши, одібравши в нього змогу торгувати, а тим самим виробляти продукти торговлі, вона робить його бідним на гроші. Звідки ж Германія братиме гроші для Франції? Щоб платити мільярди, треба десь їх заробляти. От тут то й "заковика". Для Англії вигідніше їсти рибку смаженою, а для Франції вареною. А разом і смажити і варити — ніяк неможливо. Як рибалки вийдуть з цього становища, побачимо далі. В Англії вже починають лунати голоси невдоволення з мирового договору. (Характеристично, між іншим, те, що й досі ні французький, ні англійський парляменти, не кажучи вже про публіку, громадянство, — не знають точного тексту цього договору! І починають уже сердитись). Деякі називають його "злодійським", "обманом", "зрадою своєї гідности і чести", навіть консервативні групи невдоволені. А німці все одтягають термін підписання й підсувають контрпроєкти. Бідна рибка не хоче бути ні засмаженою, ні звареною. Вона, очевидно, сподівається, що рибалки почнуть битися, а вона тим часом утече у воду. Або рибалок почнуть бити їхні власні обдурені народи. Але, голубчики графи Брокдорфи-Ранцав,[9] тоді й вам не з медом прийдеться. Германія то вистрибне у воду, але вас то вже засмажять!

23. V.

Поляки взяли Стрий. Значить, кінець: уже ніяк мої книжки не підуть на Україну. Я мушу, нарешті, констатувати, що я занадто дорого заплатив за "творимую леґенду" нашої державности. Занадто дорого: я віддав за неї не тільки свої книжки, це ще біда не велика, — я віддав свої переконання, свою політичну, моральну честь, свою гордість і гідність, свою незалежність і свободу в жертву цього жорстокого бога. Два роки революції нашої я топтав себе, плював собі в лице, зраджував себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби. З дитинства ненавидячи попівство, релігійний дурман,

ледачих жерців його, носіїв і охоронців всякого насильства, все життя борячись з ними, все життя мріючи про той час, коли, нарешті, можна буде схопити за горло цих душителів неспокійного шукання, — я, коли цей час настав, разом з Петлюрами й попами їду на площі, дзвоню у дзвони, співаю молебні, кроплю "священною" водою схилені голови вічно-дурманених, вічно-обманених, вічно-задушених "малих братів" своїх.

З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависти до соціяльного визиску, до Бодісок усякого ґатунку: потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціяльного, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, — я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив *разом з ними* бодісчиних ворогів.

Бо цього вимагала наша *державність.* Два роки я робив усе, що найбільш ганьбило, топтало *мене, мою* гідність. Я зневажав деяких людей, я вважав їх брудними, неприємними, ворожими мені, я ніколи не забалакав би до них, ніколи руки не подав би їм. А під час цих двох років обнімався з ними, потискував їм руки, *творив з ними нашу державність.*

Незалежність свою я кинув у ту саму пащу. Я оддав себе у власть "голосування". Дрібненькі, нікчемні людці виходили на трибуну і лаяли мене, глузували з мене, називали мене "злодієм", "запроданцем", "шарлатаном", "мерзотником", а я мовчки все те вислухував, вичитував і далі робив те, що вимагала *наша державність і голосування більшости.*

За два роки я не написав нічого, крім дурної п'єски "Панна Мара" і то в вагоні, по дорозі до Петербурґу, куди мене послано було "голосуванням" на пониження, на образи, на глум. Найлюбіше моє я віддав тому богові. Я не видав ні одної своєї книжки. Сотні тисяч примірників всякої писанини розходилось по Україні, а я не мав часу подумати навіть про видання своїх книжок.

А ті місії до Петербурґу? Там же розпиналась моя гідність, моя гордість. Там я в передпокоях міністрів, в їхніх прийомних, під їхніми зневажливо-неуважними посмішечками топтав себе, сам себе бив по лиці, сам собі харкав у душу. А коли вертався з

Петербурґу, то мене ж за це, за ці пониження і петербурзьке розп'яття розпинала наша "більшість", глузувала з мене, висміювала і плювала за те, що мене там ображено. І я все те приймав як у гарячці, як у страшній хворобі, як під чарами якоїсь могутньої сили, що вела мене по цих тернистих стежках і веліла мовчки приймати всі образи, всі плювки.

Чого ж ми досягли? Де та держава наша, в ім'я якої стільки гидоти ковтнув я. Роздушені, розтрощені, розпорошені ворожими силами, ми стоїмо перед тим самим, що було до революції, до тих двох хрестних років.

І тепер я можу запитати себе: чим же я одшкодую себе самого? Чим я виправлю всі ті переломи, які зроблено в мені за ці два роки? Чим вичищу себе від тої брудноти і гиді, яка налипла, назбиралася в душі за цей час?

І чи був я досить твердий у своїх змаганнях? Чи не слід мені було уперше стояти за те, що *я* вважав справедливим?

Не знаю, чи був я досить твердий. Але знаю, що, коли б знову довелося робити усе з початку, то, *мабуть,* у мене не вистачило б твердости сперечатися з тою силою, яка вела мене на всі розп'яття, яка однімала в мене силу опорности. Мабуть. А проте, може, після досвіду, вже якось інакше гармонізував би себе з нею.

У сиво-синьому тумані далекі долини. Гори обкутані сірим димом вогких, хмурих хмар. Непорушно сплять вершечки колючих ялин. Наче хльоска тонким волосяним батіжком якась пташинка за вікном. Тьой-тьой-тьой!

Ходив у гори, шукав місця для "фотелю". Як перед побаченням з коханою, непевно, тривожно і солодко щось хвилюється в мені: хочу вже писати.

Дребежчить прив'язана коза. Пташка тьохка, глухо-глухо шумить ліс на горах.

Щось надзвичайно задумливе, урочисто-сумне і величне в цій частині лісу. Тиша панує рівна, строга, смутна. Сосни й смереки стоять не ворухнувшись, струнко витягнені, як козаки над могилою братів. Укриті мохом старі пні, як черепи, порожньо-строго дивляться спорохнявілими западинами. Під ногами смерек розстелено жовтяво-зеленкуватого килима з старих голок і хирявої травички. На молоденькому стовбурі золотою смугою простягся промінь сонця. Жартівливо засміявся і, злякавшись поважної, строгої туги цього місця, зразу зник. Пташок тут немає. Десь збоку одна тьохкає батіжком, а сюди

прилітати не одважуються. Чи то така тиша тут, що на землі лежить труп зеленої, ще молодої смереки?[10]

Пінкенкоґель, 24. V.

Над горами плятинове, сліпуче сонце. Внизу підо мною в золотистому вечірньому тумані залягла між горами долина. Зиґзаґами покрутилась по ній, завширшки з дошку, дорога на Steinhaus. Весело, струнко отовпили кошлаті свіжі смереки горбик Пінкенкоґеля. Люба їм тут ґрандіозність світу, величність плянети, безкраїсть часу, мізерність людського існування! Які далекі, маленькі, скороминущі ті революції, бійки, смерті. Оксамитною луною довго тягнеться внизу крик паровоза. Дзюрчить тиша, шелестить у вухах, стоїть за стовбурами непорушних вартових її — кошлатих ялин.

Бідна моя націє! Бідний, затурканий, вічно-ограбований, задурений народе тихої, широкої рівнини, там над Дніпром, біля тихих гір його.

На протилежній горі, в снігах стоїть самотняя хатинка. Біліє проти сонця стіна її. Гора ряба від снігових плям. Білими струмками з верхів'я збігають вниз сніги по схилах. А внизу жовтаво зелениться, сміється, грає долина. Один бік жовтаво-золотисто-соняшно-зелений, а другий густосиній, фіолетовий, весь у серпанку, в димі туману й далини. Хатинки крихотні, як скриньки. Срібним серпом поблискує між тими скриньками вода, мабуть, якась гірська річечка.

А там десь невзуті, ненагодовані, перемучені тікають від антантських танків і кулеметів оборонці тихих, наддніпрянських долин. Панки-ляшки, історичне сміття міжнароднє, зібране докупи імперіялістами-панами Заходу, б'є мужицьких дітей, трощить "хлопські" мрії про незалежність від усяких панків і панів.

Сумом вечірньої задуми оповита хатинка Пінкенкоґеля. Ще голі віти дуба дбайливо розтопірчились над нею. Над димарем поблискує сталлю громоодвод. Надокучливо співає кос (шпак). Він імітує солов'я і сам здивовано запитує когось: чи добре? Тіні вже довгі. Кротко кучерявляться під сонцем вершечки сосен. Величезними брижами всі збігаючи в долину, розкотились гори на два боки. Куриться по долині тирсою дим поїзду внизу. Чохання рівно-бадьоро побільшується і раптом зникає, — то забіг паровоз у тунель. Блідне золотиста жовтявість зелені внизу, сіріє, зливається з густосинім боком. Тільки верхів'я ще палають, бо збоку над горами горить плятинове, пекуче коло

сонця. Не хочеться спускатись униз. Хочеться ще далі, на той бік, у снігову, голу вершину гори, до тої самотньої, чудної, бозна для чого й для кого поставленої хатинки. Не читати газет, забути все, що не може забутися ніде.

28. V.

Зустрілась парочка старенький: довгий, худий, червоно-блідий дідусь і така сама довга, висока, але фіолетово-червона бабуся. Вони мене спитали, чи далеко Steinhaus. Я сказав, що не знаю, не тутешній. Вони ввічливо уклонились і пішли далі, старі, втомлені й самотні в цьому лісі. Чи не до сина або дочки йдуть, одвідати?... Ось якраз, як пишу, вони вертаються назад, вона попереду, а він позаду, високі, худі. Мабуть, зрозуміли, що помилились, посварились і рішили їхати поїздом.

Крізь мереживо нерозквітлих віт дерева в далекій далині жовто-рожева пляма сонця. І тут сіра, передвечірня вогка тінь.

Учити людей любити ближнього, як самого себе, це те саме, що вчити їх бути чорнявими, коли вони вродились білявими. Любови так само не можна навчити, як не можна навчити неталановиту людину творити художні речі.[11]

Заповіді, правила моралі не повинні навчати, силувати, вони можуть тільки організувати досвід інстинкту і розуму.

Земмерінґ, 6. VI.

Дощ. Ліс. Самотня альтанка. Лопотіння крапель по даху. Тоненький, загублений, жалібний писк пташинки: "Ти-и! Ти-и!"

Робітничий рух старої процентщиці Франції набирає для різачів купонів і висмоктувачів поту немилого характеру: з чисто професійного він робиться соціяльно-політичним. Уся французька преса одмічає, що починається боротьба кляс.

Для нашої замацапуреної нації, яка ніколи ще не бачила себе в дзеркалі свідомости, яка собі десь там бабрається в хаосі, нічого не чуючи й не знаючи, рух у Франції є рішаючий. Коли пролетаріят скрутить руки старій, розпутній процентщиці, коли приклад французького робітництва захопить англійське, американське, тоді й наша бідна селянська мацапура може рахувати на кращі умови свого національного розвитку.

Найкращий вихід — соціяльна революція. І найкращий спосіб для нас загладити свої вільні й невільні помилки та злочинства проти соціялізму — це віддати решту своїх сил на

боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помиритись. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними, стати на коліна перед соціялізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого, активного, здатного до творення життя.

У *такому* маштабі та пляні світового руху, який намічається рухом у Франції, наша державність, як засіб забезпечення національної волі, губить свій абсолютний характер. Большевизм, навіть російський, з природи своєї не має ніяких матеріяльних підстав до нищення нашої національности. Коли впаде держава, як така (чого прагне комунізм), то впадуть з нею всі засоби пригнічення, як соціяльного, так і національного.

Французький пролетаріят, не знаючи того, не чувши ніколи про українську націю, дає їй визволення. Без світового руху ми попадем у залізні обійми Сазонових.[12] А це вже не те, що Раковський! О, ні.

Земмерінґ, 23. VI.

Все тепер тільки чутки.

1) Отаман Григоріїв[13] оповістив себе гетьманом усієї України.

2) Війська Директорії пробиваються крізь большевицький фронт на сполуку з отаманом Григорієвим.

3) Гетьман Григоріїв буде спиратися на православне духовенство і дрібних власників.

4) Наші взяли Бердичів, Житомир, Балту.

5) Наші стоять під Ямполем і хочуть прорватись до Григорієва.

6) Наші вже взяли Київ.

7) Гетьман Григоріїв одбив Одесу.

Отже, або Григоріїв гетьман або ні. Коли гетьман, то яка ж між ним і Директорією може бути злука? Коли взяли Житомир, то чого прориваються з-під Ямполя?

Але чи взяли Київ чи ні, боротьба попереду ще довга. Проженуть большевиків, прийдуть ті, що будуть по большевиках. Вони не задовольняться вигнанням з України большевиків, вони й нас захотять вигнати. Большевиків з одних тільки тактичних мотивів добивати до кінця не треба. Вигнавши з України, їм треба дати якомога більше допомоги. Що довше вони існуватимуть, то глибше ввійде в свідомість нашого народу національне самопізнання, то більше вкоріниться в Росії ідея

соціялізму. Але, боюсь, що наші тихомрійці, майбутні ”буржуї” захопляться перемогою і, б’ючи большевиків, допомагатимуть Колчакові, ворогові страшному — і нашому, і большевицькому. Самі поможемо чорній реакції наступити собі на шию.

Розрахунки на світову революцію підупали. У Франції страйковий рух притиха. В Італії обмежується зміною кабінету. Капіталістичний лад ще гнучкий, як молодий, міцний лід. Він тріщить, тьохка, але не ламається під вагою невдоволення. Це не російське самодержавіє, не старий, жовтий, розмоклий лід, який одразу весь розм’як як тільки його струсонули.

Але на всякий лід бува своя весна.

Кінчаю ”По той бік”.[14] Хочу писати щось подібне до історії української революції. Не знаю, що з того вийде. Працюється покищо добре.[15] Охоплює жадність. Хочеться надолужити за ці роки мовчання. (Простребав у соснах дикий, мідяного кольору козлик, чудно, як собака, гавкаючи й стрибаючи).

Сіє дощиком з неба. В присмерках гудуть десь джмелі чи оси. В тиші лісу, як тонкі голочки, весь час вискакує крик малесенької пташинки. На дорозі лісу скрізь слимаки; кажуть, вони з’являються на дощ.

28. VI.

Наші, — як в занадто крикливому захваті доносить ”Українська пресова служба у Відні” — мають великі перемоги і над поляками, і над большевиками. Одбито Рогатин, Станиславів, Стрий. На Великій Україні вигнано большевиків аж за Дніпро і неначе взято вже Київ.

В. Левинський, що привіз ці звістки з Відня, аж обурився, коли я виявив сумнів. І дійсно, я все ж таки сумніваюся. Так, Станиславів, Житомир, навіть Київ наші могли взяти. Але це ще не є перемога. Треба вдержати.

А вдержати нема сил проти таких ворогів. Москва без України не може бути. Вона готова віддати полякам Литву, Білорусь, Галичину, але Україну з її хлібом, цукром, вугіллям нізащо. Поляки можуть швидше уступити німцям спірні області, але не віддадуть Галичини з її нафтою.

І нічого дивного нема в чутках, що поляки погодились з большевиками, щоб увільнити собі сил для боротьби з українцями.

Частковий успіх, може, і є на боці українців. Але це успіх

одчаю, люті, останнього напруження сил. Це успіх духу, а не матеріяльних сил. Дух же — це є морфій. На певний момент піднімає діяльність, здесятирує сили, допомагає нормальним силам стати на ноги, організуватись. Але коли тих сил немає, то після морфію настає ще гірший стан, як до нього.

У нас нема тих матеріяльних сил, потрібних для збройної боротьби, і нема їх звідки взяти. Полякам дає і дасть Антанта. Большевики самі продукують що можуть; чого не можуть, одбивають у різних Колчаків,[16] яким дає та сама Антанта.

Нам Антанта не дає і нічого не дасть. Все, що є тепер там, на Україні, швидко вичерпається. Коли нізвідки не поступить допомога, — ніякий дух не врятує від неминучого безсилля. Тоді поляки стануть фронтом у Галичині й будуть не пускати большевиків до Европи. Цю ролю вони охоче беруть на себе за ограбовання Галичини.

Большевики ж з України уступляться в самому кінці свого існування. Коли їх витіснять Колчаки з Росії, вони ще будуть на Україні. Це буде їхня остання фортеця. Потім Колчаки, роздушивши їх, будуть наводити лад у єдиній неділимій.

Україні сепаратизму не простять. І ніяка боротьба з большевизмом не буде заслугою й оправданням. А тим часом іде вже п'ятий місяць, як Україна в руках неукраїнців. Ще пройде з півроку. А за рік усе ж таки скільки можна було б зробити для усвідомлення широких мас!

Почнемо з початку. Якщо дадуть нам можливість почати! О, вони себе зуміють тепер забезпечити від сепаратизму!

1. VII.

Мир між найлівішими соціялістами (большевиками, Совєтською Росією, визволителями людськости) з одного боку та найправішими реакціонерами (польською чорносотенною шляхтою, урядом Падеревського) з другого — таки, здається, реальний факт. Звідусіль ідуть підтвердження.

Помирились в ім'я спільної мети: добити їхню історичну наймичку, яка захотіла стати в своїй хаті господинею. А хату її розділити між собою. Вони цього й не ховають. Одверто пишуть про це.

А ввесь світ байдуже дивиться на одвертий грабіж, на те, як душать людину серед білого дня, і спокійно мовчить. Мовчать і соціялісти. А комуністи навіть радіють. А в цей час слинявий, сентиментальний американський інтеліґент, що є на послугах у королів капіталу, преславний слимак Вілсон аж захлипується від

своїх власних солодких слів про *новий* лад, який утворено на землі версальським миром. Тепер воля *всіх* народів, право самовизначення, право розвитку, право на справедливість. Ах, ти наймите лицемірний, слабовільний і брехливий. Випороть би тебе тими шляхетсько-польськими канчуками чи кацапсько-большевицькими нагаями, як порять тепер один народ, що теж має право на самовизначення, — от тоді б ти, може, хоч раз по щирості сказав те, що почуваєш.

13. VII.

Інстинкт життя утворив Бога. Смерть — це цілковите, остаточне знищення не тільки фізичної, але й духової істоти людини — не може зжитися з основним, ґрунтовним прагненням життя людини. Факт фізичного знищення переконав тільки в смерті тіла, в одній частині істоти. Друга частина, духова, не підлягає експериментальній перевірці. І сюди переходить сила інстинкту, вона виливається в різні теорії переміщення життя або тут на землі (теорія переселення душі в звірин), або частіш усього по той бік реального життя. Отже життя не зникає. Таким чином, потрібна сила інстинкту не паралізується. Але тому то з'являється таке чуття сиротливости, тупого непорозуміння й органічного, всерединного невдоволення, коли свідомість доходить до розуміння вигаданости потойбічного життя. Людина почуває себе тоді на землі, як у чужому, байдужому їй краї з незрозумілими, безпотрібними, безглуздими процесами, нічим між собою не пов'язаними.

Ідея Бога неподільно, нерозривно споріднена з ідеєю безсмертя. З смертю Бога пропадає безсмертя, цей найкращий виразник інстинкту життя. Через те старі люди більше, охотніше вірять у Бога, бо, передчуваючи смерть, ближче стоячи до неї, більше люблять життя, дужче б'ється в них пульс життєвої сили інстинкту. Через те люди, які займали за свого життя видатне місце в житті, які звикли високо цінити себе, яких дуже славлено, ім'я яких лишається в історії, ці люди не можуть без огиди, без протесту думати, що вони мають померти, померти цілком, без останку, без якоїнебудь присутности їх хоч денебудь у житті. Вони, такі цінні, такі геніяльні, такі значні, так уславлені книжками, газетами, оваціями, повагою й пошаною, робота яких мала таке помітне значення для всього людства, вони зникнуть, як їхня собака, кішка, блоха без всякого лишку. З цим вони ніяк не можуть, не вміють помиритися, їхній інстинкт життя одкидає всяку логіку, всякий досвід, знання, науку і проти

них самих родить у них віру в свою безсмертність. Але безсмертя зв'язане нерозривно з Богом, з силою надприродною і вічною. Бог є джерело вічности, невмирущости, розгадка всіх тайн, що сховано від нас.

І таким способом знову відновлюється релігія з усіма її атрибутами, більш чи менш модернізованими і пристосованими до сучасного занадто глибоко закоріненого способу думання.

Звідси ж походить і славолюбність. Неславолюбних людей немає і бути не може, як не може бути людей без інстинкту життя. Згага життя, жагуча, непереможна, передана з віками жага затвердження себе серед сущого з найбільшою силою — є джерело всякої славолюбности. Не славолюбні тільки ті, хто вже перейшов через цей щабель і ясно зрозумів, що він стоїть страшенно низько від землі, що щабель всякої слави з часом стає сіреньким, маленьким, гниє, кришиться, випадає і без усякого сліду губиться в безчисленних щаблях наступних поколінь.

Бути славолюбним не значить бути славним. Через це ті, що виявили себе нездатними здобути слави, кажуть, що вони не славолюбні.

А чи не руйнується з ідеєю Бога й безсмертя сила інстинкту життя? Чи не приглушується його пророчливість, упертість, завзятість? Чи не вимре вся людськість від апатії, коли висохнуть в ній всі води й болота релігії? Чи велика сила проб'є собі в душі людини інше джерело й утворить нову мету й нові підсобні собі стимули до життя? Швидше мусить бути це, а не перше.

На крадіж, брехню, убивство, зраду, на всі ті злочинства, які стоять в десятьох заповідях Мойсея і в сотнях інших заповідів, кожний чоловік здатний без усякого виїмку. І в громадянстві викликають антипатію не ці якості людей. Антипатію викликають ті люди, які в буденному, щоденному житті виявляють малу жвавість інстинкту життя. Вони нас заражають своєю нудьгою, безфарбністю, одноманітністю і тим одштовхують од себе. Люди воліють веселого, дотепного брехуна, обманщика і шарлатана, аніж чесного, але нудного й обмеженого правдолюбця.[17]

21. VII.

Недобитки української державности, в особі членів різних місій, комісій, делеґацій і просто вільних проживачів накрадених

грошей не дають спокою навіть тут, у цих мокрих, хлюпочучих безперестанним дощем горах. То з жалями, то з проханнями, то просто з цікавістю вони йдуть до мене, однімають час, псують нерви і зникають. Надзвичайно вподобалось їм усім бути в ролі державних мужів. Якийнебудь поганенький помічник адвоката, ледар і нездара, в роді "товариша" Скнаря, примостився собі до міністерства фінансів, виїхав за кордон і "оперує" тут: живе в перших готелях, їздить тільки на автомобілях, учиняє з "дівчатками" атенські вечори, і приємно усміхається, коли його називають "Herr Minister". Усі недобитки називають себе міністрами, вони шикують на кошт розтоптаної державности. Державність — то їхні автомобілі. Поки Скнар має автомобіль, доти є українська державність. Може, і справді то так. Бо коли большевики й поляки зітруть з Кам'янецького повіту рештку української влади, то для Скнарів зітреться, засипеться джерело автомобілів. Вони ще якийсь час проживатимуть накрадене, але потім мусітимуть зійти на звичайних простих смертних без автомобілів. Поки ж Скнар їздить на автомобілях і вчиняє в Diana-Bad атенські вечори з віденськими гуріями, — ще не вмерла Україна.

Відень, 27. VII.

Українська капеля Кошиця[18] розвозить по світі українську пісню. Але бажаючи бути якомога "серйознішою" вона трошки переборщує: занадто багато дає зразків такої української пісні, яка не є властивою українському народові в такій мірі (канти, колядки). Це трохи зануджує середнього слухача, а настроєним недовірливо до українства елементам дає привід укріплятися в своєму критицизмі.

Становище на директоріянській Україні цілком безнадійне. Антанта, оплювавши, насміявшись, дискредитувавши востаннє, посила тепер до Денікіна[19] і Колчака, — як вони вирішать, так хай і буде. Наші есери, хлібороби і всякі інші "дипломати" вже, здається, і на цю страшну для нашої національности річ готові йти. А Петлюра немов уже вступає в переговори з Денікіном щодо спільної боротьби проти большевиків. Цей шамотливий, славолюбний чоловічок готов на всякі паскудства, щоб ними зберегти свої нахили до буржуазно-отаманських привілеїв, які набув собі за часи цієї революції. Психологія хама, який хоче стати паном, психологія дрібного банкового бухгальтера і маленького журналіста, що випадково, примхою революції і

недолею нашої убогости на люди видряпався на *військового* начальника, не може примиритися, що випадок є тільки випадок. Цей бухгальтер, справді, повірив у те, що він — генерал, отаман, командуючий армією і т. п. І комічно, і сумно. Сумно, бо ради свого отаманства він робитиме все, щоб лишитися на своєму отаманстві й шкодити визволенню нашої нації й народові.

Це починають розуміти вже й несоціялісти українці. Наша еміґрація вже ділиться на дві сторони: так званих "петлюрівців" і протилежність їх "винниченківців". Я радий, що цим поділом, нарешті, серед громадянства моє ім'я виділено з цієї петлюрівщини, яка загиджує все українство своїми погромами, лизанням рук у міжнародніх жуликів і світових грабіжників, яка безладно хапається за всякі нечисті (аж до чорносотенства) способи удержання себе.

Не знаю, як там думає й почуває себе та групка нашої партії, яка називається Бюро Ц. К. УСДРП. Очевидно, вона приймає петлюрівщину, мириться з нею і, може, навіть схвалює, бо беруть же участь наші товариші в кабінеті міністрів. Але я все таки посилаю до них листа. Примушений це зробити чутками про наміри уряду Директорії ввійти в згоду з Денікіном.

Згода з Денікіном це є скасування всього того значення, яке мало для відродження національности в нашому народі повстання проти гетьманщини. Це буде непоправне злочинство проти характеру поступовости ідеї національного визволення. Це буде зрада віковій демократичності українства. Це буде знов одгородження себе від наших мас, несвідомих національно і болюче чулих соціяльно.

Я пропоную в листі тій групі нашої партії, яка тепер творить урядову політику, рішуче стати на бік революції, на бік тих, хто бореться за соціяльне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою національність.

Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійности Української Совєтської Республіки й передачі совєтської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись власними силами, битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіялізм руських комуністів.

Раджу їм краще загинути, але чисто і чесно загинути, ніж єднатися з ворогами нашого народу, щоб вони потім безчесно і брудно загубили нас все одно.

Не знаю, чи зробить яке враження мій лист. Здається, вже пізно якусь пляномірну, доцільну акцію робити, — вони вже котяться туди, куди тягне клубок обставин, дужчий за їхню волю.

Та й чи підуть *тепер* большевики на якісь переговори, особливо на такі, які для них рисковані, як, наприклад, передача влади в українські руки. А що як ми їх зрадимо? Що є запорукою нашої прихильности до соціялізму? Вся дворічна боротьба проти борців за нього? Вся наша політика запобігання у всесвітньої буржуазії? Вся наша уперта лють проти влади робітництва?

Дійсно, вони мають підстави не вірити нам і боятись наших пропозицій.

Земмерінґ. Ліс. Бісіклет.[20] 1. VIII.

Перший по місяці холодної сльоти теплий, тихий, чисто літній день. Гуде мухами ліс і добродушно шумить голчастими вітами. Гори стоять у задумі. Недовідома, соняшна, люба радість грає в серці. Пахне молодістю, юнацтвом. Душа прагне хвилюючих тайн, хоче вірити в них і через те, що завмирає, вже вірить. Вірю в тайну найбільшу, — в життя. Вірю в можливість щастя для бідних, замучених самими собою людей. Вірю радістю мого тіла, що радість є необхідність життя і буде кермою людини. Не горем, не стражданням, не клопотами буде вимірятись вік людини, а днями її радости.

Гудуть мухи одною безперервною струною. Як на іконах, стьожками спускаються з-за хмари на землю жовті промені сонця. Лопушиння мрійно припало до нагрітої дороги й диха легенько під вітром.[21]

Я пишу історію відродження нашої державности в 1917-1919 роках. Таку саму історію пише багато українців. Чи не зробимо ми нудною цю історію для українського читача?

З України нічого не чути. Обіцяв В. Темницький[22] одіслати мого листа в понеділок. Цього дня має летіти до Кам'янця аероплян. Він ще, мабуть, застане уряд, хоча в "сводці" большевиків зазначається їхній наступ на Кам'янець. Цікаво, як реаґуватимуть наші партійці на мою пропозицію. Коли й згодяться, то чи не пізно це буде?

2. VIII.

Ні, мабуть, не згодяться: приклад совєтського мадярського уряду не є захоплюючий. Бідні мадярські комуністи, вони так старанно копіювали Москву, так крутились на всі боки, щоб уникнути ударів Антанти. І не викрутились. Стривожений, розлючений капітал схопив за горло маленького мадярського

комуніста і гепнув об землю. Румуни, всесвітні музики і антантські льокаї, дрібні придорожні розбишаки, були на цій почесній ролі катів. Вони урочисто ввійшли в Будапешт, не зважаючи навіть на заборону Антанти. О, ще б пак, вони б упустили такий чудесний випадок виторгувати собі шматочок мадярського м'яса за свій вихід з Будапешту!

Кінчилась Мадярська Совєтська Республіка. Комуністи здали владу соціялістичному урядові. Але то наївно. Уряд буде такий, якого захоче капітал. Та так воно вже й виходить: Антанта цього уряду не визнає й вимагає такого, який би "користувався довір'ям усього народу", ну, хоч би такого, як уряд Клемансо, якого ненавидить уся соціялістична й радикальна Франція, але який "користується довір'ям" ... усіх французьких процентщиків і витискувачів поту.

3. VIII.

Капеля таки прислала мені квитки. Це вибачення за вигук "хлібороба-демократа", члена капелі, гарячого патріота, який дуже сердитий на мене за те, що Антанта не хоче признавати Україну. Бідні ми, здається, сам себе бив би за те, що нас не хочуть признавати, що нас зневажають, що нас не бояться і все у нас однімають. Хлібороби-демократи і всі ті, які під захистом "нашої державности" борються з соціялізмом на Україні, — вони всі стоять за Колчака і Денікіна. Вони горять бажанням скласти з ними союз і разом бити большевиків.

Але, перш усього, Денікін ніяких *союзів* з ними не прийме. А подруге, він так само буде нищити українство, як і большевизм. Та так і робить уже. Все українське він люто переслідує. Видатних українців вішають, менш видатних розстрілюють, рядових арештовують. Українські написи, вивіски моментально витирають. Українські школи закривають, книжки палять.

І цікаво б запитати наших хліборобів-патріотів: для чого ж вони хочуть з'єднатись з Денікіном? Для того, щоб вішати українців і палити українські книжки?

Та й друге: коли Денікіну на захопленій ним території є кого з українців вішати, стріляти і арештовувати, коли є українські школи, вивіски й книжки, то, значить, большевики не нищили всього цього? В ім'я чого ж таке жагуче бажання іти разом з Денікіном?

6. VIII.

Неначе у відповідь на мого листа до Ц. К. партії, одержав

через наше посольство офіціяльно й урочисто такого... листа чи, краще сказати, грамоту від нашого Уряду. Хочу його тут записати навмисне, бо боюсь, що загубиться, а він характеристичний для настрою наших груп під цей час.

"Відень. Послу Української Народньої Республіки, Липинському,[23] для Винниченка.

В світлі роковини дня відродження отчизни силами кращих її синів, коли віковічний ворог прав і вольностей наших конає під могутнім натиском вільного народу українського, соціялістичний Уряд Української Народньої Республіки, схиляючись перед славетними заслугами Високоповажаного Володимира Кириловича, шле найкращому з синів України, незабутньому творцю першого Універсала, своє братерське привітання і віру, що справу визволення народу Українського буде доведено до славного кінця.

Голова Ради Народніх Міністрів
Б. Мартос,
В. О. Міністра Закордонних Справ
Андрій Лівицький".

Тут характеристичне насамперед — "ворог конає". В їхній уяві, в їхньому бажанні, чи хоч трошечки в дійсності? Боюсь, що більше в їхньому бажанні. Бо чого ж той конаючий ворог і досі тримає той "натиск вільного українського народу" все на тій самій лінії Жмеринка — Проскурів, чого переможець Уряд Української Народньої Республіки все сидить на клаптику української землі, на півповіті, і не посувається далі?

А коли й конає, справді, то чого? Того, що є натиск нашого Уряду, чи що натискує Денікін?

І знов боюсь, що Денікін натискує і дужче, і вірніше. І боюсь, що іменно Денікін витисне конаючого ворога з Києва. А що ж тоді? Вибивати Денікіна? Чи благати, щоб упустив нас у Київ, щоб передав нам те, що здобув?

Вибити Денікіна, вигнати цього дійсно віковічного ворога у нещасного "вільного українського народу" сил уже напевне не буде. Коли тепер ще є якась крихітна надійочка на те, що Антанта через румунське вікно подасть невеличку милостиню-поміч проти большевиків, то тоді ж ніякісенької надії не може бути. Тоді навіть румунське вікно глухо замкнеться і вже нізвідки нічого.

І як же тоді? І чи вони про це думають? А коли думають, то чого ж такий оптимістично-урочистий тон?

І ще одне характеристичне. Вони, бідні, ще й досі гадають, що вони — соціялістичний уряд. В чому ж тоді, Боже милий, соціялізм? Невже в погромах, у безладді, в порожніх, старих, повторюваних словах без діла?

Так і уявляю собі той малесенький, гарний, чепурненький, але безумно стомлений Кам'янець. Уявляю, як вони там на пляцику уряджують роковини "свята відродження отчизни". Попи, дзвони в церквах, гарцюючі отамани, ряди "козаків", які мають бути задоволеними, що вони, як і всяка порядна нація, роблять параду. І от дзвін дужчає, отамани ворушаться, чуються крики. То йде, упитий дзвонами, попівськими ризами, вигуками, сотнями очей — бідний, невтомний на паради Петлюра. Він говорить до "козаків" все ті самі промови, з тими самими, розчуленими в певних, все тих самих, місцях модуляціями в голосі, з тими самими вигуками. Попи кадять, гугнявими голосами співають молебня і многая літа "Високій Директорії", дзвони дзвонять. Незабутні, старі царські часи!

І чого ж вони, бідні, думають, що вони — соціялістичний уряд?

10. VIII.

Зеленкувата блакить неба. Синювата мряка в долинах гір. Золотий жовтий сум сонця на оголених скелях. Тихо застигли вершечки голчастих смерек. Мрійно гуде чміль за вікном. Так він гув сотні мільйонів літ тому. Від нього віє вічністю. Сум вічности лежить на горах, що гріються під сонцем. Шершаво-зелені, в лишаях і лисинах скель, вони... (прийшов Левіні).

14. VIII.

Божественно гарна днина. Ліс дихає густими теплими пахощами сосен. У траві по-літньому, як у нас у пекучу спеку, стрекотять коники. Це викликає болючу, нестерпну тугу за Україною, за могилами, степами, за бідним, пошарпаним, закривавленим і рідним, болюче рідним краєм. І невсипуща, перманентна, вічна думка: "Що там? Знов, як натерта рана — трошки торкнули її й знову чується, знову болить.

Приїхав з України Семен Мазуренко. Прислав з Карлсбаду, де йде тепер нарада українських послів, телеграму на Земмерінґ і на Відень, чомусь на адресу Капелі. Сповіщає, що тількищо прибув з Києва й чекає моїх директив. Чудний чоловік, — яких директив, з приводу чого? Про це ні слова. Я телеграфував йому, щоб приїхав до Відня або на Земмерінґ. Не знаю, чи приїде. А

він би міг докладно й точно оповісти про становище на Україні.

Зробив ложе під соснами на скелі. Смереки тужно шумлять мережаними вітами. Земмерінґ дрімає в далині, оповитий голубим серпанком. На галявинці широка пляма передвечірнього сонця. Краса спокою і гармонії сповнює душу вдячним сумом.

15. VIII.

Телеграма від С. Мазуренка. Обіцяє в початку слідуючого тижня бути в Земмерінґу.

16. VIII.

Українська делеґація в Парижі заявила, що відмовляється від самостійности і готова на федерацію чи автономію, аби Антанта забезпечила українські національні права. Так пишуть газети.

Антанта ніби прихильно прийняла цю заяву. Делеґація жалілась на утиски Денікіна над українцями. Це робить неможливим співробітництво українського уряду з Денікіном. Антанта має зробити розслідування й для цього навіть комісію до Денікіна висилає, навіть на аеропляні.

Заяву цю склали панове Панейко, Томашівський, мабуть, Шульгин, Марґолін. Виступають ці люди в імені всього українського народу. Іменно ті люди, які ніколи ніякого довір'я, навіть знаности не мали у народу.

Можливо, що таке співробітництво з Денікіном і складеться. Можливо, що недобитки бідної Галичини разом з руською офіцернею підуть вибивати большевиків з України. І можливо, що виб'ють.

А далі ж що? Денікін ґалантно одійде набік і скаже: Будь ласка, панове, ось вам ваша Україна?

Невже ці заступники українського народу в Парижі остільки наївні, що вірять у це? Чи удають тільки, що вірять? Чи тільки для того удають, щоб швидше вибити большевиків і швидше вернутися до своїх тепло вмощених соціяльних посад?

А може, покладаються на Антанту, що вона заступиться, що вона одстоїть українські інтереси? Досі поводження Антанти не дає підстав до такої надії. Навпаки, Антанта давно вигнала б з Парижу всю делеґацію, коли б там, десь коло Жмеринки, не було купки людей, які стримують большевиків, які в більшій чи меншій мірі оберігають інтереси европейського капіталу проти російської революції. Навіщо дратувати хоч і невеличку, але

корисну для буржуазії купку? Хай собі її делеґація треться в передпокоях, це Антанті нічого не коштує. Можна навіть їх, отих добровільних слуг, поманити, підбадьорити, може, навіть, трошки чимсь піддержати, — хай служать.

І через те, що там є купка людей, яка б'ється, через те, що є десь повстання селян, — через те Антанта ще й дозволяє панам Панейкам і Марґолінам тинятись в своїх передпокоях.

Ці люди цього, очевидно, не розуміють. Вони, мабуть, творять собі всякі хитроумні дипломатичні комбінації, на підставі яких і вірять у те, що інтереси Антанти говорять за відбудовання України.

Та хоч би це й дійсно так було, то вся річ тепер не в Антанті. Вся суть у тих силах, які спихнуть большевиків у Росії. Це зроблять реакційні руські круги — Денікін і Колчак. Вони ж ніколи й нізащо не дадуть ні крихітки прав українству по добрій волі. А невже Антанта схоче вступати з ними в конфлікт ради України, ради "німецького витвору", ради "напівбольшевизму", ради проблематичної (для неї) нації, ради якогось ікса?

Антанта (як, правда, і всі) цінить, поважає тільки *силу* і тільки з силою рахується, веде переговори й вступає в якісь відносини. В чому ж і де наша сила?

Невже в тих нещасних, голих, босих, неозброєних і вимучених кількох десятках тисяч людей, які невідомо якою силою ще тримаються вкупі, в формі якихсь військових частин?

Єдина наша сила — наші дядьки, селяни. Єдина сила це їхнє довір'я і свідомість. Довір'я ж їхнє є засіб для їхнього національного усвідомлення. Український уряд є носієм національної ідеї. Силою обставин ця ідея *мусить* бути демократичною, в інтересах широких мас. Інакше вона (приїхав т. Паламар[24]) інакше не буде *українською.* Це — "порочный круг", з якого ніякі наші "аристократи" не можуть видряпатись. Наша нація може відродитися тільки тоді, коли буде привернено інтереси *селян* до національної ідеї, коли відродження держави буде робитися в їхніх інтересах.

І через це спілка з Денікіном це є просто замах на саме існування української нації. Це є просто злочин проти розвитку національної свідомости нашого народу. Спілка з Денікіном уб'є всяке довір'я до українського уряду серед мас, а через те й до всього українства, до самої української ідеї, бо така наша доля, що наш уряд являється разом з тим репрезентантом і всього українства, всієї української ідеї. Ми ще не доросли до того, щоб у масах було розрізняння одного українця від другого. Ми мусимо нести відповідальність всі за одного і кожний за всіх.

Через те і *уряд* і кожний українець, десь виступаючи, повинен би пам'ятати, що він своїм виступом так чи інакше говорить за всіх.

Отже, коли делеґація і уряд вступлять в угоду з Денікіном, то тим вони не тільки скомпромітують себе, але й усю українську ідею.

І не тільки перед демократіями інших націй, але, що найголовніше, перед власним народом. Цим вони уб'ють у ньому прихильність до своєї національности. Бо вона, ця національність, в особі репрезентанта її, українського уряду, принесе масам реакцію, поміщицтво.

Припустимо, що навіть Денікін згодиться ввійти в угоду, що Антанта ґарантуватиме якусь федерацію, якусь державність, то як ми її вдержимо, коли не буде на кого спертися. Політика Коновальця[25] — Петлюри — Болбочана[26] під час Директорії в Києві, політика розстрілу й розгрому робітництва, навіть небольшевицького, політика брутального національного насильства, задиркуватости, хвалькуватости, дальша політика страшних жидівських погромів (для піддержки козацького духу в військах) — усе це настроїло рішуче вороже всі неукраїнські елементи проти української державности. На них спертися не можна.

Лишається одне селянство. Єдина надія й опора.

Але селянство не дасть своєї піддержки тому, хто верне стражників, губернаторів і поміщиків. Не дасть воно і Денікінській коаліції. Не дасть і українському урядові, коли він принесе з собою поміщиків і стражників.

А принести це він *мусить,* увійшовши в угоду з Денікіном. За це йому буде обіцяно державність. Але ця обіцянка може бути виконана, коли український уряд матиме хоч якунебудь силу, хоч якусь піддержку цеї державности в тій чи іншій клясі народу. Тоді Денікін і Антанта мусітимуть рахуватися з тою силою й хоч до певної міри виконувати свої обіцянки. Але як не буде ніде ніякої піддержки, як та державність ні в кого не матиме прихильности (крім невеличкої частини народу — інтеліґенції), то чим же вдержиться та державність?

І буде не тільки ганебно загублено державність, але й на якийсь час нанесено своїми ж руками глибоку рану нашій недорозвиненій, молодесенькій, такій кволій національній свідомості *народу.*

А це таке злочинство, за яке на віки треба пригвоздити до ганебного стовпа дрібних політиканів і славолюбців.

20. VIII.

Все ми б'ємось не для себе. Почали битись з большевиками. Покликали німців на поміч, вибили большевиків і... мусіли здобуте віддати южноруській чорній сотні на чолі з Скоропадським. Почали битися з Скоропадським, вибили вже своїми силами і його, і німців, і... мусіли здобуте віддати большевикам.

Тепер б'ємося знову з большевиками, вибиваємо, стікаємо самі кров'ю, бруднимо українську ідею спілкою з Денікіном, виб'ємо, нарешті, большевиків і... мусітимемо віддати здобуте знов южноруській або вже чисторуській чорній сотні.

Коли ж уже для себе будемо битись?

Знов вичитав: і з Києва, і з Ростова однакові звістки, що між Денікіном і Петлюрою є угода. Це, розуміється, неправда. Поки не матиму відповіді з Кам'янця, не повірю. Але не юридична, не умовлена згода-спілка в *акції,* звичайно, є. Цілі — різні, причини — різні, а в дійсності — боротьба за відновлення буржуазного панування. Б'ючись за свою національність, ми разом з тим б'ємося за панування Колчака-Денікіна, ми своїми руками готуємо собі гіршу загибель, ніж при большевиках.

І мимоволі напрохується така думка: ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з большевиками, як революціонери й соціялісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціялістичну, навіть не демократичну державу врешті матимемо. Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична. Нація наша селянська. Коли майбутній уряд зіпреться хоч на половину цього селянства, давши йому землі, то може спокійно якийсь час урядувати. А, може, навіть і зразу матимемо демократичну.

Але звідки? Коли гору візьмуть над большевиками Колчак-Денікін, то вони українців будуть просто нищити. Українство для них ще страшніше за большевиків. Большевики побудуть і зникнуть, а Росія лишиться собі Росією. Коли ж українці візьмуть владу, то України в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносотенної.

Отже з цього боку ждати хоч клаптика, здається, ніяк неможливо.

Поможе Антанта? Для чого? Хто саме? Яка їм користь? Коли проти Польщі не помогли, то чому проти Росії поможуть?

Повстання селян? Наша армія? Ось настане осінь, сльота, холоди. І розлізеться, розбіжиться наша боса, гола, обшарпана, неозброєна державність. А прийде Денікін і заспокоїть повстанців так, як колись заспокоював Скоропадський.

Кубанська Рада?

Вона проти Денікіна *політично,* але мілітарно разом. Можливо, що тут могла б скластися якась коаліція. Алеж Колчак і Денікін уже ведуть переговори з поляками про спільну акцію проти большевиків. А заразом уже і ... проти українців. Вони на чомусь зговоряться, погодяться і битимуть уже дружньо ... нещасну вікову свою наймичку, що задумала увільнитись від одного й другого пана.

Руська демократія? Вона поможе, як прийде до влади? Ой, судячи по тому, як ця демократія поводиться щодо українців на соціялістичних конґресах, то не можна думати, що вона у себе дома, без свідків, буде поводитися *краще.*

Хто ж? Де ж? Як?

Очевидно, все там же: в самому народі. В його освіті, в школі, в організації. Старі, мирні, запорошені слова, але вірні.

Очевидно, відродження нації мусить іти крок за кроком, здобуваючи одну позицію за другою. Ми почали з кінця. Нам посміхнулось щастя, а ми прийняли його за норму. А, "щастя, як трясця, — кого схоче, того й нападе". Схоче й одстане. От і одстало. І нема. І треба вертатись до норми. А норма така тяжка, трудна і довга. Та ще чи й зразу тепер і "норму" ту матимемо. Чи матимемо хоч школу як слід? Чи не доведеться кожну клясу, кожне село, кожну гімназію одвойовувать? Коли большевики дають тільки там школу, де населення висловиться "за", то що ж буде, коли даватимуть Денікіни або пани есери[27] в роді панка Сухомлина[28] (землячка!)?

А все таки щось не так. Не може бути, щоб ці два роки колосальної роботи над усвідомленням нації всякими способами, — книжками, газетами, міністерствами, виборами, німцями, гетьманом, большевицькими контрибуціями, — не може бути, щоб це не дало народові свідомости!

А коли є свідомість в народі, то все останнє *так чи сяк,* в тій чи іншій формі — приложиться саме. Аби *суть* була, а *форми* виявлення її залежатимуть від різних факторів.

Відень, 28. VIII.

У Відні є маленька калюжа, в яку неодмінно попадаєш, коли приїжджаєш сюди. Це — українська еміґрація. Еміґрація

своєрідна, досі в історії російсько-українського політичного руху нечувана. Еміґрація контрреволюції. Ми так жадні до державности, так хочемо бути "як люди", що вже маємо свою власну чорну сотню, своїх власних, убогих духом, убогих волею, ледачих, безсилих, злих і розпутно-гулящих людей. Період петлюрівщини утворив цей шар українського громадянства, — такий же безпринципний, поверховий, нахабний, дрібночестолюбний, як і та фігура, під знаком якої так ганебно закінчується історія української революції.

Будучи українцем, мусиш так чи сяк ступити в цю калюжу й заляпатись. Через те надзвичайно радий, що, нарешті, удалось знайти собі помешкання за містом. Може, менше буду бачити й чути цих жалюгідних, брудненьких, просякнених малесенькою жадністю до розпусти, безсоромно-злодійкуватих людців, які називають себе представниками української державности.

Зебри в Зоологічному саду, полосаті, роблять враження, ніби в купальних полосатих костюмах трико.

Двоє зелених папуг, з жовтими шапочками на голівках і крючкуватими дзюбами подібні до двох типічних еврейчиків у жовтих ярмулках.

Вираз мавп, які виробляють комічні штуки, страшенно серйозний і уважний. В цьому значна доля комізму. Але більше в подібності до людини.

Шкіра слона, вся у великих зморшках, порепана, як засохле сіре болото; обгризені вуха, подібні до двох шматків солдатського сірого сукна. Хоботом бере гроші; назбирає відповідну кількість і несе до сторожа, який купує йому хліба.

У німецьких дітей при зустрічі з навіть чужими людьми машинально, як необхідна реакція на зорове почування, виривається: " 'tn Tag!".

Сосни мають кору подібну до луски на рибі.

Живиця сосни подібна до старої жовтявої соли (на солених рибах), на старих таранях.

Віти смерек, як велетенські, кошлаті, зелені качині лапи на всі боки.

На схилі гори порубані й облущені дерева, здалеку подібні до сірників, які розсипав якийсь велетень.

Відень, 28. VIII.

В Карлсбаді одбувалась нарада українських послів. Оповідають про цю нараду надзвичайні навіть для цього часу речі. Одна вечеря цих мужів коштувала українському народові 28.000 корон. Мужі пиячили ночами й верталися з своїх "нарад" уранці, коли курортні хворі йшли пити воду.

А. Жук,[29] бувший сільський писарчук, колишній соціял-демократ, на цих нарадах казав: "Я — чорний. Всі ми — чорні. Тільки я маю мужність це сказати, а ви—ні. Антанта вимагає від нас чорноти. Треба показати їй, що ми не соціялісти, що ми ще чорніші чорних. І тоді ми здобудемо її ласку".

Постановлено представити урядові необхідність зміни українського кабінету направо.

А. Жук має рацію: всі вони чорні, всі вони безсилі, а від безсилля вузько-себелюбні, лицемірні, боягузи. Тільки не сміють у тому признатись, а він сміє.

Приїхав з Кам'янця тов. Кал-ич.[30] (Власне, прилетів на аеропляні). Розповідає про внутрішній стан українства досить сумні речі. Розклад повний. Влади ніякої. Є кабінет міністрів, але він нічого не значить. Є два смішних, маленьких диктатори, які, спираючись на бідних, вигнаних з Галичини солдатів-галичан, виробляють різні піруети, називаючи це "політикою".

Петлюра заздрить Петрушевичу, бо в того є до 25 тисяч.. [Незакінчене речення].

I. Загальна революція в Росії 1917 р.[31]
Причини революції

1) Невідповідність і протирічивість політичних форм економічно-соціяльним відносинам у державі. Влада в руках найменш важної кляси — поміщицтва й бюрократії. Цинічність, безоглядність панування цеї кляси. Почування своєї сили й значности інших кляс. Распутінщина.

2) Надмірне напруження сил війною.

3) Упадок патріотизму й огида широких шарів народу до війни. Погляд селянства: кровопускання з народу для втихомирення. Можливість такої цілі у пануючих кляс усіх воюючих держав.

4) Невдачі на війні. Розпад організації, занепад дисципліни. Загальне невдоволення серед військових, навіть офіцерства.

Привід: дорожнеча, голод у Петрограді.

II. Характер революції

Мирність. Святочність. Загальна участь, через те легкість і безкровність.

Революція солдатів. Участь українських полків.

Нові форми

Широкий демократизм. Свободи.

Ради робітничих і солдатських депутатів. Потім і селянських.

Легкість нищення старих: жандармів, поліцаїв, провокаторів. Міліція. Комісари.

Розцвіт демонстрацій, маніфестацій, з'їздів, зборів.

Соціяльні сподівання мас і війна. Нетерпіння й бажання швидше скористуватися наслідками революції.

III. До революції на Україні

Становище українства до революції

Школа. Преса. Загрози погромів. Поводження в Галичині. Євлоґій[32] і К⁰. Відношення до українських полонених, москвофілів. Арешти.

Орієнтації: пораженчеська (германофільська), русофільська, українська (на революцію).

Домагання і сподівання. Преса. Школа.

IV. Революція на Україні

Ентузіязм. Моментальний занепад сепаратистичних орієнтацій.

Щирість віри в російську демократію (258).

Заява петроградських Поступовців. Телеграми. Привітання. Піддержка.

Участь бідного родича в святі спадкоємця.

Перші прояви національного "я".

(*Маніфестації:* в Петрограді, Києві. Провінція (268, 269, 275, 281, 291).

Вихід на світ організацій. Партії. Гуртки.

Депутація до кн. Львова (278).

Заміщення посад українцями (281, 315).

Домагання участи в місцевому уряді, виконавчому комітеті, земстві, Думі (298).

Бажання швидкої, безпосередньої реалізації нових льозунґів.

Тривкість старих форм і нетерплячка.

V. Пануюча нація і бідний родич

На другий день свята.

Вияснення прав спадкоємців. Домагання українців. Автономія, школа, мова в державних інституціях. Стриманість руських у признанні прав українців.

Причини: 1) Страх загубити пануюче становище на Україні. 2) Незнайомство з українським рухом. 3) Побоювання розпаду Росії. 4) Побоювання розламу на фронті. 5) Недовір'я до сил і життєздатности українства. 6) Побоювання реакційности націоналізму.

Відношення до інших націй (257).

Тимчасовий уряд і українське питання (283).

Національна культура і територіяльно-національна автономія (277, 275, 303, 307).

VI. Гуртування сил

Передчування великої боротьби.

Свідомість малих сил. Історично-політичні причини.

Звідси загальне почуття і льозунґ єднання всіх українських сил в одне.

Заснування Центральної Ради (255).

Преса (299, 315).

Школи (298, 318-324).

З'їзди партійні (282, 299, 309, 315, 332).

З'їзди клясові (315).

З'їзди професійні (282, 299, 315, 324).

Організації (299, 300).

Збори Просвіти (282, 283, 315, 327).

Віча. Мітинґи (300, 301, 334).

Провінція (284, 300-301, 315).

Театр (317).

Зачатки військової організації (307-308, 334).

Спільність, одностайність домагань і цілей всіх партій і груп (305).

Ст. М. Грушевського (315).

Закордонні українці (319).

Національна свідомість. Закони. Обставини. Зовнішні прояви організування антиукраїнських сил (299, 303, 318).

VII. Державна організація сил

Всеукраїнський Національний Конґрес (295, 309, 327).
Ціль:
1) Об'єднання українства по всій території.
2) Спільне вияснення завдань.
3) Організація і пропаґанда на з'їзді.

Характер загальнонаціональний і державницький Конґресу є головною причиною настороженого відношення руських кругів.

Святочна обстанова і хід Конґресу.
Вибори президії.
Вияснення відносин з неукраїнськ. (327-329).
Роботи Конґресу і Постанови.

Перевибори Центральної Ради і вибір її президії з 3-ох осіб.

До "На той бік"

Його самотність у хатинці. Чудна теплота від догадки, що й вона боїться. Через це почування близькости й не такої самотности. Тихість, теплота, сум. Далекість комітету, дороги, Соснівки.
Стояння в очах образів поляків.
Поширити картину ранку.
Не каски, а кашкети Січ. стр.
Згодилась не обзиватись через те, що негарна.

76, 797 a, b
76, 795 h, g f a b c d e.
76, 787
76, 789
76, 791
76, 781
76, 779
76, 793
76, 785
76, 783

У Записнику ч. VII збереглися ще такі два документи:

1. Розписка
8 квітня 1920 року
Одержав від В. К. Винниченка на працю по організації

Празького відділу Бльоку *п'ятнадцять тисяч німецьких марок* (15.000).

М. Кондрашенко[34]

2. Візитова картка В. Винниченка українською мовою:

Володимир Кирилович
Винниченко

На звороті цієї картки записка російською мовою з точним дотриманням дореволюційного правопису з "ять" і "твердим знаком". Адресована вона без сумніву Бела Кунові. Стосується вона того моменту, що його В. Винниченко описав у щоденнику за 11. IV. 1919. Зміст записки в ориґіналі такий:

Уважаемый Товарищъ!

Я былъ у Васъ въ назначенный Вами часъ, но Вы еще спали и Васъ не смѣли разбудить. Будьте добры позвоните мнѣ: *Отель Динаполота* N 88-89. Я сегодня намѣрень ѣхать въ Вѣну, поэтому хотѣль бы передь отъѣздомъ переговорить съ Вами.

ПРИМІТКИ

Записник ч. VII, розміром 18 × 12 см, у напівтвердих чорних колінкорових палітурках, добре зберігся. Записи від 10. IV по 28. VIII зроблено на сторінках 1-72. Від 73 по 86 — сторінки порожні. Від 87 по 91 — нотатки В. Винниченка, правдоподібно до "Відродження нації". Від 92 по 113 — сторінки порожні. На 114 стор. — нотатки до повісти "На той бік" і низка якихось цифр. Стор. 115 — порожня. У "кишеньці" на останній палітурці збереглася візитова картка В. Винниченка французькою мовою:

Vladimir Vinnitchenko
Le Conseilleur de l'Ambassade
Ukrainienne en Suisse
Semmering
Villa Moimir

На звороті тієї картки рукою В. Винниченка написано:
Грушевський. Hotel de Paris, Geneve
Hotel Kontinental, tel. 82-4-47.

1. *Мої компаньйони* — В. Винниченко має на увазі двох своїх супровідників, що приїхали з ним як охоронці й помічники. Це — Юрій Пилипович Тищенко, давній побратим, який супроводив його з Земмерінґу до Будапешту, та Бірінський, ім'я якого не збереглось і докладніших біографічних даних встановити не вдалося. Є підстави припускати, що він був перекладачем і секретарем Винниченка в тій подорожі. Не виключено також, що мова йде й про Миколу Галагана, давнього однопартійця й посла УНР в Угорщині, та співробітника посольства Козловського. Обидва вони підписували виклик Винниченкові до Будапешту.

2. Тут мається на увазі відомий чисто авантюрний епізод групи новоствореної німецької компартії, яка 13. IV. 1919 проголосила в

Мюнхені Баварську Радянську Республіку, що проіснувала 17 днів і 1. V. була розігнана, а керівника її Левіне́ Євгена, спеціяльного Ленінового аґента, розстріляно.

3. *Юрій Пилипович Тищенко.*

4. *Отаман Зелений* — справжнє прізвище *Терпило Данило* (1883-1919), один з видатних ватажків українського селянського повстання, родом з Трипілля на Київщині.

5. *Клемансо, Жорж - Бенжаме* (1841-1929) — письменник і політичний діяч Франції. Тоді прем'єр-міністер і міністер військових справ, голова Верховної Ради Антанти, один з авторів Версальського договору 1919, голова Паризької мирної конференції (1919-1920).

6. *Ллойд-Джордж, Дейвід* (1863-1945) — англійський державний і політичний діяч ліберального табору. 1916-1922 — прем'єр-міністер, один з головних творців Версальського мирного договору (1919-1920).

7. *Вілсон, Вудро* (1856-1924) — з 1890 р. професор державного права та політичної економії, з 1913-1921 — президент США, голова американської делеґації на Паризькій мирній конференції (1919-1920), автор знаменитих "14 пунктів" (послання Конґресові 8 січня 1918), що проголошували право на державну незалежність всіх націй, поневолених Центральними державами Европи і Туреччиною, але в яких право українського народу та інших народів, поневолених Росією, іґнорувалося. Саме ця несправедливість найбільше лютила В. Винниченка проти Вілсона.

8. *ЦК* — Центральному Комітетові УСДРП.

9. *Брокдорф-Ранцав* — міністер закордонних справ Німеччини в уряді Шейдемана, голова німецької делеґації на Паризькій мирній конференції у квітні-травні 1919.

10. Через увесь цей розділ навскіс написано червоним олівцем дві великі літери: СМ. Значить, це використано для роману "Соняшна машина".

11. Від слів: *Учити людей* до слів — *художні речі* навскіс червоним олівцем написано відомі вже нам великі літери: СМ.

12. *Сазонов, Сергій* (1866-1927) — державний російський діяч і дипломат, міністер закордонних справ (1910-1916). Після революції 1917 року — посол у Лондоні. Під час розгортання дії царських генералів Колчака і Денікіна (1919-1920) проти більшовицького режиму й за відновлення єдиної неділимої Росії був дуже діяльним їх представником у високих колах Антанти. Послідовний і безоглядний ворог української державної незалежности. Умер у Ніцці, Франція.

13. *Отаман Григоріїв* — Григоріїв Матвій (1888-1919) — один з визначніших (поруч з Зеленим) керівників українського повстанчого

селянського руху. Офіцер царської армії, спочатку був кадровим офіцером української армії доби Центральної Ради. Під час повстання проти гетьмана, в районі Миколаєва (на півдні України) очолив великі повстанчі загони й діяв у рамках повстанчої армії Директорії. Москва кинула проти нього чотири армії під командуванням О. Пархоменка, Ю. Щаденка, О. Єгорова і П., Дибенка. Ці переважаючі сили розбили з'єднання Григорієва. Частину з них Ю. Тютюнник з боями провів на з'єднання з армією УНР, а частина з Григорієвим перейшла до Махна, де незабаром Григорієва було забито.

14. Після невдалої місії в Будапешті (від 1. IV по 10. IV. 1919) В. Винниченко, повернувшись у затишний Земмерінґ, взявся за літературну творчість. За два місяці він написав дуже важливу, з погляду теми й мистецьких засобів, повість "На той бік". Цю повість було видано тільки через п'ять років (1924) у видавництві "Нова Україна" в Празі. Друге її видання появилося заходами Винниченківської комісії УВАН у США 1972 року.

15. Це перша згадка про працю над спогадами про українську національну революцію 1917-1919. Спогади вийшли у виданні в-ва "Дзвін", у трьох томах, під назвою "Відродження нації".

16. *Колчаки* — називне ім'я російських білих генералів. Походить від прізвища адмірала Колчака А. В. (1873-1920), який 1918 року, за всебічною допомогою Антанти очоливши великі збройні антибільшовицькі сили на Далекому Сході й у Сибірі, назвав себе "верховним правителем Росії" й повів наступ широким фронтом. 1919 року дійшов був аж до Волги. Але згодом доля його зрадила. Командування Червоної армії, стягнувши великі сили, розбило армію Колчака, дістало великі запаси зброї, а самого адмірала та його прем'єра Попеляєва захопило в полон і розстріляло в Іркутську 7. II. 1920 року.

17. На всіх нотатках за 13. VII. 1919 написано червоним олівцем: СМ.

18. *Українська Республіканська Капеля* під мистецьким керівництвом О. Кошиця, що тоді ґастролювала у Відні.

19. *Денікін, Антон* (1872-1947) — генерал-лейтенант царської армії, що очолив скупчені на Північному Кавказі великі частини відданої царському режимові армії й у травні 1919 року повів наступ на Москву. Операція Денікіна тривала майже 11 місяців і кінчилася повним розгромом його армії. Основне гасло Денікіна "Єдина й неділима Росія" та його жорстока розправа з українським культурним і громадським життям поставили проти нього всі активні українські сили, що в значній мірі також спричинилось до його розгрому.

20. *Бісіклет* — у своїх нотатках В. Винниченко завжди пише, замість *велосипед*, з французької мови — *бісіклет* (bicyclette).

21. На нотатках з 1. VIII. 1919 від слів *Перший по місяці* до слів *диха легенько під вітром* написано СМ.

22. *Темницький, Володимир* (1880-1938) — видатний громадський і політичний діяч, публіцист і активний член УСДП; 1914-1921 — голова ЦК УСДП, співпрацював з СВУ у Відні під час Першої світової війни; в уряді В. Чехівського (січень-лютий 1919) — заступник міністра закордонних справ УНР; в уряді Б. Мартоса (квітень-серпень 1919) — міністер закордонних справ; автор багатьох публіцистичних статтей в періодичній пресі.

23. *Липинський, В'ячеслав* (1882-1931) — історик, публіцист і політичний діяч консервативного табору. 1918-1919 був послом України в Австрії; автор "Україна на переломі" (1920), "Листи до братів-хліборобів" (1926) та багато ін.

24. *Паламар, Г.* — український соціял-демократ, робітник і публіцист, постійно жив і працював у Відні. З утворенням Закордонної групи УКП 1920 року належав до неї, активно співпрацював у місячнику "Нова доба", автор брошури "Капітал, колоніяльні народи і большевизм" (1920).

25. *Коновалець, Євген* (1891-1938) — полковник армії УНР, організатор і командир полку СС (Січових Стрільців), що відіграв велику ролю в історії української революції, особливо в час повстання проти гетьманату 15 листопада 1918 року. Після поразки УНР опинився в таборі полонених у Польщі. Звідти втік за кордон. 1921 р. вертається до Галичини й тут утворює нелеґальну УВО (Українську Військову Організацію) для боротьби з польською окупацією Галичини. 1922 — еміґрує. Живе в Берліні, Женеві, Римі, нав'язує контакти, в інтересі української визвольної справи, з політичними колами Німеччини, Англії, Литви, Італії та ін. 1929 року ініціював конґрес ОУН у Відні, де було вибрано його на першого голову організації. На цьому становищі пробув він до свого трагічного кінця. 23 травня 1938 року в Роттердамі підступним способом його вбив аґент НКВД.

26. *Болбочан, Петро* (1883-1919) — полковник армії УНР, командир кількох військових з'єднань, що воювали проти наступу російської червоної армії на Харків. Пізніше виявив кількаразовий непослух, самостійні дії і навіть заколоти та повстання проти головного отамана військ УНР, за що потрапив під військово-полевий суд і був страчений біля станції Балин на Поділлі.

27. *Есери* — соціялісти-революціонери. Тут Винниченко має на увазі російську партію соціялістів-революціонерів.

28. *Сухомлин, Василь* — російський есер, журналіст, дуже активний в еміґрантських російських колах (Прага-Париж) у 1919-1921 рр., учасник різних міжнародніх соціялістичних конґресів, на яких послідовно виступав проти українських національних домагань. У Франції редаґував газету "Республіка". Під час наступу німецьких військ на Францію під час Другої світової війни, переїхав до США. Тут почав співпрацювати в радянофільській газеті "Русский голос". У 50-их роках

остаточно виявилась його довгорічна аґентурна просовєтська діяльність. Викритий, виїхав до СРСР, де і помер.

29. *Жук, Андрій* (1880-1968) — політичний діяч і публіцист. Родом з Лубенщини. Ровесник і однопартієць В. Винниченка. Член РУП-УСДРП, з 1906 — член ЦК УСДРП. 1907 року разом з Винниченком був ув'язнений. В. Винниченко, вийшовши на волю (під заклад до суду), допоміг тим же способом вийти з тюрми й А. Жукові. Восени 1907 року, перед судом, майже одночасно, тими самими шляхами тікали за кордон. Під час Першої світової війни шляхи їх розійшлися. А. Жук активно почав працювати в Союзі Визволення України, проти чого УСДРП на чолі з Винниченком гостро виступила. За доби революції 1917 року А. Жук на дипломатичній службі при посольстві УНР у Відні і радник міністерства закордонних справ УНР. З 1930 року жив у Львові й працював у галузі кооперації. З 1940 року — у Відні, де й помер.

30. *Тов. Кал-ич — Калинович, Іван* (1884-1927) — політичний діяч соціялістичного табору, видавець і бібліограф, 1918-1919 — посол до Української Національної Ради ЗУНР і депутат Трудового Конґресу в Києві. 1920 року — член Закордонної групи УКП у Відні й керівник її видань. Автор багатьох бібліографічних показників, зокрема "Показчик до української соціялістичної і комуністичної літератури", Відень, Бібліотека "Нової доби", 1920.

31. Правдоподібно, це первісна схема задуманих спогадів "Відродження нації", над якими В. Винниченко вже тоді працював, а можливо, що це нотатки для доповіді на тему української революції.

32. *Євлоґій Ґеорґієвський* (1868-1946) — російський митрополит, до Першої світової війни архиєпископ люблинсько-холмський і волинський. Під час Першої світової війни насаджував російське православіє в Галичині. За гетьманату член Найвищої церковної ради, за Директорії арештований. Помер на еміґрації у Франції.

33. Нотатки до повісти "На той бік".

34. *М. Кондрашенко,* як видно з "Щоденника" Микити Шаповала (І частина), у 1920 і далі був діяльним членом Празької групи УПРС. М. Шаповал нотує в тому ж "Щоденнику" (І частина, стор. 42): "25 лютого заключено бльок у Відні". Це був недовготривалий бльок Празької групи есерів на чолі з М. Шаповалом і Віденської Закордонної групи УКП на чолі з В. Винниченком. На розгортання праці цього бльоку й дав В. Винниченко М. Кондрашенкові зазначену в розписці суму грошей.

ЗАПИСНИК ч. VIII

(6 вересня 1919 — 30 квітня 1920)

Земмерінґ, 6. IX. Ліс.

В основі всякої альтруїстичної моралі лежить *егоїзм* людей — їхня користь чи шкода.

Навіть ідеально-християнська мораль має тільки цю основу.

"Люби ближнього, як самого себе, віддай душу за нього". Себто, будь до нього добрий, корисний, задовольняй його бажання і потреби, роби йому все добре і приємне. Тоді ти будеш вважатися моральним, порядним, хорошим чоловіком. Отже, оцінка людей має в ґрунті наш егоїзм, нашу користь чи шкоду. Ми цінимо людей по їх корисності для нас. З цього ґрунту ми ніяк не можемо зійти.

І наскільки це єдиний ґрунт для людської моралі, найкраще доводить сама християнська мораль. Вже біля двох тисяч літ людськість бачить в заповіді "люби ближнього, як самого себе" якийсь ідеал, щось божественно гарне. Це через те, що кожному приємно і корисно, коли всі його ближні будуть слухатися цієї заповіді й з усіх боків любитимуть його, як самих себе.

І не хотять бачити, що ця заповідь є чистий абсурд і безглуздя, що ніколи, хоч би людськість мільйони віків прожила, ця заповідь не може бути здійснима. Коли ж би здійснилась, то це визначило б деґенерацію, убогість, вимирання людськости. Це значило б, що всі індивіди людськости стали до хоробливости подібні одне до одного, з математично однаковими інтересами, бажаннями, рухами, словами, що вся людськість стала одним екземпляром людини. Тільки при таких умовах можливо любити кожного, як самого себе, і любити з умовою робити йому добро, а також, що це добро для *цього* ближнього не буде злом для *того.*

Коли ж є хоч маленька різниця між індивідами, то є й різниця інтересів. Інтереси ж ці так тісно переплетені між собою, що майже кожне благо одного є вже обмеження блага другого. Ро-

блячи приємне одному, ніколи не можна мати ґарантії, що цим не робиш зла другому.

Коли б хтось захотів щиро й до кінця виконати цю заповідь, він через кілька днів був би паралізований в своїй любові і ні на крихту не наблизився б до її переведення в життя. Коли для Христа існували фарисеї, до яких можна було підходити з батогом і гнати їх з храму, то як же можна позбавити оцінки простих смертних?

Любити можна тільки оцінюючи по ступені корисности чи шкідливости людей. "Неморальних" людей, себто шкідливих (фарисеїв) любити, очевидно, не можна. Бо люблячи шкідливих, помагаючи їм, тим самим робимо зло тим людям, яким ці шкодять.

Не оцінювати зовсім, а просто любити, також не можна, бо не можна ж позбавити людину почування, бачення, вибирання, себто, елементарних здібностей усякого живого організму.

Таким чином природа людини іншої моралі, іншої оцінки явищ, як їхня корисність, не може мати.

А звідси: хочеш добра собі, хочеш, щоб тебе любили, високо цінили, то не домагайся цього заповідями, але своїми *цінностями.* Що більше їх матимеш, що більшу кількість егоїзмів можеш задовольнити, тим будеш більше оцінений, поважаний і улюблений, тим більше цінностей матимеш від тих, хто братиме в тебе.

Земмерінґ, 9. IX.

Одержав телеграму: всі з'їхались, чекають на мене на конференцію. Їду з хлопцями (Гасенко [1] і П. Чикаленко) їхньою "таратайкою"-автомобільчиком.

Конференція окремих членів партії, — що вона може дати? А все таки мусить бути якась колективна думка. [2]

Питання хочу такі поставити:

1) Інтернаціонал. Злука 2-го і 3-го Інтернаціоналів. Основи: боротьба зараз же за знищення буржуазного ладу. Влада *трудової демократії,* а не диктатура фабричного пролетаріяту і не диктатура буржуазії.

2) Сучасний український уряд.

а) склад його;

б) формальні декларації й фактична політика;

в) роля соціял-демократів в уряді;

г) внутрішня політика (диктатура, солдатеска, петлюрівщина, єврейські погроми, арешти наших партійних товаришів);

ґ) зовнішня політика (роля української демократії — служба буржуазній реакції без компенсації в смислі державности), Антанта і большевики. Державність України і та чи інша орієнтація;

д) скасування Трудового Конґресу;

е) зміна політики без згоди партійного з'їзду. (Загальне виборче право, коаліція).

3) Міжнародні угоди: Антанта. Колчак. Денікін. Польща. Румунія.

4) Галичина.

5) Виступ соціял-демократів з уряду.

6) Організація Закордонного Бюра.

7) Органи соціял-демократичної преси.

8) Партійний з'їзд.

Боюсь, що насамперед ми тут розколемось; одна частина (урядова: Порш, [3] Темницький, Матюшенко [4] і Дідушок [5]) будуть проти виступу с-д з уряду; друга частина (Вікул, [6] Левинський, Паламар, Калинович і я) будемо за виступ. Так само та група не прийме влади трудової демократії. На цьому вийде розходження. А в результаті безсилість і бездіяльність як одної, так і другої групи.

Але іншого виходу немає. Не ми розбили єдиний національний фронт. Це зробила наша солдатеска, наша петлюрівщина ще під час Директорії в Києві. Вона взяла всю фактичну владу в свої руки, провадила свою погромницьку, солдатську політику, а нас примушувала в ім'я національної єдности прикривати їх своїми демократичними й соціялістичними декляраціями.

Єдиного фронту вже давно немає. Наша петлюрівщина мріє про національну буржуазію, бюрократію, навіть про свій монархізм. Традиції й завдання демократії й соціялізму здаються їм смішними й шкідливими. Все поетичне, сміливе, благородне й людяне одкинуто під впливом лакейської служби в Антанті. Яка поезія, який розмах, сміливість і широчінь може бути у льокая, який заглядає в очі панові й усе життя, все існування своє ставить у залежність від ласки пана?

Тим самим убивається істотна сила нашого руху — довір'я мас. Солдатеска не може бути провідником і оборонцем *ідеї.* По своїй природі ця група може тільки нищити і то фізично, грубою силою. Це іноді необхідно й без цього сама ідея не може мати здійснення. Але фізична сила повинна бути на послугах ідеї, а не в ролі авторитарного суб'єкта її.

Як би не хотіла наша петлюрівщина бути "як люди" й стати

на ґрунт клясової експлуатації мас *національно,* це не вдасться, бо історія наша забрала в нашої нації придатні до цеї почтенної ролі кляси. Сама петлюрівська солдатеска, погромницька офіцерня, плюс навіть наше малесеньке міщанство не в силі бути цими "як люди". Але прагнення їхнє загубить і їх, і набагато зашкодить відродженню нації.

Отже фронт зламано. Хай так. Очевидно, це є об'єктивна необхідність.

Але треба поставити точку над і. Треба виразно це заявити, чесно розмежуватись і йти своїми шляхами далі. Куди прийдемо — покаже життя й історія.

Відень, 11. IX.

Конференція тягнеться третій день. Як я й гадав, нічого серйозного і рішучого вона не може дати. Це є обмін думок з приводу препаскудного становища, це є жонґлерство словами і марксистськими виразами, але це не є щось таке, що може мати вплив на дальшу долю не то що нашої державної політики, але й політики нашої партії.

Тим часом все ж таки досить цікаво й повчаюче спостерігати, як *за один день* може мінятися світогляд людей, їхній тон і навіть голос у залежності від тих чи інших обставин. Ще вчора М. Порш говорив тоном переможця, задиркувато, хвалькувато, напинаючи свою гладку шию. Сьогодні ж, коли остаточно вияснилось, що Київ зайняв Денікін, що Денікін не хоче навіть в переговори вступати з "петлюрівськими бандами", тепер чиновник-петлюрівець попустив хвоста і говорить уже без такого апльомбу.

Чиновник Матюшенко вчора ще хитався, а чи не поїхати справді на Україну, чи не взяти портфеля міністра. Сьогодні, коли Києва немає, цей урядовець уже вважає неможливою участь с-д в уряді.

І сумно, і смішно.

Відень, 12. IX.

Отже урядовці Порш і Матюшенко стоять на тому, що трудовий принцип це є ублюдочна форма, що єдиною плятформою може бути загальне виборче право, парляментаризм. "Трудовий Конґрес, трудові ради є кабінетна вигадка".

У цій думці проглядає цілковите нерозуміння суті нашої нації, нашого руху, суті самих себе, як демократів і соціялістів.

1) Трудовий принцип є спроба примирення неукраїнського і

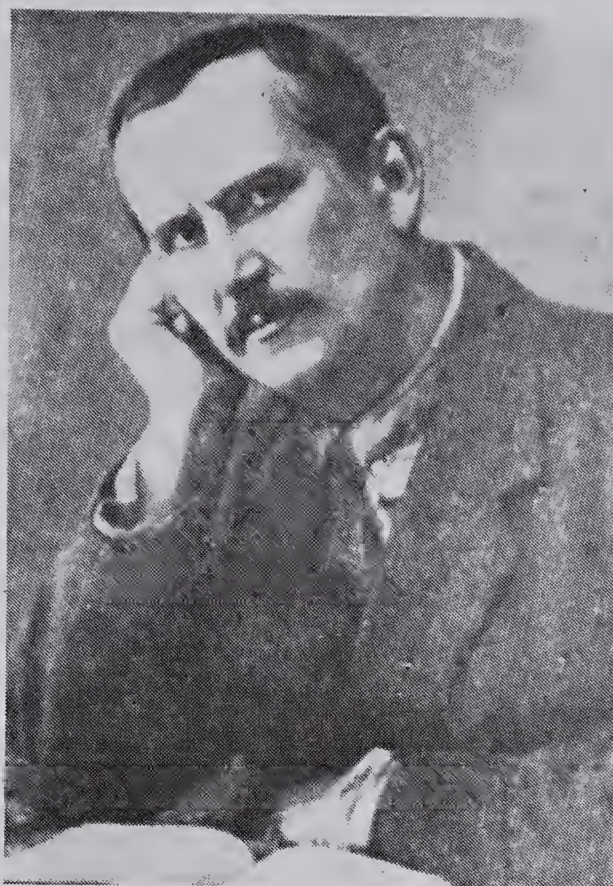

Володимир Чехівський

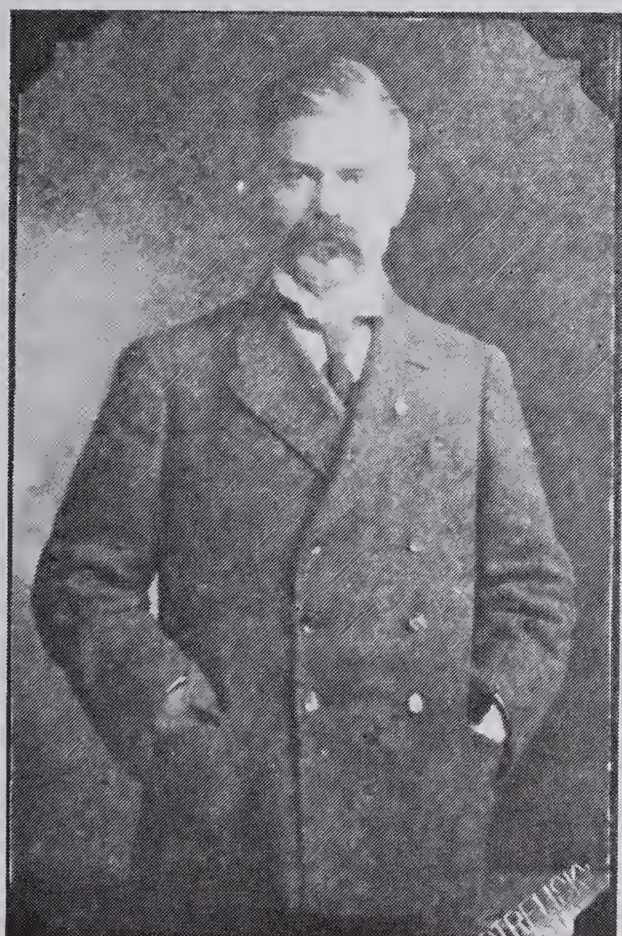

Микита Шаповал

Микола Порш

українського елементів. Український елемент є селянство і дрібнобуржуазна інтеліґенція. Під час повстання вона була в піднесенні й революційній екстазі. В цьому стані її легко було повести навіть за соціялізмом. Але большевизм як форма чисто пролетарського, з одного боку, руху, а з другого як форма руська, з третього як форма, проти якої гостро стояла могутня Антанта, — ці три причини не дозволяли виставляти льозунґи совєтської влади й вести за ними наше селянство й дрібнобуржуазну інтеліґенцію. Трудовий принцип явився тою середньою лінією, яка дозволяла наблизити ці елементи до дійсної революційности й соціялістичної перебудови громадянства.

Вона, ця лінія, в той же час дозволяла неукраїнській соціялістичній демократії стати до кооперації з українським селянством. Коли б не петлюрівщина, болбочанівщина та коновальщина, коли б трудові ради зразу виникли на місцях, організували силу адміністраційну та військову, коли б, словом, лінію трудового принципу було не тільки декляровано, але й здійснено, — ми були б забезпечені й від контрреволюції й дійсно хоч раз сприяли б розвиткові революції, а не реакції, як то робили ввесь час російські революції.

Земмерінґ, 14. IX.

Прощальна візита лісові й тій лаві, де працювалося. [7]

Внутрішнє психічне існування людини є постійний, ніколи неустанний процес приведення себе до задоволення собою. Задоволення собою є необхідна умова можливости існування людини. Без цього треба вбити себе, бо невдоволення іншими можна уникнути тим, що утекти від них. Од себе ж утекти можна тільки в небуття.

Через те то так багато мізерних, шкідливих, злих і злочинних людей може існувати й навіть бути веселими. Вони примирили в собі невдоволення, знайшли собі виправдання й *перед собою* почувають себе правими. Ті ж, які цього не в силі зробити, загибають, бо найзагубніша ворожнеча з самим собою.

Славолюбність має коренем інстинкт життя. Жити в поколіннях, лишити по собі довгу славу — це ласкає й милує чуття життя, це надає віри в свої сили, це — оцінка життєздатности і витривалости сил інстинкту.

Я хочу слави. Але не тої, що мав. І не тої, що мають "національні герої" в дусі Петлюри. Я хочу великої оцінки, але оцінки,

заснованої не на випадковому збігові обставин, що висувають часто людей наперед і роблять їх видними фігурами в якусь епоху. Ні, оцінка *по заслузі;* моя сила, моє знання, моя праця, мій хист — оце я кладу в основу претенсій на велику оцінку. І це найкращий прояв славолюбности й великого інстинкту життя.

Ляйнц, 16. IX.

Затишна, тепла, як легка ванна, тиша. Спокійно, усталено цокають годинники. Зручні, пристосовані до спокою й праці меблі прихильно приймають в свої обійми наші чужинецькі їм істоти. Бідна генеральська родина: вона мусіла кидати своє насиджене, вмощене, дбайливо убране гніздо й їхати кудись у чужу сторону в прийми до родичів. Революція й розпад австрійської держави позбавили генералів їхніх привілеїв, посад, заробітків; вони вийшли в тираж разом з Габсбурґами, і єдине, що в них лишилось, це їхні портрети в генеральських убраннях. Тепер вони ходять в скромних штатських костюмах і носять гроші, — жалюгідні по кількості гроші свої! — в торбиночках на шиї, як наші селяни. Наша генеральська родина ніколи не їсть м'яса, масла, цукор має тільки червоний і з заздрістю говорить про тих, хто має змогу щодня два рази їсти м'ясо.

Вілла тиха, чиста і затишна. Я мрію про те, як багато, уперто і з насолодою працюватиму тут. Поруч з кабінетом — маленький сальончик, де стоїть піяніно. Вчора перші згуки гри Кохи зворушили мене сумним і солодким болем. І зразу зв'язався той біль з нашими теплими, соняшними степами, такими тепер розшарпаними, втовкмаченими в хаос, в гризню, в братовбивство.

Ось тужним матовим дзвоном б'є годинник у вітальні. І цей дзвін так само, як усе сумне і гарне, зараз же, механічно й неодмінно несе душу мою на тихі, широкі, тепер пошарпані, тепер понівечені, степи.

І знову настійно, з новою силою, з новим і дужчим, таємним імперативом прокидається воля моя до великої праці на користь тому, що так загально зветься "народом". Хочу бути корисним йому, хочу бути цінним, хочу зробити неможливе. Для чого? Що мені з того? Яке мені, теперішньому, далекому від майбутніх поколінь, діло до того, що колись якась кількість людей буде чи не буде пам'ятати про мене?

Чию волю я виконую цим непереможним бажанням комусь невідомому мені служити? І чого так соромно, так нестерпно сумно, коли під час хвилевого упадку сил почуваєш себе

безсилим, нікчемним, не вартим уваги?

Чий закон постійно, невигнано живе в нас і наказує, і вабить, і всякими способами примушує служити комусь другому?

Спека. Страшенна втома. Безсилість мозку, рук і ніг. Небо бліде, сіре від утоми. Листя сіро-зелене, в'яле й поморщене, як шкіра старих людей. Нескошена трава стирчить вихорями, як у п'яниці волосся після сну. Навіть коники й цвіркуни затихли, потомились, припали десь до холодних корінців трав і мовчать у знемозі. [8]

Був Сірий з візитою. Хоче везти книжки на Україну. Нехай везе. Хоче продавати за гривні. Нехай за гривні.

От злегка вітрець повіває. Я його люблю за те, що він був сотні мільйонів літ тому на землі.

Входжу, мабуть, у той вік, коли людина потроху прощається з принадами життя. Вони вже не хвилюють так і не тягнуть за собою. Природа гадає, що від мене вона взяла все, що можна, і тепер я можу потроху наближатись до небуття.

Добре, з охотою, з повним байдужжям. Я також узяв усе, що можна взяти. Я можу з легкою душею зникнути.

Заздрість є демонстрація своєї бідности й слабости. Сильні, багаті й веселі в житті не мають заздрости.

Кожний любить, щоб його цінили якомога вище й вихваляли його цінності й заслуги. Коли інші цього не роблять, то доводиться людині робити це самій. Тут корінь самохвальства і хвастовитости.

Ляйнц, 18. IX.

Глибоке, ниюче невдоволення собою. Всі мої постанови й накази собі нічого не варті перед голосом темпераменту й елементарних, дурних і поганих почувань.

Я тільки насамоті з собою, очевидно, можу бути таким, яким я хотів би бути в житті. З іншими я забуваю *себе*, я відходжу од себе, моя самоувага зникає, я весь у владі зовнішнього світу.

От приїхав С. Мазуренко й розповів усю історію переговорів з Москвою. Виявляється, що російський совєтський уряд приймав усі вимоги Директорії, згоджувався на всі наші умови. [9] (Прийшла Коха).

Цікавий фізично-нервовий стан. Коли я переїхав з долини в гори, цей стан був у мене й тоді. Це — надзвичайна гнітюча

втома і слабість всього організму. Весь час ніби млосно мені, нудить мене, хилить до сну і лежання. Виски стиснені. Ноги, руки й груди щемлять, як після довгої ходні. Але сон міцний, глибокий.

Психічний стан: нехіть до всього. Тупість думки. Слабість волі. Чулість до всього неприємного. Реакція на неприємне без участи затримуючих, вольових і розумових центрів. Реакція побільшена. Часом цілковита апатія з легкою плівкою суму й нудьги... Асоціяції, спомини приходять усе неприємні. Не поборюються логічним міркуванням і не зміняються іншими почуваннями. Як дим у безвітряну, тиху погоду, стоять непорушно в душі й гнітять її.

Цікаво, як довго буде тягтися цей стан. У горах він пройшов днів через 5-8, змінившися станом бадьорости й енерґії. Одним із засобів його поборення є воля. Треба вперто й рішуче всередині себе боротись з апатією і слабістю.

Ляйнц, 21. IX.

Моє пророкування, записане 28. VIII, починає потроху здійснятись. Як я й гадав, Денікін не міг одмовитись від Києва й випер звідти українців, як тільки вони одняли його у большевиків. Він *мусить* виперти їх також з усієї України. Це необхідно для нього. Не знищивши українців, він не може бути спокійним за свій тил у боротьбі з большевиками. Для Денікіна українство є більший ворог, ніж большевизм.

Так само справдилось і друге моє пророкування: що Антанта в сварці Петлюри з Денікіном стане на бік Денікіна. Ніяка політика Денікіна щодо українців не позбавить Денікіна ні симпатій, ні допомоги Антанти. Українці для Антанти — службова, підпомогова сила. Головна ж опора її в боротьбі з большевизмом — Колчак і Денікін. Яка ж рація ставати на бік сили допомогової проти основної? І через те, коли Денікін виганяв українців з Києва, представник Антанти піддержав Денікіна і поставив вимогу, щоб українці віддали Київ Денікінові.

За вікном капотить і торохкотить у вікна дощ. Вітер шкварчить у деревах і десь тоненько виє. Старий, вічнолюдський затишок сповнює весь організм теплим сумом.

Чуття затишку від негоди за вікном, мабуть, у людини ведеться ще з тих часів, коли наші волосаті, щелепаті, кігтясті пращури сиділи в печерах і звідти слухали виття вітрів і дощів первісної дикої природи. І моторошно, і приємно, і так затишно в

теплій сухій ямі побіч з такими ж, як сам, волосатими, живими, знайомими, рідними істотами. А за порогом печери тьма, повна ворогів і страхіття; там ліс, дощ, буря, люті звірі.

Ми так само з Кохою вдвох забрались у печеру під Віднем. Я не хочу з неї виходити. Тут затишно і можна тихо зализувать свої рани. Наша державність наробила їх мені багато. Я весь покусаний нею, подряпаний, погризений. В душі набилося бруду, сміття, яке не виметеш зразу. А в печеру заглядає вона рідко. Коли-не-коли забіжять її недоладні, жалюгідні, обшарпані й пришиблені лицарі. Забіжять, знов насмітять, знов начадять всяким отаманням, Антантами, Денікінами, і в душі стає знову, як у корчмі після заїзду биндюжників.

Вітер шкварчить у вітах, дощ дріботить по склі тонкими, мокрими кігтями. А на столі ярко-ярко горить лямпа, лежять книжки, мовчазні душі найкращих людей, найкраще віниччя проти сміття моїх бідних биндюжників. І чад після заїзду гостей розпливається, вивітрюється від мовчазної мови душ найкращих людей.

І очищена душа хоче рідности з вітром, з старезним дідусем, який лякав волосатих пращурів у печерах; і стає тужно, солодко-ясно, що і вітер, і пращури, і державність, і книжки, і моя душа, і лямпа, і все, що діється, діялось і діятиметься на землі, є один процес, одне велике, нерозгадане ніким чудо, і ми всі є дрібки, є рівні елементи того чуда; і за це душа сповняється побожної подяки, лагідної туги і тихого, смиренного смутку. І в душі моїй стає на коліна волосатий пращур, здіймає кігтясті руки свої й благословляє вітер, дощ, тьму, затишок печери і кожний подих своєї істоти, без слів, без молитви, без свідомости благословляє й хвалить велике чудо-життя. [10]

25. IX.

Сумовито-урочисто грає десь духова оркестра поховальний марш. Хтось помер у госпіталі.

А в тягучі, поважні, жалібні хвилі музики веселими камінчиками, дзвінкими дзвіночками встрибують крики дітей з лугу.

Знову був учора С. П. М-о.[11] Знову розглядали питання подорожі до Москви. Він переконаний, що Москва ухопиться за мене. А я, маючи вже досвід будапештської спроби, гадаю, що мені не можна й не треба туди їхати, поки не буде вияснено всі питання, поки не буде вирішено все точно й недвозначно.

Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, *справді,* хочу послужити народові, його пригніченим, поневоленим клясам, коли я, дійсно, соціяліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь загрожує моїм *особистим* інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання і, можливо, смерть. Але *так* померти є честь.

Тільки наперед треба все ж таки вияснити, чи, справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціяльного, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневіряння і знущання, звідки б воно не походило. С. П-ич повинен дістати всі ґарантії забезпечення цеї сторони справи і тоді тільки я віддам себе всього на все до кінця і хоч би до смерти. Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу.

Хто зна, може, з цього боку Україна досягне того, чого не в силі досягти іншими шляхами. А ці "інші шляхи", такі загиджені, такі підлі, такі ганебні. Поганенькі, дрібненькі людці, славолюбці й егоїсти, злодійкуваті хитруни й підлизи, неуки й погромщики, — все це з'єдналось тепер робити хороше чесне діло національного визволення пригніченого народу. Невже може бути успіх? Невже колинебудь хороше діло могло бути зроблене поганими руками? Хібащо помимо волі самих рук, випадково, несподівано.

Ляйнц, 1. X.

Нема спокою: вічні балачки, обмірковування, дебати й зідхання з приводу того, чого ніякими балачками й зідханнями не створити, не поправити. Нема нації — нема держави. Це основна причина всіх наших невдач. І кого обвинувачувати? На кого складати відповідальність? На історію нашу, на люту долю нації.

А що ж, у такому разі наша власна воля, наші зусилля, наша акція? Невже вони так таки цілком залежать від історії, невже вони безнадійні й не мають ніякого значення для дальшої історії нашого народу? Коли так, то губиться всяка рація нашої

активности. Всяка ж активність, свідома, розрахована, обґрунтована тягне за собою відповідальність. Які головні мотиви цеї діяльности? Які цілі? Які засоби?

На це треба дати відповідь, за це треба взяти на себе відповідальність.

Які ж мотиви керують тими людьми, що тепер провадять справу відродження нашої державности?

Судячи по всьому, я гадаю, що мотиви громадські давно вже перевернулись у цих людей на мотиви особисті. В тому хаосі, безладді, дезорганізованості й вічній небезпеці, в яких проходить там життя; дуже розвиваються інстинкти самоохорони. Мотиви дії стають персональними, цілі дії персоніфікуються. "Держава — це я", — говорить кожний з тих людей. І в такому сенсі йде уже вся діяльність його. І за це насамперед буде відповідальність цих людей. Бо треба мати відповідну силу, ведучи громадську справу й не ставляючи її на ґрунт особистих інтересів.

А що ж інше, як не особистий інтерес Петлюри керує ним, коли він так "не за страх, а за совість" б'ється з большевиками, так свято, рабськи береже вірність Антанті, цій інтернаціональній організації світових насильників і грабіжників усіх працюючих? Вже ж видно, що в національній справі большевики безмірно прихильніші до українства, ніж Денікін. Уже ж видно, що Антанта цілком на боці Денікіна. Уже ж ясно, що Денікін нас роздушить, розітре, що ніяких порозумінь з ним не може бути, що він є наш, не тільки *державний,* але й національний, найлютіший ворог, — і все таки, не зважаючи на це, петлюрівщина валяється в ногах у Антанти, благає її, щоб вона наказала Денікінові говорити з Петлюрою, бо Денікін прогнав його, бо Денікін одшпурнув ногою цього реакційного попихача, безплатного льокая контрреволюції. Льокай зробив своє діло, тримав большевиків і революцію всім своїм льокайським тілом, поки Денікін не зібрав сил, — тепер льокай непотрібний, тепер він навіть неприємний, бо вимагатиме платні.

А петлюрівщина все таки вірна реакції до кінця. Тільки в реакції вона бачить вихід. Вона все ж таки не хоче вступати в переговори з большевиками.

От тут і виявляється особистий інтерес цих людей. Вони знають, що большевики тільки на час договорюються з ними, що потім вони не потерплять петлюрівщини, що вони з такою ж огидою ставляться до цих льокаїв, як і до всякої реакції, що хоче звалити їх. І Петлюра, і всі наші "соціялісти" à la А. Лівицький знають, що їхні особисті інтереси можуть бути забезпечені

тільки в союзі з реакцією. І через те така непримиримість супроти большевиків і така нечувано гидка, мерзенна вірність реакційній, ворожій до українства Антанті. Через те вони одкидають ті невеликі шанси, які ще представляються для нашої державности в союзі з большевиками, в прийнятті сторони революції, і цупко тримаються за безнадійні сподівання чуда від рідної їм по духу Антанти.

А я зв'язаний, я не можу навіть кричати, не то що робити щось. Я не можу поїхати до них і ґвалтувати, бо вони або арештують мене, як арештували Ткаченка й товаришів, [12] або, як не насміляться цього зробити, то уб'ють спідтишка, немов випадково, невідомо ким, як Денікін убив Рябовола. [13]

С. П. має їхати до большевиків. Має знов з ними говорити. Але коли то буде? І які сили ми можемо предложити за нашу державність, яку вони нам мають одбити у Денікіна?

Усяке вчення про щастя, яке не має в собі *соціяльного* ґрунту, є по суті: 1) глибоко егоїстичне, 2) ніколи не здійсниме і 3) служить на користь елементам деґенеративним і паразитарним.

Учення Христа, яке здається на перший погляд таке альтруїстичне, є глибоко егоїстичне й шкідливе для щастя людей. Воно іґнорує, перш усього, такі сили в людині, які мають величезне значення в житті кожного. Воно, напр. ... [Незакінчене речення].

Ляйнц, 2. Х.

"Що про мене кажуть?", "що скажуть про мене?" — це одна з великих сил, які посувають людину до тої чи іншої акції. Оцінка сучасників чи нащадків є одним з могутніх факторів поводження людини.

У цьому, розуміється, закладено все той самий особистий інтерес, тільки ширшого характеру. З оцінки людей випливатиме їхнє відношення, а відношення це зараз же одіб'ється на інтересах людини, чи матеріяльних чи духових.

Але значна доля вчинків людини залежить також від страху оцінки після смерти. Здається, коли людина не стане і не стане її інтересів, нема чого боятися, як поставляться люди до її вчинків за життя. Тим часом ми бачимо, як багато людей приносять в жертву свій сучасний добробут, спокій, сили, здоров'я і навіть життя для тої оцінки після їх смерти.

Чи це продовжений інстинкт життя, який прагне безсмертя? Чи все ж таки основа такого поводження полягає в *сучасних* інтересах? Свідомість *майбутньої* оцінки дає вже *тепер* певне

чуття задоволення, втіхи, чуття високої оцінки себе *тепер*, оцінки перед самим собою. [14]

Ці дні стикаються з фактами, які в звичайній моралі мають назву мошенства, хабарництва, обману й т. ін. Все грошові справи. Люди тим чи іншим способом взяли собі гроші, які їм не належали. Ці гроші — так звані державні, себто, нічиї, якогось колективу. Ними розпоряджається уряд, себто, ті люди, які ще вчора були такими самими приватними людьми, товаришами, знайомими.

Гроші — це є засіб мати помешкання, їжу, одежу, різні втіхи. Що більше грошей, то більше і краще чоловік може мати цих предметів і втіх. Кожний хоче жити тепло, сухо, зручно, гарно і легко. Кожний силкується створити собі таке життя, силкується всякими засобами. Засоби є різні. Найневдачніший засіб це праця. Наочний досвід показує, що ті люди, які найбільше працюють, найменше мають забезпечене, гарне, чисте і легке життя. Особливо фізична праця не є добрим засобом створити добрі умови життя. Власне, фізична праця одних людей являється ґарантією легкого життя інших.

Отже без примусу, без необхідности, по добрій волі ніхто не хоче вибирати працю як засіб створення собі доброго життя. Шукається інших.

Громадянство так улаштовано, що можна без праці здобути і помешкання, і їжу, і одежу, і втіхи. На це є багато способів. Праця власне полягає в тому, щоб виявити більше енерґії, ловкости, розуму, досвіду у використовуванні цих засобів.

Так працюють, наприклад, банкіри, фабриканти, великі поміщики, великі бюрократи, купці, різні посередники, фактори, маклери. Вони ніяких цінностей не утворюють, а тільки працюють в тому напрямі, щоб ловкими, хитрими операціями пересунути утворені іншими цінності з одного місця на друге, а за це пересування (часом зовсім непотрібне) дістати певну частину цих цінностей собі.

Це абсолютно нічим не різниться від того пересування цінностей, яке роблять так звані злодії, грабіжники, шахраї, шантажисти, шулері. Єдина різниця тільки в тому, що в першому випадку люди, маючи більшу силу і владу, виробили собі правила, по яких можна робити оте пересування цінностей. Вони назвали ці правила законами. Злодії ж і грабіжники пересувають цінності без правил законів. Схочуть — заберуть усе; схочуть — частину; якби могли, то забрали б усе в усіх. Це вносить хаос і непорядок. Перша категорія пересувачів

цінностей цього не може допустити, бо вона хоче жити спокійно, розмірено, хоче мати певність, що і завтра, і післязавтра, і до смерти матиме змогу пересувати цінності, а значить, мати собі всі вигоди і втіхи життя без праці й зусиль. Через те вона таких неорганізованих, хаотичних пересувачів переслідує своїми законами. Вона не вимагає, щоб ті пересувачі жили з праці, щоб люди власними руками створювали собі вигоди і втіхи життя. Ні, цього вона не домагається. Пересувай собі створені іншими цінності, але за правилами, там то і там то, в таких то законах зазначеними. І коли ти виявиш уміння, знання, ловкість, спритність, от це й буде твоя законна праця.

Отже наші "товариші", які одержують в місіях і різних комісіях по кількасот тисяч рублів місячно, являються пересувачами цінностей першої категорії. Вони мають собі вигоди і втіхи життя по правилам і законам. І ніхто ні в чому не може і не має права дорікати.

Інші ж "товариші", які от тепер мають товариський суд над собою, обвинувачуються в тому, що взяли гроші без правил і тим створюють собі вигоди і втіхи життя. Їх будуть судить і плямувати, як нечесних, неморальних, негарних людей.

А іншими словами, їх судитимуть і плямуватимуть за те, що вони хочуть жити вигідно, легко, забезпечено і що вони не мали нагоди чи спритности попасти в якусь місію чи комісію, щоб мати право пересувати цінності за правилами.

Чи це ж логічно?

Земмерінґ, 3. X.

Левіні хворий. Однялась ліва рука і ліва нога. Кілька днів не міг ні ходити, ні рухати ними. Тепер уже трохи краще.

Бідний Левіні — самотній, слабосилий, скутий хворобами. Цілий тиждень лежить у ліжку. Невеселе те лежання було і нерадісні були його настрої. Мабуть, готувався до смерти, і тоскно, моторошно стискувався інстинкт життя. І все здавалось таким любим, таким надзвичайно цінним і привабливим.

Санаторія невеличка, досить простенька, але вщерть забита угорською буржуазією, яка об'їдається тут. Стоїть поміж гір, у долині. Гори суворо обступили, стиснули шершаво-зеленими стінами. Холодно, вогко, суворо тепер тут. Ліс шумить по-осінньому, — сухо, безупинно, непривітно. Поміж зелених смерек стоять дерева з жовтобуряковим ріденьким листям. На рябині ярко червоніють китиці ягід.

Нас учора зустріли тут урочисто, чого я, правда, спочатку не

помітив. Виявляється, і лікар, і персонал, і навіть гості знали, що приїжджає "бувший Міністер-Президент Української Республіки". Левіні дуже сміявся з того, як вони поштиво почали за ним ходити, коли дізнались, що до нього приїжджає міністер-президент. "От буржуазна психологія!"... Але мені все ж таки цікаво знати, хто ж їм те сказав, що приїжджає міністер-президент. Ніхто тут мене не знає, крім самого Левіні. І для чого ж то було сказано? І чи не є в цьому також трошки тої самої психології?

Звідси знизу видно "нашу" бувшу віллу. Навіть видно вікна Кохиного бальончика. Від нього вже віє теплом і сумом хорошого минулого. Тиха ніжність і вдячність уже є до того бальончика, вілли, до того пережитого там.

Ляйнц, 6. Х.

Чомусь останніми днями всі мої зносини з зовнішнім світом мають характер грошевий. І враження складається в мене таке, що українці за кордоном тільки те й роблять, що якісь грошеві операції, — продають гривні, купують нафту, закладають банки, одне одного обшахраюють, обдурюють, видирають гроші. А до мене всі звертаються, щоб я їм допомагав то так то сяк. Основа прохань раз-у-раз — ніби громадська. А в дійсності громадська справа служить їм засобом залагодити особисті інтереси. *Українська* громадська справа дуже добре котирується на ринку. А українська нація серед віденських проституток на першому місці. На другому мадяри. Це ті нації, які щедро й безжурно сиплять грошима.

Ляйнц, 13. Х.

Петля, накинена на задрипану, засмоктану, забруджену отаманням постать нашої державности, стягається все вужче і от-от стягнеться на шиї й задушить її. Петлю цю самі наші отаманські мужі зробили Денікінові. Вони своїм хамством, своїм льокайством перед Антантою, своєю підлою, дурною люттю проти Совєтської Росії, своїм чорносотенством дали змогу Денікінові скрутити шворку і на большевиків, і на нас. Льокайство, лизання ніг, хамська служба Капіталові не помогли. Хами не вислужились навіть на признання їх Денікіном. Він їх просто одштовхує ногою, як щось таке гидке, що навіть у руку взяти гидко. І дійсно, нема нічого гидшого, як добровільна хамська підлість і старанність підлістю заслужити ласку пана.

Польські газети сповіщають, що петлюрівські "банди" розбігаються, — частина біжить до Денікіна, частина в Галичину (стрільці). Одежі нема, амуніції нема, зброї нема. Денікін узяв уже Балту, Ольгопіль, Умань, Христинівку і от-от з'єднається з польською армією.

Поляки, які ніби так дружньо ставились до українців (після того, як украли Галичину й закріпили її за собою), які кивали на Денікіна й цькували на нього українців, тепер уже порозуміваються з ним, уже обговорюють пляни спільної акції проти большевиків. Чи *тільки ж* проти большевиків? Хай вони якось порозуміються щодо Галичини, і тоді поляки покажуть "дружбу" Україні.

А наші дурні хами, а наші йолопи, граючи в дипломатію, переважно заключали союзи проти Росії, будували все своє хамство на цих дурних, жалюгідних міркуваннях.

Боже, така лють охоплює, що думки закипають. Що ближче та петля, то наче мене вона душить, наче мені накинули її оці злочинці, оці головні й неголовні отаманці, славолюбці, егоїсти, злодії нашої революційности, гасителі одушевлення, льокаї Трухлявої Процентщиці. І невже працюючі творчі кляси не заплямують, не прокленуть навіки цих паскудників, цю гидь нашого лихоліття? Невже та маса бруду, злодійства, розпутства на спині нещасного, зашарпаного, недобитого народу нашого ніколи не знайде собі заслуженої оцінки і так і зійде в історію під прапором "національних Термопіл"? Національний смітник, національна викидь — це оці отаманці, оця гидка, огидна, ганебна смуга нашої нещасної історії.

Ляйнц, 14. Х.

Сьогодні од'їжджає С. П. М. до Москви. Остання спроба хоч щонебудь врятувати. Безнадійна справа, зроблена для власного сумління, щоб ніколи я сам перед собою не міг почервоніти, щоб не сказав собі сам гірких докорів, що сховався в теплий затишок, а не зробив ніякого зусилля врятувати що можна. Отже я віддаю і затишок, і спокій, і всі пляни любої роботи, я свідомо готов іти на всі труднощі, небезпеки, на кров і вигнання, — хай тільки буде з того якась користь, хай тільки це не буде з одчаю принесена жертва, нікому вже не корисна.

Відповіді (власне й не відповіді, а тільки першого докладу) треба чекати не раніше як через місяць. Тим часом постараюсь видати першу частину "Відродження нації". Добре було б, коли б устиг хоч написати до свого від'їзду й другу частину. Це

помогло б далі в самій справі, вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І, може, не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік. А чесних, просто чесних людей, так страшно мало тепер стало!

Ляйнц, 24. X.

Реакція з усіх боків все тісніше й тісніше стягає петлю на шиї Совєтської Росії. З Сибіру — Колчак; з Дону й України — Денікін; з заходу — Юденіч.[15] Збоку, як маленький, забитий всіма цуцик і собі хапа її за ногу Петлюра. А европейська буржуазія, затаївши духа, жадно слідкує за операціями вішальників революції й скажено, захлинаючись, бризкаючи на всі боки слиною, апльодує їм, коли їм удається нанести революції більш-менш влучний удар. Цій гладкій, одгодованій гарматним м'ясом, обпоєній кров'ю мільйонів людей деґенератці так сильно хочеться якомога швидше бачити свого ворога знищеним, що вона забігає своєю жирною фантазією вперед і бере в своїх газетах Петроград щодня. Наймані, продажні газетні писаки, знаючи, чого хочеться їхній гладкій господині, брешуть не моргнувши. А другого дня, як ні в чому, спростовують свої власні брехні, щоб на завтра знов брехнути.

Одна ясна тільки точка є серед цієї тяжкої каламуті, яка насіла на Совєтську Росію — це те, що праві соціялісти нарешті з'єднали фронт з большевиками на захист революції, в оборону проти лютої, неситої, розперезаної реакції Денікіна й світової буржуазії. Нарешті, ці люди можуть очиститись і викупити своєю боротьбою проти насильників і грабіжників народу свій гріх перед його визвольниками.

Я заздрю і меншовикам, і правим есерам, і всім, хто дає тепер усі сили свої на боротьбу з чорними силами. І хоч вони, мабуть, не сподіваються на перемогу, — це нічого не значить. Перемога є в тім, що соціялістичний фронт єдиний, що переможені вони будуть разом, щоб у слушний час повстати неподільно і непереможно.

А наші соціялісти? О, глум, о, сміття, о, неплачені льокаї гладкої деґенератки! Вони не перестають служити їй, не перестають молити, як милости, ласкавого слова у Денікіна. Як би вони, ці "соціялісти", ці А. Лівицькі,[16] Мазепи,[17] Порші і К° заскавучали від радости, коли б Денікін допустив їх до своєї руки, коли б їх погладив по шерсті, коли б кинув їм шматочок антантської подачки. І то ж ніби в ім'я нації, в ім'я нашої державности, в ім'я народу нашого. Бідна наша нація, нещасна

та державність! Якої тільки гидоти, бруду, злочинства і сміття не прикривалось і не прикривається її зашарпаним, забрудненим поганими руками, покровом!

Ляйнц, 2. XI.

Падає лахматий, замислений сніг. Не хочеться йому лягати холодом на бідну Австрію, і так уже досить вона має холоду й голоду від теплого слова пані Антанти.

Туман вогким димом стоїть над містом. Вулиці темні, мовчазні, скупо-скупо освітлені газовими ліхтарями. А пишні вілли стоять принишкло, з чорними вікнами, безголосі, замертвілі. Світла видається кожній родині, яка б численна вона не була, тільки одну лямпочку в 25 свічок на 5 годин. Хочеш, зразу випали це світло в одній кімнаті, хочеш, розділи по шматочку й світи в різних кімнатах. Але не більше одної лямпи в 25 свічок, інакше зовсім світло одберуть. (Нам це й зробили, — замкнули, бо ми витратили в три рази більше. Нам наш генерал нічого не сказав, та й сам палив скільки хотів, а ми теж додали. Але змилувались і пустили світло, — як чужинцям, які не зовсім добре орієнтувались серед обставин).

Діти в школах мають щодня зашпори в пальцях від холоду в помешканнях шкіл, — нема чим топити, сидять в пальтах і трусяться.

А миротвориця Антанта в цей час одною рукою конвульсійно душить за горло російську революцію, а другою свій пролетаріят. Російський соціялізм гризе пальці цієї руки, одного зовсім перекусив (Колчака) і той хирляво тепер теліпається в Сибіру. Другий палець-присмокток тягнеться з-над Балтійського моря; третій з Чорного моря. Европейський спрут має багато пальців. Це огидне страховище має вдачу таку, що пальці йому хутко одростають. Але чи вдасться йому задушити російську революцію, це тепер ще не зовсім і для спрута ясно.

А наші бідні "голодрабці" (як називає нещасних українських оборонців европейського спрута якийсь ляшок у своїй газетці), — наші темні, обдурені отаманцями, невільні слуги своєї власної недолі чвакають тепер напівбосими ногами по болоті, трусяться в своїх лахміттях від холоду і тримають задубілими пальцями рушниці проти "насильників-комуністів", як називає [їх] бідний, невільний хам европейського Капіталу, український "соціялістичний" уряд Мазепи-Лівицького.

Правда, немов останніми днями затихли бої на большевицькому фронті. Пише "соціяліст" Феденко,[18] що ніби йдуть переговори з большевиками і ті немов згоджуються на мир "на наших умовах". Що ж то значить "наші умови"?

Але, здається, вже пізно навіть "на наших умовах". Холод, морози, сльота, хвороба гірше Денікіна знищать ті рештки, що ще лишились під командуванням усяких отаманів та диктаторів. Сам отаманський штаб для чогось мельдує, що великий процент солдатів хворіє на тиф. І не поможе вже мир з "насильниками-комуністами". Догниє отаманщина і розлізеться злою, смердючою червою по европейських каварнях і шантанах з торбинками мільйонів.

І ще будуть сподіватися слави собі оті лакузи, підніжки европейських грабіжників, оті "національні герої"! І таки співатимуть їм славу такі самі хами й підніжки. Одні одних хвалитимуть.

А хто заспіває славу отим дійсним героям, що кладуть своє життя в багні, холоді й хворобах за льокайство отаманів? Хто платитиме за страждання отих босих, обдертих героїв-голодранців?

Невже тільки бідні жиди, якими отамани платили їм досі, дозволяючи нещасним задурманеним людям мати страшну втіху "погуляти" на погромах?

Ой, отамани, ой, диктатори, ой, нещасні ви "герої"! Колись діти отих обдурених вами проспівають вам іншу славу. Колись ті, що творять дійсну силу всякої нації, ота соціяльна голота заспіває вам гарячу славу прислужників соціяльного гніту, душителів революції й злочинців свого власного народу.

А покищо ці хами роблять паради. І знову з попами, з молебнями, на пляцу приймають присягу на вірність республіці. Яка дурна, нікчемна, смішна комедія! Цілковита петлюрівщина, з вихилясами, з самовдоволеними, пустопорожніми промовами, декорація з малоросійської історичної п'єси, буфонада дрібненького і хворобливо-спухлого славолюбства.

А в брудних казармах тисячі хворих на тиф людей слухають дзвін попів і тупо помирають під позування "балерини"-петлюрівщини.

Так довершується державність селянсько-робітничого народу.

3. XI.

Петлюрівщина вистрибнула й у Відні. Нещасна, засмоктана галицька Національна Рада, дізнавшись, мабуть, що в Кам'янці

”влада” робить паради на державні теми, рішила й собі попарадувати: учинила свято роковин Самостійної Західньої Української Республіки. Тої республіки, якої вже немає, яку вони віддали ляхам за честь служити льокаями й сторожами Антантського Капіталу, яку полячки вже гризуть і смакують, запиваючи масною дрогобицькою нафтою. Ці ж дурні тут у Відні святкують роковини... роковини чого? Своєї підлоти, хамства, свого злочинства хіба проти Української Республіки. За право тертися по антантських передпокоях вони віддали свою землю таким же хамам Антанти, як і самі, тільки більш улюбленим.

І не сором цим людям? І вистачило ж глупоти робити таке ганебне свято?

4. XI.[19]

Вогник у грубці муркотить, як котик; потріскує, ніби щось розкушує, кісточку з риби, фирка, одпльовується. У садку капотить з голих дерев на мокре поживкле листя. Вогні шпиталю розплесканими кружальцями миготять за садом. Наші три курочки сидять у повітці цілий день і навіть не біжять до мене в надії дістати горіхів. Які тепер горіхи, коли все мокре, голе, слизьке і холодне до того, що аж пір’я настовбурчується.

А вгорі над закислою, обкутаною туманами й вогкістю землею на віддаленні якихнебудь кількох тисяч [років] льоту світла, горять, палають світи скаженої, неуявимої для людського розуму температури. Плянети в тисячі разів більші за наше сонце з недосяжною для людської думки швидкістю несуться кудись, кружляють, гаснуть, трощать інші плянети. Родяться гігантські світи, системи світів, гинуть, знову виникають. І коли я думаю про те, що світло від них до землі доходить тільки через кілька тисяч літ, а швидкість світла є 300 000 кілометрів у секунду, коли я уявляю, що це ж найближчі зорі так ”близько” від нас, а їх мільйони, а їх невідомо скільки, то такою смішною, такою жалюгідною мізерією виглядає мені вся ця наша метушня на манюній порошинці-землі з усією історією комах-людей, з їхніми законами, гризнею, з усією їхньою прекомічною урочистістю і страхами перед різними вигаданими страхіттями. Коли світло з якоїнебудь плянети летить до нас через небесну просторінь ще з часів, скажемо, єгипетських фараонів і ще не дійшло, ще не перелетіло всього віддалення, а фараони давно вимерли, а за ними пройшла вся історія людей, греки, Рим, середньовічна кривава різанина, а світло все летить, то якою невимовно-мізерною є вся ця історія людей.

І разом з тим яка вбога, яка обмежена розумова сила комашки-людини. Отже ясно, що всесвіт, що та безмежно-ґрандіозна картина світів якось інакше упорядкована, ніж може людина розуміти. Але людині дана можливість мислити тільки в формах простору й часу. Ясно, що наша форма думання абсолютно не годиться тут, що наші поняття початку і кінця, без чого ми не можемо уявити собі ні одної речі на землі, щодо всесвіту не годяться. А от живи, не розумій і не твоє діло. І стоїть комаха перед замкненими дверима великої тайни, крутить своїми примітивними щупальцями, обмацує міцні ворота і нічого не вдіє.

А в той же час вірить, що вона безсмертна, що її возня на порошинці страшенно важлива для "Бога", для якоїсь тої сили, що править світами. І мучиться кожна комашка, і метушиться, і страшно серйозно вовтузиться коло своєї щілинки, покірна безжалісним, залізним, комусь на щось потрібним законам, навіть нічого не знаючи про ці закони й уявляючи, що живе по своїй волі.

А хоч і знає, то хіба може противитись цим законам? Хіба може не плакати, як болить, і не сміятися, коли радість танцює в серці? І хіба не любіша за все на світі, серед усіх світів оця наша комашина порошинка-земля, і хіба не щастя любити її всією своєю комашиною, маленькою, сліпою душею і так, як дозволено, як одведено, по-своєму, по-дурному, по-комашино-людському хвалити й дякувати комусь за щастя почувати в собі життя, і любов, і сльози, і танець радости в серці.

Ляйнц, 9. XI.

Розмірено, ніжно й уперто цока годинник серед мертвого шелесту тиші. Розмірено, безупинно капа у вічність час. Чогось тоскно, тужно й неспокійно. Спокій гнітить мене. Тяжать душу колишні помилки, тяжко ворушаться й з болем перевертаються там. Їх можна викинуть звідти великим струсом, сильним змахом, голосним криком серед бурі. Хочу бурі, хочу горіння всієї істоти, хочу викинуть з себе брудні, тяжкі, непокійні помилки.

Ці дні — роковини соціялістичної революції в Росії. Це — роковини наших хитрувань у Києві, недостойного політикування, політичного шантажу й захоплення влади. Не силою, не тим ентузіязмом, що був у початку, а хитрощами, а фальсифікацією соціялістичности. І то ніби в ім'я державности нашої. О, ми її розуміли тільки з попівськими молебнями, попами, ризами, таку

державність, яку ми тільки знали, про яку мріяли. Робітничо-селянська державність, руйнююче-творча, нова, з новим змістом, з новими, не бундючними цінностями, — це нам було чуже, небажане, страшне. І ми за попівські молебні, за антантських "посланників до Української Республіки", за бундючні назви "міністрів" оддали наш ентузіязм, нашу рідність з соціяльно-пониженими, з творчими, з неспокійними. І за це вони нас вигнали з України. А ми їм за те... привели німців, гетьмана і єдіную, недєлімую.

Цока годинник, — одноманітно, непричетно, холодно, одкидаючи в темну, загадкову, хвилююче глибоку, бездонну вічність менти сучасного. Стоїть урочиста тиша навкруги. І тяжко, тоскно перевертаються в душі минулі прогрішення мої.

В наше самотнє, старанно відгороджене від людей життя, входить чужа людина. Ми навмисне пускаємо її. Це — молода, гарненька дівчина, дочка нашого генерала. Вона має жити у нас, як dame de compagnie,[20] доглядати за господарством і вчити нас німецької мови. Цікаво, як ця нова істота одіб'ється на нашому житті.

Ляйнц, 10. XI.

Мав сьогодні візиту: П. Д.[21] і польський комуніст К-й. Явились вони з пропозицією від представника Російської Совєтської Республіки в Берліні Р-а[22] вступити знову в переговори. Добре. Я їм повторив свої попередні умови: самостійність, національний український совєтський уряд, незалежна армія, боротьба за Галичину. Списав дев'ять пунктів і передав їх К-ому. Завтра він пересилає це до Берліну. Коли відповідь може бути з Москви — невідомо. Гадаю, що ця справа забере на переговори місяців зо два. А що станеться за ці два місяці, то трудно тепер передугадати. Побачимо.

І друга візита: князь С. Трубецький і М. Троцький.[23] Не большевики, а мирні, тихі, льояльні урядовці Української Народньої Республіки. Вони вважають, що найкраща політика то є політика їхнього уряду. Вся ж орієнтація — на повстанців, на Махна, Ангела і т. п. Махно — національний герой. Принаймні його кандидатура на цю посаду є дуже симпатична для наших бідних дипломатів.

25. XI.

Покладений мною строк на існування отаманщини життям трохи навіть скорочено: петлюрівські "банди" розбито

денікінськими бандами, Кам'янець зайняли поляки, знаменитий уряд Петлюри тікає в Польщу. Finita la commedia. І погана, брудна, тяжка й ганебна комедія. Не комедія, а сліпа, дурна служба світовій реакції. Це вже серйозніше комедії.

Але навіть наша публіка à la буржуазія задоволена: ну, вже принаймні кінець. Тепер щось нове має бути. І вже скоса подивляються на мене. Навіть учора були чутки у Відні, що я виїхав до Будапешту. Чого до Будапешту? Невідомо. Але відомо, що я колись звідти вів переговори з російським совєтським урядом. Отже... чи не веду й тепер?

12. XII.

Уже місяць, як були в мене з пропозицією від Р-а. Мої умови послано. Відповіді ніякої. З радіотелеграми відомо, що в Москві на Ц.И.К.[24] прийнято якісь важливі постанови в справі політики на Україні.[25] З тих же радіотелеграм відомо, що Троцький видав наказ до Червоної армії, яка оперує на Україні, в якому говориться, що червоні війська ідуть не завойовувати Україну, а визволяти. І коли денікінські банди буде розбито, тоді українське робітництво й селянство самі рішать, в яких відносинах бути Україні з Росією. І кінчає: "Хай живе *незалежна* Совєтська Україна!"[26]

Отже все показує, що ніби має бути на Україні інший курс большевиків.

Але це ще не значить, що вони повинні прийняти мої умови. Навіть, прийнявши мої умови як добру пораду, вони не повинні звертатися до мене, як до учасника у виконанні цеї поради.

З одного боку, розуміється, бути тепер поза політичною діяльністю, тепер, коли, нарешті, та діяльність була б цілком до душі, — тяжко.

А з другого — я задоволений: я зробив усе, що в моїх силах було. Я віддавав себе всього на все, хоч би й на смерть. Більше я не міг пропонувати. Отже моє сумління мене не може гризти. А робити для тої справи я можу й своїм пером, не їздячи на Україну. Навпаки, сидячи тут, у спокійних умовах, я таким способом своєї участи в справі можу зробити більше, ніж поїхавши на Україну не для політичної роботи.

Проскочила чутка, що на чолі українського совєтського уряду має бути Мануїльський. Це — і правдоподібно, і неправдоподібно. Мануїльський почував себе українцем (до певної міри) і по-українськи говорить добре. Але для широких українських мас він абсолютно невідомий, для національної

української ж демократії те саме, що й Раковський. Але коли це правда, то, мабуть, розрахунок у них такий: річ не в іменах і особах, а в усій політиці. Коли Мануїльський вестиме українську політику, і справжню українську, українські круги потроху переконаються в тому і перейдуть на бік совєтської влади. Можливо, що це й раціонально.

"Балерина" з усім своїм лубочним штабом у Варшаві. Бідна балерина: де ж вона тепер паради й вихиляси робити буде?

3. II. 1920.

Кінчаю "Відродження нації". Рахував, що аркушів на 10 вийде роботи, а вийшло на 70. Стомився.

День зовсім весняний, соняшний, тихий, мрійний.

У нашому садку живе п'ятеро живих істот: один півень (жовтий гривун), дві курочки (чорна й біла) і двоє кріликів (теж чорний і білий, з сивими латками на очах, неначе автомобіліст в окулярах).

З Москви має в цих днях приїхати Стокіз.[27] Послано його було до Літв-ова,[28] а той послав його аж у Москву. Цікаво, що за відомості привезе.

Організується на руїнах отаманщини українське королівство. Кандидатом — Василь Вишиваний.[29] Це після гетьманщини й отаманщини цілком підходяще довершення цих режимів.

Ляйнц, 7. II.

Соняшно, тихо, тужно. Сонце розтоплює леп тяжкого пережитого й викликає на поверхню соняшні, юнацькі картини.

От Дніпро хлюпочеться жовтою як добре настояний чай хвилею у піскуватий, крихкий берег. Тоненько пищять довгодзьобі бекаси на тоненьких, як з дроту, лапках. На тім боці дядько напуває коня з Дніпра, кінь звідти здається завбільшки з свиню, а дядько — з хлопчика.

Втома. Чого — не знаю. Від скінченої роботи? І невдоволення. Роботою? Як завсіди, коли віддаси те, з чим зжився?

Сиджу на "городі" нашому. Сонце пече в лице. Вітер весняно, хвилююче шумить у вітах нашого садка. Втома...

Č. 1/20 SPORT DIPLOMAT

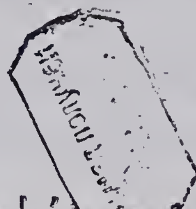

Ve jménu vlády československé republiky!

Všem civilním i vojenským úřadům se nařizuje, úřady pak cizích států se prosí, aby pan

Josef Simon

který cestuje přes Berlín a Kodaň do Ruska a zpět

byl volně propuštěn a aby mu byla poskytnuta všechna pomoc v případě potřeby.

Platno až do *13. dubna 1921*

V PRAZE, dne *13. dubna 1920.*

Za Ministra zahraničních věcí:

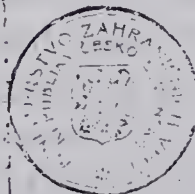

Дипломатичні пашпорти, з якими В. Винниченко (Josef Simon) і його дружина (Natalie Simon) їздили 1920 р. у Москву і Харків.

Č. 2/20

Ve jménu vlády československé republiky!

Všem civilním i vojenským úřadům se nařizuje, úřady pak cizích států se prosí, aby pan

Natalie Simon,

která cestuje přes Berlín a Kodaň do Ruska a zpět

byl volně propuštěn a aby mu byla poskytnuta všechna pomoc v případě potřeby.

Platno až do 13. dubna 1921

V PRAZE, dne 13. dubna 1920

Za Ministra zahraničních věcí:

Strnad

24. II.

Починаємо ”Нову добу”.[30] Остаточно стався поділ на два фронти. Навіть есери центральної течії стали на радянський ґрунт.

Порозумнішали й стали ми революціонерами, та чому тільки з таким шкідливим запізненням?

Завтра Закордонна група УКП має конференцію з Закордонною делеґацією ПУС-Р.[31] Вони нам представлять свої резолюції в справі створення совєтського бльоку.

8. III.

Вийшло 1 ч. ”Нової доби”.

28. III.

Копаю город. У голові виліт літака, стаття Шаповала до ”Н. доби”, закордонний пашпорт, яблонівська бриґада,[32] Супрун[33] з чаєм і фондами. А в небі дзюрчать жайворонки, з розкопаної землі пахне сивим, давноминулим. Шпилі шпитальної церкви гостро стремлять в каламутне, пухке, весняне небо, по якому післязавтра має летіти туди, на Україну, літак.

3. IV.

Якесь кафе на Aspern-i (передмістя Відня). На аеродромі готується до вильоту на Україну наш літак. Після двох місяців напружених зусиль і різних заходів, неудач, зрад, здається, сьогодні таки полетить. Чекаємо гуркоту мотора. Тоді можемо вертатися до Відня і чекати повороту.

Вилетів о 9-ій годині.

Прага, 6. IV.

Масарик і Бенеш немов би мають дати мені чеського дипломатичного паса для переїзду на Україну.[34] Цею справою заняті Н...[35] і Бадан.[36] Але про останнього ходять чутки про його непевність. Немов би він є тайний аґент нац. дем., поширює їхній ”Український прапор”, провокує студентів на большевизм, щоб дізнатись, як хто думає, і позбавити большевиків стипендій. Ці обвинувачення висуває Мик. Юх. Ш.[37] Але М. Ю. хворіє трошки на шпикоманію. Йому здається, що галичани страшенно його не люблять, бояться і всякими способами хочуть його знищити. Через це він так і до Б. поставився, коли той... [Незакінчене речення].

26. IV.

Уночі прилетів літак. Справа, яка здавалася всім фантастичною, завершилася повним успіхом. Так іноді мрії, скріплені, одушевлені волею, хотінням, упертістю, набирають характеру наочної реальности, факту, переконуючої дійсности. Мрію здійснено: літака, всупереч волі нещасних Макаренків і $К^0$, вислано за інформаціями з України. Дужча воля погнала аероплян через тисячі кілометрів і через три тижні одержала бажане. Зараз має приїхати Ю. Гасенко з листами з України.[38] Перемагає організація, воля й тверде, ясне хотіння.

30. IV.

Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривог, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься "сумлінням". Цього вимагає те, що зветься "інстинктом соціябельности". Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевности, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм.

Днів через 6 ми їдемо на Україну. І першим чистилищем має бути Москва. Там перше має проявитися цей рік мого самозаглиблення, самотримання, самодисципліни. Там я випробую свою "чесність з собою". Москва дасть мені відповідь, чи переступив я вже щабель особистої амбіції, чи я вже пережив грань скороминущих земних образ, болів. Чи я вже знайшов хоч крупинку золота *мовчання* в горах Земмерінґу й у тихих ночах Ляйнца?

Хтось в мені велить кидати тихий дім, затишний садок, мирні колони книжок, забезпеченість порядку старої буржуазної держави, комфорт европейської культури, мовчання і шелест ночей; велить кидати і... [Незакінчене речення].

Тоненький хлопчик з великою білою головою, підстрижений, як стріха, весь подібний до грибка.

Губи, як ниточка з двома вузликами на кінцях.

Дівчинка гойдається на дереві на гойдалці, як порожній кокон від метелика на павутинці під вітерцем.[39]

Пане Президенте!

Товариш Бела Кун просить Вас, Пане Президенте, відвідати його в місці його інтернування. Йому було б *дуже* приємно поговорити з Вами, ще поки він поїде до Росії. Тому що на від-

відини треба дозволу, Пан Президент звернувся б ласкаво в цій справі безпосередньо до державного канцлера Реннера.

Товариш Бела Кун має всю надію, що йому пощастить у найближчому часі з Вами поговорити.

З високою пошаною
Еріх Подач[40]
Секретар Народнього
Комісаріяту Закордонних Справ

Відень, 4. IV. 1920.

ПРИМІТКИ

Записник ч. VIII — звичайний бльокнот, папір у ґратку, розмір 17 × 11 см, у напівтвердих, чорного кольору, під крокодилячу шкіру, колінкорових палітурках. Має 104 сторінки. Сторінки 67-101 — порожні. На стор. 102 три літературні нотатки. Стор. 103-4 — порожні.

1. *Гасенко, Юрій* (1894-1933) — політичний і культурний діяч, письменник і журналіст. Народився на Кавказі (Кисловодське). Батько — черкеський князь, мати — українська селянка. Володів багатьма мовами: турецькою, італійською, німецькою, вірменською, грузинською і ще кількома кавказькими мовами і, звичайно, українською та російською. Член УСДРП, член дипломатичної місії УНР у Румунії, інженер, винахідник спеціяльної конструкції моторового човна (т. зв. "морської блохи"), автор низки новель та оповідань для дітей ("Мая з джунґлів" та ін.). На еміґрації жив у Відні, Празі, Берліні, Парижі, де й помер.

2. Мова йде про закордонну конференцію УСДРП, яка відбулася 9-14 вересня 1919 року у Відні і на якій, у наслідок тактичних розходжень, частина учасників (В. Левинський, С. Вікул, Г. Паламар, І. Калинович, Г. Піддубний, Ю. Гасенко, П. Чикаленко та В. Винниченко) організаційно відійшла від УСДРП і створила Закордонну групу УКП з своїм друкованим органом "Нова доба".

3. *Порш, Микола* (1879-1944) — видатний діяч українського політичного і суспільного руху, вчений економіст, провідний член РУП-УСДРП. За доби революції 1917 року — активний член Центральної Ради; в першому уряді В. Винниченка — секретар праці; з січня 1918 — міністер праці й військових справ УНР; 1919-1920 — посол УНР у Німеччині, де після упадку УНР залишився до кінця життя. Автор численних праць з статистики, економіки, політичної проблематики

(автономії, незалежности), перекладач І-го тому "Капіталу" К. Маркса тощо.

4. *Матюшенко, Борис* (1883-1944) — лікар, народжений у Києві, активний член РУП і УСДРП. 1917 року — член Генерального Секретаріяту, голова Головної медично-санітарної управи при Генеральному Секретаріяті. 1919 року — член української делеґації на мирову конференцію в Парижі й голова Закордонного бюра Українського Червоного Хреста (до 1921), з 1922 — у Празі, професор Українського Вільного Університету (катедра гігієни), організатор і голова Української спілки лікарів у Чехо-Словаччині (1922-1935), автор низки праць на медичні теми.

5. *Дідушок, Петро* (приблизно 1892-?) — український громадсько-політичний діяч у добу революції 1917-1920, член УСДРП, член української делеґації, очоленої М. Грушевським, на соціялістичному конґресі, що відбувся 3-10 серпня 1919 року в Люцерні. Повертаючись з конґресу, взяв участь у згаданій вище конференції УСДРП у Відні. З Відня згодом виїхав на Україну, працював у системі освіти. Після вбивства Кірова, в грудні 1934 року, був заарештований, оскаржений у приналежності до Київського центру білоґвардійців-терористів і вироком Воєнної колеґії верховного суду СРСР був засуджений 13-15 грудня 1934 року на невідомий термін у невідомому концентраційному таборі. З того часу доля його невідома.

6. *Вікул, Сергій* (рік народження здогадно 1893-4 — умер у 30-их роках у невідомому концтаборі СРСР) — родом з Поділля, закінчив правничий факультет Петербурзького університету. Належав до Петербурзької організації УСДРП, був співредактором її нелеґального органу "Наше життя". 1917 року переїхав до Києва, працював у центральному органі УСДРП "Робітнича газета", був обраний до Української Центральної Ради, на VI з'їзді УСДРП став членом ЦК, пізніше виїхав у Берлін, як радник посольства УНР. Правдоподібно, 1921 року повернувся в Україну, пішов на співпрацю з радянською владою, працював деякий час членом посольства УРСР у Варшаві, читав лекції у вищих школах Харкова. У 30-их роках заарештований і знищений.

7. Винниченко після 14. IX. 1919 переїхав з Земмерінґу до Ляйнца (Lainz).

8. На цьому уступі написано рукою Винниченка, червоним олівцем: Б. І. Це значить, що цей уступ використано в творі, який має назву, відповідну до цих ініціялів. Друкованого твору у Винниченка, що його назва відповідала б цим ініціялам, нема. Але припускаємо, що це використано в недрукованому досі романі "Вічний імператив", що в первісній редакції мав назву: "Бог Іванище", або "Бог-Господь Іванище".

9. Епізод переговорів з урядом Леніна української делеґації на чолі з Семеном Мазуренком щодо миру ще досі належно не досліджений.

З цієї нотатки В. Винниченка, навіть у світлі документів і фактів, що їх подає П. Христюк у своїх "Замітках і матеріялах до історії української революції" (том IV, розділ 2-ий, стор. 31-40 та 96-100), виглядає, що С. Мазуренко переповів йому про наслідки переговорів дещо спрощено й оптимістично, а Винниченко прийняв цю розповідь легковажно і не критично.

10. Від слів: *Вітер шкварчить...* включно до слів: *велике чудо життя* рукою В. Винниченка навскіс написано синім олівцем: Перенесено до Б. І.

11. *С. П. М-о, С. П. М., С. П-ич і С. П.* — Семен Петрович Мазуренко.

12. Тут мова йде про свіжу вістку, що дійшла до Винниченка з Кам'янця-Подільського: про арешт М. Ткаченка, Ю. Мазуренка, А. Пісоцького (укр. соц.-дем. незалежників), Сердюка, Я. Діяченка (укр. есерів) та інших керівників Головного повстанського штабу, які на чолі значних повстанських відділів, пробившись через більшовицький фронт, прибули наприкінці липня 1919 року на з'єднання з армією УНР. (Про це див. П. Христюк. "Замітки і матеріяли...", том IV, стор. 142-146).

13. *Рябовол, Микола* (1883-1919) — визначний політичний діяч на Кубані. Закінчив Київський політехнічний інститут, 1911-1914 був директором Кубансько-Чорноморської залізниці. Під час революції 1917 р. очолив кубанський суспільно-національний рух. 1918-1919 — голова Кубанської законодавчої ради, у травні 1919 був головою Кубанської делеґації до Києва для спільної акції і контактів, у червні 1919 очолив Кубанську делеґацію до Ростова на Дону на конференцію Дону, Кубані, Терека і Добровольчої армії. За недовір'я до політичних плянів Добрармії і за вияв прихильности до ідеї об'єднання поневолених Росією народів був підступно вбитий підісланими аґентами Денікінської розвідки.

14. Цей розділ запису за 2. X. 1919 позначений навскіс синім олівцем словами: Перенесено до Б. І.

15. *Юденіч, Н. Н.* (1862-1933) — генерал царської армії, під час Першої світової війни головнокомандувач Кавказькою армією, єдинонеділимець, ворог поневолених Росією народів. З червня 1919 — головнокомандувач Північно-західньою армією, яка розпочала боротьбу проти російського більшовицького уряду. Два наступи на Петроград потерпіли невдачу, і ген. Юденіч, за допомогою альянтів, утік на Захід. Помер у Англії.

16. *Лівицький, Андрій* (1879-1954) — активний діяч українського визвольного руху від 1900 року. Член РУП і УСДРП. Закінчив юридичний факультет Київського університету, працював як адвокат і мировий суддя. В революцію 1917 року — губернський комісар Полтавщини, член Центральної Ради і Українського Національного Союзу. За доби Директорії член Трудового Конґресу (1919), керівник міністерства закордонних справ, голова дипломатичної місії в Польщі, що підписала союзний мирний договір України з Польщею, т. зв.

Варшавський договір (22 квітня 1920). На еміґрації — голова уряду УНР. Після вбивства С. Петлюри, у травні 1926 року, став його наступником, як голова Директорії. Після Другої світової війни активізував працю уряду УНР в екзилі, а після утворення Української Національної Ради (1948) був обраний на президента УНР в екзилі.

17. *Мазепа, Ісаак* (1884-1952) — громадсько-політичний діяч, за фахом аґроном, член української студентської громади в Петербурзі, активний член УСДРП з 1905 року; з 1911 по 1917 — працював за фахом. З 1917 активний діяч національно-державного відродження України, земський діяч на Катеринославщині, член катеринославської Міської ради, член Трудового Конґресу, учасник VI з'їзду УСДРП, член ЦК УСДРП, міністер внутрішніх справ, а з серпня 1919 — голова уряду УНР. Учасник Зимового походу та багатьох політичних акцій. На еміґрації з 1920 року в Чехо-Словаччині (Прага), доцент Українського Технічно-Господарчого Інституту. Після Другої світової війни — ініціятор створення Української Національної Ради і голова Виконавчого органу її до самої смерти. Делеґат від УСДРП на міжнародніх соціялістичних конґресах, автор багатьох праць, з них найосновніші: "Підстави нашого відродження" (Новий Ульм, в-во "Прометей", 1946-49, 2 томи) і "Україна в огні й бурі революції 1917-1921" (Новий Ульм, в-во "Прометей", 1950-52, 3 томи).

18. *Феденко, Панас* (1893-) — визначний громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист і науковець. Вивчав історію і клясичну філологію на історично-філологічному факультеті Петербурзького університету (1913-1917), учасник Петербурзької української студентської громади й активний член УСДРП та один з редакторів її нелеґального органу "Наше життя". Активний діяч революції 1917 року, член Центральної Ради, делеґат Трудового Конґресу (січень 1919), учасник VI з'їзду УСДРП, один з авторів резолюції цього з'їзду, член новоствореного ЦК, член уряду УНР, заступник міністра інформації (в уряді І. Мазепи), політичний дорадник при армії УНР в Зимовому поході та ін. Після 1920 року на еміґрації. Делеґат УСДРП на Конґресі Соціялістичного Інтернаціоналу в Гамбурзі (1923) та учасник багатьох пізніших його конґресів. Доктор філософії, професор Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова та УВУ в Празі, автор багатьох праць з історії, політичних наук і літературних творів.

19. На самому початку нотаток за 4. XI. 1919 рукою В. Винниченка червоним олівцем написано: Вжито СМ.

20. Dame de compagnie (франц.) — дама для товариства.

21. *Дятлов, Петро* (1880- рік і місце смерти невідомі) — родом з Новозибківського повіту Чернігівської губерні. Закінчив Ніженську гімназію, де вже пов'язався з українською молоддю. Вчився в Петербурзькому політехнічному інституті, належав до української студентської громади (1902-05), член РУП і УСДРП. 1907 року еміґрував

до Праги. Там нав'язав активні зв'язки з українськими соціялістичними гуртками (Львів, Відень, Женева), співпрацював з СВУ і був співробітником газети "Боротьба", що її видавав Л. Юркевич у Женеві. В ті ж роки нав'язав тісну співпрацю з групою Леніна в Швайцарії, а 1918-1919 перейшов цілком на більшовицькі позиції й виконував різні аґентурні доручення Леніна за кордоном. Звідси, цілком можливий його контакт з "арештованим" у Берліні К. Радеком і виконування його доручення щодо заманювання В. Винниченка на переговори. Сам П. Дятлов повернувся в Україну десь у половині 20-их років. Працював деякий час у системі ДВУ, а в 30-ті роки заарештований і знищений.

22. *Р-а* — правдоподібно, мова йде про Карла Радека (нар. 1885 у Львові в спольщеній єврейській родині), який саме тоді, після вбивства Карла Лібкнехта (15 січня 1919), був заарештований і сидів у в'язниці до грудня 1919. Але це "сидіння в тюрмі" було таке, що К. Радек активно керував щойно посталою німецькою компартією, написав кілька брошур про питання німецького робітничого руху, нав'язав контакти з англійською компартією, встановив стосунки з діячами Туреччини Талат-Пашею і Енвер-Пашею, мав тісні зв'язки з австрійською компартією і, очевидячки, через своїх зв'язкових міг пов'язатися з В. Винниченком, розуміючи велике пропаґандивне значення, якщо не переходу, то принаймні контактів і переговорів В. Винниченка з комуністичним табором.

23. *Троцький, Микола* (псевдонім М. Данько; 1883-?) — журналіст, член УСДРП, під час Першої світової війни співпрацював з СВУ у Відні, з 1920 — секретар українського посольства у Відні, пізніше — співробітник — "Діла"; з 1931 року редактор місячника німецькою мовою у Відні "Die Völkerbrücke". У 30-их роках жив у Женеві (Швайцарія), де й помер.

24. *Ц.И.К.* (рос.) — Центральный Исполнительный Комитет.

25. Тут мова йде не про постанову Ц.И.К., як думав В. Винниченко, а про відому Резолюцію РКП(б) про радянську владу на Україні, що її за проєктом Леніна було прийнято на пленумі ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 та опубліковано в "Известиях" РКП(б) ч. 8, 2 грудня 1919.

Майже дворічна, із змінним успіхом, війна з армією УНР і з великими повстанськими загонами в запіллі, що виступали під гаслами національної свободи для України, велике повстання, організоване т. зв. незалежниками (лівий відлам УСДРП) у червні 1919 року та їх ультиматум урядові Раковського, — змусили Леніна змінити тактику й оголосити нову декларацію про політику партії в Україні. У цій резолюції ще раз підкреслювалося, що "РКП стоїть за визнання самостійности УСРР"; що українська мова повинна бути і є державною мовою; що комуністи, а зокрема всі службовці установ зобов'язані знати українську мову та ряд інших національних свобод і обіцянок. Це мало чимале пропаґандивне значення. На нього попався, як бачимо, і Винниченко. Ту саму ролю виконав і другий пропаґандивний крок

Леніна: його "Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном", що був опублікований у "Правді" ч. 3, за січень 1920.

26. Таке ж пропаґандивне, втихомирливе призначення мав "Наказ Червоній армії, що оперує в Україні", за підписом наркома військових справ Л. Троцького. У цьому наказі декларативно було стверджено, що Червона армія йде в Україну не для завоювання, а для визволення. Отже всі ці заплановані на вищому рівні пропаґандивні заходи зробили потрібний ефект, вплинули на політику "незалежників" і "боротьбістів", що почали згортати свої повстанчі акції і йти на співпрацю та, навіть, як бачимо, позначилися на радянофільських ілюзіях В. Винниченка.

27. Хто такий *Стокіз* і з чийого доручення він їздив до Москви — встановити не вдалося. Із спогадів Миколи Ковалевського знаємо, що серед найдіяльніших київських залізничників був дуже здібний, політично вироблений український патріот, робітник Стокіз. Він у скрутний момент, у січні 1918 року, коли Київ був відрізаний від усіх інформаційних джерел, зумів власними силами сконструювати український радіоцентр, який зіграв велику інформаційну ролю. (М. Ковалевський. "При джерелах боротьби", Інсбрук, 1960, стор. 545). Не виключено, що мова йде у Винниченка саме про цього Стокоза.

28. *Літвінов, М. М.* (1876-1951) — один із перших більшовицьких дипломатів, перший посол РРФСР до Англії (1918). Англійський уряд не признав тоді його повноважень і затримав як закладника. Випустили його в обмін на арештованого в Росії англійського діяча Локкарта. Наприкінці 1918 року Літвінов виступив у Стокгольмі від імени радянського російського уряду з мирною декларацією перед державами Антанти (Декларація Літвінова). З 1920 року — повпред (повноважений представник) радянської Росії в Естонії. Далі на різних дипломатичних посадах. З 1930-1939 — нарком закордонних справ СРСР, з 1941-1943 — посол СРСР у США.

29. *Вишиваний, Василь* (справжнє прізвище Габсбурґ-Льотрінґен Вільгельм; 1895-1951) — австрійський архикнязь, полковник УСС, мав великі симпатії до української проблеми, культури й літератури, досконало опанував українську мову і навіть писав поезії цією мовою. 1918 року — командир армійської групи австрійської армії, в склад якої входили і УСС. Під час повстання проти гетьмана Скоропадського разом з УСС прилучився до армії Директорії і працював у міністерстві військових справ. Серед консервативних кіл кружляла думка утворення українського королівства на чолі з королем В. Вишиваним. Сам В. Вишиваний, правдоподібно, до цих консервативних вигадок не мав жадного стосунку. Ця фантазія долетіла і до Винниченка, і він її на свій лад зафіксував. Доля В. Вишиваного склалась трагічно. 1948 р. аґенти МВД схопили його у Відні й запроторили в один з концентраційних таборів Радянського Союзу, де він і помер.

30. Після закордонної конференції УСДРП у Відні, в вересні 1919

року, коли кілька учасників її на чолі з Винниченком-Левинським вийшли з УСДРП і утворили Закордонну групу УКП, ця група з лютого 1920 року почала видавати політичний, економічний і науковий тижневик "Нова доба", перше число якої вийшло 8. III. 1920. Редакцію в основному вів В. Левинський.

31. Закордонна делеґація Партії Українських Соціялістів-Революціонерів, що її очолював Микита Шаповал. (Див. "Борітеся-поборете", Відень, 1920, ч. I, стор. 59-60, а також: М. Шаповал. "Щоденник", частина I, стор. 42).

32. *Яблонівська бриґада* — частина УГА, яка під час нападу на Галичину генерала Галлера, була відрізана від основних сил УГА й змушена перейти на Закарпаття. Бриґаду понад 4.000 вояків у тому 400 старшин) чехи інтернували в Німецькім Ябліннім у Судетах. Табір проіснував до 1921 року. Докладніше про це див.: Маркіян Терлецький. Табір інтернованих в Німецькім Ябліннім у Чехо-Словаччині. "Українська Галицька Армія (Матеріяли до історії)". Вид. Дмитра Микитюка, Вінніпеґ, 1958, стор. 582-588.

33. *Супрун,* за свідченням П. В. Феденка, фінансовий аґент уряду УНР за кордоном, який вславився тим, що розтратив державні фонди, які були в банках Австрії й Німеччини. О. Олесь у своїй збірці сатиричних поезій "Перезва" присвятив йому такі два рядки:

Торкнувся ти найтонших струн:
Фінанси — там, а тут — Супрун.

34. В. Винниченко під час своєї поїздки на переговори з комуністичними лідерами у травні-вересні 1920 року дійсно їздив на дипломатичний пашпорт, що його видало йому міністерство закордонних справ Чехо-Словацької Республіки. Винниченко мав пашпорт на ім'я *Йозеф Сімон,* а його дружина — на ім'я *Наталі Сімон.* Видано пашпорти у Празі, 13 квітня 1920 року. Пашпорти були дійсні до 13 квітня 1921 року. Само собою зрозуміло, що такі пашпорти могли бути видані тільки з дозволу Масарика і Бенеша. Оріґінали пашпортів зберігаються в архіві Винниченка (група документів ч. VIII).

35. *Нечас (*Nečas), *Яромір* (1888-1944) — чеський політичний діяч, соціял-демократ. На доручення тодішнього міністра закордонних справ Чехо-Словаччини Едуарда Бенеша, супроводив В. Винниченка з дружиною до Москви і Харкова, як політичний дорадник і зв'язковий з відповідними міністерствами закордонних справ. 1919 року був секретарем Директорії Підкарпатської Руси, з 1924 — посол з Закарпаття до чехо-словацького парляменту (від с.-д. партії), згодом — міністер соціяльної опіки (до 1938). У своїй діяльності постійно підтримував українську справу й допомагав українській еміґрації. З Винниченком тримав постійний контакт.

36. *Бадан, Олександер* (рік народження правдоподібно 1896-7 — рік смерти невідомий) — народжений у Галичині, студент Карлового

університету в Празі, де на початку 1920 року познайомився з В. Винниченком і виявив бажання супроводити його в ролі секретаря до Москви і Харкова. Винниченко прийняв його побажання, і Бадан пройшов з ним усю його тяжку і прикру чотиримісячну епопею (від 24. V. по 23. IX. 1920) та повернувся разом назад. Десь року 1927 чи 1928 Бадан виїхав на Україну. Працював у Харкові вченим секретарем Народного Комісаріяту Освіти у Скрипника та був співробітником Катедри національного питання в Інституті марксизму. У першій половині 1933 року, коли почався розгром М. Скрипника, Бадана відразу арештували як "шпигуна" й "націоналіста" та знищили.

37. *Микита Юхимович Шаповал.*

38. У щоденнику за 3. IV. 1920 В. Винниченко писав, що о 9 год. того числа відлетів на Україну "наш літак". Як бачимо з нотаток за 26. IV. 1920, цей політ літака організувала група Винниченка, щоб дістати найновіші вістки про ситуацію в Україні. Виконавцем цього завдання був, як видно, Юрій Гасенко, який, на доручення Винниченка, виконав це завдання і за три тижні вернувся з потрібними інформаційними матеріялами і листами з України.

39. На цих трьох нотатках рукою В. Винниченка червоним олівцем написано: Б. І.

40. *Подач, Еріх* — секретар Народного Комісаріяту Закордонних Справ Угорської Республіки. Цей лист окремо вкладений до записника ч. VIII.

ЗАПИСНИК ч. IX

(10 травня — 21 вересня 1920)

Берлін, 10. V.

Маленька кімната з полинялими шпалерами, в одному кутку долатаними шматком іншого кольору. На стінах старенькі, наївні, мирні олеографії, на яких люди в панчохах і буклях. Килимки біля ліжок протерті до дірок так, що всі складаються вдвоє, як посунеш їх ногою. Запах старих, бідних і не зовсім чистих мебльованих кімнат.

І яким миром, спокоєм віє від цеї простої й бідної обстановки. Внутрішній затишок і певність в собі можуть жити тільки в тому, що може бути заслужене.

Сумління є наслоєний, одкладений віками закон досвіду. Муки сумління є наслідок порушення цього закону, підсвідомого, не формульованого, дужчого за розум і через те непідлеглого ніякій логіці й софістиці.

У нашій подорожі є один елемент, який особливо мене цікавить: перевірка себе, протиставлення вищої знайденої цінности (Канопуса)[1] дрібним, скороминущим, звичайним. Чи стану я, *дійсно,* вище особистого пониження, фальшивої амбіції, особистих вигод, комфорту, грошей, культури, здоров'я, тихих радостей спокійного життя? Чи стану я володарем свого внутрішнього світу, без огляду на зовнішні умови, без огляду на *колишні* розуміння своєї гідности? Чи маю я вже дійсно нову, вищу гідність, яка з посмішкою дивиться на славу, на особистий гонор, яка оцінки шукає не в тимчасових людських присудах, а в законах старіших ширших і вищих? Чи все ж таки така гідність не дається легко і старе ще довго житиме?

Мудрість, крім іншого, корисна річ. Вона здорова. Мудрий зберігає свої нерви, коли навчився мовчати і з спокоєм приймати прикрості життя. Христос проповідував любити ближнього, як самого себе. Це надзвичайно корисна для кожного так

люблячого річ. Аби ж тільки її можна було досягти! Уявити собі, що на всі гидоти, на всі брудні, жорстокі, підлі вчинки людей можна дивитися з усепрощаючим, любовним усміхом до авторів цих вчинків. Скільки ця любов здоров'я зберігає! І яка вона, така любов, егоїстична, злочинна, просто страшна, коли б вона справді могла бути досягнена!

В інциденті на кордоні я забув Кана.[2] Це показує, що він ще молодий і не окріплий у мені. Моє мовчання тільки в тиші й самоті може бути. А треба, щоб Кан стояв неодступно з мечем мовчання на воротях душі й суворо перевіряв усе, що входить і виходить крізь ці ворота. І щоб при всяких обставинах, несподіванках, струсах, вибухах крови, інстинкту, старих навиків, щоб він усе стояв і робив перевірку. Чи буде ж це? — Мусить бути і буде.

Увечері і вранці й на кожному кроці повинно бути: пам'ятай себе!

Берлін, 11. V.

Перший вияв недовір'я. ЗЕБ[3] не схотіло балакати. Треба якогось посвідчення. Т. Абр. через щось не приїхав — єдина моя для них леґітимація. Маю ще листи від Б. К.[4] до Л.[5] Хочу їх показати. Чи досить буде? Сумніваюсь.

Берлін, 12. V.

Коли так усі прикрості будуть поборюватися легко, як прикрість з недовір'ям З. Б-а, то кращого й бажати не треба. Зразу стало ясно, легко й одверто, коли вияснилося, хто саме я і які маю леґітимації. ЗЕБ робить усі заходи, які може, щоб допомогти найшвидше перебратися. Але боюсь, що технічні перешкоди будуть такі непоборимі, що доведеться сидіти ще довго десь без руху. Це — найнеприємніше. Але знов таки: К а н! Поборювати, але спокійно, без зайвого гніву, з холодною впертістю, з такою самою холодністю й безстрасністю, з якою безстрасні речі й обставини ставляють перешкоди.

Штетін, 19. V.

Посуваємось до мети ледве помітним рухом. Увага зайнята дрібними етапами: пропусками, візами, дозволами, білетами. Европа забарикадувалась, забронювалась від Росії, обгороди-

лась колючим дротом, через який пролізти є справа надзвичайної трудности. Коли ми, озброєні такими засобами, як маємо, з таким трудом пробиваємось, то як можуть пробитися ті, що не мають ніяких засобів, а тільки бажання пробитись?

Кожна людина складається з усіх тих елементів, які має *всяка* людина, але різниця одної від другої є та, що комбінація цих елементів є індивідуальна, при чому частіш усього характеристичним для індивідуальности являється випнута з комбінації одна або друга риса. Наприклад, д-р Айз-ух.[6] Він має всі якості й елементи звичайної людини: чуття, почування, реакції на фізичні, хемічні, політичні, моральні й усякі інші явища. Він їсть, п'є, спить, сміється, любить, ненавидить, сердиться, як усяка людина. Але випнутою рисою з комбінації всіх нормальних елементів є в нього повільна поважність, самовпевненість і перебільшена повага до самого себе, яка для людей, що стикаються з ним, виглядає, як хвастовитість, брехливість і т. п. Д-р Айз-ух вірить у себе, у свої хороші якості й свою силу більше, ніж у сторонні сили й обставини. Через те всяке своє бажання і намір він має нахил вважати настільки достаточними, що дивиться на них, як на наперед уже здійснені факти. Наприклад: він заявив нам, що досить його дозволу, і ми матимем право й можливість їхати на кораблі з полоненими. Він остільки високо цінить свої сили й значення, що для нього не було питання, чи питати ще дозволу в Німецькому Адміралтійстві. Дійсність показала, що дозвіл д-ра Айз-уха нічого не вартий і що треба таки дозволу з Нім. Адм-ства. Але я певен, що д-р Айз-ух з цього конфлікту з дійсністю вийде, не загубивши своєї характеристичної, випнутої з загальної комбінації риси — самоповаги й особливої оцінки свого значення. Що ми на цьому губимо цілий тиждень, що нам це коштуватиме витрати сил, його це з самооцінки не може порушити, бо вона є вже його нормальність, необхідна для нього в боротьбі за існування.

21. V.

Машина пароплава робить згуки, ніби швидко пиляють дрова. Хвилі шкварчять за бортом. На темносиньому обрії струнко й непорушно стоїть корабель, рожево одсвічуючи до сонця рясними латками вітрил. Море темнозелене, поламане буграми хвиль з білим мереживом на гребенях. Мережива то з'являються, то зникають, неначе хтось у білих сорочках випливає на поверхню, гляне і, побачивши пароплав, ховається в

темнозелену глибінь. Чайки не летять сьогодні за пароплавом. З Штетіну вилетіла з нами маленька птичка. Вона сидить під ящиками, час від часу вилітаючи в море й доганяючи пароплав... От ще один пароплав. Він куриться і так само рожево жовтіє боками до сонця, неначе зроблений з свіжого дерева, навіть не пофарбованого... На нашому кораблі більшість пасажирів лежить хвора. Ми з Олександром[7] бадьоримось і лазимо по палубі. З-під парохода біло-зеленою пінястою гривою одскакують хвилі, шипучи як шампанське.

Москва, 3. VI.

Стихія дужча за ідею. Давня, стара, закорінена в крові, звичках, способах думання, в матеріяльних, щоденних інтересах, — вона перемагає молоду, нескріплену, невиправдану радощами ідею.

У соціялістичній, совєтській Росії якраз тепер стихія забиває ідею. Матеріяльний, щоденний інтерес в образі голоду, холоду, злиднів, підпоможений старими, стихійними звичками, способами думання, виливається в форму руського націоналізму. Совєтська влада губить принципи, ідею комунізму, бабраючися в ковбані щоденних клопотів. Перспективи дальші запорошуються, затуманюються, зникають з очей від постійної уваги до ближчого, місцевого, звиклого і необхідного.

Найвиразніше це виявляється в українському питанні. В Комісаріяті закордонних справ референт в українських справах, отже людина найбільш компетентна й авторитетна серед інших, сказав Нечасові так: Ніякої України не було і немає; на Україні всі чудесно говорять по-руськи і все це українське питання є вигадка.

Так говорить той, хто має обов'язок інформувати уряд в українських справах. Як же повинні говорити ті, що слухають такого референта?

Цей погляд панує скрізь. Чи щиро думають усі кола, чи ні, але *хочуть* так думати багато з них. І це виявляється в усій політиці керуючих кіл. Це ж одбилося на зустрічі мене в Москві.

Не зважаючи на телеграми з Ревелю і Петрограду про наш приїзд, про прохання комісара петроградської станції вислати по нас в Москві екіпаж і наготовити помешкання, нас ніхто не зустрів, ніхто нічого не вислав і ніяких помешкань не наготовив. Чотири години ми сиділи на двірці, дожидаючись, поки Нечас, як чех, випрохає нам якісь кімнати. Заходи Нечаса, очевидно,

засоромили декого. Принаймні Радек немов щиро оживився і навіть схотів побачитись зо мною негайно, просто з двірця. І побачення мало характер хоч і розкиданий, поверховий, з біганиною до телефонів і перескакуванням з теми на тему, але все ж таки товариський. Але на цьому вся товариськість і кінчилась. Далі почалась і тягнеться й по цей момент напруженість, холодність, майже ворожість. Того дня, що й з Радеком, говорив я з Чічеріном.[8] Перед тим Семен Петрович [Мазуренко] характеризував його мені, як "стіну". Але бувають різні стіни, — веселі, ясні, за якими ховається радісне, просторе; і бувають стіни, за якими почувається ворожість. Чічерін не належить до перших стін, хоча всі риси стін, — мовчазність, невиразність, плоскість, — він має в потрібній мірі. Мої перші слова про те, що Закордонна Група послала мене віддати всі свої сили для революції, слова, які для Групи й для мене звучали так реально, так щиро й так повно змістом, для "стіни" були простим горохом, якого так багато сипалось на всіх мітинґах за революції. Для нього цікавіше було довідатись, з якими конкретними пропозиціями я приїхав. А як буде з Донецьким басейном, Кубанню? Кому вони будуть належати?

І от з цих перших питань уже стало мені видно, що тут запорошилася віра в комунізм, що тут ідея *тільки переустрою світу* не має вже того свіжого, гарячого кольору: вона стала тьмяною, сіренькою, занадто далекою. Коли є тільки комунізм і революція, коли *тільки для цього* і вся кров, і голод, і нелюдське напруження, то який сенс має питання, в якій соціялістичній частині всесвітньої федерації буде той чи інший басейн? Коли ні одна частина не матиме права самостійно порядкувати своїми багатствами, коли всякими "басейнами" володітиме весь світ, то яка рація *комуністові* так гостро й уперто ставити питання про "басейни"? По якому принципу визнається окремішність соціялістичних федеративних організмів? Очевидно, по національно-етнографічному, а не економічному. На якій етнографічно-національній території лежить той чи інший "басейн", а в даному разі Донецький? Донецький лежить на українській. І питання про належність вичерпане. Це не значить, що експлуатація цього басейну тільки для українців. Тут уже має бути інший принцип.

Коли ж руські комуністи постановляють, що Донецький басейн повинен належати не до української соціялістичної держави, а до російської, то що це має значити? Те, що люди думають не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про *себе,* як націю.

Націоналізм починає покривати комунізм. Іде орієнтація на руський патріотизм. Закликаються білоґвардійські офіцери до боротьби за Росію проти Польщі. Брусілов[9] видає заклик до білих офіцерів в ім'я рятування Росії. Совнарком випускає декрет помилування білих офіцерів, які зголосяться до Червоної армії. При тому говориться, що Денікін, Колчак і інші дурили офіцерів, обіцяючи їм "єдіную, нєдєлімую", а в дійсності роздаючи Росію чужинцям. Руські офіцери це зрозуміли і стали переходити до Червоної армії, до совєтської влади, бо... вона не дурить так, як Денікін, Колчак і інші, вона дійсно відновляє "єдіную, нєдєлімую". І тепер мені цілком ясно, що іншого прийому й зустрічі мені тут не могло бути. Орієнтація на великоруський, єдинонеділимівський патріотизм виключає всякі уступки *українцям.* Чічерін сказав мені, що призначення мене на чолі українського совєтського уряду означало б для них Каноссу. Коли є Каносса білоґвардійська, коли орієнтація на руський патріотизм, то не може бути, розуміється, орієнтація на федерації, самоозначення і т. п. неприємливі для єдиної неділимої речі.

Тепер я розумію, через що Радек, призначивши мені на другий день побачення, сховався, по-дитячому сказавши, що виїхав на три дні з Москви, нікуди не виїжджаючи. Зрозуміло, через що Ленін так дуже зайнятий, що не має часу побачитись зо мною. Ні Ленін, ні Сталін, ні один з керівників політики й уряду.

Позавчора я послав листа Ленінові. Писав я його в два моменти. Першу частину під той час, коли мені ще не ясно було, який напрям панує, коли мені здавалось, що це з якогось непорозуміння чи з недовір'я до мене зо мною поводяться так "стримано" і "обережно". А я писав з цілковитою наївністю про те, що ми вирішили у Відні, що ми прийняли з щирим серцем, з повною готовністю вірно, чесно й самовіддано проводити до кінця. Я писав, що Група вислала мене стати до праці на користь комуністичної революції, що, на нашу думку, конче треба використовувати національний момент, перевівши боротьбу з польсько-петлюрівською коаліцією на ґрунт не національної, а соціяльної боротьби. Повинна бути не боротьба *українців і поляків проти руських* за визволення України, як це виставляє петлюрівщина, себто не національна війна, а *соціяльна;* повинні битися *буржуазний, контрреволюційний* польсько-український союз проти *соціялістичного* русько-українського союзу. Петлюра повинен битися не проти чужинця Раковського, а проти українця. Тоді тільки українство розіб'ється на два воюючі

табори, тоді тільки соціяльна війна на Україні буде справжня. Поки ж большевизм є з Москви, поки ним керують руські, поки українські національні соціялістичні сили не виступають як головна сила проти української національної контрреволюції, доти справжньої соціяльної війни на Україні немає, — є війна проти чужинців, війна національна. Отже, з цього повинні бути зроблені відповідні висновки й дії. Сучасна національна політика має бути змінена; Раковський, як символ цієї політики, повинен піти, замість нього має прийти хтось новий. Тоді мій вступ в уряд, як це пропонується мені, принесе користь, бо розколе українство на два табори, спинить елементи ворожі проти сучасного уряду й ослабить петлюрівщину.

Так я писав до одного маленького інциденту. Під час писання листа мене по телефону було викликано в Комісаріят закордонних справ.

Москва, 3. VI.

Шукаючи відділ ''прибалтійських стран'', я зайшов не в той поверх, що треба, і зустрів там Чічеріна. Характеристично, що він не вважав потрібним сказати мені те, що доручив сказати урядовцеві. Навпаки, сам провів мене до дверей кімнати того урядовця, бо я не знав дороги. Урядовець же сказав, що йому доручено сказати мені, щоб я їхав у Харків, а там Раковський скаже мені, що я маю робити. На моє запитання, чи не міг би я ще тут узнати, на яку роботу мені пропонується їхати, він відповів, що про це йому нічого не відомо.

От цей момент перервав мого листа до Леніна. Я дописав тільки про те, що вважаю неможливим для себе робити в таких умовах і заявляю, що вертаюсь за кордон. Не образа, не зачеплена амбіція, а явна ворожість товаришів цілковито унеможливлює мені працю. Найменшу шкоду я можу зробити, виїхавши за кордон. Листа цього повинні були сьогодні або вчора передати Ленінові. Я знаю, що ніякі мої листи, ніяка навіть інтервенція Леніна, коли б він схотів це зробити, не можуть змінити ситуації. Бо тут діє стихія, а не ідея.

Для нас питання полягає тільки в тому, чи випустять мене за кордон. Для Росії це не вигідно. Яке це враження зробить на закордон, а особливо на українців? Як це скріпить петлюрівщину!

І знов для мене та сама трагедія, що на протязі майже двох років стільки разів роздирала мене. Іти з руськими большевиками, — душити своїми руками свою націю, самого себе. Іти з

петлюрівщиною, реакцією, — душити революцію, душити самого себе, душити те, що я вважаю добрим для всієї людськости.

І з'являється думка: добре, я дам своє національне ім'я на ганьбу, на прокляття, я відмовлюся від усяких національних домагань на цей момент. Цим я, може, зроблю користь революції, спричинюся до перемоги. А перемога революції ґарантуватиме і національні домагання.

Але виникає питання: чи зроблю ж я якунебудь користь? Я можу зробити користь, приваблюючи симпатії національних елементів до совєтської влади. А хіба ж я можу привабити симпатії тих елементів, ставши в їхніх очах (і навіть у дійсності) зрадником національних прагнень? І що ж вийде? За що я принесу в жертву себе?

І кожний має право запитати: через що ж він, член пригніченої нації, повинен був у ім'я перемоги революції зректися визволення своєї нації і чому не зреклися в ім'я революції пригноблювання української нації пануючі національні елементи? Чи в ім'я революції, чи їй на користь він зрікся боротьби за національне відродження, чи в ім'я торжества руської нації та єдіної нєдєлімої?

І немає в мене твердої, пер... [Незакінчене речення].

Москва, 9. VI.

Стихію перемогти може тільки стихія. Зусилля одиниць — це даремно витрачена праця. Я чую стихію, уперту, густу, застарілу на кожному кроці, який я роблю.

Після приказу в урядовця-референта я балакав знов з Чічеріном, з Каменєвим.[10] Балачки носили немов уже тепліший характер, немов більше довір'я і цікавости було, але що з того? Стихія стоїть за доброю волею одиниць і визирає з-за їх спин. Каменєв запропонував мені їхати в Петроград, виступити перед Петроградським совєтом робітничих депутатів і таким способом представитись російському пролетаріятові. А потім їхати в Харків на посаду заступника голови совнаркома. Я згодився, але, обміркувавши дома з своїми цю пропозицію, написав записку, що вважаю некорисним їхати й сидіти 2 тижні в Петрограді. Для чого? Каменєв поясняє, що це треба для мого знайомства з установами совєтської влади. Але з цими установами краще зазнайомитись в Москві. Ми, грішні, розміркували так: просто хочуть вислати з Москви, держати оддалік два тижні, а там буде видно, що з ним зробити. Не в ме-

ні річ. Але яке б це враження зробило на українців? "Ага, інтернували!". І чи було б це на користь революції?

Але от знов захотів говорити зо мною Троцький.[11] І знов те саме. Але не два тижні там сидіти, а скільки треба, щоб виступити перед пролетаріятом. Це інша постановка питання. Знов я згодився. Ждав два дні, що мене сповістять про пропуск з Москви і місце в поїзді. І знов, дивлячись на стихію, чуючи її скрізь, згода захиталася. А тут прийшли не українці, не контрреволюціонери, а руські старі большевики, що працювали в партії десятки літ, і почали говорити про стихію, почали виясняти, що, коли я не був ще в ролі ганчірки, то тепер буду в ній, що моя участь в роботі на Україні абсолютно нічого не змінить, що вся система настільки в протилежному мені напрямі встановлена, що мене в два тижні буде розчавлено і викинено *без всякої користи для справи.* Треба насамперед хоч якунебудь можливість для роботи утворити, хоч трохи в інший бік повернути всю систему. І поки не буде цього зроблено з центру, з Москви, не варто й їхати, нема для чого: не користь вийде, а ще більша шкода. Краще підождати, краще робити якусь іншу роботу на користь комунізмові, ніж їхати на свідому шкоду.

І знов я відмовився їхати в Петроград, рішивши зробити наперед спробу повернути хоч трошки стихію по другому напряму, хоч трошки уможливити собі роботу. З цією метою написав я "Докладну записку" Ц.К. Р.К.П.,[12] в якій пропоную Ц.К. сказати мені точно й виразно, яку позицію він займає в українському питанні: чи ту, що висловлена в резолюції з грудня 1919 р.,[13] чи єдинонеділимівську? Коли першу, то я пропозиції приймаю й охоче їду на всяку працю. Коли другу, то я вважаю свою участь в уряді неможливою. Я прохаю не тільки дати мені якусь відповідь, але їм самим точно вияснити це питання і скінчити з тою плутаниною, неясністю, двозначністю, яка панує в сучасній політиці на Україні. Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протирічивого духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціялістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік.

Але от тут-то й біда, що стихія не хоче приняти тої федерації, союзу *рівних і самостійних* членів, що стихія живе своїми старими інерціями, звичками, усталеннями. Ленін, Троцький, Каменєв, може, і хотіли б того, що відповідає і духові, і цілям, і інтересам комунізму, але стихія дужча за них, вона

оточує їх з усіх боків, вона ще не вмерла в них самих, вона пручається, кусається, пре, натискує і... бідна ідея мусить угинатися перед нею.

От через що я маю малу надію на якийсь успіх своєї "Докладної записки". А через те я не маю надії бути на Україні й віддати свої сили, які маю, на те, чому збирався (так наївно, так простодушно збирався!) служити до загину. І знов назад, у вигнання?

Але цікаво мені все ж таки, як саме зафарбують Каменєв, Троцький і ін. перемогу стихії, в жертву якої вони віддадуть мою поміч? В яких словах, з якими арґументами відмовляться признати те, що самі заявляють справедливим, як одступляться від власних слів? Правда, не в тому річ, а все ж таки в тому, що не хочуть люди, не мають ще такої сили визнати свої помилки. І я маю гірку сатисфакцію, що я таку силу знайшов у собі. Але знов таки, що з того? А виправити їх ділом, а поправити шкоду від них служенням справедливому я все ж таки не маю змоги. Я готов іти на Голгофу, я вже ступив на неї в Москві, я по різних східцях ходжу вже по ній, але чи вона дасть хоч комунебудь якусь користь? Не знаю, не бачу тої користи, бачу тільки своє пониження, чую тільки плювки собі в лице, більш покищо нічого. А "вони", мабуть, думають: от, приїхав за портфелем, за популярністю, за владою. Якби вони знали, що ці "лакомства нещасні" для мене є та ж сама Голгофа! Якби вони знали, що тільки неспокійне, дурне шукання чогось "дійсно справедливого" вигнало мене з мого затишку, з моєї любої роботи, з моєї самоти, що тільки цей проклятий неспокій шукання примусив мене бачити в тому затишку неморальність, примусив соромитись тихої праці, здоров'я, електрики в кімнатах, чистої білизни і погнав на *спільний* тиф, на *спільний* голод, на *спільну* боротьбу, на *спільну* перемогу чи загибель.

І чи була в цьому помилка? Ні. Помилка виявилася в тому, що ніякої *спільности* для мене не знайшлось, що я не подумав про можливість цього. І не мої минулі помилки винні в тому, що нема мені роботи, а все та сама нещасна доля нашої нації. Коли б відмовився бути членом цієї нації, коли б одрікся бути *українцем,* мене б і не так зустрічали, мене б і не так вітали, зо мною не так говорили б і давно я вже був би в їхньому гурті й *спільно* з ними мав би і радощі, і тягості боротьби.

Але і вони, і я — непохитно знаємо, що я не можу перестати бути тим, ким я є. Моя стихія зустрічає їхню стихію. І їхня стихія б'є, понижує, одпихає мою і розбиває ту *спільність,* за якою я так простодушно і наївно, з такими труднощами і з такою вірою

їхав сюди.

Не було в мене помилки? Була, є й довго ще буде помилка... — чи необхідність? — життя, історії.

Соняшний вечір, холодний, свіжий, кладе зелені тіні в садку перед вікнами. Дзвони церков стомлено й задумливо гудуть до вечірні. Грюкають двері в номерах готелю-"общежитія". А думка вже будує нові шляхи, вже протоптує стежки до нових пристосувань. І вже будинок у Ляйнці, кабінет з книжками, малесенький садок, город, тихі вечори, милий Ґюйо,[14] Епікур,[15] англійська мова, "Книга про щастя",[16] "Історія людини", — уже це все виходить на перший плян, уже сумом солодкої втіхи віє од них, уже я мирюся з цим, визнаю їхню тиху, некрикливу радість.

Здаля все видається в своєму абстрагованому вигляді. Так видавалися нам відносини з Н.[17] Коли ж річ підходить ближче, поезія віддалености зникає. Близькі дрібниці, реальні, конкретні займають усе поле зору і абстракція зникає. А дрібниці частіш усього поезії не мають. І стає сумно від такої зміни.

В абстракції була *"спільність"* у нас, в абстракції була й Н. І там, і тут вийшла на перше місце реальність і заглушила поезію. Тільки час хіба знову пофарбує їх? Але це буде колись потім-потім...

Москва, 11. VI.

Цікаво: до передачі мого листа до Леніна, Нєвський[18] майже щодня балакав з Семеном Петровичем по телефону, балакав раз зі мною, ставився немов прихильно до нашої справи. А як я передав листа, так ні разу після того з ним не можна побалакати, не сповістив навіть, передав листа чи не передав. Сталось щось... А що саме, невідомо. Думається, що він побачився з Леніном, передав листа, той поставився неґативно до мене при цьому і він злякався, що має зносини зі мною. Нічим іншим такої різкої зміни, такої неввічливости пояснити не можна.

Це може бути попередньою відповіддю на мою "Записку". Та, власне, ні я, ні вся наша тутешня група ніякої відповіді й не ждемо. Єдиний клопіт у нас тепер: добитись виїзду за кордон. Абсолютно безпотрібна була подорож сюди, ідеалістична, подорож сентиментального юнака, гімназиста, який... А, не варто й думати про це. Чи випустять? Як ні, то що зроблять? Інтернують? Під яким приводом, в якій формі, де саме?

А ми так боялись, щоб не інтернувала буржуазія десь в Европі, так прагнули вскочити в Росію. Цікаво слідкувати за іронією життя, воно — найкращий, найвибагливіший гуморист.

Сьогодні зфотографувались для пропусків на виїзд. Подаємо паси так, наче не припускаємо ні на хвилину, що нас, комуністів, мене — члена Віденського бюра III Інтернаціоналу — можуть силою не пустити виїхати такі ж самі комуністи.

І знов я думаю, мимоволі думаю: ах, як вони інакше зустрічали б і приймали б мене, коли б я виявив себе "справжнім" комуністом, себто, коли б я заявив їм, що я не українець, що я готов з ними разом робити все, що роблять з українською нацією. Тоді б вони ні на мить не сумнівались в моїй справжності.

Сумно, неймовірно, не хочеться вірити, не хочеться цього всього бачити, а мушу бачити, мушу вірити *фактам.* А головне, ніщо не змінилося, нічого не навчилися, ні на крихту вперед не посунулись, а навпаки. Те саме все, що два роки тому, те самісіньке.

Але сумніше всього те, що, гублячи нас, гублячи Україну своєю застарілою стихією, вони гублять себе, а з собою революцію на Заході. І страшно за той час, який настане тоді, за дискредитацію самої революції, самої ідеї комунізму в масах. І наскільки тепер Ленін стоїть в очах всіх високо, навіть у буржуазії, настільки низько він тоді впаде, навіть у комуністів. І яким він буде здаватись усім маленьким, смішним, упертим фанатиком, бузувіром, нежиттєвим маніяком і т. д.

Москва, 15. VI.

Українська стихія, виявляється, росте, набирає сил, напирає на руську стихію, робить все дужчий натиск і примушує на руських верхах міняти відношення до теорії. Цим тільки, очевидно, треба пояснити те, що вчора Л. Каменєв на мого листа відповів зараз же, і головне з запевненням, що моя "Докладна записка" сьогодні буде мати позитивне розв'язання на Ц.К. Р.К.П. "Я не сомневаюсь в благоприятном разрешении вопроса". Побачимо по розмірах цієї "благоприятности", наскільки сильно відчувають тут українську стихію. Обіцяв, що завтра-позавтра я матиму офіціяльне повідомлення ЦК.

Учора приїхав з України галичанин Паліїв.[19] Його оповідання про стан на Україні зовсім змінили в нашій уяві картину. Виявляється, я буду не сам. Половина КПУ стоїть в опозиції до централізму. Провінція росте з кожним днем. По інерції верхи ще панують, але недалекий той час, коли мусять здати свої позиції.

Отже, їхати туди і можна, і треба.

Це найбільше радує. Мати можливість, нарешті, як слід поборотись за майбутнє, бути справжнім соціялістом, боротися за найвищу ціль сучасности. І боротись, працювати, горіти в реальному житті, а не в кабінеті за книжкою й папером. Це велика радість і за неї можна віддати багато літ кабінетного життя, яке б воно не затишне, не привабливе було.

Москва, 16. VI.

Учора мене було закликано до Каменєва. (Вперше, між іншим, кличучи на розмову, прислали автомобіля). Я застав там і Зіновєва.[20] Середнього росту, важка постать, велика голова з волоссям поета і лицем актора. Вигляд сонно-поважний, рухи мляві, слова ліниві, посмішка суха, змушена. Боюсь зразу судити, але здається, що ця людина, коли б не була головою III Інтернаціоналу, поводилась би інакше.

Каменєв, як звичайно, був м'який, уступливий, ласкаво обходив мене з усіх боків.

Спочатку Каменєв закинув мені що я занадто вразливий, що я не мав ніяких підстав думати, що моя "Докладна записка" зустріне неґативне відношення. Я на це просто не відповів і перейшов до діла.

Як я й гадав раніше, так воно й вийшло: з принципіяльною стороною "Записки" вони цілком згоджуються, приймають її і т. ін. Але конкретних пунктів моїх, виставлених у тій самій записці, *не встигли за браком часу розглянути.* І зараз же перейшли на те, що Ц.К. стоїть на своєму, себто, щоб я їхав на Україну, брав портфель і т. д. Тоді я почав зондувати, чи справді тих пунктів не розглядали. І виявилось зараз же, що їх прекрасно розглядали. Виявилось по тому, що і Каменєв, і Зіновєв чудесно знали всі пункти, знали, які з них существенні, які ні. І так, як ми тут і думали, существенне було в поповненні Ц.К. К.П.У., іншими словами, в політиці, напрямі і складі Ц.К. К.П.У. І от тут позиція вже затуманюється. З одного боку, вони кажуть, що Ц.К. К.П.У. є "еманація" Ц.К. Р.К.П. Отже, значить, щó думає і вирішує Ц.К. Р.К.П., те мусить думати й вирішувати його "еманація". А з другого боку, вони самі тут вирішити не можуть, а треба обговорити справу в Харкові. І виходить, що "еманація" має щось і своє. Абож це просто ухилляння від прямої відповіді, бажання обминути ці пункти, втягти мене без усяких обіцянь, примусити бути для них штемпелем. Значить, нещирість, хитрування, небажання вести справу одверто і ясно. Значить, ґарантії для

роботи в моєму напрямі вони не хочуть дати.

І що ж виходить? Я іду в стан противників. Іду з тим, щоб зразу ж там, у них, серед них боротись за ті умови, які ніби вони тепер приймають. Чи добре ж це? Хто переможе? Чи вони мене змелють, зітруть, обплутають і зроблять безсилою, безпомічною вивіскою, чи я згуртую дійсно федеративні сили й переможу їх?

До свого часу в ім'я правди національної я робив кривду правді соціяльній. Невже тепер буде навпаки? Невже не буде гармонії? Невже я все буду змушений двоїтись, розриватись, жертвувати одним дорогим другому дорогому?

От тут треба мені мого Канопуса, треба великого спокою, сили й твердости духу. Не на портфель, а знову на історичний іспит, знову на розп'яття йду. Чого? Навіщо це мені? Ради чого? Що жене мене на те? Щось більше за мене. Нехай так. Корюся, приймаю, благословляю, зустрічаю свідомо, обдумано. Але цікаве тепер виходить те, що яке б я рішення не взяв, будуть лаяти і свої, і чужі. А що мені до того? Що значить осуд тих, які не знають всієї переплутаної сіті причин, що керують явищами? Чи чистий я перед собою, перед тим світоглядом, тим світорозумінням і світовідчуванням, з яким зливаю своє світорозуміння й відчування? Чи я розходжусь, рішаючись на цей крок, з самим собою в цьому світорозумінні? *Ні, не відчуваю того*. Чую, що мушу так робити. Міркую, аналізую, комбіную, вираховую і приходжу до того, що іншого виходу немає. Ніяке інше рішення не дає стільки *змоги можливостей,* як це. Задача: зробити можливості реальністю, наповнити їх змістом, суттю. Питання: а чи є можливості? Чого "вони" притягають мене? Привабити симпатії *українських* елементів? Значить, вони відчувають силу, значення цих елементів, значить, вони змушені рахуватися з ними. Притягаючи мене, "вони" зменшують силу тих елементів, чи збільшують? Очевидно, збільшують. Значить, в ім'я соціяльної правди вони ідуть на можливість загубити свої національні привілеї. Пускаючи мене в свій стан, вони збільшують силу опозиційної течії в середині самих себе.

Каменєв сказав, що в них ніяких догматів немає. Це значить, що вони готові вже прийняти факт, аби він визрів. Треба, значить, зробити все, щоб помогти назріванню факту. І коли моя участь серед них є корисна для цього, добре, я приймаю ради цього всі особисті пониження, прикрості, несправедливості. Приймаючи їх так, з такою попередженою усвідомленістю, я зменшую їх силу й гостроту для самого себе.

Остаточне вирішення конкретних моїх пунктів має бути в

Харкові з Раковським, Зіновєвим, Сталіном. Добре. Там я буду говорити також і з своїми. Там же я маю вступити в партію. Але не в РКП просто, а тільки в КПУ. Для них це все одно, а для мене різниця. РКП ніколи не буде організацією *українських* комуністичних сил, а КПУ вже потроху є нею і *буде* такою згодом.

Виїхати маємо через тиждень-півтора, як казав Зіновєв. Значить, не раніш, як через два. Хотів я, не дожидаючись, поки Зіновєв упорається тут з сесією ЦИК,[21] що має розпочатися завтра, їхати на Україну, але мені заборонено. Так і сказано, що я вже мушу підлягати дисципліні, мушу чекати Зіновєва і разом з ним їхати на Україну. Мене представить Україні Зіновєв. Він мене привезе у Харків і представить українському пролетаріятові, як комуніста; він голова III Інтернаціоналу. Може, з формального боку це й має значення, але по суті не цим треба представлятися, а ділом, роботою. Хай дадуть лучче змогу швидше *так* представитись, буде краще і для справи, і для мене. А може не тільки мене хочуть представити Україні, але через мене й себе? Тій Україні, яка не так то дуже прихильно зустрічала того самого Зіновєва?

Москва, 19. VI.

Тількищо мав розмову з Троцьким. Вона мені найкраще вияснила позицію РКП. Недурно казали, що він, живучи з військовими, набрався військового духу і говорить одверто і прямо те, що інші ховають під ласкавими фразами. Спочатку він докорив мені, що я не поїхав у Петроград, як ми умовились. Але тепер і не можна вже, бо треба їхати на Україну. Отже, мої портфелі мені забезпечуються: я буду військовим наркомом і членом воєнревсовєта. На моє питання, які будуть мої функції й компетенції, він нічого не сказав, але заговорив про те, що такі й такі функції має той і той. Себто, функцій у мене не буде ніяких. Я буду собі фігурувати. Далі, на моє питання, чи зформовані на Україні військові частини лишаються на Україні, чи пересилаються на інші фронти за межі України, він відповів, що буває і так, і так. Значить, іменно пересилаються за межі, як мені тут і говорили. Мало того, щоб зарані попередити мене, щоб я не мріяв ні про яку українську армію, він сказав, що формувань, частин уже є досить, нових формувань не треба; треба тільки поповняти кількість тих, що є. Значить, ті, що будуть притягнені мною, мають іти в руські частини й розтворятися там: Словом, ніякої української армії і ніяких можливостей і тенденцій її творити не дається. Рішуче й категорично.

Але я згодився на це, думаючи, що політична ситуація сама приведе до того. Природна необхідність дужча за наміри людей. Але мусять бути для *політичної* ситуації хоч сякі-такі сприяючі умови. Керуюча партія повинна мати напрям своєї політики інший, ніж тепер. А значить, мусить бути хоч трохи змінено керуючий центр партії, її Ц. К., а власне, Політбюро Ц.К.

Одначе, як тільки розмова торкнулася цього, так одразу і виявилось, що всі балачки й хороші слова одно, а суть є цілком інша. Ніяких змін у політиці партії не може бути. Ніяких доповнень Політбюра не може бути. Ніякої політики в дусі відомої резолюції Ц.К. Р.К.П. не може бути.

Словом, щось цілком інше, ніж те, що так м'якенько говорив Каменєв. Тоді я сказав, що при таких умовах вважаю, що моя робота не може дати ніякої користи. Я буду робити хороші заяви, декларації, обіцяння, а факти будуть все ті самі, а може ще й гірші, і через пару тижнів мої заяви вже не будуть робити ніякого враження, або просто будуть одкидати українців од комунізму, як такого, бо кожний українець з мого прикладу матиме право зробити висновок, що досить стати комуністом, щоб зробитися зрадником *національного* визволення. Тепер, принаймні, многі думають, що можна бути і українцем, і комуністом, і що не треба одкидатись од комунізму, бо з часом прийде до української комуністичної влади. Таким чином моя участь при таких умовах в уряді дала б тільки шкоду *комунізмові.*

Так ми на тому й розстались. Цілковитий розрив усяких дальших відносин. Я можу робити, що хочу. Питання стоїть тільки так: куди мені їхати — на Україну чи за кордон. Робити в *політичній* сфері я не можу ні там, ні там. Єдина робота — літературно-наукова. Умови для цеї роботи на Україні надзвичайно важкі, майже неможливі...

Москва, 22. VI.

Каменєв охарактеризував мою розмову з Троцьким як "непорозуміння". Справді, елементи непорозуміння були, але головне все ж таки полягає в тому, що "не було, немає та й не дати, щоб було". Сумно, але факт, з яким доводиться стикатися щодня. І згори, через умови, згоди, договори — нічого не добудеться. Один шлях: знизу. А наш низ, здається, якраз і починає себе виявляти. Через те, може, і вважають тут бажаним мою участь в уряді. В кожному разі не з справедливости, не з емоцій, не з принципу, не з програми, а тільки з необхідности вони мусять наближатись до власних принципів, програми і

Яромір Нечас

Олександер Бадан

Семен Мазуренко

деклярацій справедливости. Сила ламає солому стихії. Побачимо ще, де має остаточно вирішитися питання моєї участи. Цікаво, які ще вони будуть придумувати ухиляння від прямої відповіді на мої запитання, як вони будуть одхиляти мої умови?

Москва, 23. VI.

Дивно: коли їм здавалось, що я згодився на те, що їм подобається, мені зразу було дано і вагон, і навіть окремий потяг на переїзд до Харкова. Коли ж виявилось, що вони помилились, що я стою на своєму, так нема навіть місця в звичайному поїзді. Доводиться благати, щоб дали змогу виїхати. "Всеукраїнський староста" Петровський[22] має окремий вагон, кухаря, сальон і т. ін. Обіцяв взяти мене з собою. Але, виявляється, нема для мене місця в його вагоні, він набрав звідси "спеців" для України. Цей, як кажуть, незначний чоловік, очевидно, довідався, що до згоди зі мною не прийшло, що портфеля не матиму, отже, навіть ввічливим зо мною бути не треба.

І знову доводиться констатувати, що ми були там, у Відні, надзвичайно наївні. Тут люди є такі самісінькі люди, як скрізь. *Робітник* Петровський, комуніст і революціонер, так само найбільшу цінність життя бачить у вагонах-сальонах, автомобілях, телефонах і дрібничковій... [На цьому речення уривається].

Харків, 5. VII.

Часом я надзвичайно виразно почуваю, як мене жене, як лушпиння з насіння, по хвилях якогось потоку. Мені здається, що я дію, вибираю, рішаю, що я маю власну волю, ініціятиву, але це неправда: я *мушу* іменно так, а не інакше вибирати, так а не інакше рішати.

Москва, 11. VII.

Найголовніше питання в тому: *скільки часу* в силі протриматися капіталізм у Европі? Коли міряти його життєздатність роками, то справа революції програна. Коли місяцями, то все залежить од війни з Польщею. Програє Росія — капіталізм укріпиться; програє Польща — він почне *швидко* валитися.

Москва, 13. VII.

Тяжко невимовно. Важка, гнітюча безвихідна туга. Нема

місця мені на Україні. Щоб бути там, щоб брати участь в її стражданнях, мушу перестати бути українцем. Який глум! Для чого, завіщо? За право і змогу служити революції. Та чи так же, чи це буде служінням революції, коли я відмовлюсь бути собою, коли я стану сміховищем в очах українців, ренеґатом, зрадником? Чи буде з цього користь? Чи приваблю я когонебудь за собою? А мене ж для цього тільки й хочуть "використати". Ні, не буде з цього користи, не буде, знаю, чую, бачу я це. А інакше... навіщо я там, на Україні? В іншій ролі я — шкідливий для революції, бо я буду опозицією. Мовчачи, не рахуючись, не виявляючи себе ніяк, я все ж таки буду гуртувати круг одної мовчазної присутности своєї опозицію "їм". І через те треба їхати з України, не перешкоджати, не шкодити. Треба їхати знову туди, за кордон, на чужину, а головне... немов знову в табір реакції, контрреволюції. Приїду, і з одного боку, з контрреволюційного, підніметься сміх з мене, глузування, зловтіха, торжествування, а з другого боку, з революційного, лайка, зневага, прокльони: знову зрадив революцію, знову не стало сили довести до кінця.

Тяжко. Починаю розгублюватись. Не знаю вже, що робити. Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізмові, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?

Тількищо Олександер по телефону балакав з т. Левицьким,[23] що приїхав з Галичини через Відень. Там жде наша група вістей од мене, жде моєї роботи, обіцяної участи в революції. Зараз він має прийти до мене. Мабуть, листи має з Відня. А я сьогодні піду випрохувати дозволу виїхати з Росії за кордон. Піду ще раз понижуватись, ще раз стояти в передпокоях, ще раз посмішками, словами, думками доводити, що я... що я не хитрую, що я, справді, роволюціонер, що я тільки українець-революціонер і

хочу таким лишитись, що я не можу таким не лишитись і що нехай мені це не беруть за зле, нехай...

Москва, 15. VII.

Послав листа до Радека, прохаю доручень од III Інтернаціоналу до Америки. Пишу листи й прохаю. Два місяці пишу прохання. А як не дадуть доручень, то нехай хоч випустять з Росії.

У помешканні III Інтернаціоналу Олександер, що носив листа до Радека, зустрів Юр. Мазуренка[24] і Пісоцького,[25] — "укапістів". Мазуренко з насмішкою запитав, чого це мені так швидко захотілось комісарського портфеля. Обиватель судить завжди дуже схематично. Приїхав і веде переговори, значить, торгується за портфель. Так і всі обивателі, очевидно, судять. Їх не переконує те, що я ж якраз од портфелів одмовляюсь, що іменно *мені* "вони" згодні дати все, що я хочу, і портфелі, і автомобілі, і особняки, і навіть паради. Обиватель думає, що мені мало, що більше хочу.

Почуваю страшенну втому. Винищився від цих безплідних напружень, чекання, безперервного думання. Хочу роботи й дії. І спокою, певности, вирішености. Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрусюю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло — літературу. Ці два місяці Голгофи навіки вилічують мене від роздвоювання. Тут у соціялістичній совєтській Росії я ховаю свою 18-літню соціялістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти. Хай ідуть на цю роботу ті, яким не треба відривати себе від любішої роботи, які всією істотою можуть оддатися їй, нехай ідуть ті, які ще не переходили Голгоф.

Настільки змучений, розбитий і розчавлений, що аж диво бере: ніколи так себе не почував, неначе тяжко хворий. Може, справді, чимсь заразився й тепер ходжу вже в початковій стадії хвороби? Ледве пишу й думаю. Чи це від іншого? Мушу лягти.

Особливо мені шкода бідного Олександра. Він схуд, змарнів і винищився так, наче переніс тяжку хворобу. Дорого він заплатив за своє бажання послужити революції. А як бадьоро, весело він жартував у дорозі, яким жевжиком бігав, турбувався, скільки плянів, мабуть, було в його голові. І як він запевняв, що

не боїться ніякого голоду, хвороб, праці. Ми не мали ні голоду, ні хвороб, ні праці, а він потух, на запалих щоках лягли тоненькі зморшки, бадьорість зникла, голос став глухий, наче хворий. Бідний хлопець! Для його молодої душі це було забагато несподіванок.

А ми вчора з Кохою якраз балакали про те, що людина — невичерпне джерело ілюзій. Скільки їх життя не нищить, не розкида ногою, а вони все виникають. Скільки, наприклад, ілюзій розкидано нам тут, у Москві, а ми собі вже прокопуємо рівчачки для нових джерелець, уже будуємо нові хатки, де поселимо своє прагнення життя. Як жінка забуває муки родива, так і людина забува страждання минулого, коли має в собі джерела творчости, коли щось у ній живе і вимагає діяльности та проявів себе.

Москва, 20. VII.

Одбувається II Конґрес III Інтернаціоналу. Обставляється він з великою парадою. Говориться багато самовпевнених, гордих промов. Усе це, може, потрібно для враження за кордоном і в Росії, для підняття завзяття й бадьорости. Але для того, хто ближче стоїть до справи, видно, скільки чисто декоративного, фальшивого й підробленого в цих парадах. Але особливо тривожно стає за всю справу революції, коли вдивитись і вдуматись у сучасне становище світової боротьби капіталізму з комунізмом. Судячи навіть по тих даних, які ретельно й пильно збирає совєтська преса про становище в Европі, не можна мати певности, що капіталізм у цій історичній схватці буде повалений. Живучість його ще міцна. Кількість і сила страйків не збільшуються. Вибори до парляментів не показують великого упадку буржуазних впливів. Навпаки, результати виборів у Германії, в порівнянні з виборами по революції, показують упадок революційної енерґії. Організаційна сила капіталу також не виявляє себе вичерпаною. Падіння цін в Европі на деякі продукти, як би не пояснити його, все ж таки є факт, який притишує невдоволення широких мас і викликає надії на поліпшення стану й у системі капіталістичного господарства. Запаси цінностей, що маються в розпорядженні буржуазії, хоч трохи розумно розділювані, зможуть підтримувати ще довгий час ілюзію відновлення господарства. До цього прилучається той сильний факт, що в руках капіталу є державний апарат майже всього світу, який вирвати з рук капіталістів не є так легко.

Не будь совєтської Росії, капітал міг би цілком спокійно існувати. Росія є тою загрозою, тим ферментом, який розкладає сили капіталу на Заході. Знищення Росії є необхідна умова панування капіталу на Заході. І от тут, поминаючи всі самохвальні промови, треба одзначити, що найбільшому ворогові капіталу, совєтській Росії, загрожують великі небезпеки.

Насамперед — війна. Успіхи Червоної армії роблять враження непереможної військової сили. Польща ніби розбита. От-от-от немов розвалиться й розбіжиться. Мені думається, що Антанта цього не допустить. Франція може дати кольорових військ. Можуть виступити Румунія й Угорщина. Мирові пропозиції Англії мають на меті дати Польщі передишку й організацію військових сил. Коли ж ці пропозиції не лицемірні, то очевидно, Англія сподівається на інший спосіб перемоги над Росією.

Коли мир буде заключено, то Англія рахує на внутрішній розклад і знесилля совєтської Росії. Насамперед, є надії на армію. Демобілізувати величезну армію — це значить дати їй роботу. Перевести її на трудову армію, треба мати точку приложення сил. У самій армії настрій і склад далеко не комуністичний. Нічого неможливого не було б, коли б почалися заколоти й змови всередині самої армії. Апарат її так складено, що її, як зброю, можна повернути на всякі боки. Мала свідомість, виснаженість, стихійна втома — все це може кинути саму армію в обійми контрреволюції.

Друга небезпека в тяжкому стані господарства і транспорту. Без транспорту неможливе відновлення господарства, без відновлення господарства неможливе підняття транспорту. Щоб вернути своїми силами транспорт на довоєнний стан, треба 4 роки.

Промисловість не росте, а падає, розвалюється. Пролетаріят іде частиною в село годуватись, частиною в спекуляцію, частиною на фронт. Лишається частина 40-50%, яка ставиться до праці без відповідного підйому. Люди, з якими доводилось мені тут говорити, всі говорять про безупинний упадок промисловости. Нового нічого не виробляється, Росія живе ще тими рештками запасів, які лишилися й які вже остаточно вичерпуються. Найбільш правильно й інтенсивно працює продукція на війну. Все інше в занедбанні. Брак машин і робітників. Усі кращі сили на фронті.

Третя небезпека — село. Засів скоротило саме селянство на 50-60% проти торішнього. Нічого не маючи в компенсацію за

хліб, селяни засівають тільки стільки, скільки потрібно їм самим. Земля гуляє. Їдучи по центральній Росії, можна бачити величезні простори гулящої землі. До цього прилучається великий неврожай в Росії. Стоїть примара голоду. Селянство Росії вже заздалегідь масово переселяється в Сибір, на Україну, Дон і т. ін., шукаючи рятунку від майбутнього голоду. Уряд РСФСР видає декрети, попередження, заборони, але примари голоду страшніші за декрети, і руське селянство тікає куди попало з своєї батьківщини. Цілими таборами вони сунуть тепер на Україну, викликаючи серед українських селян тривогу, обурення і контрреволюційність. Сподіватись при таких обставинах на поліпшення продовольчої справи, на переведення розверстки — надзвичайно важко.

Четверта небезпека — надмірна централізація й бюрократизація совєтської влади. Випливає вона з необхідности, з існуючого взаємовідношення сил у країні, з непевности величезної більшости населення. Але це й страшно. *Совєтської* влади, влади совєтів по суті немає. Є влада бюрократів, комісарів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад — мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовлено зарані і приймаються без дебатів. Всім керує й завідує партія (Р.К.П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів. Дисципліна — казенна, урядова, заснована на карі, а не на моральному впливі.

Партією керує невеличка група — Політбюро Ц. К. Р. К. П. і Оргбюро. Вона призначає уряд, урядовців, командуючих, комісарів, вона дає директиви, декрети, накази: вона видає закони, постанови, розпорядження; вона, словом, порядкує всім економічним, політичним, міжнароднім, державним і всяким іншим життям величезної Росії. Централізовано в цій купці все. Ніякої критики, обміркування не допускається. Ніяких течій у партії, ніякої опозиції поза партією, ніякої участи не то що мас, а ширших партійних кіл у творчості. Всі тільки мусять виконувати постанови й накази невеличкої купки. Вона, правда, має великі заслуги перед революцією, але ніякі заслуги не можуть виправдати тої шкоди, яка цим централізмом наноситься живому життю, себто, революції. Революція мертвіє, кам'яніє, бюрократизується. Дух життя, боротьби, шукання, ламання і виникання зник. Зник ентузіязм, буйність, розмах. Скрізь запанував безмовний урядовець, безкритичний, сухий, боязкий,

формалістичний бюрократ. Через це хабарництво, наприклад, досягло колосальних, феноменальних розмірів. Більшість комісарів, урядовців і установ крадуть і беруть хабарі. Скрізь формалізм і тяганина неймовірні.

Є течія в партії, яка вимагає демократизації влади, ”обробітничення” її, децентралізації, надання порожній тепер формулі ”совєтська влада” дійсного змісту, але авторитет персон — Леніна і Троцького — забива цю течію, і розклад влади іде далі.

П'ята небезпека — Україна. Революція на Україні провадиться військовими силами. Пролетаріяту майже немає. Той, що був, розлізся по селах, кинувся у спекуляцію, пішов на фронт. Вивіз машин з України немало спричинився до цього. Селянство — вороже до ”комунії”, бачачи в ній тільки реквізицію хліба, карні експедиції, ”кацапів та жидів” і більше нічого. Через це перманентні повстання. Викликання й організації внутрішніх революційних сил України немає. Курс на єдину-неділиму фактично проваджений і одночасне проголошування української державности викликає недовір'я до влади і ворожість з боку навіть комуністів. Урядової влади на Україні немає, є тільки декорація, з якої всі сміються. Неповага до інституцій влади викликає неповагу й до самої ідеї робітничо-селянської влади. Централізм і бюрократизм на Україні ще дужче загрожують революції, пхаючи різні елементи в контрреволюцію. Націоналізм і схована русифікаторська політика сучасного уряду викликають неприхильність села до самого комунізму, а також одкидають від комунізму всю українську інтеліґенцію.

Рахувати на добровільну, активну підмогу з України — неможливо. Навпаки, українське селянство ще більш закріпиться в своїх антипатіях до совєтської влади і буде її саботувати з усіх своїх сил.

Маючи на увазі всі ці обставини, не можна з цілковитою певністю вірити в перемогу революції. Нічого надзвичайного не буде, коли совєтська влада (власне, ”совєтська”) упаде сама собою, навіть без війни, від знесилля, закам'янілости, непомітного перетворення в контрреволюцію.

Москва, 21. VII.

У ці дні конґресу III Інтернаціоналу весь час по Москві чути гру музики, на урядових будинках мають червоні прапори і висять плякати з написами і портретами Маркса та Леніна. А

Ґеорґій Чічерін

Лев Троцький

Християн Раковський

Дмитро Мануїльський

вулиці обідрані, брудні, неохайні. Будинки з полупленими стінами, як у лишаях і корості, постріляні й рябі, немов од віспи.

Москва, 23. VII.

Неначе відповідь на мої домагання сказати, який *фактичний* напрям політики на Україні, у Харкові закрито "Червоний прапор"[26] УКП за листа Лапчинського,[27] що вступив в УКП, позбавлено їх грошей і виключено з партії Криворотченка за федералістичний напрям думок.[28] Тут же, в Москві, КП(б)У позбавлено *права* окремого представництва у III Інтернаціоналі, бо вона є обласна організація РКП. Це логічно: коли ти є обласна організація, то не маєш права мати окреме представництво. Деякі з членів КП(б)У образились і обурились, але більшість згодилась і ввійшли просто в "русскую делегацию". Щождо УКП, то її не пускають ніяк у III Інтернаціонал. Кожна країна, мовляв, повинна бути представлена тільки одною комуністичною партією. Такої партії немає, є тільки РКП. Отже, значить, немає й ніякої окремої країни, а є єдина-неділима Росія, яку представляє єдина-неділима РКП.

А в цей же час на урочистих засіданнях III Інтернаціоналу говоряться запальні промови в оборону поневолених країн, про право самовизначення індусів, арабів, негрів, про пригнічення колоніяльних країв і про те, що комунізм їх визволить. І мимоволі гірко посміхаєшся, думаючи, що весь комунізм є під керівництвом тої самої РКП, яка так легко "упразднила" одну поневолену, пригнічену, колоніяльну країну, що називається "самостійною, незалежною, Соціялістичною Совєтською Українською Республікою".

"Красная площадь"[29] торохтить од стукоту молотків: там будують кіоски, трибуни, намети. Все фарбується білою глиною, на білих стовпах чіпляються червоні зорі, емблеми соціялізму, скрізь червоні прапори; тут же, біля довгої братської могили, стоять гармати, танки, броневики, аеропляни, — трофеї взяті у ворогів червоними військами. Очевидно, будуть паради, промови, музика, мітинґи. Ой, боюсь я цих парад. Я їх уже добре знаю: що більші, бучніші паради, то, значить, менше сили, то швидше парадуюча влада впаде. Колись пишно парадувала Директорія. Нам будували арки, трибуни, вішали на вулицях килими, били в дзвони й вистроювали перед нами війська. Я добре пам'ятаю моє чуття сорому від цеї декорації. І тепер мені

так само чогось соромно і тяжко дивитись, що серйозні люди тішаться цими дерев'яними будівлями, цією дешевою бутафорією, цими показними, зверхніми ефектами. Для чого це? Кого переконати, чи привабити, чи злякати хочуть? "Свято III Інтернаціоналу". Я порадив би святкувати тоді, як буде перемога. Тоді хай будуть хоч і паради. Хай прийдуть задоволені, нагодовані, одягнені працюючі люди і святкують свято перемоги над ледарями. Але тепер?... Ще немає тої перемоги. Ще покищо нагодовані й одягнені тільки ледарі-комісари, спекулянти, мошенники, хабарники, а працюючі ще голі, босі й ненагодовані. Ще зграя ледарів і грабіжників усього світу стоїть на кордонах з арміями і загрожує працюючим. Ще нема чого парадувати, бити в бубни і будувати крикливу бутафорію на площах.

Минуло вже три дні, як балакав з Чічеріном з приводу моєї подорожі до Америки. Він, здається, серйозно зацікавився моєю пропозицією: для нього важно було б пропхати когонебудь до тої Америки, в яку так тяжко пробитись з Росії. Сам він, розуміється, нічого не міг мені відповісти, бо все ж рішає "бог і цар" — Політбюро РКП. "Все мы под Политбюро ходим" (слова Троцького). Воно, очевидно, ще не вирішило цього питання. Перш уього, мабуть, через те, що, взагалі, мене не треба пускати за кордон, бо це ж уже таки маленький скандал: не допустили до роботи. І Чічерін учора по телефону сказав, що моя подорож стоїть у якомусь зв'язку з загальним становищем Англії щодо Росії. Немов би від цього залежить технічний бік моєї подорожі. Який саме зв'язок між моєю подорожжю і відповіддю Англії на останню ноту російського уряду, я не зовсім ясно собі уявляю. Гадаю ж так: коли відносини з Англією налагодяться, то в моїх послугах просто ніякої потреби не буде, бо тоді можна буде послати когось із своїх і, може, навіть цілком офіціяльно. Тоді просто мене не пустять та й край. Коли ж не налагодяться, то подумати, — може й справді можна використувати як кур'єра з листами до Америки. Остаточно немов би справа має вирішитися в цих днях, а завтра я мушу потелефонувати Чічерінові. Добре, потелефоную. Напевне, виявиться, що ще не ясно і треба почекати ще якусь пару днів. Так буде тягтися з пару тижнів, а потім скажуть щось невиразне, кисленьке, байдуже і "порадять" їхати кудись у Полтаву або Уфу на... поселення.

Але не так усе це сумно, як те, що так не вміють використовувати сил, що так *без потреби* брешуть, лицемірять,

обманюють, ображають і інших, і себе, і навіть саму ідею комунізму. Якась надзвичайна негидливість щодо засобів, якась дивна неохайність щодо чистоти методів. І разом з тим простодушна наївність: як страшенно лають інших за брехню, лицемірство, обман. А самі вживають тих самих засобів у таких надмірних розмірах, так безоглядно і навіть цинічно, що стає навіть смішно і сумно, коли читаєш їхні слова обурення на інших за ті самі засоби. Казав мені хтось, що Ленін дуже студіював Макіявеллі.[30] Але макіявеллівські засоби не завсіди дають позитивні, остаточні результати. Тепер уже, наприклад, до всяких нот, заяв, деклярацій, обіцянок і деклямацій совєтської влади ставляться з великим застереженням, уже тепер навіть у широких робітничих колах можна почути: ”Е, це ми вже чули. А що саме правда, то невідомо”. І уявляю собі, як така тактика деморалізує неміцні голови й душі середніх людей, які навіть щиро хочуть бути комуністами, як нехтування *етичним* моментом у *комуністичній* боротьбі робить з людей звичайних жуликів, шарлатанів, як ослабляє їхню волю і готує з них звичайних соціяльних паразитів і визискувачів. Руські революціонери здавна відзначалися нехтуванням етичної чистоти, раз-у-раз вони хворіли на подвоєність слів і діл, на ”нечесність з собою” і ”мозговізм”. І большевики-комуністи не уникли цього, і в них не вистачило сили бути охайними етично, до кінця послідовними, твердими й цільними. А як життя вимагає від них великого напруження, то вони надолужують брак сили чесности — брехнею і макіявеллізмом.

Це ще тим сумно, що для простих умів, для широких кіл обивателів (до яких і велику частину робітництва можна зачислити) така етична неохайність утворює велику спокусу: простий розум не бачить через ці [не]етичні вчинки ніякої різниці між попередніми владами і владою совєтською — і ті крали, хабарювали, обманювали, брехали, робили паради, говорили одне, а робили друге, так і тут усе так само робиться. Яка ж різниця між комуністом і контрреволюціонером? Ідея справедливости, соціяльної й економічної рівности, ідея ”правди” в масах захитана. Маси не можуть абстрагувати, не можуть робити аналіз законів революції, не можуть жити майбутніми перспективами. Вони будують свій світогляд, свою віру, свої симпатії на конкретних, теперішніх явищах, вони їх бачать, з них виходять, у них вірять. Вони не можуть мислити як теоретики; революція, мовляв, принесе соціялізм, рівність, братерство, справедливість і т. д. Вони бачать, що комуністи-комісари беруть хабарі, крадуть, п’ють, розкошують, живуть як

"буржуї", а робітники працюють, бідують, голодують. Де ж та рівність і справедливість? Яка ж різниця між комуністом-комісаром і царським приставом, околодочним і т. п.? Навіщо ж битися, голодувати, коли за царських приставів робітникам і бідним жилося принаймні краще, легше, тепліше, ситніше? Де та рівність, коли і в соціялістичній Росії так само панує нерівність, коли один має "кремльовський" пайок, а другий "голодний", коли один має все, а другий нічого, і той, хто має все, їздить на автомобілях, бере хабарі, нічого не робить, а той, що нічого не має, працює й виснажується в даремних зусиллях проіснувати? Що ж таке, в такому разі, комунізм? В хороших словах? В парадах?

І сумно слухати, як оповідають, що тих робітників, які тепер будують оті трибуни й декорації, примусово мобілізовано, що вони проклинають і свято, і III Інтернаціонал, ба багатьох з них одірвали з сіл, від польової роботи, яка якраз тепер у гарячій порі. Комісари наказали, нагнали, загрозили і... пролетаріят будує трибуни, з яких будуть говорити промови про рівність, справедливість, про комунізм. Сумно.

Учора я знову думав: а чи не залишити покищо всякі національні й державні домагання, вступити без усяких застережень в РКП і провадити тільки справу революції? Переможе революція — виграє й національна справа. Переможе реакція — загине й національне визволення. Думав знову й знову над цим, і вдень, і вночі. Але нема праці без конкретних форм її, без тої чи іншої обстановки, без тих чи інших наслідків. І бачу, що *добрих* наслідків не буде від моєї роботи, не дасть вона користи нікому, мої зусилля й старання позитивних результатів не принесуть. Не принесуть уже хоча б через те, що мені не буде дано змоги самої праці, мене не буде допущено *до роботи,* до активности. Тут і недовір'я за минуле, тут і інший погляд на національне питання, тут і страх за свої особисті інтереси й амбіції. Особливо, останнє. Як пінився, і нестримано, смішно, як хлопчик, підскакував коло мене Раковський, кричучи: "Вам хатітє власть? Вам хатітє власть?"

Ніяка щирість, ніяка аскетична відданість себе на вівтар революції, ніяка готовість виснажити себе в праці не можуть переконати людей, які бояться тої відданости. З тим нічого не зробиш. "Обойдемся". Так вони писали про українство. Вони без цього хочуть обійтися на Україні. Смішні, маленькі люди. Де ви будете через рік-два? І чи згадає вас хтонебудь дійсно теплим, щирим словом на Україні, а особливо на увільненій, дійсно

соціялістичній Україні?

Іронія: два місяці тому я трусився від тривоги, що не зможу виїхати з Австрії в Росію; тепер я непокоюся, що не пустять виїхати з Росії. Я боюсь, що мене делікатно інтернують і доведеться кінчити життя так, як скінчив його покійний Ткаченко. А як і не так інтернують, то все одно засудять на бездіяльність, на тяжке життя в умовах слідкування, недовір'я, чекання арешту і т. ін. Бо хто ж може поручитися за якесь провінціяльне чека? Якийсь не по розуму ретельний русотяп візьме й "ліквідує". Без бібліотеки, без книжок, без можливости вільно спостерігати життя, в трудних фізичних умовах, мерзнучи зимою в нетоплених хатах глибокої провінції... Кому це потрібно? Чи можна думати про якусь працю в таких умовах, не кажучи про те, що навіть у найкращих фізичних умовах не міг би нічого робити в тій атмосфері повстань, переслідувань українців, карних продовольчих експедицій, феноменального хабарництва і самоуправства комісарів. Вічно тільки б те й робив, що прислухався б до гризні, сварок політичних ворогів, до нарікань переможених федералістів, до глухого шепоту українців. Яка там робота? Гинув би марно час, нерви, сили. І чи не розумніше, не моральніше, не корисніше для революції й комунізму, коли я виїду за кордон, закопаюсь у тихе містечко, обгородюсь од політичних хвиль і весь порину в роботу на користь дійсній правді, дійсному, не комісарському, комунізмові?

Москва, 24. VII.

Москва гуде від дзвонів. Завтра неділя. В Кремлі засіда Комуністичний Інтернаціонал — ворог дзвонів, попів, дурману релігії. Але як цей дурман гуде на всю Москву, не зважаючи на владу Комуністичного Інтернаціоналу. Так Москва не загуде 27-го, коли буде свято, призначене декретом совєтського уряду. В цьому дзвоні гудуть віки, і не хутко ще вони замовкнуть в бідних, обмежених, наляканих лихом життя, душах.

Дощ приглушує трохи дзвін. Дощ соковито плямкає в листях садка. Знову тоскно і солодко тягнуся до тихого затишку любої праці. І все мрію про коротко-довгі дні всезахоплюючої роботи, про безгучні розмови з давнопомерлими людьми, про сум вечорів з кроткою, інтимною музикою. Уже обнімаю тихо радісну тугу самоти моєї.

Москва, 25. VII.

Перша можливість (Найкращий випадок).

Мир з Польщею. Капітуляція Польщі-Антанти. Торгові

зносини з Антантою, себто, економічна боротьба. Переможе дужчий економічно. Економічна безсилість Росії. Зруйнованість промисловости. Залежність фінансова від Европи. Повільний перехід на становище Австрії, Германії, взагалі переможених, слабших країн. Необхідність уступок або внутрішній переворот. Засоби Росії, торгові зносини, немов мир з нею притишать революційну енерґію на Заході, поможуть відновленню господарства. Почнеться дискредитація Росії, совєтської влади, комунізму. Почнеться розклад влади, партії, різкий поділ на правих і лівих. Спроби внутрішніх переворотів. Нова інтервенція Европи.

Друга можливість

Антанта-Польща не схоче капітулювати. Війна з Росією тягнеться далі. Організація сил Антанти. Кольорові французькі війська, Угорщина, Румунія. Можливість втручення Німеччини. Перегляд Версальського миру. Совєтська Росія служить засобом підняття германського імперіялізму. Німеччина, Угорщина, Румунія рятують Польщу, себе і Антанту за кошт слабших і Росії. Революція загибає.

Третя можливість

Війна не припиняється. Революційний рух росте в Европі. Антанта не може погодити інтересів окремих держав і посилає поміч Польщі невеличкими клаптиками. Червона армія поодинці розбиває Польщу, ці клаптики, суне на Германію, розбиває її, виклика революцію в сумежних країнах, посувається на Захід.

Яка можливість більш можлива? Ще якась четверта, п'ята?

Москва, 27. VII.

Свято III Інтернаціоналу. Ґрандіозність демонстрації.

Москва, 4. VIII.

Учора мали виїхати за кордон. Дістали всі візи й пропуски, сіли навіть уже у вагон, але перед самим відходом поїзду прийшло розпорядження з Комінодєл,[31] щоб ми висіли. З нами разом висів якийсь добродій з білоруським дипломатичним пасом. Його також з тих же причин не пропустили. Що то може значити? Знають, що то *ми,* і не хочуть випустити? Просто насильно тримають, не зважаючи на те, що самі ж казали, що ніяких перепон до виїзду за кордон ставити не будуть? Чи, справді, як казав комендант вагона, "закрыта граница", себто, може, в зв'язку з війною з Польщею і новою фазою її, для чужинців пропуск за кордон ускладняється?

Зараз Коха й Олександер пішли в Комінодєл вияснити причину задержки.

Гарячий зойк, крик рідности до великого, до вічного, батьківського, до всеохоплюючого Канопуса. Без логіки, без Бога, без страху, без надій, без прохань любовна, хвилююча молитва в душі. І соромно, болюче соромно за маленькі, тупі, шкандибаючі думки й убогенькі слова, за крихітні суперечки, за забування великої, вічної рідности.

І знову я забув своє *Мовчання.* Знову піною скороминущих *слів* виявляю себе і закриваю, загачую нею мовчазного Канопуса.

І знову не там, не там шукаю сатисфакції, атараксії, а в поверховому, суєтному. Ще не поборено в мені *особисту* амбіцію, зовнішню втіху, ще сором *може* пекти й гнітити, ще для мене величезне значення має "а що подумають і скажуть". І забуваю "чесність з собою". І щоб "не подумали й не сказали", поводжусь нечесно з собою, перед собою грішу і... розплачуюсь соромом в собі за себе, розплачуюсь тим, що маю страхи, тривоги, неприємності, в той час, коли чесність з собою дає тільки твердість і вищий непохитний, мудрий спокій серед усяких тягот, тривог і бур.

Чи хутко поборю цих дрібних, цих уїдливих ворогів у собі? Чи хутко спокійною (в душі й на устах) посмішкою зможу відповісти на глум з *себе,* на людські образи? Мені здається, я можу з спокійною посмішкою швидше стати під розстріл, ніж під "образу", глум, насмішку. Яка дитячість і дикунство психіки; "Образа" — що воно є? Хто і як *може* мене образити? Той, чию образу я *відчую.* Коли ж я її не відчую, образи немає, є спокійна посмішка *розуміння.* Значить, я не вмію ще розуміти.

Але це добре. Вже трохи є. Все приходить повільно, коли є воля до того. А я хочу того, я *люблю* Канопуса, і буде його велика мудрість.

Москва, 6. VIII.

Причину задержки в Комисариате Иностранных Дел не сказали. Послав листа Чічерінові з запитанням, через що нас затримано, і з проханням сказати мені одверто, чи випустять мене, чи ні. Коли не хочуть випустити, хай дадуть змогу переїхати до Харкова.

Хай так. Значить, буду працювати не в тихому кабінеті, а серед рухливого життя. Писати вже навряд чи можна буде. Так само й не до науки буде. Час минатиме, очевидно, в слуханні й

спостеріганні. І це не погано. Все не погано, що є живим і охочим життям. Не поза нами життя, а в нас. Треба носити його в собі, тоді всяка обстановка і умови дадуть поживу для нього.

Чекаю відповіді від Чічеріна. Напевне в невиразних, неодвертих, ухильчивих формах буде одхилено *зараз* виїзд за кордон. Не буде сказано, що вони насильно затримують. Ні, одвертість і щирість не є методом їхнього поводження. Знаючи, що мені стає нестерпно сидіти без діла й що я, не діждавшись відповіді, сам поїду на Україну, вони будуть триматись іменно такої провокаційної, підштовхуючої тактики. А мені смішно й весело стає. Навіть побавитись хочеться: ану ж я зроблю вигляд, що вірю їм і почну ждати, коли вони мені зможуть сказати прямо. Розпочати якусь роботу, розрахувати її на місяць, засісти й посміюватись собі, час від часу штурхаючи їх по телефону: а що? ще не можете прямо сказати?

Шкода тільки часу на таку забаву, шкода того, що я за цей час проґавлю на Україні. Нехай собі не пускають. Аби хоч на Україну пустили. А зрештою — що б не зробили зі мною, а все ж таки перемога буде й є моя: що далі, то з більшим спокоєм, то з спокійнішою посмішкою я *всередині себе* ставлюсь до всього, що маю від них. І коли не стане ні тіні гніву чи обурення, тоді перемога буде найбільша й остаточна, бо вона буде в мене *над собою насамперед.*

Спека нечувана. Горять ліси по всій Росії. Навіть газети називають "стихійним лихом". Три дні Москва була обкутана димом. Сонце було подібне до тих сонць, що малюють на картках "Туман на морі". Дерева стоять кволі, листя пов'яло, пожовкло, трава посохла, поламалась, запорошилась по садках. Бідна Совєтська Росія, в трудних умовах доводиться битись за своє існування!

Москва, 7. VIII.

Позавчора Чічерін обіцяв "сам подзвонити завтра або після завтра". Послав йому листа, щоб полегшити відповідь. І ніякої відповіді. Цілком у їхньому дусі: не казати нічого прямо, одверто, а коли така відповідь неминуча, уникати її якомога довше.

Чи я просто несправедливий до них? Може, ні в Чічеріна, ні в "них" нема часу займатися такими дрібницями, як моя справа? А я гадаю, що й вони повинні цікавитись так само, як я, чи я вилізу колинебудь з своєї бездіяльности і непевности.

Багато письменників і учених звертали увагу на те явище, що найтяжчим психічним станом є стан непевности і чекання. Щоб уникнути цього, люди часто роблять собі великі страждання і рішаються на такі шкідливі для себе вчинки, яких без цього нізащо б не зробили. Ой, чи не психологи "вони"?

Москва в страшенній, густій, гарячій духоті. Сіра задушлива мряка прилипла до неба й розсипалась по землі сухим, густим туманом.

Москва, 8. VIII.

Здається, я таки несправедливий до "них". Ці дні, справді, вони повинні були мати цілу купу екстренних засідань, на які все ходив Чічерін. Їм не до мене. Антанта уперто, ультимативно вимагає прийняття її умов мирових переговорів, від яких так гордо, викликаюче, нестримано й по-хлоп'ячому відмовилось Совєтське Правительство. Поміч Польщі, не зважаючи на все, іде і йтиме. Так само Вранґелеві поміч дається безупинно. Вести далі війну для Росії є загибель, в кожному разі дуже небезпечно з огляду на руйнацію господарства, транспорту, неврожай і т. ін. Отже хоч-не-хоч треба прийняти ультиматум. Значить, треба піти в Каноссу. А, головне, треба миритися з Польщею в Лондоні, себто, під диктат Антанти, признати себе переможеними, прийняти ті умови, які виставить Антанта. А вона виставить, розуміється, такі умови, які будуть на шкоду революції, які знесилять совєтську владу, які матимуть на меті розкласти її, обплутати, забрати в руки і "мирним" шляхом ліквідувати. Абож зробити цими переговорами для Польщі передишку, озброїти її, зміцнити і ще рішучіше диктувати свої умови. А як не згодяться, знову ударити з усіх боків.

І виходить: чи сяк, чи так, а боротьба не спиниться.

Москва, 9. VIII.

Протиріччя сучасности

Комунізм одкидає в теорії, в намірах *святість авторитетів,* ролю особи в історії — в дійсності ніколи дійсний авторитет персони не стояв так високо, як тепер, ніколи критика її не карала сь так, як тепер, ніколи авторитетність влади не виявлялась, як тепер.

Колективізм — основа комуністичного вчення, етики, психіки, господарства, політики; але індивідуалізм *тепер* грає найбільшу ролю; "єдінолічіє" в органах управління й

господарства, "єдиноличіє" в армії, в уряді, зведення колективів до ролі статистів при індивідах, — усе це є цілковите протиріччя з самим духом колективізму. Основа буржуазного капіталістично-мінового громадянства — індивідуалізм — стає основою діяльности і думання комуністичної партії.

Комунізм одкидає *ролю ідеї,* як перебудовуючої саму по собі громадянство. Вона є тільки організуючою формою соціяльного буття, вона родиться з самого громадянства. В той же час у Росії при переведенні комуністичної революції ідея головним чином грає перебудовуючу ролю. Вона не виросла з самого громадянства, з внутрішніх взаємовідносин, з розвитку економічних і продукційних умов, а прийшла ззовні.

Москва, 12. VIII.

Позавчора балакав з Крестінським[32] про виїзд мій за кордон. Казав, що вони нічого проти того не мають. Обіцяв вияснити це питання з Чічеріном і відповісти. Два дні добиваюсь цієї відповіді й нема ніякої. Значить, все те саме: нічого прямо, одверто не казати, а обманно робити собі своє. Тільки на цей раз якраз вони роблять те, що я сам тепер з деяких причин хочу, а саме, щоб лишитись на Україні. Завтра розпочну заходи про виїзд на Україну. Боюсь тільки, що туди теж не пустять. Натякав же мені Крестінський, що вони мене дуже добре обставили б у Москві чи в Петрограді. Про Київ і Харків не згадав нічого.

Москва, 13. VIII.

Усю ніч продумав. Мусів прийняти вероналю, щоб під ранок трохи заснути. Зате все тепер ясно і остаточно вирішено. Дійсна чесність з собою не може зупинятися навіть перед жертвою життям. Закон великого інстинкту громади вимагає від мене такої жертви. Моя смерть повинна бути жертвою для історії визволення нації. Вона повинна стати прапором, під яким має далі проводитись велика боротьба за визволення.

Дивно, я зовсім спокійний. Мені легко, просто і ясно, немов я вирішив подорож на курорт. Це не через те, що я, може, сам у глибині душі не вірю, що рішусь на цю жертву. Я вірю і знаю, що рішусь і що відступити від цього рішення не відступлюсь, коли його треба буде вирішити й здійснити. Я прожив своє життя так, що можу вмерти без жалю і сорому. Я взяв від нього все, що може взяти людина. Я всією душею, кожним волоском на своєму тілі люблю його, прекрасне, єдино-цінне, дивне, благословенне

життя. Я хочу пити його навіть з найбрудніших калюж. І через те я з гордістю, з ентузіязмом віддам його за життя многих, за їхню радість, за змогу бути вільними, гідними, сильними.

Коха — вірний, прекрасний, дужий товариш. Вона прийняла мою постанову з тихим серйозним спокоєм. Вона з блискучими від хвилювання і ентузіязму очима сказала, що вже раніше цю постанову передчувала. Я вдивлявся в неї з пильною увагою, і ні одної рисочки вагання, жіночого егоїзму, себелюбства, страху, лицемір'я, прикритого різними "тверезими", "логічними" міркуваннями, — нічого не помітив у ній. Розуміє, згідна, цілком поділяє, і тільки одна умова у неї: разом удвох іти на все і разом удвох віддати своє життя.

Я й не думав ні на хвилину, що вона інакше прийме моє вирішення. Але все ж таки прекрасне відношення надає великої, спокійної сили всій ідеї. Мені затишно й спокійно особливо через те, що ми підемо на все разом. Ми знаємо, що ми програти не можемо. Ми виграємо. Не в ближчому, не в коротких цілях, — тут ми, напевне, програємо; і коли в ближчому програємо, то це значить тільки, що ми граємо далі, що найбільший, найпереможніший наш козир у нас лишається — це наша жертва. І вона не може програти. Вона стане постійною, безупинною трубою, що кликатиме до бою за існування, це буде постійний клич, який ніякими цензурами, ніякими заборонами не вдасться винищити й заглушити. Я їхав віддати свої сили й життя за комунізм, за соціяльне й національне визволення наших обдурених, занедбаних, осміяних, скривджених і мовчазних творців цінностей життя. Я казав, що готов на смерть за революцію. Чесність з собою вимагає переведення в життя своїх слів. Думка родить вогонь-чуття, зливається і стає єдиною неподільною з *дією.* Я казав: "Коли треба, то я...". І це "треба" настає. Готов я здійснити свій закон? Так, я готов.

Сьогодні взято пропуск на Харків.[33] У понеділок виїжджаємо. Днів три в Харкові, звідти в Київ, у любий, бідний, вимучений і вічно-гарний Київ. Кооператори пропонують "службу": пайок, жалування і т. ін. Значить, з голоду не дадуть пропасти. Треба берегтися хвороб і голоду. *Так* померти безмежно нерозумно і безглуздо. Але в таку свою смерть я не вірю. А раз не вірю, значить, і не буде. Буде те, в що я вірю й чого *хочу.* Велике хотіння є велика сила.

Москва, 14. VIII.

Уважаю ці три місяці поневіряння по московських

митарствах не загубленими для себе. Це школа самовиховання. Зберегти ясність і веселість духу після всіх цих прикростей, розчарувань, обманів, лицемірства, що довелося зазнати, — це великий успіх. Мало того: це є підготовчий ступінь до дальшого, до більшого і тяжчого. Ці три місяці були вступним гартуванням волі, обчищанням од фальшивого розуміння гідности, від дрібниць і самоотрути славолюбности. Шляхом болючих ударів досвіду з мене збито останні порошинки старої сентиментальної віри в самоцінність справедливости.

Харків, 22. VIII.

Знову в 3-му "Радянському будинку". Хутко тиждень, як у Харкові. Тут усе йде так само, як і раніш. Українська стихія знизу пре, хвилюється, пручається, порушує пляни й наміри. Треба якось її заспокоїти. Треба хоч підійти до неї. А вона не підпускає "чужих", не слухає тих, що не говорять по-українськи. І от торішній льозунґ "диктатура руської культури" зміняється на льозунґ "українізації".

Але це тільки покищо льозунґ, а селянські повстання є реальний факт, сумна дійсність. Ходять чутки, що вони побільшуються. Махно[34] перебрався на Полтавщину. Він набирає все більш і більш популярности "народнього героя". Його льозунґ: "Бий жидів, комісарів і комуністів". Підписується на відозвах "Син України". Однімає у совєтської влади запаси і роздає селянам. Все це захоплює нерозвинену, простодушну психіку забитих людей і приваблює до нього симпатії навіть частини української інтеліґенції, тої інтеліґенції, яка може колись і про соціялізм мріяла.

Мав декілька довгих розмов з укапістами з приводу "демонстрації". Основним мотивом їхнього неґативного відношення було те, що це робитиметься окремою персоною, під прапором особи. Коли це буде під керуванням організації, вони згодяться.

Цікаво, що розуміли не так, як я, не ті цілі, що мав я на увазі. І, здається, так і не зміг я роз'яснити їм. Та це й не важно: перш усього, чи буде навіть потреба в тому, а коли й буде, то чи буде відповідна ситуація, іменно та, яку я маю на увазі: мир, відсутність загроз і т. ін.

Але розмови ці більше дали користи з другого погляду. Вони мені вияснили, що ці бідні люди не мають твердих позицій навіть у тому єдиному, що відрізняє їх від КП(б)У: в національно-

державній позиції. Вони так залякані, тероризовані русифікаторами, так бояться, щоб їх не вважали контрреволюціонерами, такі вони слабодухі й позбавлені гідности, що не сміють виразно, твердо, ясно заявити, що вони — члени пригніченої, упослідженої, ще не визволеної нації і що це визволення є необхідністю, є криком, є завданням революції, що не тільки соціяльне, економічне, політичне визволення, але й національне мусить стояти *активно* в програмі й дії кожного справжнього комуніста. В той час, коли КП(б)У під натиском необхідности заявляє, що вона хоче й буде українізуватись, коли там національне питання починає вже здобувати належне йому місце, ці затуркані люди соромляться його, одхрещуються, гордо заявляють, що вони вже "перебули прокляту українську хворобу", що для них "окупація України вигідна", що вони не цікавляться Україною, як такою, а тільки як певним шматком території з певним економічним складом. Вони стараються мавпувати РКП і це мавпування доходить до того, що вони викидають єдине, ради чого існування їх як окремої партії стає оправданим.[35] І являється питання: яка ж рація існувати їм? Чому не єднатись? Чи ці люди хочуть грати ролю і ради персональних амбіцій стояти окремо? Чи, може, те, що вони мені казали, і їхня страшенна інтернаціоналістська ортодоксальність, і байдужість до національного питання, і радість од позбавлення від "української хвороби", — все це так собі, балаканина, порожні слова? Так яка ж ціна іншим їхнім словам, коли так?

Характеристична риса мавп є та, що вони переймають од людей частіш усього найпоганіше. От так і укапісти, мавпуючи РКП, переймають з охотою слабодухих, безкритичних мавп найгірші риси: лицемірство, брутальність, неохайність у засобах, відсутність етичних зусиль і стремління до погодження слів з ділами. Але що у великому маштабі, у великій масі і хорошого, і поганого має хоч сяке-таке виправдання, то для цеї ліліпутської організації виглядає зовсім неприємно.

Результатом цих розмов з'явилось у мене бажання ще раз обміркувати, чи варто підтримувати цю групу людей, які самі непевні в своїх позиціях. Через те я попрохав вернути мені того листа, що я доручив їм оголосити.[36] І от тут знову виявилась риса мавп: вони не згоджуються вернути мені того листа. На якій підставі? А от так, на тій підставі, що цей лист є для них корисний і що він є в їхніх руках. Що це нечесно, це для мавп байдуже, адже й РКП робить часто нечесності.

Справді: нечиста річ — політика. Треба бути дуже сильним і

загартованим, щоб вийти з неї хоч порядним чоловіком.

Не можемо рушити з Харкова, бо повстанці розібрали залізничний шлях між Харковом — Полтавою — Києвом. Кажуть, що повстанські загони досить сильні. Скільки протягнеться наше сидіння ще й тут, невідомо.

Харків, 23. VIII.

Скільки непомітних, незримих і нечутних драм одбувається в душах людей, родин і цілих груп на території Росії й України! Зім'яті, зруйновані й розкидані жорстокою, невблаганною рукою революції старі продукційні й громадські відносини родять в непристосованих до цих відносин душах хаос, плутанину і страшну порожнечу. Перевернуто догори ногами все, що здавалось непохитним, вічним, абсолютним і святим. Замість того проголошено, в словесних формах дано, нове, але незвичне, неймовірне, не перевірене на власному досвіді, не вкорінене в буденну практику, не влите в фізіологію, в звичку, і через це все — чуже, неприємливе, вороже. А приймати *треба;* треба хоч з вигляду, треба для можливости фізичного існування, для самоохорони.

І ніколи, мабуть, ще не було такої ідеологічної, психічної дезорганізації, дисгармонії, такої "нечесности з собою" в сучасної інтеліґенції, як тепер, тієї буржуазної й дрібноміщанської групи, яка прийняла комунізм, та навіть і тієї, яка не прийняла його. "Нечесність з собою" це внутрішня дезорганізованість. Вища внутрішня гармонія, організованість є "чесність з собою".

І от такий приклад. Приходить до мене комуніст, член КП(б)У, активний робітник, гарячий прихильник совєтського ладу, щирий, завзятий оборонець революції. Заходить мова про мене і він неґативно ставиться до того, що я не ввійшов у КП(б)У, що тим самим я об'єктивно став на бік опозиції, себто, в даних умовах контрреволюції.

Але... через три хвилини він почав мене питати, як проїхати за кордон. Для чого? Жити за кордоном; пробратись кудись подалі від Росії й України, кудинебудь на Маркізькі острови, оселитись там цілим товариством, працювати, боротись за існування. Чого ж так? Немає більше сил жити тут і виносити цей режим. "Кудинебудь, де нема чрезвичайок". Чрезвичайки тут вжито як синонім совєтського ладу, бо тепер вони вже зовсім не так гостро виявляють себе. Вжито їх просто, як одне слово, в якому гостріше виявляються неґативні риси сучасного стану. Їх

ціла група таких комуністів, старих совєтських працівників. Протиріччя нових форм з старою психікою, звичками, з способами світорозуміння, хаос і порожнеча етична, розірваність і пошарпаність нових словесних тез з неіснуючими ще реальними, продукційно-громадськими відносинами; вічна, напружена боротьба з собою і з небажаними явищами, непевність і незабезпеченість чисто фізичного існування, — все це стомило до того, що тікай "кудинебудь, аби не було чрезвичайок".

А скільки їх таких стомлених, розшарпаних, розірваних! Розумово, організаційно вони комуністи, вони бездоганні й щирі борці за нове, а їхня стомлена нервова система, їхні закорінені звички, способи відчування, методи радощів і утіх, — все це тоскно, тужно плаче в підсвідомій душі за звичним, старим, "рідним", через це і бажаним. І всі вони мріють про Маркізькі острови, де нема "чрезвичайок".

Або другий приклад. Поруч з моєю кімнатою — кімнати М. Він — безсумнівний, чесний, заслужений комуніст, не реакціонер, борець проти всяких старих форм, проти злочинства старого ладу, старої етики, старих забобонів і т. ін. Словом, це першосортний революціонер. І що ж? Старе, погане і злочинне живе в ньому і діє так само, як і в інших міщан. Конкретний приклад: він — людина хвора на туберкульозу; хворий уже давно; цеї весни, як сам казав і інші підтверджують це, — вже помирав; значить, стадія хвороби цілком виразна; являється питання: чи сміє така людина мати дітей? Чи можна погодити з комуністичним думанням, з революціонізмом, з боротьбою проти злочинств старого ладу, старої етики — такий вчинок? За стіною весь час плаче його дитина, їй, мабуть, не більше року; її, значить, зачато за кілька місяців до весни, коли М-ий уже помирав, зачато в гостру стадію хвороби. Хіба М. не відомо, що він свою дитину випускає в життя з самого початку нещасною, що він побільшує калікою людськість, ту людськість, яку кров'ю, вогнем, розстрілами, голодом і жорстокою боротьбою М. прагне ставити на шлях оздоровлення, видужання. А скільки таких, що випускають у нове життя хворих дітей своїх, будучих калік! І напрохується питання: чи по новому живе М., чи по тому старому, яке він щиро прагне знищити?

На зовнішньому фронті відбувається, здається, грізний перелім. Поляки за кілька днів мають великі успіхи. Червона армія, здається, утікає. Але не так страшна мілітарна, фізична

поразка, як страшне те, що вона може викрити всі дефекти сучасної політики керівників революції, виявити дутість, поверховість сили цеї партії, всю штучність її міці і всю ту масу протиріч, яку, можна сказати, злочинно стараються можновладці затушовувати декораціями, словами і терором, яку не хапалися й не хапаються знищити раціональними, сміливими, чесними заходами справжніх комуністів. Стара, національно-руська риса лицемірности, брутальности, безпардонного насильства, стара звичка віри в провіденціяльну ролю Росії, — все це яскравою смугою переходить і через всю політику комуністичної Москви. Віра в силу й необхідність єдинолічного кулака, віра в усеспасенність бюрократизму, в цілковиту слухняність мас, віра в те, що російський народ можна батогом примусити прийняти і монархізм, і комунізм, — усе це утворює те, що дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних — стає все менше й менше, а зате настає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки *службово* в новому. А коли є панування бюрократизму, коли дисципліна *тільки* пайком, карою і розстрілом підтримується, коли є тільки одна готовість виконувати і нема дисципліни зсередини, з доброї волі, коли нема ініціятиви й активного вишукування найкращих методів виконування праці, коли, словом, у творчій, будуючій, організуючій, направляючій праці бере участь тільки невелика група людей, що зветься Політбюро Ц. К. Р. К. П., людей хоч би і цінних, і навіть геніяльних, а вся маса в цій праці участи брати не сміє, не може, то само собою, що в цієї маси наполовину або й більше відбирається сила її опорности, стійкости, виносливости і натиску. Сила революції такою системою зменшується, а не збільшується. І це напевне виявиться при першому ж нещасті, у першому випадку, де повинна виявитись ініціятива і активна, свідома, вибираюча й рішаюча воля мас. І боюсь, що вона виявиться в напрямі стихійного тікання перед небезпекою, розгублености, безпорадности. Боюсь, що тут виявиться внутрішня чужість, неспаяність, незрілість мас з тим усім, за що вони бились з голої дисципліни, під батогом. І це буде однією з причин великої поразки комунізму.

Харків, 26. VIII.

Роблю нові заходи, щоб виїхати за кордон. Чиста утопія думати, що тепер на Україні можна мати сприятливі, спокійні

умови для літературної праці. Україна кипить, бурлить, гуркотить. Щодня вибухають повстання то тут, то там; залізниці весь час переривають повстанці; щодня з'являються всякі чутки про поразки на фронтах, про розстріли українців, про успіхи Вранґеля, про бандитизм, що щораз дужче росте по Україні. Живучи в Києві, чи Полтаві, чи в Харкові, не можна бути певним, чи матимеш завтра світло, воду, паливо, навіть хліб. Не можна також мати певности, що якийсь російський чорносотенець, що тепер зве себе комуністом, не зробить на тебе донос і ти не опинишся в чека або де й далі. Та й на який час їхати до Києва, коли тут у "сферах" уже йде мова про те, що на осінь треба вибиратися з України? Та й що з собою робити, як совєтська влада вибиратиметься? Лишатись під Вранґелем? Ні за що, ні про що рискувати життям? Померти так безглуздо, ні за що, не бравши активної участи в боротьбі? А брати участь хоч би тепер, хоч би при кінці, хоч би для того, щоб разом загинути, — не пускають; не пускають фізично, не пускають і політично. В той час, як тут арештовують федералістів (а не кажучи вже про самостійників), коли членів самої КП(б)У висилають з України за їхні *федералістичні* погляди, коли мою скромну, лагідну, невибагливу "Докладну записку" трохи не з глумом одкидають і майже одверто заявляють про єдіную-нєдєлімую, в цей же час у Мінську без тіні ніяковости ті самі керівники гаряче доводять існування *самостійної, незалежної* української держави. Надзвичайна, клясична, дивовижна безсоромність! Більше того: коли в Мінську проголошується українську самостійність, в Москві в тих же днях в урядовому органі "Известиях" друкується урочиста "Былина о державной Москве", що вихваляє "собирание земли русской":

"Так ныне заново восстроен
Москвы древнедержавный стол
И вновь её родное русло
Вместило море русских (!) стран:
....
Так современный Калита —
Москва, скупая край за краем,
Властительная, прибирает
К тяжелым жилистым рукам.
И вновь кремлевские палаты
Могущественны и богаты..."

("Известия", 22. VIII. 1920, Н⁰ 185 (1032)).

А на Поділлі представники "Калити-Москви", "комуністи" з

РКП, несучи селянам освіту, запитують їх: "На каком языке, товарищи-крестьяне, хотите школу: на российском или на петлюровском?". Уже й язик став виразно носити політичний характер. "Какой же ты интернационалист, если ты не говоришь по-русски?"

От у таких умовах, з такими чутками і фактами навкруги, з такими перспективами через місяць попасти під Вранґеля, з повною неможливістю бути активним — пробувати зайнятись спокійною літературною працею. Абсурд, наївність, утопія. І мушу писати листа до Раковського, виясняти йому безпотрібність затримування мене в Росії й прохати його помогти мені виїхати за кордон. Він ще позавчора обіцяв потелеграфувати в Москву й запитати, чи можна мені виїхати, але не знаю, чи запитав і чи щиро казав це. Головне, що ні одному їхньому слову, навіть у дрібничках, не можна вірити, вони до того обнещирились, що звикли до нещирости, як до нормального.

А становище стає щораз грізнішим. Польща набралася сил і нанесла Росії поразку. Бюлетені виходять лаконічні й невиразні. Це поганий покажчик. Ходять чутки про полонення цілої Червоної армії в Данціґському коридорі. На Дін і Кубань протискується з Чорного моря Вранґель. Всередині України розростається Махно і повстанство. Невдоволення владою загальне. Тубільці кажуть, що 90% невдоволених. Спертися нема на кого. Тільки на Червону армію. А що як вона вже десь у паніці, невтримано, стихійно втікає, розпадається? Москва б'є на ґвалт, мобілізує партійних комуністів, на поміч спішить "красный Питер", але... але чи може бути потрібний ентузіязм, що єдиний може врятувати революцію, коли всю систему партійної політики так збудовано й напрямлено, що вона вбиває всякий дух ентузіязму, ініціятиви, самодіяльности? Хіба колинебудь бюрократи могли рятувати революцію? Хіба загориться робітник відданістю і саможертвенним настроєм, коли він голодує і голодними очима бачить розкошування комісарів? Та й доки рахувати все на ентузіязм, на виснажений, виголоднілий пролетаріят? Коли економічно, матеріяльно не підтримати, то цей ентузіязм хутко видихається. А селянство? Його ж 80% усього населення, воно ж постачає військо, чим же в нього будиться ентузіязм?

Тут місцеві керівники революції сподіваються, що з захопленням Вранґелем України почнуться повстання, українська інтеліґенція піде в село, підніме його, вижене

Вранґеля і на весну вони, ці керівники, знову прийдуть сюди. Так і говорять. З цією метою навіть роблять такі речі: руйнують українську кооперацію, бо, мовляв, як лишити її цілою, то вона помагатиме Петлюрі, коли він прийде з поляками; а як її зруйнувати, то кооператори всі підуть на села і будуть піднімати повстання проти Вранґеля. На жаль, навіть таким способом, на мою думку, совєтській владі вже більше, мабуть, не бути на Україні. А як не бути їй на Україні, то не довго їй бути й у Росії. Перша хвиля світової пролетарської революції, здається, стоїть на пункті занепаду.

Хто винен? Сила є причин: історичного, економічного, соціяльного, міжнароднього характеру. Вкупі всі разом вони творять непереможну силу, яка з фатальною неминучістю пхає до загибелі великий порив групи послідовних, чесних соціялістів, що захотіли бути справжніми марксистами. І коли обмежитись тільки цими факторами і не брати на серйозну, поважну увагу свідомої волі, як одного з факторів і рушіїв революції, коли не надавати тактиці й політиці керуючої партії ніякої ваги, то можна сказати, що винних немає. Коли ж прийняти, що тактика і методи керуючої революцією партії важать хоча б тільки піщинку і що ця піщинка була якраз тією рішаючою силою, яка перетягла ваги на бік поразки й загибелі, то питання про помилки РКП та її "еманації" на Україні КП(б)У набирає серйозного значення. Розгляд цих помилок може бути корисним для орієнтації в майбутньому.

РКП, принаймні, вважає волю своєї партії, ту чи іншу тактику її одним із складових і важливих чинників революції. Обороняючи, наприклад, свою авторитарну централізаторську й окупаційну політику на Україні, керівники РКП заявляють, що, коли б не ця політика, то революція давно загинула б. Тільки, мовляв, тримання всіх і все в залізному кулаці Політбюра держить совєтську владу в Росії.

От, коли це є факт, що воля партії є рішаючим чинником у долі революції, то коли буде поразка революції, значить, треба думати, винна буде іменно ця воля, її помилки?

Харків, 27. VIII.

Маленький інцидент з УКП. Збираючись виїхати з Росії за кордон, я доручив Річицькому й Ю. Мазуренкові оголосити мого "Листа до українських робітників і селян". У тому листі я розглядав політику РКП і КП(б)У на Україні, констатуючи, що вона має тенденцію на ліквідацію українських центрів і самої тіні

державности. КП(б)У і її ЦК являються при такій тенденції "ліквідаційною комісією" РКП — партійного центру.

З цього погляду виходячи, я констатував, що позиції УКП, на мою думку, не зважаючи на свої помилки, вірніше відповідають завданням революції й національного визволення України. Через те закликав робітників і селян вступати до УКП, заявляючи при тому, що я виясню перед Закордонною Групою Українських Комуністів позиції обох партій на Україні й гадаю, що ЗГУК також вибере для об'єднання УКП, як з більш правильною програмою і тактикою. Але об'єднання може статися при відповідній зміні деяких програмових позицій УКП у напрямі виразнішої постановки питання про світову федерацію.

Оголошення цього листа мало бути тільки в мирній обстановці життя на Україні. (Листа писалось під час початку мирових зносин Росії з Польщею). Але коли виявилось, що мир зірвано, я поспішив попередити УКП, щоб листа не оголошувалось, вважаючи, що гостра критика його в такий момент може бути тільки на шкоду революції.

Політика РКП і КП(б)У щодо федералістів і УКП, арешти, висилки, закриття "Червоного прапора", неможливість якоїбудь критики ні поза КП(б)У, ні в її надрах, абсолютна неможливість якогобудь протесту проти такої шкідливої для революції політики, а з другого боку, недвозначні заяви московських відповідальних керівників РКП про те, що Україну після замирення з Польщею буде скасовано, стиснено і взято ще в цупкіший кулак — усе це викликало в мене тверде бажання вернутись на Україну й за всяку ціну, за ціну власної смерти постаратись заявити протест перед европейським комунізмом за таку політику.

З приводу цього наміру вийшла в мене довга дискусія з УКП, яка дала два наслідки: 1. Я побачив, що, дійсно, як мені характеризували їх українські есдеки,[37] "це люди без темпераменту, зате з роздутою амбіцією". Темпераменту, справді, виявили вони мало. Але дали деякі вказівки, які мають практичну ціну. Між іншим, дійсного характеру й цілі мого проєкту вони не зрозуміли і навіть у моїй безпретенсійній готовості, коли треба, віддати своє життя, вони побачили тільки ... персональні якісь авспіції. 2. Ця розмова виявила безпорадну слабеньку суть самих укапістів, бідних, загнаних, заляканих людей, які хочуть бути подібними до великих і сильних. Вони бояться навіть признаватись в заінтересованості національним питанням. Через те їхні національно-державні позиції й особливо обґрунтування їх — невиразні, хисткі й дуже

наближаються до позицій КП(б)У, що робить окреме існування цієї організації майже безпотрібним. Роля УКП є коректив до КП(б)У. Оскільки остання одхиляється від інтересів *української* революції, остільки УКП може рахувати на симпатії до себе, на гуртування протестантських елементів у собі. Оскільки ж КП(б)У буде ставати ближче й тісніше до творення українських місцевих революційних центрів, оскільки сама буде українізуватись, остільки роля УКП буде зменшуватись і падати.

У кожному разі, дискусія з ними виявила мені, що цілковита оборона цієї організації й рекомендування її українським робітникам і селянам підлягає великому застереженню. Через те я постановив знищити *зовсім* того "Листа до українських робітників і селян", що написав був у Москві, і попрохав вернути його мені. Але "Політбюро" УКП, себто три чоловіки, "постановили" не оддавати. Через що? На якій підставі? А через те, що "цей лист є політичний документ". Вони його триматимуть у себе для того, щоб використовувати його проти мене, коли я зміню свою думку про них. Я вже змінив, я вже не так думаю, я вже зрікаюсь того, що тоді написав, отже лист (не оголошений, мною самим затриманий від оголошення) не являється висловом моїх поглядів. Я там писав, що КП(б)У має тенденцію до ліквідації українських центрів. Це шкідливо для революції. УКП таких тенденцій не має. Отже робітникам треба вступати в УКП. Але тепер я переконуюсь, що "ліквідаційних" намірів у КП(б)У немає, що є навіть елементи будівничої діяльности, є ознаки до творення центрів, є наміри українізації партії й влади, себто, наближення до української обстановки. Значить, я не маю права так казати, як я казав, коли цих ознак не помічав, коли їм не вірив, коли мені про них говорили. Значить, і весь мій лист, і рекомендація робітникам УКП як єдину "правильну" партію не мають рації. Значить, його треба знищити.

Але укапістам, розуміється, шкода випустити з рук такого козиря. Вони хочуть ним шантажувати мене. Бідні люди! Мені од усього серця шкода їх. У них я бачу все ту саму нашу національну недорослість, слабість. Вони хапаються навіть за такий брудний, нечесний спосіб, щоб оборонити себе від можливої моєї ворожнечі до них, щоб бити мене моїм листом, дискредитувати, кричати, що я ради своєї амбіції, честолюбности й т. п. щодня міняю свої позиції, що вірити мені неможливо, а що УКП тільки єдина вірно захищає інтереси українського пролетаріяту і т. ін., і т. ін. Так вони мені уже й грозяться, так і буде. Нехай.

Харків, 31. VIII.

Мої переговори з Раковським і Мануїльським щодо виїзду за кордон знову викликали питання про мій вступ у КП(б)У і в уряд. Вони не будуть ставити перешкод до виїзду, коли я настоюватиму, але Мануїльський, наприклад, дуже радить мені подумати й вступати до роботи.

Знов тяжка ситуація: чи вступати в революцію, чи одійти назовсім од усякої політики? Одійти зовсім, виїхати за кордон, спокійно, зручно й комфортабельно влаштувати своє життя, зберегти чистим національне сумління, зберегти здоров'я, життя, мати змогу критикувати революцію, як вона провалиться, і казати про себе, що "я, мовляв, не робив тих помилок", словом, з погляду моїх особистих інтересів, вигод, спокою, здоров'я, довгого життя, тихих, чистих радощів, затишку, естетики, усього того, що можна мати від европейської культури, з усіх цих поглядів одійти від революції й політики бажано. Але коли подивитись на це питання з погляду громадського сумління, з погляду "чесности з собою", з погляду комуніста, соціяліста, революціонера, з погляду людини, яка ж ніби все життя боролась проти злочинств і хиб сучасного ладу, коли ще взяти до уваги інтереси пригніченої, затурканої нашої нації, то усунення себе від революції в такий момент виглядає... протиріччям з собою, тіканням, егоїстичним, вузеньким униканням *особистих* прикростей і страждань.

Добре, вступити в революцію. Що це значить в цих конкретних, реальних умовах, у яких є революція взагалі й на Україні зокрема?

Це значить — свідомо, активно, з доброї волі, вступити в справу, яка стоїть на кінчику загибелі. Я не вірю в перемогу революції в цій її хвилі. Я сумніваюсь, не бачу тих реальних сил, якими в *цей* момент можна перемогти силу Капіталу. Росія й Україна зруйновані, знесилені, знищені. Тільки ентузіязм міг би ще держати їх у стані опору натискові Антанти. А ентузіязм падає, найенерґійніші перетомилися.

Але я все ж таки пішов би на свідому загибель. Не зважаючи на свій сумнів, я з тим більшим завзяттям і упертістю пішов би на останню боротьбу, аби ж тільки я, дійсно, міг, мав усю змогу взяти участь у тій боротьбі усіма сторонами. Аби ж за цю участь в останній боротьбі я не мусів платити зрадою національного визволення.

Мануїльський, трохи не присягаючись, запевняє мене, що я матиму змогу і проводити українізацію, і розвивати українську

культуру, і дбати про відбудування українського господарства, і втручатись в усе радянське будівництво, слідкуючи, щоб не було кривди національно-державним українським інтересам. Словом, запевняє, що я не тільки не зраджу національне визволення, а матиму всю спромогу якнайбільше допомагати йому. Чи вірити? Завтра я маю балакати з Раковським. Перевірю: коли запропонують самі, або згодяться на мою пропозицію установити військовий комісаріят з певними конкретними функціями, коли запропонують усе те, що конкретно пропонувалось два місяці тому в Москві, значить, тепер, дійсно, мають на меті дати мені змогу *робити,* а не фігурувати. Коли ж знов почнеться пропонування портфелів без реальних функцій, значить, все лишається по-старому і *робити* я не зможу. А коли так, то з мого сумління здіймається навіть тінь докору за одсунення від революції, — не я одсуваюсь, а мене одсувають. Тоді хоч з тяжким, але чистим серцем я їду за кордон, у самоту, у затишок, у іншу працю. А як згодяться, доведеться вступити?

При всій змозі, при всій готовості ЦК піти назустріч моїм заходам, я боюсь, що знов я попаду в стан людини, яка своєю особою буде розплачуватись за гріхи історії, за історичну недорослість нації, за те, що в неї нема тих кляс, які являються полюсами двох ворожих і активних світів. Знову я буду приймати жалі, скарги, нарікання і мучитись своїм-нашим безсиллям; знову я муситиму брати на себе відповідальність за нашу калікуватість, за глум з нас, за наш кволий, рахітичний пролетаріят, за те, що дужчі будуть тягти його за вуха по трудній, страшній йому дорозі революції. А селянство? А настовбурчені, напечені, нашарпані дядюшки наші? Важкі, просяклі індивідуалізмом, неповороткі серед своїх широченних степів, обгороджені віками самотности і ходінням за *своїм* плугом, за *своєю* худібкою, — як вони, бідні, можуть зрозуміти те велике, спільне, не своє, а наше, за що провадиться революція, за що одбирається в них хлібець і худібка, за що їх доводять до повстань? А та наша "демократична", "дядьківська", хуторянська інтеліґенція? Адже вона вийшла з тих самих степів, адже й вона не чує в тих тихих обгороджених степах великого гуркоту майбутности. Вона бачить тільки розверстки, комісарів, жидів, кацапів, вона щулиться, зціплює зуби, горнеться до дядька і так само, як він, міцно стискує в руці кілка проти "комунії".

Як оцих зрушити з їхнього степового індивідуалізму? Як розбити оті огорожі круг їхніх плугів, худібок і душ? Як втягти їх у великий процес і зробити тими самими комісарами,

володарями свого власного життя й добробуту?

А вони йтимуть до мене з жалями й сподіваннями. Жалітимуться на комунію і сподіватимуться від мене оборони їхніх степових, зачучверених привілеїв.

Ітимуть і "демократи", надіючись, що якось тепер можна буде все примирити, навіть те, що нікели й ніде примирене бути не може.

І що я скажу їм усім? Що українська нація не має *свого* пролетаріяту, не має своїх творчих, керуючих кляс, а через те мусить слухняно тримати свою степову голову, коли її дужчі ведуть за вухо до визволення? Алеж вухові болить, кров іде! І як ти переконаєш їх, що це кара за ненаші гріхи? А буде враження, що то й я в тій крові винен, коли беру участь в тяжкій подорожі до майбутнього. Буде ж у них, бідних, певність, що я *повинен* мати силу знищити всі історичні й сучасні кривди, бо я ж член уряду. Хіба такої певности вже не було кілька разів? І хіба не корчився я від цих наївних сподіванок на мене, і не мучився невольним обманом своїм? І хіба не буде знову того самого? Через що ж це на мене випадає така чудна роля в історії нашого визволення, що якраз *я* мушу брати на себе всі протиріччя, всі кривди історії й своєю особою розплачуватись за них?

І мимоволі лукава, потайна надія ворушиться в мені, що РКП в особі Раковського ще раз одсуне мене, ще раз одштовхне простягнену до них моїм сумлінням *революціонера і комуніста* руку і цим увільнить в мені від нової Голгофи *українця.* "Аще можливо хай мине мене чаша сія".

Харків, 1. IX.

Надзвичайна мінливість у моїх намірах: знову, як тільки є змога виїхати за кордон, мені стає тяжко й боляче кидати Україну. І кидати якраз у такий скрутний момент. І знову з'являється бажання, не зважаючи ні на що, знаючи, що ніякої спокійної літературної роботи я не зможу робити, знаючи навіть, що можу й загинути ні за що, — усе ж таки хочеться лишитись і разом з революцією ділити її долю, долю затурканої, очманілої й загроженої з усіх боків України. Обіцяють мені допомогти не померти з голоду і не труситись зимою від холоду. Це вже тут є розкіш. Чого ж більше треба? А як виїдемо за кордон, то чи не загризе сумління за комфорт і спокій? Ні, мабуть, розбитий, голодний, знищений Київ дорожчий усяких спокійних, комфортабельних Карлсбадів.

Харків, 4. IX.

Переговори про виїзд кінчились переговорами про вступ у КП(б)У і в уряд. Активну участь в цьому бере Д. Мануїльський. Здається, йому щиро хочеться, щоб я ввійшов у роботу. Мав балачку з Х. Раковським. Він тримався "строго", розуміючи ситуацію так, що я прийшов і поклонився, здавши позиції. Нехай собі так думає, коли думає, але хто здав позиції, то це краще видно з моєї "Декларації", яку я пишу до ЦК КП(б)У. Сам ЦК КП(б)У поставив мені вимогу, щоб я перед вступом подав свою "декларацію", в якій би заперечив усі чутки про нищення української державности і [заявив] про те, що я поділяю програму й політику КП(б)У. Я таку декларацію написав, будучи дуже вдячний за цю ідею ЦК КП(б)У. Вона дасть мені змогу вияснити перед українськими елементами свої позиції, а також примусить ЦК КП(б)У сказати тепер те, чого я домагався від неї два місяці тому. Моя "Декларація" й іншим членам КПУ вияснить їхню власну позицію, примусить подумати і виправити, що ще не виправлене. Цікаво, як поставляться до неї Раковський і Мануїльський, з якими маю зараз проглянути начерк "Декларації". Коли її буде прийнято в ЦК, моя участь в уряді буде для мене дійсною, реальною участю в роботі, а для недовірливих українських елементів розгрішенням до активности, до вступу в соціялістичну революцію, до комунізму. Один тільки сумнів у мене: чи дійсно дасть значну, помітну користь моя участь? Я готов до останнього нерва вимотать свої сили, я готов на всі надлюдські зусилля, щоб побільшити революційні сили, але чи вдасться мені це, чи підуть за мною українці, чи зможуть переламати своє хуторянське міщанство, чи проймуться запалом і любов'ю до великої боротьби? От чого я боюсь. Тоді можна буде сказати: так, не доросли ні до якого самостійного організованого існування; тільки царський батіг, от єдина форма державности, під якою може бути українець... А Мануїльський ніби цілком щиро запевняє в *українському* курсі політики КПУ. Так щиро, що я справді переконуюсь, що помилявся в своїх виводах, роблених головним чином під враженням інформацій УКП і федералістів. Це добре, що я три місяці хитався й вагався, бо це вагання є запорука того, що я не хочу рішати важливих питань, не одмірявши разів з десять. Побачимо, що буде далі.

Харків, 5. IX.

Тоскно. Трудно мені. Немає радости в мене від того, що я

вступаю на шлях Голгофи. Навіщо мені це? І за віщо? Бачу перед собою заведену, холодну машину, в яку маю ввійти ґвинтиком. Не в лад буду виконувати свою функцію, — зламають мене, зітруть і викинуть. А в лад функціонувати? Не знаю, чи це також буде добре.

Бідні українці, вони занадто багато надій покладають на мій вступ. Мені зарані вже соромно, що не справдю, не зможу справдити їхніх сподівань. Життя й історія більші за бажання й добру волю одиниць. Якась сила проти моїх особистих хотінь, на шкоду моїм інтересам і нахилам, веде мене кудись за собою. Може, не раз думаю, усе ж таки потайне славолюбство примушує мене так робити? Ні, чистий я перед собою в цьому, не потребую я цього, байдужий і холодний я до честолюбства, як старий чоловік до жіночого кохання. Це вже перейдено, нема в цьому ні привабі, ні навіть підстьобуючих елементів для мене. А що ж тоді? Чого я не можу покинути всі ці прикрості й їхати собі за кордон, де в тиші, в спокої можу робити любу, цінну, чисту роботу, за яку, може, не червонітиму. І через що *мушу* лишатись тут, мушу брати на себе роботу й обов'язки, що дадуть мені масу страждання, за яку не раз болюче червонітиму і в успіху якої вже зарані сумніваюся. І все таки *не смію* одмовитись од цього, не хочу одмовитись.

А там, де йду я, — чужі, недовірливі, майже ворожі до мене товариші по роботі. Кожний мій крок, кожний мій рух буде оцінюватись з застереженням і кожний мій захід буде натикатись на ряд зарані приготованих, умисно поставлених перепон. Вони свої, а я чужий, потрібний їм, але потрібний не так, як я хотів би для всієї великої справи, в ім'я якої ми єднаємось, а для їхніх специфічних розумінь цієї справи. Чужість, настороженість і застаріла машинність. Тоскно.

Харків, 8. IX.

Я вчора запитав себе і Коху: чи чистий я перед собою і перед своїм народом, ідучи на працю в сучасний уряд? І відповідь наша була: чистий. Не ради слави чи розкошів я йду на це, а ради великої справи визволення з-під усякого гніту. І ця мета повинна все стояти передо мною, ради неї я можу прийняти всі труднощі, всі темні й тяжкі сторони цієї роботи.

А таких сторін багато. Дійсно, я вступив у велику машину, заведену, певним способом настроєну й напрямлену. Яка б вона там не була, а вона вже йде, коліща зачіпається за коліща, і надзвичайно важко не те, що змінити її, а тільки хоч би злегка

дати інший напрям.

А тим часом не треба падати духом. Стихія росте, дихає з степів і примушує машину прислухатись. Я буду тут представником тої великої стихії. Я спробую зв'язати робочу стихію села й міста в єдине. Машина, розуміється, буде опинатись, скрипіти, але, коли вона не хоче сама загинути, вона мусітиме на це йти.

Призначено мене Наркомзакsправ[38] і заступником Предсонавнаркома.[39] Це в совєтського обивателя вже викликає цілу низку пліток і побоювань. Русотяпи бояться зміни курсу, українізації, самостійности. Ходять уже чутки, що Раковський іде, а я на його місце, і це наводить жах на русифікаторську публіку. А я гадаю, що через півроку-рік, чи піде Раковський, чи ні, а їм таки доведеться звідси піти.

Найбільше мене покищо цікавить два конкретних питання: як втягти село в продукційну революцію, втягти в процес нових соціяльно-економічних відносин? І друге: як поставити радянські установи, щоб вони не перетворювались у гнізда спекулянтів, хабарників і чорносотенства? Щоб заміститити їх чесними, ідейними людьми, треба, щоб ті люди мали хоч щонебудь їсти. А пайків тут ніде немає. Всі радянські установи голодують. Наркомпрод[40] не може чи не хоче забезпечити пайок хоча б служащим. І от задача: вияснити, через що це так і чим це можна поправити?

Харків, 9. IX.

Тількищо приватно довідався, що вчора Політбюро ЦК КП(б)У розглядало мою "Декларацію"-заяву про вступ у КП(б)У, одхилило її, не згодившись на деяких принципіяльних пунктах. Раковському доручено говорити зо мною з цього приводу й домагатись од мене поправок. Я не смію радіти, в мені тріпоче радість, що, може, я вискочу ще з цієї справи, увільнюсь од "влади", од цих "наркомів", од тої чаші, яку героїчно взявся випити. Не смію радіти, що "вони" дійсно на принципових пунктах не згодились. Тоді ж виявляється їхня справжня фізіономія, тоді виявляється вже остаточно, що іменно центр провадить певну політику і тоді ж я з найчистішим сумлінням можу остаточно розірвати з ними. Ані на ніготь я не уступлюся, голубчики ви мої, з моїх *принципових* позицій! *Ви* мусите уступитися!

"Вони" самі поставили мені вимогу написати цю "Де-

клярацію". Спасибі їм, я написав. Але вони зміркували, що не вони поставили на свойому, а я, що, прийнявши цю мою декларацію, вони приймають якраз те, що за першого мого приїзду відхилили, через що вийшла вся незгода. Значить, *тепер* усе ж таки вони приймають мої позиції, не зважаючи на те, що немов би перемогли, і я, скорившись, прийшов до них? Розуміється, вони це розчухали і їхня амбіція та дійсні позиції не дозволяють на це згодитись. І через те, мабуть, "Декларацію" одхилено.

Коли б же то так! Якби ж, нарешті, вже все чисто вияснилось і іменно на цьому принциповому ґрунті стався розрив. Тоді б не було вже ніяких сумнівів ні в мене, ні в кого.

Харків, 10. IX.

Дійсно, конфлікт стався. Але з іншої, ніж я думав, причини, досить несподіваної: мене не допущено в Політбюро. Себто, єдиного, де хоч трохи можна було б брати участь в дійсній відповідальній роботі, — мене позбавлено. Виходить те саме, що ввесь час: не допустити. Через що? Або мені не вірять, або бояться, щоб я був там, де відбувається те, чому я не довіряю. Я категорично, рішуче й твердо заявив, що без участи в Політбюрі в партію не вступаю й з уряду виходжу. Особливо мені неприємно те, що Мануїльський повіз мандат з моїм підписом, що про моє призначення оголошено в пресі і що тільки цим я ніби примушую їх згодитись на мій ультиматум. Мені здається, що вони згодяться і не мине мене "чаша сія", мусітиму пити її. І питиму при ще тяжчій атмосфері недовір'я, ображеної амбіції, затаєного чуття помсти. А мушу.

Учора були вже безпартійні українці. Питались, що їм робить і чи дійсно мій вступ може забезпечити якісь національні домагання. Переказав їм зміст своєї "декларації", кликав до чесної роботи з радянською владою. Здається, захитались, будуть робити, сподіваючись справдження моїх обіцянок.

Ні, "чаша", здається, минає. Після вчорашнього засідання Політбюра "вони", очевидно, зараз же телеграфували в Москву, питаючи, чи можна мене допустити в Політбюро. І очевидно також, що відповідь одержали неґативну. Значить, і згода на мою "Декларацію", і заяви про українізацію, і запевнювання в намірі сперти революцію на місцеві сили, і бажання притягти до радянського будівництва національні революційні елементи, — все це тільки чергова нещирість і неправда. Бо коли б вони

дійсно цього хотіли, то невже вони через таку дурницю, як формальність, пішли б на розрив зо мною і з тими революційно-національними українськими елементами, що найкраще могли б стати до праці в ніби наміченому напрямі? Знов тут було тільки бажання використати моє ім'я, як щит для своїх помилок, як санкцію тих шкідливих для революції вчинків, які тут виробляються. Питання про вступ у Політбюро явилось останнім пробним каменем їхньої щирости. І ця проба остаточно виявила їхню дійсну фізіономію. На цьому й кінчаються мої відносини з ними. А цим закінчується й моя політична діяльність. Перейдено і це. Шукав гармонії, — знайшов найбільшу дисгармонію, нечесність з собою. Не приймаю її, не можу прийняти. Шукатиму далі, вона мусить бути як не тепер, то пізніше.

Харків, 12. IX.

Бідні українці всяких політичних напрямів: вони так багато надій покладали на мій вступ в уряд. Інтеліґенція вже почала перетрусювати свою хуторянську ідеологію, переглядати свій ідейний баґаж і щиро готуватись до участи в революції. Широсердно й нелукаво вони вже збирались служити радянській владі, аби ж вона була *своя,* українська. Призначення мене заступником предсовнаркома підняло їх дух і сподівання на корінні зміни національної політики. Їм гадалось і вірилось, що "там" пішли на великі уступки, бо мене ж призначено на такий високий пост. Бідні, вони не розуміють, що це декорація, що цей пост не визначає ніякісінької зміни, що персона на цьому посту не має ніякого значення й сили, що взагалі ні на якому посту одна особа нічого не може зробити, коли весь колектив стоїть на суперечних позиціях, коли ту особу закликається не для переведення її позицій, а для виправдання й санкціонування позицій того колективу. І через те їх дуже вразила звістка, що я не прийняв того посту, не буду в уряді, не зможу вплинути на політику. І які вони залякані, затуркані. З петлюрівського боку перейшов на цей бік один український старшина, син селянина. Його арештували, протримали місяць і випустили, одсилаючи разом з тим на службу на фронт. Він робить враження заляканого, приголомшеного чоловіка. Тікаючи на цей бік, він вірив, що тут тепер українське шанується, піддержується, а коли побув місяць, то побачив, що є тільки українська "вивіска", як він каже, з якої сміються, яку не поважають, не признають, топчуть, що навіть говорити по-українськи є

небезпечно. І він не смів ніде говорити по-українськи, він почував себе у ворожому таборі, він не одважувався навіть на якунебудь критичну увагу. Здоровий, рослий, з розумними, хорошими очима, мабуть, з ініціятивою, колись із твердим голосом, він балакав тепер тихо, хрипко, несміло. Прийшов до мене, а сам боявся, що, може, пошкодив мені своїм приходом, бо він українець. І що я міг сказати йому на його запитання про становище? Чи могли б його задовольнити мої пояснення, що господарство України позбавляється своїх центрів, що влада належить не робітникам і селянам, а присланим комісарам (часто відомим "старорежимникам"), що українська мова зневажається, що все це робиться в інтересах революції. Чи повірив би він, що така політика дійсно потрібна революції? Чи став би він щирим прихильником такої партії, яка проводить і боронить таку політику? Ні. А через те я не хотів і слів подурному витрачати.

Ще довгий і трудний буде шлях революції й відродження нації. Ще будуть різні періоди різних влад, за яких буде викреслюватись і соціяльна та національна свідомість, твердість і загартованість наших мас. Не місяцями, а довгими роками треба міряти цей шлях. Хай життя вчить от таких розгублених, непевних, хай виболіють собі свої позиції, а не сподіваються, що одна особа принене їм вирішення всього. Я зробив усе, що міг. Тепер моя робота лежить в іншому, в тому, де я зможу дати більше користи колективові, в тихій, самотній, напруженій праці без примусу, без витрачання сил на дрібне, незначне, скороминуче й неорганізоване.

Москва, 16. IX.

Учора написав Чічерінові листа про виїзд за кордон. Сьогодні Олександер ходив у комісаріят. Здається, ніяких перепон не буде. Є надія, що у вівторок виїдемо. І то вже напевно.

Мене бере туга. Чогось мені тяжко і тоскно. Чого? Того, що кидаю Україну? Революцію? Що виходжу з рядів діючої армії? Що вчуваю провал всієї справи? Мабуть, все разом. І не доходить до серця хвилюючою радістю думка, що, нарешті, будемо в Европі, що нарешті, кинусь до роботи. Ще не доходить. Але знаю, що дійде. Бо активність і творчість, в чому б то не було, є найбільша, самоцінна сатисфакція. Великий, невмирущий закон "бути цінним для колективу" лишається на кожному місці. Бути цінним для інших і чесним з собою — це найвищі закони і

найвища насолода для кожної людини. Змогти здійснити ці закони — це змогти мати щастя. Страждання, туга, сум, жаль — це ті вогники душі, на яких гартується всепрощаюча об'єктивність творчости. Ситий спокій, самовдоволена втома і певність в своїй безпомильності — убивають дух шукання і творіння. Спасибі тузі, що стискує мені серце.

Москва, 21. IX.

Речі знову упаковані. Через півгодини виїжджаємо на вокзал, на Петроград, Ревель, Берлін і т. д. Здається, на цей раз уже справді виїдемо. Ні жалю, ні туги. Чуття втоми й порожнечі. Багато ясного, завзятого, прекрасного привезли ми сюди і багато з нього розгубили. Аж не віриться, що так і не вдалось жити й працювати на Україні для революції, для ...

ПРИМІТКИ

Записник ч. IX, розмір 18 × 12 см, має 162 сторінок, напівтверді колінкорові палітурки чорного кольору. Записи від 10. V. 1920 (Берлін) по 21. IX. 1920 (Москва) чорним атраментом. Папір лінійований. Стор. 149-158 — порожні. На стор. 158 написана незакінчена фраза: "Ніби всім заряджує Москва..." На стор. 159-160 — різні адреси, цифри. Стор. 161-162 — порожні.

На порожній лівій сторінці обкладинки дружина В. Винниченка Розалія Яківна занотувала дати головніших подій під час їхньої подорожі до Москви і Харкова в травні-вересні 1920 року. Подаємо повністю ці нотатки, лише уточнивши, за записником, хронологію дат.

1. Переїхали кордон 24. V. 20.
2. Виїзд на Україну (перший раз) — 25. VI. 20.
3. Виїзд з Харкова до Москви — 6. VII. 20.
4. Спроба втекти з Москви — 3. VIII. 20.
5. Виїзд з Москви до Харкова (другий раз) — 17. VIII. 20.
6. Поворот з Харкова до Москви — 14. IX. 20.
7. Поворот за кордон — 23. IX. 20.

1. *Канопус* — назва відома в грецькій мітології і в астрономії. У мітології це ім'я стернового кораблів короля Менелая, героя Троянської війни, на честь якого пізніше постало місто на західньому березі Ніла (Єгипет). В астрономії Канопус — це, після Сіріюса, друга найяскравіша зоря. Належить до зір південного неба. Входить у сузір'я Корабля Арґо. З давніх-давен Канопус відомий як провідна (дороговказна) зоря для мандрівників пустель і океанів. Для В. Винниченка це не тільки провідна зоря в його ризикованій мандрівці в "стан ворогів", як він писав у "Щоденнику", але й образ внутрішнього підсвідомого світу людини, що в трудних і критичних обставинах повинен організовувати почуття, волю, характер та спрямовувати її вчинки доцільно й розумно.

2. *Кан* — скорочення від Канопус.

3. *З. Е. Б. і З. Б-о* — Закордонне Еміґраційне Бюро при радянській амбасаді в Берліні.

4. *Б. К.* — Бела Кун.

5. *Л.* — Ленін.

6. *Айз-ух* — прізвище не розкрито повністю. Правдоподібно, дрібний службовець німецької митниці.

7. *Бадан, Олександер* — студент празького Карлового університету, що як секретар супроводив В. Винниченка в його подорожі.

8. *Чічерін, Ґеорґій* (1872-1936) — перший радянський дипломат і народний комісар закордонних справ (1918-1936). Син тамбовського поміщика, закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1896), учасник революційного руху з 1904 року, того ж року еміґрував і жив постійно за кордоном (Німеччина, Франція, Англія). У січні 1918 року вернувся в Росію і з того часу працював у комуністичній партії.

9. *Брусілов, Олексій* (1853-1926) — генерал царської армії. У Першу світову війну, як командувач півд.-захід. фронтом, вславився (1916) успішною наступальною операцією на австрійському фронті. 1919 року перейшов на службу до Червоної армії, працював у Наркоматі військових справ та був інспектором кавалерії Червоної армії. Більшовицька пропаґанда використала його ім'я для боротьби з білоґвардійцями.

10. *Каменєв, Л. Б.* (1883-1936) — давній, з 1903 року, член більшовицької фракції в РСДРП, постійний прибічник Леніна; 1918 року — уповноважений Леніна для переговорів з альянтами (Париж, Лондон). Висланий з Лондону, вертається через Фінляндію в Росію. 1919-1923 — голова Московської ради депутатів і надзвичайний уповноважений Ради оборони. З 1923 року — на різних відповідальних посадах: заступник голови Ради народних комісарів і Ради праці й оборони, нарком торгівлі, редактор творів В. Леніна, директор Інституту марксизму. Під час середпартійної дискусії спочатку виступив спільно з Сталіном проти Л. Троцького, пізніше разом з Зінов'євим та іншими створив антисталінську Ленінградську опозицію і вступив у бльок з троцькістською опозицією. На початку 30-их років був виключений з партії, але офіційно покаявся і був відновлений. 1936 року заарештований, прилучений до т. зв. Троцькістсько-Зінов'євського терористичного бльоку і після процесу над бльоком, у вересні 1936 року розстріляний.

11. *Троцький, Лев* (1879-1940) — провідний діяч РКП, народний комісар військових і морських справ, голова Революційно-військової ра-

ди. На VI з'їзді РКП вибраний у члени ЦК. Від 1921 року Л. Троцький розпочав дискусію про профспілки, осуджуючи бюрократизм, що почав уже оформлюватися, і обороняючи незалежність профспілок від партії. 1923 року він виступив з критикою політики і тактики РКП, застерігаючи проти бонапартизму та небезпеки диктатури вождя. Зміцніла фракція Сталіна, що оперлась на нею ж розбудовану організаційну сітку в партії і на ДПУ, перемогла опозицію Троцького, викинула його з партії, вислала в Казахстан, а 1929 року вислала за кордон. У серпні 1940 року спеціяльний аґент Сталіна вбив Троцького в його віллі в містечку Коюакан недалеко від міста Мехіко.

12. *ЦК РКП* — Центральний Комітет Російської Комуністичної Партії.

13. Мова йде про *"Резолюцію ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні"*, прийняту на пленумі ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 року й опубліковану 2 грудня 1919 року в "Известиях" ЦК РКП(б), ч. 8.

14. *Ґюйо, Жан-Марі* (Jean Marie Guyan, 1854-1888) — французький письменник і філософ естетики.

15. *Епікур* (341-270 до Хр.) — стародавній грецький філософ, що у своїх працях приділяв велике місце естетиці й етиці. Творчість Епікура В. Винниченко дуже уважно вивчав.

16. *"Книга про щастя"* — це чи не перша згадка про ідею майбутнього філософського, етико-психологічного двотомового трактату "Конкордизм", що його Винниченко писав понад десять років і закінчив лише 1945 року. Машинопис трактату зберігається в архіві Винниченка. Досі не опублікований.

17. Криптонім не розгадано. Здогадно, це може бути давня, ще з передреволюційних часів, добра знайома Винниченків Надя, про яку є багато згадок у записнику ч. III.

18. *Нєвський, Володимир* (справжнє прізвище Кривобоков; 1876-1937) — давній член більшовицької партії, близький співробітник Леніна; 1919-1920 рр. — заступник голови ВЦВК (Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету).

19. *Паліїв, Омелян,* брат відомого галицького політика Дмитра Палієва (рік народження, правдоподібно, 1886-7, рік смерти невідомий) — правник за освітою, офіцер австрійської армії. Залишився в Україні 1918 року, вступив до комуністичної партії і став діяльним її членом. Під час терору 30-их років — знищений.

20. *Зінов'єв Г. Є.* (1883-1936) — давній більшовик, співробітник та однодумець Леніна ще в роки еміґрації у Швайцарії. Повернувся в Росію у квітні 1917 року разом з Леніном. Активний учасник жовтневого перевороту. Член ЦК і Політбюра РКП(б). З 1919 року — голова Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВК КІ). 1926 ро-

ку в дискусії виступив по боці Троцького і це визначило його кінець. 1936 року арештований, оскаржений в організації терористичного акту проти Кірова і після процесу над Троцькістсько-Зінов'євським терористичним бльоком, у серпні 1936 року розстріляний.

21. *ЦИК* — Центральный Исполнительный Комитет.

22. *Петровський, Г. І.* (1878-1958) — давній член комуністичної партії. Народився в Харкові, працював слюсарем, токарем на заводах Катеринослава, Миколаєва, Маріюполя та інших і брав активну участь у нелеґальному революційному русі. 1912 року від робітничої курії його обрали до 4-ої Державної Думи. Цілковито зрусифікований і байдужий до національного питання, проте, за тезами Леніна, виступив у Думі з промовою, в якій викривав національне гноблення України царатом. Був заарештований і засланий. Повернувся на початку революції 1917 року і взяв активну участь у жовтневому більшовицькому перевороті. Коли більшовики на початку 1920 року опанували значну частину української території і симулювали Всеукраїнський з'їзд рад, то на голову ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) обрали Григорія Петровського. Це й була посада "всеукраїнського старости". На цій посаді він залишався до 1938 року, коли Сталін відкликав його в Москву, де ізолював на довгі роки. З'явився він на поверхні життя після засудження злочинів Сталіна.

23. *Левицький* — правдоподібно, мова йде про *Левитського Миколу* (1880-1935) — політичного діяча, українського с.-д., члена Центральної Ради, члена української делеґації на мирових переговорах з Центральними державами у Берестї Литовському; 1919-1920 рр. члена дипломатичної місії УНР в Парижі. Повертаючись з Парижу 1920 року, він у Відні міг зустрітись з членами Закордонної групи УКП, які через нього пробували нав'язати контакт з В. Винниченком. Дальші відомості про М. Левитського такі: повернувшись в Україну, прийнявши плятформу радянської влади і, правдоподібно, вступивши в КП(б)У, працював у Харкові. На початку 30-их років заарештований, оскаржений у приналежності до нелеґальної амальґами — Бльоку українських націоналістичних партій (УКП, боротьбісти, УСДРП, УПСР, УВО), ув'язнений у концтаборі в Красноярському краю, де і помер.

24. *Мазуренко, Юрій* (1885- дата смерти невідома) — активний політичний діяч доби революції, член ЦК УСДРП, пізніше провідний член лівого відламу УСДРП (Незалежників). У червні 1919 року створив і очолив Повстанський штаб, що керував повстанням проти окупантського уряду Х. Раковського. 1920 року, коли група "незалежників" перетворилась в УКП і стала леґальною, опозиційною до КП(б)У партією, Ю. Мазуренко був членом ЦК УКП. 1934 року арештований і знищений.

25. *Пісоцький, Анатолій,* більше відомий під своїм псевдонімом *Річицький Андрій* (1882-1934) — видатний політичний діяч, член УСДРП,

член Української Центральної (і Малої) Ради, один з визначних ідеологів УСДРП (Незалежників), пізніше — організатор і теоретик УКП, редактор її центрального органу "Червоний прапор". Після влиття УКП в КП(б)У 1924 року — член ЦК КП(б)У, професор ВУАМЛІНу (Всеукраїнської Асоціяції Марксо-Ленінських Інститутів), науковий співробітник і керівник кабінету Шевченкознавства Науково-дослідчого інституту ім. Шевченка, автор багатьох публіцистичних і літературно-критичних праць, однодумець М. Скрипника. Заарештований 1934 р., оскаржений нібито в організації нелеґального Бльоку українських націоналістичних партій, того ж року був розстріляний.

26. *"Червоний прапор"* — офіційний орган Української Комуністичної Партії (УКП).

27. *Лапчинський, Юрій* (1886 — дата смерти невідома) — активний член РСДРП з 1905 року, а пізніше — РКП та КП(б)У. Українець з походження, з вибухом революції 1917 року й розвитком українського національно-визвольного руху прийшов до переконання, що "Україна є окремим і цілим територіяльним організмом", тому на Таганрізькій нараді (18-20 квітня 1918 року) різних груп комуністів з України, де стояло питання про створення єдиної комуністичної організації України, він разом з М. Скрипником, В. Шахраєм, В. Затонським та іншими обстоював ідею створення Української Комуністичної Партії, незалежної від РКП, як рівноправної секції Комінтерну. Коли ж створена 5-12 липня 1918 у Москві КП(б)У стала звичайною обласною філією РКП і продовжувала на Україні централістичну політику РКП, Лапчинський спочатку протиставився цій політиці через групу "федералістів", а 1920 року покинув КП(б)У і вступив до УКП. Після злиття УКП з КП(б)У 1924 року він знову ввійшов в офіційну партію й посідав різні партійні й адміністративні посади. 1928-1930 був консулом УРСР у Львові. В добу терору заарештований і знищений. "Лист Лапчинського", де він мотивував причини виступу з КП(б)У і вступу до УКП, був опублікований у "Червоному прапорі" (Харків, від 11 липня 1920), а пізніше передрукований у брошурі В. Винниченка "Революція в небезпеці", що офіційно мала підзаголовок: "Лист Закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціялістів Европи й Америки" (Відень-Київ, в-во "Нова доба", 1920). Брошуру було опубліковано німецькою, французькою й англійською мовами.

28. *Федералістична фракція в КП(б)У,* на чолі якої стояв Ю. Лапчинський, виникла наприкінці 1919 р. на нараді керівних діячів КП(б)У у Гомелі, де обговорювалося питання національної політики в Україні. Фракція федералістів вимагала цілковитої незалежности КП(б)У від РКП і ліквідації централістичної, виразно російської політики КП(б)У. ЦК РКП засудив гомельську нараду, як антипартійну, учасників суворо попередив, а декого, як Криворотченка, виключив з партії. Проте, для заспокоєння опозиції й у відповідь на її вимоги, ЦК РКП(б) оголосив відому "Резолюцію ЦК РКП(б) про радянську владу на

Україні" (від 29 листопада 1919). Юрій Лапчинський на це реаґував виходом з КП(б)У і вступом в УКП.

29. *Красная площадь* — головна площа Москви. Має довгу, від 15-го сторіччя, зловісну й криваву історію в російській імперії. На ній відбувались не тільки урочисті церемонії й паради, але й криваві страти і побої (страта Омеляна Пугачова 1775 року тощо). За доби радянської теж місце великих парад і мавзолею Леніна.

30. *Макіявеллі, Нікольо* (1469-1527) — італійський (фльорентійський) політичний мислитель, діяч і письменник, що найбільше вславився своїм трактатом "Володар" (1513), де викладено тактику й політичну стратегію диктатора й теоретично обґрунтовано політику, що її здійснюється підступною методою, не гребуючи ні брехнею, ні віроломством, ні лицемірством, ні зрадою, ні порушенням законів, ні моралі, — одне слово, нічим для досягнення поставленої мети.

31. *Комінодєл* — скорочення російської назви: Комиссариат иностранных дел.

32. *Крестінський, Н. Н.* (1883-1938) — радянський державний і партійний діяч і дипломат. 1918-1922 — нарком фінансів РРФСР та одночасно 1919-1921 — секретар ЦК РКП(б). З березня 1919 по березень 1921 — член Політбюра ЦК. 1921-1930 — посол у Німеччині. 1930-1937 — нарком закордонних справ СРСР. 1938 року арештований, оскаржений у приналежності до "Право-троцькістського терористичного бльоку" й розстріляний.

33. Другий виїзд до Харкова 17. VIII. 1920.

34. *Махно, Нестор* (1884-1934) — провідник великого анархістського партизанського руху (1918-1921), головно на Лівобережжі й на півдні України. Почав з повстання проти німецьких окупаційних військ і гетьманських каральних загонів. Пізніше воював і спілкував з різними політичними силами, в залежності від обставин: з військами УНР, з більшовиками, з повстанськими частинами отамана Григорієва, якого підступно й забив, з Денікіном і Вранґелем, знову з Червоною армією. Лише 1921 року Червоній армії вдалося розбити його. Після того Махно втік до Румунії, звідти дістався до Польщі, а далі — до Франції. Помер у Парижі.

35. Це речення в рукописному ориґіналі закінчується словами *стає зовсім зайвим.* З погляду логіки тієї думки, що її вкладає Винниченко в це речення, таке закінчення безсенсове. Тому ми, замість слів *зовсім зайвим,* написали *оправданим,* що надає реченню логічного змісту.

36. У своїх поясненнях стосунків з укапістами в Україні В. Винниченко дуже суб'єктивний. ЦК УКП, природно, був дуже незадоволений, що Винниченко, приїхавши, не нав'язав з ними контакту, а вів переговори від Закордонної Групи УКП, а фактично від себе особисто. Історія листа, що його Винниченко передав був для публікації

в ”Червоному прапорі”, така: коли після першого свого приїзду до Харкова (наприкінці червня 1920 року) В-ко зайшов у гострий конфлікт з урядом Х. Раковського, він вирішив повернутися до Москви і виїхати за кордон. Але перед тим він написав великого ”Листа до українських робітників і селян”, в якому з'ясував причини свого розходження з більшовиками й подав гостру критику їх антиукраїнської політики. Цього листа В-ко передав через А. Річицького і Ю. Мазуренка до редакції ”Червоного прапора” з проханням опублікувати його тоді, коли він (В-ко) покине територію Радянської Росії. Коли ж виїхати йому не вдалося і він удруге приїхав до Харкова, а нові розмови з Раковським і Мануїльським набрали позитивних форм, Винниченко попросив у Річицького повернути йому того листа, як уже неактуального. ЦК УКП не погодилося повернути листа, мотивуючи тим, що це вже політичний документ історії. Взагалі питання стосунків В-ка, як лідера Закордонної Групи УКП, з властивою краєвою УКП, чекає ще свого дослідника.

37. *Есдеки* — соціял-демократи.

38. *Наркомзаксправ* — Народний комісар закордонних справ.

39. *Предсовнарком* — скороч. від рос. назви: Председатель совета народных комиссаров — Голова ради народніх комісарів.

40. *Наркомпрод* — рос.: Народный комиссариат продовольствия — Народній комісаріят харчування.

Іменний показник

Список ілюстрацій

Зміст